

АЗАМАТ
ЗИЁ

ЎЗБЕК
ДАВЛАТЧИЛИГИ
ТАРИХИ

67.99(54)
A-36

АЗАМАТ ЗИЁ

**ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ
ТАРИХИ**

**ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВРДАН РОССИЯ
БОСҚИНИГА ҚАДАР**

8176

ALISHER NAVOIY NOMIDAGH
ToShDO'TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

У/К № 645
6-ка ТФИ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ—2000

Масъул муҳаррир:
Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги
БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

Тақризчи:
тарих фанлари доктори, профессор
АШРАФ АҲМЕДОВ

Азамат Зиё

Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан
Россия босқинига қадар) // Масъул муҳаррир: Б. Аҳ-
медов/. — Т.: «Шарқ», 2000. — 368 б.

ББК 67.99(5У)0

Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам айни Хоразм воҳасида қўйилган. Шу маънода, миллий давлатчилигимиз тарихи Миср, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон каби энг қадимий давлатлар тарихи билан бир қаторда туради.

Ислом КАРИМОВ

КИРИШ

XX аср сўнги ун йиллигида ўзбек жамиятидаги ўз тарихи ва ўтмиш маданиятига бўлган улкан қизиқиш, маънавий эҳтиёж мазкур соҳанинг тегишли йўналишларида чуқур ва ҳар томонлама илмий изланишларни тақозо этмоқда. Натижада тарихшунослик фанимизда янгидан-янги йўналишлар юзага келмоқда. Ўтмиш тараққиёт йўлимизнинг бугунги авлодга номаълум босқич ва қирралари қайтадан кашф этилмоқда.

1991 йил 31 августда Ислом Каримов Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги қайта тикланганлигини бутун дунёга эълон қилди. Худди шу куни жамиятимиз ҳаётига Ўзбекистон давлати, ўзбек давлатчилиги тушунчалари қайта кириб келди. Тўғри, давлатчилик ўзбек халқи тарихи учун янгилик эмас. Аммо 130 йиллик (XIX асрнинг 60-йиллари — 1991 йил) мустамлака даврида, айниқса, сўнги бир неча авлод наздида давлат, давлатчилик тушунчаси умуман унут бўлганди. Бунга ҳеч бир ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки мазкур даврда давлатнинг ўзи йўққа чиқарилганди. Шу маънода 1991 йилнинг 31 августидagi «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида» Олий Кенгаш қарори, «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонунидаги «давлат мустақиллиги» тушунчаси қанчалар тарихий-амалий аҳамият касб этишини англаш қийин эмас, албатта.

Давлатчиликнинг тикланиши, албатта, улуғ тарихий воқеа бўлди. Шу билан бирга давлатнинг мавжудлиги жамият ҳаётида муайян бир мақсад ва вазифаларни кўндаланг қилиб қўйиши ҳам табиий. Фикримизча, мустақилликка эришилгандан кейинги ўзбек жамияти келгуси тараққиётини белгилаб берувчи бош йўл худди мана шу мақсад ва вазифалар тасаввури билан боғлиқ бўлиб қолганди. Шу маънода мустақил Ўзбекистон давлатининг биринчи Президенти Ислом Каримов томонидан 1992 йили ўзбек жамиятига тақдим қилинган қўйидаги ғоя давлат риво-

жида, уни инсон манфаатлари йўлида хизмат қилдиришда беқиёс тарихий аҳамият касб этиши аниқ: «**Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Бу — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир**»¹.

Сирасини олганда, «Ўзбек давлатчилиги тарихи» мавзусини тадқиқ этиш фикри ушбу сатрлар соҳибида худди шу гоё билан танишишдан сўнг пайдо бўлганди. Келажаги буюк давлатнинг узоқ ва бой, урнак олса арзигудай ва сабоқли, энг муҳими, буюк ўтмиш тараққиёт йўлини тарихий манбаларга суянган ҳолда аниқлаш нияти туғилганди. Албатта, ушбу мавзу тарихшунослик фани учун тамомила янгилик эканини бошданоқ англаганмиз.

Шунинг учун ҳам тадқиқотнинг манбавий асосларини, яъни тарихий асарлар, илмий адабиётлар доирасини имкон борича кенгроқ олишга интилдик. Бошданоқ тадқиқотнинг уқ чизигини аниқлаштириб олишга ҳаракат қилдик. У ҳам бўлса, давлатнинг жамият ҳаётида тутган ўрни масаласи. Шунингдек давлат бошқаруви, давлатчиликдаги анъаналар, қонунчилик, давлатнинг жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти, ташқи алоқаларига таъсири, унинг натижаларига бош мавзу нуқтаи назаридан ёндашишни асосий вазифа қилиб қўйдик.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Ўзбекистон ҳудудида, умуман, Урта Осиё минтақасида энг қадим замонлардан кечган давлатчилик тарихи масаласи илгари махсус ўрганилмаган. Ҳеч қачон шу тарзда мавзу ва мақсад қилиб қўйилмаган. Шунинг учун ҳам биз мазкур йўналишда илгари амалга оширилган бирон махсус ишни хотиримизга келтира олмаймиз. Ҳар ҳолда шундай фактни учрата олганимизча йўқ. Шунга қарамай, мамлакатимиз ўраида, Урта Осиё минтақасида давлатчилик тизими бўлгани ҳеч қачон инкор этилмаган. Бироқ мазкур давлатчилик тизимлари тўғридан-тўғри ўзбек жамияти билан боғлиқ тарзда ва шу юртда узулуксиз кечган бир жараён сифатида ҳеч қачон қараб чиқилмаган. Бунинг камида учта сабаби бор.

Биринчи сабаб тўғридан-тўғри евроцентризм билан боғлиқ. Сўнгги асрларда сиёсий-иқтисодий марказнинг Шарқдан Ғарбга «кўчиши», халқаро муносабатларда Ғарб

¹ Ислам Каримов. Ўзбекистоннинг уз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, 1992, 15—16-бетлар.

давлатлари, улар намояндаларининг илғор, ташаббускор, тажовузкор бўлишлари каби омил ва сабаблар натижасида гуёки ғарбий (европавий) ва шарқий тарихшунослик фанлари вужудга келгандай бўлганди. Шу маънода «тарих» тушунчасига бағишланган академик тадқиқотлардан бирида берилган қуйидаги фикрлар диққатни тортади: «Умуман олганда қадимги давр (Европанинг қадимги давр тарихи назарда тутилмоқда — А. З.) тарих (фани) ривожиди муҳим босқич бўлиб, замонавий Европа тарихшунослигининг бевосита меросхуридир. **Европалик бўлмаган халқлар** (таъкид бизники — А. З.) — Хитой, Ҳиндистон, Колумб давригача бўлган Америка, Яқин ва Урта Шарқ — ёзма ёдгорликлари уларда ҳам тарихшунослик қарашлари тараққий этганидан далолат беради. Бироқ европавий тафаккур мазкур маданий ўлкалар ютуқлари билан ниҳоятда кеч танишгани сабаб, улар (Европа тарихшунослик қарашларига) бирон-бир сезиларли таъсир кўрсата олмадилар»¹. Мазкур тадқиқот билан танишар экансиз, унда Шарқдаги тарихшунослик фани тўғрисида бирон сўз айтилгани, қиёсий фикр қилинганини кўрмайсиз. Ваҳоланки, мавзу умуман «тарих» тушунчаси, тарихшунослик фани тарихи, турли соҳалари, йўналишлари, тадқиқот усуллари ҳақида. Гуёки фақат европавий тарихшунослик якка ягона фандай. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, давлатчилик мавзуси у ёқда турсин, умуман тарихшуносликда евроцентризм кучли намоён бўлган.

Тарихий мавзуларга ёндашувлар ҳам шунга яраша. Машҳур рус тарихшуноси В. В. Бартольд (1869—1930) сўзлари билан айтганда, Европа «мактабининг олими Шарқ тарихи баёнига Европа илми зиёсини олиб киради... Шарқ халқлари бизнинг маданиятимиз устунлигига шундагина ишондиларки, қачонки биз уларни улар ўзларини билганлардан кўра яхшироқ билишимизга тан берсалар»².

Европада вужудга келган шарқшунослик фанининг амалий жиҳатлари кучли бўлгани ҳам бор гап. Осиё, Шимолий Африкадаги мустамлакаларни бошқаришда қарам халқларнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, диний қарашларини, феъл-атворини ҳар томонлама пухта билишлик фақат ва фақат фойда келтиришини европаликлар яхши тушунганлар. Буни нафақат сиёсатчилар, балки олимлар ҳам жуда яхши англаганлар. Яна Бартольдга мурожаат қиладиган бўлсак, «(қарам) мамлакат тарихини

¹ Ерофеев Н. А. Что такое история. Москва, 1976, с. 10.

² Бартольд В. В. Сочинения. Т.1, Москва, 1963, с. 607—608.

билишлик маъмурлар ва дипломатларга тўғридан-тўғри амалий наф беришини» у ўз пайтида таъкидлаб ўтганининг гувоҳи бўламиз»¹.

Хуллас, мазкур амалий жиҳатлар орқали ҳам арабшунослик, мисршунослик ривожда Франция, ҳиндшуносликда Англия, туркистоншуносликда Россия каби давлатларнинг ўрни яққол кўриниб туради. Мустамлака шароитида қарам мамлакат олимларининг метрополия ижтимоий-илмий қарашлари таъсирида қолишлари ҳам турган гап. Буни биз Россия империяси таркибида бўлган давримиздан яхши биламиз. Очиғини айтганда, бу касалдан бугун ҳам узил-кесил қутилганимиз йўқ.

Иккинчи сабаб Россиянинг шовинистик ва улғу давлатчилиқ сиёсати билан боғлиқ. Уни бизнинг мавзуга алоқадор томонини Бартольднинг қуйидаги айтганларидан билиб оламиз: «Шарқ халқларининг Россия билан тинч йўсинда яқинлашишларида, бизнинг буюк шоиримиз (Пушкин) орзу қилган, бироқ ҳали ҳозир жуда узоқ бўлмиш кунни, яъни Россиянинг барча халқлари, жумладан, «ва бугунги ваҳший тунгус ва дашт кезувчи қалмоқ» ҳам, рус маданиятининг улғу вакилига бош эгиш учун бирлашадиган куннинг келишида рус шарқшуносларининг камтарона меҳнатлари, балким, рус маданиятининг бошқа ютуқларига нисбатан кўпроқ фойда келтирар»². Бир сўз билан айтганда, империя таркибидаги бошқа халқлар олдида рус тарихи, рус маданиятининг устунлигини кўрсатиш, шуни тан олдириш асосий мақсад қилиб қўйилган. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Зеро, «буюк давлатчилик шовинизми бошқа миллатлар ва мамлакатлар билан ўзаро маданиятли ҳамкорлик қилишга тайёр эмасликдан келиб чиқади»³.

Давлатчилик тарихи масаласида ҳам ёндашув шундай бўлган. «Қадимги Рус давлати» IX асрда шаклланганидан келиб чиқилиб, империянинг бошқа бирон-бир халқи (арманлар ва грузинлардан ташқари) давлатчилик тарихи мазкур кўрсаткичдан (IX аср) қадимроқ бўлмаслиги керак эди. Бу каби муносабатни империя халқларининг этник тарихи ва этногенезини ўрганиш, илмий асослаш билан боғлиқ масалаларда ҳам кўриш мумкин. Яъни ўзбеклар, озарбайжонлар, украинлар, туркманлар ва бошқа халқларнинг тарихий шаклланиши рус халқи шаклланган асрлардан (IX—XII) эртароқ асрларга бориб тақалиши мумкин эмасди.

¹ Уша жойда.

² Уша жойда.

³ Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997, 53-бет.

Учинчи сабаб эса Россия империясини коммунистлар бошқарган даврлардаги ҳукмрон мафкура моҳияти орқали белгиланади. Давлат, давлатчиликка муносабат коммунистик мафкура «доҳийлари» қарашлари асосида қуриб келинган. Масалан, «давлат умуман ва асосан ишлаб чиқаришда ҳоким бўлган синфнинг иқтисодий эҳтиёжини концентрациялашган шаклда ифода этишидир» (Энгельс)¹. «Давлат бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмронлик қилиши учун хизмат қиладиган машинадир» (Ленин)².

Қуриб турганимиздек, давлат тушунчасига синфийлик нуқтаи назардан ёндашилган. Тарихга муносабат ҳам шу кабидир: «тарих синфий курашнинг бир қатор лавҳаларидан иборатдир»³. Бу ерда ҳам синфийлик. Давлатчилик тараққиёти босқичларига ҳам баҳо беришда синфийликдан келиб чиқилган. Яъни, «қулдорлик» давлати, «феодал» давлат, «капиталистик» давлат, «социалистик» давлат тушунчалари бунга яққол мисолдир. Коммунизмга бориб эса давлат деган тушунча гўё йўқолиб кетади. Хуллас, бундай қарашларда ҳамма нарса бор, аммо энг асосийси, давлатчиликнинг манбаи халқ эканлиги тушунчаси йўқ. Натижада ўзбек давлатчилиги милоддан аввалги VII асраёқ қарор топган бўлса-да, аммо марксизм-ленинизм таълимоти буйича, юртимиздаги ижтимоий-сиёсий тузум милодий VI асрга қадар қулдорлик, 1924 йилга қадар феодал, 1991 йилгача эса социалистик мазмунга эга бўлиб келганлиги совет тарихшунослигида мунтазам уқтириб борилган.

Мана бу иборага эътибор беринг: «Социалистик давлат синфий давлат бўлиб, ишчилар синфи раҳбарлигидаги ишчи-деҳқонлар давлатидир»⁴. Демак, у бирон халққа тегишли эмас, балки миллати ва бошқа жиҳатларидан қатъи назар ишчи ва деҳқонларнинг, хуллас, синфларнинг манфаатини ўзида акс эттирган. Миллат деган моҳият умуман йўқолиб кетган, аниқроғи, шу йўл билан йўққа чиқарилган. Аммо пировардида коммунистик таълимотнинг ўзи чилпарчин бўлиб, унинг ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатлардан асоссиз эканлигини тарих исботлади. «Капиталистик» давлатлар яшамоқда, бироқ СССР типдаги «давлатлар» йўқ бўлиб кетди.

Совет тарихшунослиги мактаби тадқиқотлари минтақамизда умуман давлатчилик анъаналари бўлганлигини ҳеч қачон инкор қилмаган, қилолмасди ҳам. Аммо

¹ Маркс М. и Энгельс Ф. Сочинения. Т. 1. с. 310.

² Ленин В. И. Асарлар, 29-жилд, 497-бет.

³ Ленин В. И. ПСС. Т.1, с. 157.

⁴ Марксча-ленинча философия асослари. Тошкент, 1976, 400-бет.

жараённи бирон миллат ва жамият билан узвий боғлиқликда эмас, формациялар ва синфийлик нуқтаи назаридан баҳолаганлар. «Социалистик» давлатни кўкка кўтариш ниятида унганча бўлган давлатчилик жараёнидаги барча босқичларни салбий деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун ҳам масала моҳиятидан ва мавзуга ўзгача ёндашишлар ҳам борлигидан беҳабар киши кўз ўнгиди бирданнига бир қатор давлатлар намоён бўлиши турган гап эди. Масалан, Буюк Хоразм давлати, Бақтрия давлати, Кушонлар подшоҳлиги, Эфталийлар давлати, Амир Темур ва Темурийлар давлати, Абдуллахон давлати, Бухоро амирлиги ва ҳоказо. Уларнинг баёни, шарҳида ҳукмдорлар, сиёсатчилар, лашкарбошилар, олимлар, шоирлар ва бошқалар бор, аммо ўзбек жамияти, ўзбек халқи, ўзбек давлатчилиги йўқ, яъни барча-барчасига манба бўладиган моҳият йўқ, йўққа чиқарилган. 1924 йили «ЎзССР» барпо этилиши муносабати билан қабул қилинган мурожаатномадаги «ўзбек халқи улуғ Октябрь инқилоби ғалабаси натижасида илк бор ўзининг миллий ўзбек давлатчилигини кўриш имконига эга бўлди. ...Аммо янги республика улуғ Совет Иттифоқининг қўшни халқлари билан тинч меҳнатда ва қардошларча ҳамкорликда яшаши керак ва яшайди ҳам»¹ фикри, аниқроғи, курсатмаси ўзбек заминида кечган давлатчилик тарихини урганиб, ҳукмрон сиёсий тузум ва мафкура манфаатига мос тарзда оммалаштиришида совет тарихчилари учун асос бўлган. Яъни 1924 йилга қадар ўзбекларнинг миллий давлатчилиги бўлмаган, унганча мавжуд давлатчилик жараёни кушонларга, хоразмшоҳларга, Амир Темурга (ва ҳоказо) тегишли, зинҳор-базинҳор ўзбекка эмас. Фақат «Улуғ Октябрь» туфайлигина ўзбеклар ўз давлатига эга бўлди, энди эса улар Совет Иттифоқи, яъни Россия билан бирга, ундан ажралмасдан яшашлари керак ва шарт, деган фикр тарих китоблари орқали омма онгига синдирилиши керак эди. Кўрянсизми, бу ерда империяпарастлик, шовинизм, коммунистик мафкура талаблари усталик билан «уйғунлаштирилган». Аслида эса Россиянинг худди шу босқинчилик сиёсати туфайли ўзбек давлатчилиги тараққиёти илдизига болта урилганди.

Мустақиллик шарофати билан биз утмиш тараққиёт йўлимизни ҳеч бир мафкуравий ақидасиз урганиш ва ёритиш имконига эга бўлдик. Чунки «тарих хотираси, халқнинг,

¹ «Правда Востока» газетаси. 1924 йил, 5 декабрь; *Турсунов Х.* Ўзбекистон совет социалистик республикасининг барпо этилиши. Тошкент, 1958, 148-бет.

жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳақиқий тарихини тиклаш миллий ўзликни англаш, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутади»¹. Хусусан, давлатчиликимиз тарихи масаласида ҳам.

Давлатчиликнинг бош манбаи сифатида биз халқни олдик. Бунинг тарихнинг ўзи исботламоқда. «ЎзССР» йўқ бўлиб кетди, аммо ўзбек халқи, унинг ўз давлатчилигини қуриш имконияти, ўз миллий давлатида яшаш истаги йўқолгани йўқ.

Мавзунинг манбавий асоси. Энг кўҳна даврни тадқиқ этишда археологик изланишларнинг хулосалари, топилмаларининг² аҳамияти катта. Шу билан бирга давлатчилик билан боғлиқ жиҳатлари у ёқда турсин, Ўзбекистон заминида ўтган йиллар давомида олиб борилган турли мақсад ва йўналишлардаги археологик тадқиқотлар натижалари ҳанузгача умумлаштирилмаганини таъкидлаш ўринлидир.

Шунинг учун ҳам қурилаётган мавзунинг, айниқса ўзбек давлатчилигининг ўрта асрлардаги аҳволи ва тараққиёти масалаларини ўрганишда асосий манба бўлиб ёзма ёдгорликлар хизмат қилади. Бунинг устига давлатчилик тарихимизнинг энг қадимги даврларига оид ҳолатини муайян маънода тасаввур қилишимиз учун ёзма гувоҳликлар ҳам йўқ эмас. Биз бу ерда милoddан аввалги I-мингйилликнинг биринчи чоракларига тўғри келадиган «Авесто» китобини назарда тутмоқдамиз. Мазкур нодир манбанинг милoddан аввалги VIII—VII асрларга оид қисмида ижтимоий-иқтисодий муносабатларга боғлиқ маълумотларнинг ҳам мужассамлашгани маълум. Улар орқали ўша замонларда кечган ижтимоий жараёнда давлатчилик куртаклари қандай униб борганини кўриш мумкин³.

Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Полибий, Диодор, Арри-

¹ Каримов Ислам. Ўзбекистон XXI аср бусафасида... 140-бет.

² Фуллов Я. Хоразмининг суғорилиш тарихи. 1959; Толстов С. Р. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 1964; Древний Хорезм. Москва, 1948; Вайнберг Б. И. Монеты древнего Хорезма. Москва, 1977; Воробьева М. Г. Археологические памятники античного периода как источник для реконструкции социально-экономических процессов // КСИА, 1970. Выпуск 122; Дьяконов М. М. Сложение классового общества в Северной Бактрии // СА, 1954. XIX; Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА, 1962. № 118; Массон В. М. К вопросу об общественном строе древней Средней Азии // История, археология и этнография Средней Азии. Москва, 1968; Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград, 1976; Ртвеладзе Э. В. Новые древнебактрийские памятники на юге Узбекистана // БД, Ленинград, 1976; Сагдуллаев А. С. Усадьбы древней Бактрии. Ташкент, 1987; // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Археология СССР. Москва, 1985; 1986; Первобытно общество. Москва, 1975 ва бошқалар.

³ Авесто. Нашрга тайёрловчи Ж. Дўстгоҳ, Тохрон, 1370 (х) йил, I—II жилдлар.

ан, Страбон, Плиний, Плутарх, Курций Руф, Помпей Трог ва бошқа юнонлик ва римлик муаллифлар¹ қолдирган ёзма гувоҳликлардан ҳам милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидан бошлаб ўтган бир неча асрлик даврга оид кўплаб қимматли маълумотларни учратдик ва улардан фойдаландик.

Ўзбек давлатчилиги тарихининг дастлабки бир ярим минг йилини ёритишда хитой манбаларининг ҳам ўрни катта. Биз бу ерда «Тарихий гувоҳликлар» (милоддан аввалги I аср), «Улуғ Хан хонадони тарихи» (I аср), «Кичик Хан хонадони тарихи» (V аср), «Вей хонадони тарихи» (VI аср), «Шимолий подшоликлар (Бейши) тарихи» (VII аср), «Суӣ хонадони тарихи» (VII аср), «Тхан хонадони тарихи» (X аср) каби хитой тилидаги бирламчи манбаларни² ҳам назарда тутяпмиз.

Тадқиқот мавзуси манбаларига биз шунингдек арман, суриялик, румлик (Византия) муаллифлар асарларини ҳам киритамиз³. Аммо давлатчилик тарихини, айниқса, ўрта асрлар даврини кенг ва ҳар томонлама ўрганиш ва ёритиб боришда туркий, форс, араб манбаларининг ўрни беқиёсдир. Албатта, биз ҳозир уларнинг барчасига бирма-бир, батафсил тўхталиб ўтолмаймиз. Чунки сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий ҳаёт, элчилик алоқаларига оид маълумотларни ўзида жамлаган тарихий асарларнинг сони жуда ҳам кўп⁴.

¹ Геродот. История. Москва, 1972; Ксенофонт. Греческая история. Москва, 1935; Анабасис. Москва—Ленинград, 1951; Полибий. Всеобщая история. Москва, 1890—1899; Арриан. Поход Александра. Москва — Ленинград, 1962; Страбон. География в 17 книгах. Москва, 1964; Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Москва, 1963; Полиен. Стратегемы Полиена. СПб. 1842; Книги Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Москва, 1963; Юстин. Эпитома сочинения Помпей Трога. ВДИ, 1954, № 2—4 1955; № 1; Баженов Л. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э. — III в. н. э.). Хрестоматия. Ташкент. 1940; История Узбекистана в источниках. Составитель Б. В. Лунин. Ташкент. 1984; Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. ВДИ, 1947—1949; Пьянков И. В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975; Горбунова Н. Г. Фергана по сведениям античных авторов. История и культура народов Средней Азии. Ленинград, 1976 ва бошқалар.

² Мазкур асарлардаги Туркистонга тегишли маълумотларнинг асосийси куйидаги тўпламга киритилган: Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. 1—3-жилдлар. Москва—Ленинград, 1950—1953.

³ Египте. О Вардане и войне армянской. Ереван, 1971; Моисий Хоренский. История Армении. Ереван, 1940; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии. V—VII вв. Москва, 1949; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980; Пигулевская П. В. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва — Ленинград, 1941 ва бошқалар.

⁴ Милов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951; Енисейская письменность тюрков. Текст и переводы. Москва — Ленинград, 1951; Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва —

Бошқа суз билан айтганда, тарихнависликнинг ривожланиб бориши ва уларда жамият ҳаётининг турли йўналишлари бўйича маълумотларнинг ўз аксини топишининг ўзиёқ ўзбек давлатчилиги бой тараққиёт йўлига эга бўлиб келганини кўрсатади. Бунинг устига тадқиқотчининг вазифасини маълум маънода энгиллаштирадиган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Биз бу ерда ўрта асрлар тарихнавислигидаги сулолавий тарихларга бағишланган асарлар силсиласини назарда тутмоқдамиз. Бу борада Абул Фазл Байҳақийнинг «Тарихи Байҳақий», Муҳаммад ибн Сулаймон ар-Ровандийнинг «Роҳат ас-судур», Садриддин Али ал-Хусайнийнинг «Зубдат ат-таворих», Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Нисовийнинг «Сират ас-султон Жалолиддин Манкбурни», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Тожиддин ас-Салмонийнинг «Тарихи Тожи Салмоний», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн», Фазлуллоҳ Рўзбеҳоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланнома», Муҳаммадёр ибн Араб қатағоннинг «Мусаххир ал-билод», Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ал-асрор фи маноқиб ал-ахёр», Муҳаммад Юсуф муншийнинг «Тарихи Муқимхоний», Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдулланнома», Абдурахмон Давлатнинг «Тарихи Абул Файзхоний», Мулла Вафо Карманагий ва Олимбекнинг «Тухфат ал-хоний», Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шохрухий», Аҳмад Дошининг «Рисола ё мухтасари аз торихи салтанати хо-

Ленинград, 1959; *Насимхон Раҳмон*. Турк хоқонлиги. Тошкент, 1993; Таворихи гузида, нусратнома. А. М. Акромов нашри. Тошкент, 1967; *Мулла Муҳаммад Салиҳ Шайбонийнома*. Э. Шодисв нашри. Тошкент, 1989; *Абдулла Насруллоҳий*. Зубдат ал-асор. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар жамғармаси (бундан бун Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ). Рақами 608; Бобурнома. Порсо Шамсиев нашри. Тошкент, 1989; *Абулғозий Баҳодурхон*. Шажарайи турк. Қ. Муниров нашри. Тошкент, 1992; *Мунис*. Фирдавс ал-иқбол. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 5364/1; айрим қисмларининг русча таржимаси ҳақида қаранг: Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII вв. Алма-ата, 1969; С. 435—475; *Баёний*. Шажарайи Хоразмшўхий. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 9596; Мазкур асарнинг 15—16-боблари И. Адизова томонидан нашр қилинган, қаранг: Тошкент, «Мерос», 1991, 177—225-бетлар; *Мирзо Олим Тошкандий*. Ансоби ас-салотин ва таворих ал-хавоқин. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 7515, 3753, 1314, 9841; мазкур асарнинг 1314 рақамли нухаси асосида А. Матғозиев ва М. Усмонова тайёрлаган нашри бор; *Мирзоалим Муширф*. Қўқон хонлиги тарихи. Тошкент, 1995; Форс ва араб тилидаги манбалар ҳақида қаранг: *Аҳмедов Б. А.* Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Тошкент, 1991, 45—53, 75—87, 96—161, 174—212 —бетлар; *Аҳмедов Б. А.* Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Ташкент, 1985; *Стори Ч. А.* Персидская литература. Библиографический обзор. В 3-х частях. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю. Э. Брегель. Москва, 1972; *Крачковский И. Ю.* Арабская географическая литература. Избранные сочинения. Т. IV. Москва — Ленинград, 1957; МИТТ. т. 1-2; Москва — Ленинград, 1938—1939 ва бошқалар.

надони Манғитийа» каби асарлари¹ айниқса диққатга сазовордир. Мазкур асарлар орқали муайян сулола фаолият кўрсатган замонлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлат бошқаруви, ташқи сиёсат масалалари тўғрисидаги тасаввурларни ихчамлаштириб олиш мумкин. Аммо бу минтақавий² (масалан, «Тарихи Бухоро», «Тарихи Сейистон»), умумтарих³ (масалан, «Тарихи Табарий», «Тарихи Йаъқубий», «Муруж аз-заҳаб», «Тажориб ал-умам», «Тарихи комил», «Мажма ал-ансоб», «Зайн ал-ахбор», «Жоме ат-таворих», «Мунтахаб ат-таворих», «Ҳабиб ас-сийар» ва бошқалар) услубида битилган асарларни камситмайди, албатта. Ҳар бирининг ўз ўрни бор. Масалан, сулолавий тарихлардан Шомий «Зафарнома»сида Амир Темур тахт учун кураш бошлаган йиллардан то 1404 йилгача бўлган воқеалар баёни тўлиқ берилган⁴. Ҳам ички, ҳам ташқи сиёсат. Унда биз мамлакат, минтақа ва дунёдаги жараённи Амир Темур ва темурийлар фаолияти орқали

¹ Абул Файз Байҳақий. Тарихи Байҳақий. Али Акбар Фаёз нашри. Кобул, 1364 (х); Абул Файз Бейҳақи. История Масоуда. Перевод А. Арендса. 1962; *Муҳаммад ибн Али ар-Ровандий*. Роҳат ас-судур ва ояат ас-сурур. М. Иқбол нашри. Техрон, 1363 (х); *Садрад-Дин Али Ҳусайний*. Зубдат ат-таварих. Издание и перевод З. Буниятова. Москва, 1980; *Шихаб ад-Дин ан-Насаби*. Жизнеописание султана Джалала ад-Дина Манкбурни. Перевод З. Буниятова. Баку, 1973; *Низомиддин Шомий*. Зафарнома. Таувер нашри. 1—2-жилдлар. 1937; 1956; *Шарафиддин Али Яздий*. Зафарнома. А. Уринбосв нашри. Тошкент, 1972; *Тождиддин ас-Салмоний*. Тарихи Тожи Салмоний. Исмоил Ака нашри. 1988; *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи садайн ва мажмай баҳрайн. Сузбоши, таржима ва илмий изоҳлар муаллифи А. Уринбосв. Тошкент, 1969; *Фазлуддун Рузбехан*. Михманнаме-йи Бухара. Перевод Р. Джалиловой. Москва, 1976; *Ҳофиз Таниш Бухорий*. Абдуллонома. С. Мирзасв таржимаси. 1—2-жилд. Тошкент, 1966; 1969; *Ҳофиз-и Таниш Бухари*. Шариф-нама-йи шахи. Перевод М. Салахетдиновой. Ч. 1. Москва, 1983, Ч. 2. 1989; *Муҳаммадёр ибн Араб қатарон*. Мусаххир ал-билод. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 1505; *Маҳмуд ибн Вали*. Баҳр ал-асрор. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 2372; *Муҳаммад Юсуф-мунши*. Муқимханская история. Перевод А. Семенова. Ташкент, 1956; *Мир Муҳаммад Амин Бухари*. Убайдуллонома. Перевод А. Семенова. Ташкент 1957; *Абд ар-Раҳман Тале*. История Абу-л-Файзхана. Перевод А. Семенова. Ташкент. 1959; *Мулла Вафо Кармангий*. Тухфат ал-ҳоний. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 2604; *Т. К. Бейсемиев*. «Тарихи Шаҳрухи» как исторический источник. Алма-ата, 1987; *Аҳмад Дониш*. Рисола. А. Мирзасв нашри. Сталинобод, 1960.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. А. Расулсв таржимаси. Тошкент, 1966; Тарихи Сеистан. Перевод Л. Смирновой. Москва, 1974;

³ Тарихномаи Табарий. Балъамийнинг форсча таржимаси. Муҳаммад Равшан нашри. 1—3-жилдлар. Техрон, 1373 (х); *Ибн Волиҳ Йаъқубий*. Тарихи Йаъқубий. 1—2-жилдлар. Техрон, 1371 (х); *Абул Ҳасан Масъудий*. Муруж ал-заҳаб. 1—2-жилдлар. Техрон, 1370 (х); *Абу Али Мискаваийҳ*. Тажориб ал-умам. 1-жилд. Техрон, 1369 (х); *Абн ал-Асир*. Тарихи комил. 1—2-жилдлар. Техрон, 1370—1373 (х); *Муҳаммад Шабонқорайи*. Мажма ал-ансоб. Техрон, 1373 (х); *Абу Саъид Гардизий*. Зайн ал-ахбор. А. Ҳабибий нашри. Техрон, 1333 (х); *Абу Саъид Гардизи*. Зайн ал-ахбор. Украшение известий. Раздел об истории Хорасана. Перевод А. Арндса. Ташкент, 1991; *Ришид ад-Дин*. Сборник летописей. Т. 1—3. Москва — Ленинград, 1946, 1952, 1960; *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих. Ж. Обсн нашри. 1957; *Хондамир*. Ҳабиб ас-сийар. Ўзбекистон ФА ШИ Тошбосмазбек жамғармаси (бундан буён Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ). Рақами 8979.

⁴ Қаранг: Зафарнома. Таувер нашри. 12—295-бетлар.

кўрамиз. Умумтарих услубидаги «Ҳабиб ас-сийар»да эса умуман темурийлар, хусусан, Амир Темур фаолиятидан ташқари, мисол учун, куртлар, сарбадорларнинг тарихи ва ўз урнида уларнинг, айтайлик, яна ўша темурийлар хонадони билан муносабатини кўриш мумкин¹. Натижада бир асар орқали уларни таққослаш, жараёни яхлит кўриш имкони туғилади.

Маълумки, ўрта асрлар тарихнавислиги анъаналарига кўра сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаёт, ташқи алоқаларга оид маълумотлар алоҳида бир асарда ёки муайян бир тартибда берилмай, асар узра сочилган бўлади. Баён йилма-йил, даврма-давр, ё бирон катта воқеа устида кетаркан, бир йил ёки бирон сулола намояндаси фаолияти билан боғлиқ шарҳда тилга олинган мавзуларнинг барчаси, ё фақат бир-иккитаси бўйича маълумотлар учраши мумкин. Бу, албатта, тадқиқотчи ишини мушкуллаштиради. Масалан, салжуқийлар даврини олсак, Ровандий Султон Алп Арслонга бағишланган баёнида асосан сиёсий муносабатларга тўхталади². Аксинча, Ҳусайний эса Султон Алп Арслон бобида бошқарув (вазир, девон, охур, салор, амил, амид ва бошқалар), ҳарбий тизим (маймана, майсара, лашкарбоши, қалб ва бошқалар), этник, тарихий география, ташқи сиёсатга оид кўплаб маълумотлар берган³. Бир сўз билан айтганда, ҳар бир муаллиф ва асарнинг имконияти ҳар хил. Шунинг учун ҳам тегишли тасаввурга эга бўлиш учун ҳар бир манбани бошдан оёқ ўқиб чиқиш талаб қилинади. Чунончи, Шиҳобиддин Нисовийнинг асаридаги боблардан бирида (85-боб) нафақа (идрор) ҳақида шунчаки сўз боради. Бироқ бошқа бир ерда (103-боб) хоразмшоҳларнинг (ануштегинийлар) нафақа тўлаш билан боғлиқ ўзига хос анъанасига ишора қилинади. У ҳам бўлса, хоразмшоҳларнинг ўзларигача бўлган ва тайинланган нафақаларни бекор қилмасликлари, бу тартибни ҳатто нафақани душманлари тайинлаган ҳолда ҳам бузмасликлари туғрисидаги қимматли гувоҳликлардир⁴.

Юқорида биз бош мавзунинг манбавий асосларини илोजи борича кенгроқ олишга интиланганимизни таъкидлаган эдик. Бунинг сабабларидан бири шундаки, юртимизда кечган сиёсий жараёнлар ҳамма вақт ҳам маҳаллий манбаларда тўлиқ акс эттирилмаган. Масалан, XVII аср ўрталаридаги сиёсий вазият Туркистонда битилган асарларда суст

¹ Қаранг: Ҳабиб ас-сийар. 3-жилд, 2-қисм, 60—80-бетлар; 3-жилд, 3-қисм, 22—25-бетлар.

² Роҳат ас-судур, 116—124-бетлар.

³ Зубдат ат-таварих, с. 44—63.

⁴ Жизнеописание, с. 245—283.

шарҳланган. Улар асосида калава учини топиб олиш қийин. Айни шу даврда ўзбек давлатчилигида марказ ва вилоятлар ўртасида зиддиятлар, йирик амирларнинг расмий сулола ички ишларига таъсири ниҳоятда кучайиб, мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида улар тутган мавқе мустаҳкамлаша бошлаган эди. Бироқ мазкур йиллар воқеалари маҳаллий манбаларда жуда саёз берилган. Одатда, тадқиқотчилар бу борада, асосан, Муҳаммад Юсуф муншийнинг «Муқимхон тарихи»га суяниб келадилар¹. Ваҳоланки, 1645—1651 йиллардаги сиёсий зиддият манзараси Ҳиндистонда бобурийлар саройида битилган «Амали Солиҳ», «Силсилот ас-салотин» асарларида батафсил берилди². Бошқача қилиб айтганда, Ҳиндистон ва Эронда ёзилган манбаларни ҳам синчиклаб ўрганиш давлатчилигимиз тараққиёт йўлининг у ёки бу босқичлари, масалаларини ёритишда қўл келиши мумкин. Чунончи, темурийлар сиёсий фаолиятини Ҳиндистонда давом эттирган бобурийлар даврида дунёга келган кўплаб тарихий асарларда Туркистон ҳаётининг турли йўналишларига (сиёсий, иқтисодий, маданий, элчилик алоқалари ва ҳоказо) тегишли қимматли маълумотлар кўплаб учрайди³. Масалан, Туркистон — Ҳиндистон, Туркистон — Эрон элчилик, сиёсий алоқаларини ёритишда Ҳиндистон манбаларининг аҳамияти жуда катта. Биргина «Силсилот ас-салотин» асарида Туркистон подшоҳларининг Рум (усмонийлар), Эрон, Ҳиндистон давлатлари ҳукмдорлари билан олиб борган ёзишмаларининг йигирмата намунаси келтирилган⁴. Улар орқали биз XVI—XVII асрларда минтақадаги геополитик аҳволни тасаввур қилишимиз, унга баҳо беришимиз қийинмас. Ё булмаса, 1206 йили Лоҳурда ёзилган «Тарихи Муборакшоҳий» асарида Туркистондаги бошқарув, маданий ҳаёт,

¹ Муқимханская история, с. 93—101.

² Муҳаммад Солиҳ Камбу. Амали Солиҳ ал-мавсум ба Шоҳжаҳоннома. Лоҳур, 1967, 2-жилд, 362—444-бетлар; Ҳожи Мир Муҳаммад Салим. Силсилот ас-салотин. Бодлеян кутубхонаси. Рақами 169, 204 а — 2616 varaқлар.

³ Гулбаданбеги. Ҳумоюннома. С. Азимжонона таржимаси. Тошкент, 1959; Абул Файз Аллоий. Акбарнома. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 1345 (1-жилд), 841 (2-жилд), 1721 (3-жилд); Низомиддин Аҳмад. Табақоти Акбарий. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 1535; Абул Қодир Бадояний. Мунтахаб ат-таворих. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 25; Нур ад-Дин Жаҳонгир. Тузуки Жаҳонгирий. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Рақами 11382; Абд ал-Ҳамид Лоҳурий. Подшоҳнома. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 24; Муҳаммад Солиҳ Камбу. Амали Солиҳ ал-мавсум ба Шоҳжаҳоннома. 1—3-жилдлар. Лоҳур, 1967; Муҳаммад Козим мунший. Оламгирнома. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 376; Муҳаммад Соқий. Маориси Оламгирий. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Рақами 12444; Муҳаммад Бахтовархон. Мирот алоам. Сожида Алавий наشري. 1—2-жилдлар. Лоҳур, 1979 ва бошқалар.

⁴ Силсилот ас-салотин. 128а—1336, 137а, 1386—1436, 1516—154а, 158а—159а, 188б—189а, 189б—192б, 194а—196а. 198а, 206а—209а, 223а—224а, 226аб, 259б—261а, 280а—281б, 305а, 308а—302а varaқлар.

эътиқод масаласига доир қимматли маълумотларни учратамиз¹.

Ихтиёримизда тўғридан-тўғри марказий ва маҳаллий бошқарув, давлат муассасалари, ҳукмдорлар, ҳокимлар, умуман, давлат амалдорларига қўйиладиган талаблар, уларнинг ахлоқий жиҳатлари устида сўз юритадиган тарихий асарлар мавжудлиги қувончли ҳолдир. Зеро, шундай йўналишдаги махсус адабиётларнинг ўз пайтида дунёга келгани биздаги давлатчилик анъаналари, уларнинг муайян тартиблар асосида қуриб келинганидан далолат беради. Масалан, Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида бошқарув масалаларига алоҳида тўхталинмаса-да, аммо асардан бу борадаги гувоҳликларни топиш мумкин. Чунончи, Амир Темури даври давлат бошқарувидаги адлия вазирлиги (девори мазолим) тўғрисидаги маълумотни биз айнан Яздийдан топдик². Аммо ижроия тизимига алоқадор гувоҳликларнинг асосий қисмини эса шу йўналишдаги махсус асар «Темури тузуқлари»дан топдик³. Бироқ бу бошқарув масалаларини тадқиқ этишда сулолавий, умумтарих, минтақавий тарих услубидаги асарларнинг аҳамиятини камситмайди. Масалан, сомонийлар даври бошқарувидаги девонлар тизими ҳақида бирдан-бир тўлиқ маълумот фақат Наршахийда бор⁴.

Давлат ишлари, бошқарув тизими билан боғлиқ қарашлар мужассамлашган асарларнинг бизга маълумларидан энг қадимгилари IX—X асрларга бориб тақалди. Биз бу ерда Абу Наср Форобийнинг (873—950) «Фозил шаҳар, жоҳил шаҳар, бузуқ шаҳар (адашган шаҳар) ҳақида китоб», «Фозил шаҳар аҳлининг бошланғич қарашлари ҳақида», «Шаҳарни ўрганиш ҳақида китоб», «Миллат (халқ) ва шаҳарни бошқариш ҳуқуқлари тўғрисида сўз», «Аскарларни бошқариш ҳақида сўз», «Шаҳар жамоалари ҳақида китоб», «Умумий бошқариш (сиёсат) китоби» каби асарларни назарда тутмоқдамиз⁵. Абу Наср Форобий шаҳар ҳокимига талабларни шундай белгилаган: «ҳоким соғ-саломат, фаросатли, ўтқир хотирали, зукко, нотик, билимга чанқоқ, барча нарсада нафсини тия оладиган, ҳақиқатпарвар, нафсониятли, молпараст бўлмаслик, адолатпарвар, қатъий ва жасур бўлиши лозим»⁴.

¹ Фахриддин Муборакшоҳий. Тарихи Муборакшоҳий. Д. Росс нашри. Лондон, 1927, 42—48 ва бошқа бетлар.

² Зафарнома, 316-бет.

³ Темури тузуқлари. А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси; Б. Аҳмедов таҳрири остида. 1996, 107—108-бетлар.

⁴ Бухоро тарихи, 30-бет.

⁵ Қаранг: Хайруллаев М. М. Форобий. Тошкент, 1963, 84—85, 123-бетлар.

⁴ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 159—160-бетлар.

Қорахонийлар саройида хизмат қилган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида ҳам амалдорларга шундай талаблар қўйилганини кўрамиз. Чунончи, муаллиф вазир оқил, илмли, довюрак, имонли, кузи туқ, ҳисоб-китобни пухта эгаллаган бўлиши керак, шундагина ундан элга наф тегади, деб ҳисоблаган. Юсуф Хос Ҳожиб шунингдек, подшоҳлар, лашкарбошилар, элчилар, олимлар, деҳқонлар, савдо аҳли тўғрисида, уларнинг жамиятдаги ўрни хусусида ҳам қимматли фикрларни қолдирган¹.

Мазкур йўналишдаги асарлар сирасига Унсур ал-Маолийнинг «Қобуснома» (XI аср), Низомул мулкнинг «Сиёсатнома», «Дастур ал-вузаро», «Қонун ал-мулк» (XI), Ғаззалоийнинг «Насиҳат ал-мулк» (XI), Амир Темурнинг «Темур тузуклари» (XIV), Ҳамдуллоҳ Муставфийнинг «Нузҳат ал-қулуб» (XIV), Рузбехон Бухорийнинг «Сулук ал-мулк», Хондамирнинг «Дастур ал-вузаро», «Қонуни Ҳумоюнӣ», Қози Ихтиёриддин Турбатийнинг «Ахлоқий Ҳумоюн», Ҳасан мунший Хоқонийнинг «Ахлоқи Ҳакимий», Абул Фазл Алломийнинг «Ойини Акбарий» (XVI), Муҳаммад Боқирхоннинг «Мувазайи Жаҳонгирий» (XVII), Мирза Бади девоннинг «Мажмаъ ал-арқом» (XVIII), Аҳмад Донишнинг «Наводир ал-вақоъ» (XIX) асарларини ҳам киритамиз².

Мазкур манбалар билан танишиш жараёнида давлат, давлатчилик, жамият бошқаруви тўғрисида қарашлар бизда айтилиш, ҳамманинг оғзига тушган Никколо Макиавеллининг (1469—1527) бу борадаги қарашларидан³ анча олдин илмий-назарий шакл олганининг гувоҳи бўламиз. Тўғри, уларда ҳам худди ўша европаликларда бўлганидек, ўз замонаси тартиблари, тараққиёт даражаси, тафаккурининг хос кўринишлари, таъсири бор. Бусиз мумкин эмас. Аммо, энг муҳими, шундай қарашлар анъанаси бўлган, ижтимоий фикрнинг бошқа соҳалари қатори ўз йўналишига эга тарзда ривожланиб борган. Шу маънода давлат ва унинг тимсоли бўлмиш ҳукмдорга қўйилган талаблар, ҳукуматининг жамият олдидagi мажбуриятлари хусусидаги тасаввур ва қарашлар диққатни тортмай қолмайди. Масалан, Низомул мулк

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1990. 9, 17, 40, 50—62, 93—99 ва бошқа бетлар.

² Қобуснома. Тошкент, 1973; Низом ал-мулк. Сийар ал-мулк (Сиёсатнома). Техрон, 1994; Ғаззалоий. Насиҳат ал-мулк. Техрон, 1315—1317 (х); Ҳамдуллоҳ Қазвиний. Нузҳат ал-қулуб. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 616; Рузбехон Бухорий. Сулук ал-мулк. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 3639; Хондамир. Қонуни Ҳумоюнӣ. Техрон, 1372 (х); Абул Фазл Алломий. Ойини Акбарий. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Рақами 5245; Мирза Бади-диван. Мажма ал-акрам. Перевод А. Б. Вильдановой. Москва, 1981; Забихилло Сафо. Тарихи адабиёт дар Ирон. 2, 5 (3)-жилллар. 137 (х); Аҳмад Дониш. Наводир ал-вақоъ. Тошкент, 1964.

³ Қаранг: Макиавелли Никколо. Государь. Москва, 1990.

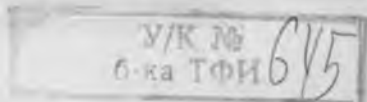
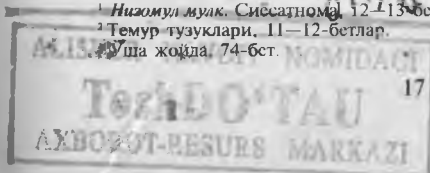
бундай ёзган: «Хукмдор дунёни обод этиш билан машғул бўлмоғи лозимки, коризлар чиқариш, барча фойдаланиши учун ариқлар қаздиришдан (тортиб), катта дарёлар устига кўприклар қуриш, қишлоқлар ва экинзорларни обод қилиш, қалъалар тиклаш, янги шаҳарлар бунёд этиш, олий иморатлар кўтариш ва уй-жойлар барпо қилишгача (ишларни) ўрнига қўйсин. Катта йўллар узра работлар қурдирсин, илм талабгорлари учун мадрасалар солдирсинким, (улар) унинг номини абадий қилгусидир ва бу эзгу ишларнинг савоби нариги дунёда унга, (албатта), теггусидир, хайр дуоиси (унинг номига) ҳеч тўхтамагай»¹. Бошқача қилиб айтганда, жамиятдаги тартиблар, ижтимоий адолат масаласи хукмдор, давлат фаолияти орқали ўрнатилиши фикри олдинга сурилган. Зеро, «Худойи таоло ҳар бир замонда халқ орасидан бир кишини танлаб, уни подшоҳлик хунарлари ила ораста қилиб, машҳур этгай... тоат йўлидан юрувчи раиййат эрса ўз юмушлари билан машғул бўлғай. Подшоҳ (уларни) зулмдан осуда сақлагайким, то уларнинг адолат соясида роҳатда ҳаёт кечирсинлар»². Кўрииб турганидек, ўрта асрларга хос равишда адолатни подшоҳдан кутиш, адолатли хукмдор сиймоси мавзуси Низомул мулк қарашларида ўз аксини топган, амалда ҳам шундай бўлиб келган. Демократик, яъни халқ ҳокимияти шаклланган даврда яшаб туриб салкам минг йил бурунги қарашларни танқид ва таҳлил қилиш осон. Уларга табиийлик кўзи билан қараш керак. Давлатчилигимиздаги демократик босқичга етиб келгунимизга қадар кечган тараққиёт йўлимиз босқичлари ўрнида қабул қилишимиз лозим.

Хукмдорлик Яратган томонидан юқтирилиши фикрини биз «Темур тузуклари»дан ҳам топамиз. Чунончи, унда шундай дейилади: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш ва (уни) янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда (яъни XIV асрда — А. З.) Амир Соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди»³. Аммо «Темур тузуклари»нинг давлат ва жамият бошқаруви тўғрисидаги қарашларнинг сифатий ривожидида тутган алоҳида ўрни бор. У ҳам бўлса, асарда давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий асосда қуриш ғояси кенг тарғиб қилинишидан билинади. «Бу тузукларни, — деб ёзади муаллиф, — салтанат ишларини бошқаришда қўллан-

¹ Низомул мулк. Сиссатнома, 12-13-бетлар.

² Темур тузуклари, 11-12-бетлар.

³ Уша жойда, 74-бет.

ма сифатида фойдалангайлар... улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар»¹. Диққатга сазовор томони шундаки, давлатчилигимиз тарихида давлат бошқаруви ҳақида асар ёзиб қолдирган ягона ҳукмдор Амир Темур ҳисобланади. Умуман олганда, бу дунё халқлари ўтмиш тарихида камдан-кам учрайдиган ҳолдир. Ўзбек давлатчилигининг Амир Темур ва темурийлар бошқарган даврини таҳлил қилишда, давлат бошқарув тизимининг тарихий тараққиёт йўлининг ўзига хос томонларини аниқлашда «Темур тузуклари» бизга ниҳоят қўл келди. Масалан, Низомул мулкнинг юқорида келтирилган «тоат йўлидан юрвчи раиййат» тушунчасига қарши ўлароқ, Амир Темур жамиятнинг бирон табақасини ажратмайди. Гарчи ўз замонаси тартибларига мос равишда у жамиятни ўн икки тоифага тақсимласа-да, аммо моҳият эътибори билан мазкур ўн икки тоифага барча ижтимоий гуруҳлар кирган. «Салтанатим мартабаси бўлмиш тўро-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим», — деб таъкидлаганди Амир Темур². Эътибор беринг, тузуклар, қонунлар тоифаларга мослаштирилган, аксинча эмас.

Умуман олганда, жамиятни қонунлар асосида бошқариш маданияти бизда энг қадимги даврлардан шаклланиб келгани ҳақида тарихий гувоҳликлар етарли. Чунончи, хитой тилида битилган тарихий асарлардан «Бейши»да (VI асрга тегишли) юртимиздаги бу борадаги аҳвол ҳақида шундай маълумотлар бор: «Уларда ибодатхонада сақланадиган туркий тузуклар тўплами бор. (Бирон жиноятчига) жазони белгилашда мазкур тузуклар (тўпламини) олиб, (унга суянган ҳолда) ҳукм чиқарадилар»³. Яъни қилинган жиноят учун жазони бирон-бир шахс эмас, балки муайян ҳуқуқий нормалар белгилаган ва у ҳамма учун баробар кучга эга бўлган.

Ўлкамизга ислом дини кириб келиши муносабати билан жамият ҳуқуқий ҳаётида янги ҳукмрон мафкура асослари билан боғлиқ муайян ўзгаришлар рўй бергани шубҳасиз. Аммо дастлабки йилларданоқ, усулий зиддиятлар бўлмаган ҳолларда ислом маҳаллий ҳуқуқий нормаларга қарши чиқмаган, улар сақланган⁴. Шу ўринда бир гапни айтмасдан илож йўқ. Мамлакатимизда ислом дини қарор топгандан кейинги даврлардаги тараққиётнинг баъзи йўналишларини ислом тушунчаси билан боғлаш одати бор. Масалан, ислом маданияти, мусулмон қонунчилиги, деган гаплар. Мазкур тушунча-

¹ Уша жойда, 68-бст.

² Уша жойда, 81-бст.

³ Собрание сведений. Т. 2, с. 271.

⁴ Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991, с. 294.

ларга эътиқоди ислом бўлган халқ маданияти, жамият қонунчилиги нуқтаи назаридан ёндашиш тўғри, албатта. Аммо баъзан учраб турадиган ҳолатлар, чунончи, маданий ривож белгиси сифатида динни асос қилиб олиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Зеро, Туркистонда маданият, қонунчилик исломга қадар ўз йўлида ривож топиб келган ва бу ўзига хослик VII асрдан кейин ҳам моҳиятан ўзгариш топгани йўқ.

Қонунчилик борасида ҳам Туркистонда қадимий тарихий анъаналар бўлган. Ислом даврига келиб бу анъаналар янги мафкуравий ривож босқичида кечиб борди, холос. Мустаҳкам тарихий илдизга эга бўлгани учун ҳам туркистонлик қонуншунослар (фақиҳлар) фаолияти тамомила мусулмон дунёсида тан олинган. X—XI асрлардан юксалиш йўлига кирган «Мовароуннаҳр фиқҳ (қонуншунослик) мактаби таъсирида Сурия, Миср, Кичик Осиё ва бошқа мусулмон мамлакатларда шу мактаб тарафдорлари марказлари юзага келгани» маълум¹. Шу маънода давлатчилик мавзусини тадқиқ этишда туркистонлик қонуншунос олимларнинг утмишда яратган қатор асарлари қимматли манба бўлишини алоҳида таъкидлаган булардик. Биргина Бурҳониддин Марғиновичнинг (вафоти 1197 йил) «Ҳидоя» асарида жамиятнинг уша кезлардаги ҳуқуқий ҳолатини куз ўнгимизда гавдалантирадиган қанчадан-қанча маълумотлар бор. Чунончи, бу асарда ҳуқуқий, ахлоқий нормалар, оила ва никоҳнинг ҳуқуқий асослари, давлат ва ҳуқуқ қурилиши, жиноий жавобгарлик, мулкчиликнинг ҳуқуқий кафолатлари, доираларига оид қарорлар, ажримлар, шарҳлар (закот, никоҳ, талоқ, ўғирлик, жазо, вақф, судхурлик, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик бериш, даъвогарлик, мулкчилик, мерос, ижара, шахс дахлсизлиги ва ҳоказо) аниқ ва лўнда баён қилинган². Шунинг учун ҳам мазкур асар мусулмон дунёсида, айниқса, Ҳиндистон ва Кичик Осиёда ўз вақтида катта обрў-эътибор қозониб, амалий истифодада бўлган.

Қонуншунос олимларимиз фаолияти кейинги асрларда ҳам ҳеч бир сусаймагани аниқ. Бунга ҳозирда ўзимизда ва чет эл кутубхоналари, жамғармаларида сақланаётган фиқҳга оид юзлаб асарлар далилдир³. Биз танлаган мавзу учун уларнинг аҳамияти шундаки, ҳуқуқий давлат, ҳуқуқий жамият тушунчаси Ўзбекистонга четдан кириб келмаганини, ҳаётни ҳуқуқий асосларда ташкил қилиш бизга аж-

¹ Хидоя. Коментарии мусульманского права. Т. I. Ташкент, с. 38—39.

² Хидоя, 42-бет.

³ Қаранг. Собрание Восточных рукописей (СВР). Т. IV, V, X, XI. Ташкент, 1955, 1957, 1975, 1987.

додлардан қолган маданий мерос эканлигини амалда кўрсата оламиз.

Хуллас, кўриб ўтганимиздек, мавзунинг манбавий асослари кенг. Давлатчилигимиз тарихини ёритиш учун турли тилларда битилган тарихий асарлар сони кўп. Уларда жамланган ҳужжатлар, материаллар ўзбек давлатчилиги қадимий тарих ва узоқ тараққиёт йўлига эга эканлигини илмий равишда исботлайди.

Ушбу илмий тадқиқотни ёзиш жараёнида биз, шунингдек, яқин ўтмиш тарихчи олимлари асарларидан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилдик. Юқорида совет тарихшунослиги нима бўлганда ҳам умуман минтақамизда давлатчилик анъаналари бўлганини барибир инкор қилолмаганини айтиб ўтган эдик. Ҳақиқатдан ҳам шундай. Чунки бор нарсани бутунлай яшириш қийин. Шунинг учун ҳам совет тарихчилари мавзунини бир бутун жараён, ўзбек халқи номи билан боғлаган ҳолда эмас, синфийлик нуқтаи назаридан ёритишга уринганлар. Жамиятнинг қонунлар асосида, муайян тизимлар доирасида бошқарилгани масаласи умуман очиб берилмаган. Давлатимизни у ёки бу даврда бошқарганларга «золим, ҳукмрон синф манфаатларининг ҳимоячиси, босқинчи», деган тамғалар урилган.

Асрлар давомида олиб борилган бунёдкорлик ишларида давлатнинг ўрни беқийёс бўлганлигини билиб туриб, давлатчилигимиз анъаналарини ерга уриш, ўтмиш ҳукмдорларини камситиш йўли тutilган, тарихий ҳақиқат очилмаган. Мақсад битта — социалистик тузум ва давлатчиликнинг афзаллигини кўрсатиш, тарихни коммунистик мафкура тарғиботчисига айлантириш. Шу сабабдан ҳам биз совет илмий адабиёти намуналарига¹ танқидий кўз билан қараб, айни чоғда илмий ҳолисликни сақлашга ҳаракат қилдик.

¹ История Узбекской ССР. Т. 1. Книга первая. Ташкент, 1955; Книга вторая, 1956; История народов Узбекистана. Т. 2. Ташкент, 1947; История Узбекской ССР. Т. 3. Ташкент, 1953; Узбекистон ССР тарихи, 1—IV жилдлар. Тошкент, 1967—1971; Гафуров Б. Г. Таджики. Москва, 1972; Бартольд В. В. Сочинения, Т. 1—8. Москва, 1963—1973; Луконин В. Г. Культура Сасанидского Ирана. Москва, 1969; Агажанов С. Г. Сельжукиды и Туркмения в XI—XII вв. Ашхабад, 1973; Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. Ашхабад, 1969; Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. Москва, 1990; Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. Москва, 1986; Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 1. Москва, 1974; Якубовский А. Тимур. Журнал «Вопросы истории», 1946, № 9; Гумилов Л. Н. Древние тюрки. Москва, 1967; Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI—первой половине XIX века. Т. 1. Ташкент, 1966; Т. 2. 1970; Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва, 1985; Давидович Е. А. История монетного дела Средней Азии XVII—XVIII вв. Душанбе, 1964; Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. Ташкент, 1973; Житов К. Е. Победа Великой Октябрьской революции в Узбекистане. Ташкент, 1957; Аминова Р. А. Аграрная политика советской власти в Узбекистане. Ташкент, 1963 ва бошқалар.

1991 йили Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қайта тикланиши ва унинг кейинги йилларда мустақамланиб, замонга мос равишда шаклланиб бориши жараёнини ёритишга келсак, бу ерда манбавий таъминланганлик, воқеаларни шахсан мушоҳада қилишда бирон-бир жиддий қийинчилик йўқ. Зеро, бир томондан, камина мазкур йилларнинг жонли гувоҳи бўлса, иккинчи томондан, давлатчилигимизнинг қайта шаклланиши жараёни оммавий ахборот воситалари, Олий Мажлис ахборотномлари, турли расмий ҳужжатлар тўпламлари, бир қатор илмий, илмий-оммабоп ишларда ўз аксини топган. Учинчидан эса, XX асрнинг 90-йилларидаги ўзбек давлатчилигининг аҳволи, унинг олдида турган вазифалар, давлатнинг жамиятдаги ролини тўлақонли тасаввур қилишда катта қимматга эга бўлган яна бир манба бор. У ҳам бўлса, мустақил Ўзбекистон давлатининг биринчи Президенти Ислом Каримовнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини ўз ичига олган маърузалар, суҳбатлар, рисоалар, асарлардир¹.

Тадқиқотчи учун Ислом Каримовнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари уч жиҳатдан қизиқ ва муҳимки, биринчидан, Ислом Каримов Ўзбекистонни мустақилликка олиб келди, кейинги тараққиёт йўлининг асосий йўналишларини белгилаб берди. Иккинчидан, хоҳлаймизми ё йўқми, бундан қатъи назар, минг йиллар давомида биринчи раҳбар, давлат бошлиғининг роли катта бўлиб келган жамиятимизнинг ушбу йиллардаги тақдири кўп жиҳатдан Президентнинг дунёқараши, салоҳияти ва фаолиятига боғлиқ эди. Учинчидан эса, фақат «совет» тузумигина тарихдаги шахсининг ролини инкор қилиб келди. Қолган барча даврларда бу омил ҳеч қачон назардан четда қолмаган. Шу маънода бир тузумдан иккинчисига ўтиш босқичида ҳар қандай жамият учун тарихий шахс, миллий етакчининг аҳамияти, унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари беназир бўлиши шубҳасиз.

Ислом Каримов фаолиятининг биз танлаган мавзу учун яна бир муҳим томони бор. У ҳам бўлса, унинг ўзбек давлатининг тарихи, бугунги ҳолати, келажаги тўғрисида қарашларидир. Бу борада, айниқса, Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари»

¹ Қаранг: *Ислом Каримов*. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, мафкура, 1-жилд. Тошкент, 1996; Биздан озод ва обод Ватан қолсин, 2-жилд. Тошкент, 1996; Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир, 3-жилд. Тошкент, 1996; Бунёдкорлик йулидан, 4-жилд. Тошкент, 1996; Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5-жилд. Тошкент, 1997; Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997.

асари диққатга сазовордир. Асарнинг тадқиқ қилинаётган мавзу билан боғлиқ учта энг асосий жиҳатига эътиборни жалб қилсак.

Биринчидан, асар ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тарихи мобайнида мавжуд бўлиб келган қонуниятлар, омилларни, уларнинг ижобий ё салбий аҳамият касб этганлигидан қатъи назар, бир тизимга солинган таҳлилидир. Чунончи, минтақавий можаролар, дин ва давлат, миллатлараро муносабатлар, жинойтчилик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик каби омиллар ўз замонасига қараб шаклан ўзгариб турган бўлса-да, аммо моҳият эътибори билан олганда давлат қурилиши, жамият ҳаётида ўз ўрнига эга бўлиб келган. Аммо аждодларимизнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида мазкур омилларнинг давлат ва жамият қурилишидаги таъсири тадқиқ қилинмаган. Натижада муаммо муаммолигича қолаверган. Ҳар бир янги авлод унга тўқнаш келаверган. Масалан, маҳаллийчилик ва минтақавий можаролар. Моҳиятан айни шу икки омил XVII—XVIII асрларда давлатимизнинг учга (Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари) бўлиниб, XIX асрда эса Россия мустамлакасига айланишига сабаблардан бири бўлганлиги сир эмас. Ё бўлмаса, яна бир тарихий муаммо—давлат қудратини ошириб бориш, эришилган марраларни сақлаш анъанасининг шакланмаганлиги. Тан олиш керак, ўтмишда бир неча марталаб улкан салтанатларга асос солингани, илм-фан, маданият соҳаларида тарихий ва ўз даври учун оламшумул ютуқларни қўлга киритишимизга қарамай пировардида юксалишни яна бошдан бошлашимизга тўғри келган. Ислом Каримов асарининг иккинчи боби эса тўлалигича айнан ушбу тарихий масала таҳлилига қаратилган. Унда илк бор давлатчиликни шакллантириш, мустаҳкамлаш ва мазкур жараёнда мафкура, маънавият, давлат институтлари, иқтисодиёт, инсоний, табиий ресурсларнинг ўрни, халқаро муносабатларнинг таъсири, ташқи дунё билан ҳамкорлик каби омиллар муайян бир кетма-кетликда ва, демак, ўзаро боғлиқликда тадқиқ қилинган.

Иккинчидан, ўтмишда амалда бўлган ижтимоий қарашларга кўра давлат қудрати, жамият ҳолати, асосан, ҳукмрон сулола, якка ҳукмдор фаолиятига боғлиқ бўлган. Чунончи, одамларнинг онгида давлат—тахт ҳукмдорга Яратган томонидан ато қилингандир, деган фикр қатъий ўрнашган эди. Якка ҳукмдорлик асосида қурилган ижтимоий-сиёсий тузум учун ҳар ҳолда табиий бўлган мазкур ақида сўнги асрларда ҳам ҳеч бир ўзгариш топмаган. Ваҳоланки, ушбу даврда дунёнинг бошқа қисмларида, хусу-

сан, Фарбда жамият ва давлат ҳаётини ташкил қилишда «қуйи» табақаларнинг ҳам ўз ўрни ва ҳуқуқи борлиги билан боғлиқ қарашлар изчил ривожлана бошлаган. Бир сўз билан айтганда, давлат тараққиётини таъминлашда жамиятда мавжуд барча имкониятлардан фойдаланиш, уларни сафарбар қилиш илми биз учун энди анъанага айланмоқда. Ислоҳ Каримовнинг зикр этилган асари айнан мазкур талаб асосида яратилган биринчи салмоқли қадамдир.

Учинчидан, асарда ўзбек давлатчилиги тарихи тараққиётига хос бўлган, аммо ҳанузгача таърифланмаган бир муҳим қонуният очиб берилган. У ҳам бўлса, «**Тарихий нуқтаи назардан олганда, Марказий Осиё давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналарига эга эмас эди. Бу ерда Россия томонидан мустамлака қилиб олингунча мавжуд бўлган ҳамма давлатлар асосан сулолавий ёки ҳудудий (Бухоро, Қўқон, Хива хонликлари) принциплар бўйича ташкил этилар эди**»¹. Яъни давлат миллат номи билан аталмаган. Демак, 1991 йили давлат мустақиллигимиз қайта тикланишининг тарихий аҳамиятларидан бири айнан мазкур омилнинг юзага чиқиши билан боғлиқ — шу санадан бошлаб давлатимиз миллатимиз номида ривожланиш йўлига кирди.

Давлатчилик тарихи мавзуси ҳақида сўз кетганда Ислоҳ Каримовнинг ўзбек давлатчилиги тарихининг обрў-эътиборини ўз ўрнига қўйишда, уни юзага чиқариш билан боғлиқ тадбирларни амалга оширишдаги хизматларини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунончи, 1997 йили Хива шаҳрининг 2500 йиллигини нишонлаш кунинда Ислоҳ Каримов ўзбек давлатчилиги 2700 йиллик тарихга эга эканлигини бутун дунёга расман эълон қилган биринчи олим ва миллий раҳбар бўлди. Бу билан давлатчилигимизнинг тарихий ибтидоси масаласига узил-кесил равшанлик киритилди. Бундан ташқари, Ислоҳ Каримов умуман ўзбек халқи тарихини, хусусан, давлатчилик тарихини ўрганишининг асосий масалаларига бағишланган «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли алоҳида асарнинг² ҳам муаллифидир. Мазкур рисолада биз тадқиқ қилаётган мавзу хусусида, жумладан, шундай савол қўйилган: «Ўзбек давлатчилиги қайси асрда пайдо бўлган? Қандай тарихий босқичларни босиб ўтди? Мутахассислар, балки, тушунтириб берарлар, балки, аниқ жавоблари бордир?»³.

¹ Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон XXI аср бусағасида... 101-бет.

² Ислоҳ Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.

³ Уша жойда, 11-бет.

Ушбу саволлар мутахассислар олдига каттадан-катта вазифаларни қўйиши табиий. Зеро, давлатчилигимизнинг кун минг йиллик тараққиёт йўлини урганиш бугунги кунда энг долзарб илмий-амалий масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Ҳукмингизга тақдим этилаётган ушбу илмий тадқиқотни эса бу борада амалга оширилган илк қадамлардан бири сифатида қабул қилишингизни тилаб қоламиз.

Биринчи боб

ИЛК ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ АСОС ТОПИШИ ВА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ МИЛОДДАН АВВАЛГИ ТАРИХИ

Ўзбек давлатчилигининг энг қадимий тарихий даврларини ёритишда биз археологик қазишмалар натижалари, маҳаллий ёзма адабиёт намуналари (масалан, «Авесто», кўҳна эроний битиклар, юнонлик, хитойлик, ҳиндистонлик ва бошқа ерлик муаллифлар ёзиб қолдирган манбалар)дан фойдаландик. Албатта, бу борада қиёсий ўрганиш, тарихий-маданий тараққиёт қонунлари, анъаналарини ёдда тутиш каби илмий-мантиқий усулларни истифода этдик.

Милоддан аввалги 1-мингйиллик бошларида аждодларимиз темирни қайта ишлашни ўрганиб олдилар. Демак, ҳар қандай тараққиётнинг турткиси бўлиб келган меҳнат қуролининг такомиллашиши учун кенг йўл очилган. Бу эса ўз навбатида инсон фаолиятининг кенгайиши ва жадаллашишига сабаб бўлган. Мазкур ҳол жамиятнинг барча соҳалари: сиёсий, ижтимоий, маданий, иқтисодий, халқаро муносабатларда тегишли сифат ўзгаришларига туртки бўлган бош омиллардан бири ҳисобланади.

Илмий изланишлар шундан гувоҳлик берадики, милоддан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярмида мамлакатимиз ҳудудида, умуман минтақамизда тоғ жинсларини қайта ишлаш (масалан, темир, олтин, қалайи, қўрғошин ва ҳоказолар), улардан уруш, меҳнат қуроллари ясаш, кулолчилик, тўқувчилик, қурувчилик, заргарлик, кемасозлик каби соҳалар ривож топган. Бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда бунда ҳеч қандай ажабланарли жой йўқдек кўринса-да, аммо 2500—3000 йил муқаддам мавжуд шарт-шароитлар юзасидан олганда мазкур тарихий гувоҳликлар гоят сермазмун аҳамият касб этиши лозим. Зеро, ўша узоқ ўтмиш замонларда дунё харитасида тарихий-маданий раванқнинг ана шундай юқори босқичида турган ўлкалар сони бармоқ билан санокли бўлган. Худди шу даврда узунлиги бир неча ўн километр, эни бир неча ўн метрли ташкил этган канал-

(сўғдлар макони Гава), Марв (Моуру, Нисо (Нисайа), Ария (Ҳарайва), Бақтрия (Бахди) каби бир қатор тарихий вилоятлар номи тилга олинган. Бунда воқеалар баёни Аҳура Мазда номидан бериб борилади: «Мен Аҳура Мазда, энг афзал макон ва мамлакатлар сирасидан Айранам-вэжони, ... сўнгра сўғдлар яшовчи Гавани, кейин эса Моуруни, тўртинчи бўлиб Бахдини, ... бешинчи бўлиб Моуру ва Бахди оралиғидаги Нисайани... яратдим»¹. Кўриниб турибдики, мазкур манба яратилган даврда тилга олинган «макон ва мамлакатлар» ҳақиқатан ҳам бир макон, аниқроғи, катта бир вилоят сифатида шаклланиб бўлган ва маълум бир асослардаги чегаралари ҳам бўлган. Бу жараён бир зумда содир бўлмагани ҳам табиий. Бошқача қилиб айтганда, то номлари «Авесто» саҳифаларида зикр этилгунга қадар улар ҳеч бўлмаганда иқтисодий-географик макон сифатида узоқ муддат давомида шаклланиб борган. Мазкур жараён минтақадаги Амударё, Зарафшон, Атрек, Мурғоб, Тажан (Ҳарируд), Кундуз каби дарёлар воҳаларида кечган. Шунга кўра милоддан аввалги I-мингйиллик бошларидаёқ ўлкада Хоразм, Бақтрия, Ария (Ариана), Парфия, Гиркания, Марғиёна ҳамда Фарғона каби вилоятлар мавжуд бўлган. То аҳамонийлар босқинига қадар (милоддан аввалги VI аср) ўлка асосий қисмини бирлаштириб турувчи сиёсий омил, марказ Хоразм ҳисобланган. Афсуски, бу даврда Хоразмда ҳукмронлик қилган сулолалар тўғрисида биз бир нима дея олмаймиз. Аммо ривоят ва афсоналарга кўра, Хоразмнинг энг қадимий сиёсий сулолалари сифатида сиёвушийлар тилга олинади.

Аҳамонийлар тажовузи арафасида Хоразм Сирдарёдан Ўрта Афғонистонгача бўлган ерларни (Бақтрия ва Гиркания бундан мустасно) ўз таъсир доирасида тутиб турган асосий куч сифатида гавдаланади. Милоддан аввалги VI аср ўрталарида Мидияга тобе ҳисобланган Эроннинг жануби-ғарбидаги қабилалардан бири аҳамонийлар кучга кириб, аввал Форс вилоятида, Мидияни енггач, Эронда бутунлай ҳукмронлик қила бошлайдилар. Энди ўз-ўзидан аҳамонийлар ва Хоразм ўртасида ўлканинг бой вилоятлари учун кураш авж олиши табиий эди. Аҳамонийлар давлатининг асосчиси Куруш (Кир) катта қўшин тўплаб, юнонлик Геродот (милоддан аввалги V аср) тили билан айтганда, «қўп сонли ва қудратли массагетларга қарши» жангга отланади. Бу даврларда массагетлар мамлакат

¹ История Узбекистана в источниках, с. 28.

аҳолисининг энг нуфузлиларида ҳисобланиб, уларнинг подшоси вафот этган, бошқарув эса унинг оқила ва тадбиркор хотини Томир хотун (Тумарис, Томирис) қўлида эди. Куруш айнан Томир хотун билан жангда ўз ажалини топади¹. Геродотнинг кичик замондоши Ктесий (вафоти милоддан аввалги IV асрда) келтирган маълумотда эса Куруш саклар подшоси Аморгнинг хотини Спаретра билан жанг қилган. Унинг ўлими бу жанг билан боғланмаган². Милодий II асрда ўтган юнон тарихчиси Полиен қуйидагиларни ёзиб қолдирган: сак подшоҳлари Саксафар (Хоразм ҳукмдори(?)), Аморг (саклар подшоҳи), Томирис (массагетлар маликаси), Дорога (Дорйуш) қарши кураш режасини тузиб турганларида, улар ҳузурига Широқ исмли отбоқар келади ва агар оиласи тирикчилигидан хабар олиб туришга ваъда берилса, якка ўзи душман хавфини қайтаришга уриниб кўришини айтади. Подшоҳлар таклифни қабул қилиб, қасам ичадилар. Шунда қулоқ ва бурнини кесиб танасини қора қонга бўяган Широқ Доро ҳузурига бориб, сак подшоҳлари устидан арз қилади. Доронинг раҳми келиб ҳамда Широқнинг «мен форслар кучи билан ўз душманларим таъзирини бермоқчиман» деган сўзларига ишониб, уни ўз ёнида қолдиради. Широқ эса Дорога саклар турган жойга қўққисдан бошлаб бораман деб ваъда беради. Етти кунлик егулик ва ичимликни ғамлаб, Доро ва унинг қўшини Широқ раҳнамолигида йўлга тушади. Кумликлар узранча йўл босиб қўйганларида Доронинг мингбошиси Раносбат Широқнинг ҳийласини фаҳмлайди ва ундан: «Айтчи, шундай улуғ подшоҳни лақиллатиб, форсларнинг шунча кўп лашкарини на бир ўт, на бир қуш, на бир ҳайвон кўринадиган, илгари юрсанг ҳам, ортга қайтсанг ҳам бенаф бундай чўлу биёбонга бошлаб келишга сени нима мажбур қилди?!», — деб сўрайди. Широқ қўлларини ўйнатиб, қаттиқ қаҳ-қаҳ уриб, «Мен ютдим, ватандошларим саклардан хавфни бартараф этиш учун очлик ва ташналикда форслар (лашкарини) ўласси қилдим-ку!», жавобини беради. Раносбат шу заҳотиёқ унинг қалласини кесади. Тасодифан ёғиб қолган ёмғиргина Дорони буткул ҳалокатдан сақлаб қолган экан³.

Бирон-бир манба Хоразм ва унинг таъсир доирасида бўлган ерларнинг қай тарзда аҳамонийлар тобелигига

¹ Уша жойда, 50-бет.

² Уша жойда, 69-бет.

³ Уша жойда, 193-бет.

тушиб қолганлиги тўғрисида аниқ бир маълумот бермайди. Аммо Доронинг (милоддан аввалги 522—486 йиллар) буйруғи билан Загрос қоясига (Эрондаги Кермоншоҳ шаҳридан 30 км масофада жойлашган) ўйиб битилган ёзувга қўра Хоразм, Сўғдиёна, Ария, Парфия аҳамонийларга қарам 23 вилоят (сатрапия) қаторида санаб утилади. Айни гувоҳликларни Персеполдаги (Эрондаги Шероз шаҳридан шимолда, тахминан 50 км масофада жойлашган; 520—450 йиллар орасида қурилган) ёзувлардан ҳам топиш мумкин¹. Лекин Доронинг қабр тоши битикларида аҳамонийлар салтанатига тобе мамлакатлар рўйхатига Сўғдиёна, Ария ва Парфия киритилган, холос. Хоразм эса бу қаторда йўқ². Геродот қолдирган маълумотларда айтилишича, Парфия, Хоразм, Сўғдиёна, Ария аҳамонийларга қарам XVI округни ташкил этиб, йилига 300 талант солиқ тўлаб турганлар³.

Хуллас, яна бир қатор ёзма гувоҳликларни мантиқий мушоҳада этган ҳолда аҳамонийлар — Хоразм муносабатларининг бу даврдаги аҳволи тўғрисида қуйидаги фикрга келиш мумкин. Хоразм ўз таъсир доирасидаги вилоятларда (Сўғдиёна, Парфия, Ария) ўз мавқеини сақлаб қолиш ниятида расман аҳамонийлар устунлигини тан олган ва зикр этилган 300 талант солиқни ҳам асосан ўзи тўлаб турган ва шу тарзда аҳамонийларга тобе ўлкалар рўйхатига тиркалиб қолган. Амалда эса ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Зеро, қанчалик куч-қудратга эга бўлмасин аҳамонийлар минтақа учун курашда бирон-бир жиддий зафар кучганликлари тўғрисида ҳозирда бирон-бир тарихий гувоҳликлар йўқ.

Милоддан аввалги IV асрда Хоразм ҳатто ўша расмий қарамликдан ҳам халос бўлади. Мазкур асрнинг 20-йилларида эса минтақага юнонлик Александр бостириб кирганда ҳам Хоразм ўз мустақиллигини сақлаб қолади. Бунга Хоразм ҳукмдори Фаразман (Хворазман)нинг донишмандлиги ва тадбиркорлиги туфайли эришилади. Замонасининг энг қудратли салтанати соҳиби аҳамонийларни ер тишлатган, Европа чеккасидан Осиё марказига лашкар тортиб келган ва омади чопиб турган босқинчи Александр билан очиқчасига беллашиш мамлакатни хавф остида қолдиришини тасаввур этган Фаразман сиёсат йўлини тутди. 1500 отлиқ аскар қўриқчилигида у шахсан Александр

¹ Ўша жойда, 34—38-бетлар.

² Ўша жойда, 39-бет.

³ Ўша жойда, 56-бет; бир талант 30,3 кг кумушга тенг.

хузурига келади. Аррианнинг (милоддан аввалги асрнинг охири—I аср) гувоҳлик беришича, милоддан аввалги 329 йили Александр Самарқандда турганида, айтилганидек, Фаразман ташриф буюради. Хоразм ҳукмдори мазкур учрашув чоғида Александрга ҳарбий иттифоқ тузиб Қора денгиз томон юришни таклиф этади. Сўғдлик Спитамен қўзғолонини бостириш билан банд бўлган Александр Фаразманга ташаккур айтиб, у билан дўстлик иттифоқини тузади. Шу билан бирга ҳозир Понтига (яъни Қора денгизга) юриш вақти эмас деб айтади¹. Александр ишончини оқлаган Фаразман юнонликларнинг кейинги ҳарбий режаси Ҳинд заминига юриш қилиш эканлигини ҳам билиб олади. Узоқни кўра билган Фаразман шу тариқа минтақадаги ягона барқарор макон — Хоразм дахлсизлигини сақлаб қолади ҳамда Александрнинг келгуси режаларидан воқиф бўлиб олади. Фаразманнинг Александр билан иттифоқи стратегия нуқтаи назаридан амалга оширилган сиёсий қадам эканлигини шундан ҳам аниқлаб олиш мумкинки, бир йил ўтар-ўтмас, милоддан аввалги 328 йили у юнонликлар тазйиқидан қочишга мажбур бўлган Спитаменга Хоразмдан бошпана беради². Фикримизча, Хоразм ҳукмдорининг Александрнинг ашаддий душмани Спитаменни қабул қилиши нафақат унинг ватандошлик ҳиссидан, балки Александрнинг аҳволидан бохабарлиги ҳамда маълум маънода ўз имкониятларига ишонганлигидан ҳамдир. Зеро, Хоразм бу замонда жануб ва шарқдаги таъсирини йўқотган бўлса-да, шимоли-ғарбда Қора денгиз — Азов бўйларигача бўлган ерларда ўз мавқеини сақлаб қолганди.

Хоразм дахлсизлиги сақланиб қолинган бўлса-да, аммо бошқа вилоятлар, масалан, Сўғдиёна Александр босқинидан кўп талафот кўрган. Юнонлик Диодор (милоддан аввалги I аср) гувоҳлик беришича, бир сафар Александр қўзғолон кўтарган 120 минг аждодимизни қириб ташлаган³.

Александр вафотидан (милоддан аввалги 323 йил) сўнг кўп ўтмай Парфия, Ария, Бақтрия ва Сўғдиёна юнонлик Салавк асос солган Салавкийлар салтанатига тобе бўлиб қолади⁴. Хоразм бу сафар ҳам ўз дахлсизлигини сақлаб қолишга муваффақ бўлади.

Милоддан аввалги III аср ўрталарида Бақтрия,

¹ Уша жойда, 102-бет.

² Уша жойда, 103-бет.

³ Уша жойда, 151-бет.

⁴ *Аппиан*. Митридатовы войны. Сирийские дела. ВДИ. 1946, № 4, с. 55.

Сўғдиёна, Парфия Салавкийлар салтанати таркибидан ажралиб чиқади.

Тахминан милоддан аввалги 170 йилларда Сўғдиёна ва Шош (Тошкент) Хоразм таъсир доирасига тортилади. Милоддан аввалги II асрда ўлкамизда бўлган хитойлик Чжан Цян гувоҳлик беришича, Хоразм (хитойликлар наздида Қанға) шарқда Фарғона, жанубда Парфия ва Бақтрия билан чегарадош, ғарбий сарҳадлари эса Бухоро ва Хоразм воҳаларини ўз ичига олган¹. Милоддан аввалги I асрда яшаган хитойлик тарихчилар Хоразмга Орол ва Азов денгизлари оралигидаги аланлар (ҳозирги осетинларнинг қадимги аجدодлари) ва Уралолди ўрмон қабилалари ҳам у ёки бу шаклда қарам бўлганликларини ёзиб қолдирганлар. Демак, милоддан аввалги сўнги асрда хоразмлик сиёсий кучлар Қора денгиздан Фарғонагача бўлган улкан ҳудудда ўз сиёсатларини юргизиб турган катта қудрат эгаси ҳисобланганлар.

Хоразм ҳукмдорлари бу вақтда ўз тангаларини зарб этиш ишини йўлга қўйганлар. Топилган танга намуналаридан шуни кўриш мумкинки, уларнинг бир томонида подшоҳнинг тасвири, иккинчи томонида эса отлик аскар тасвири туширилган². Пул тизимининг жорий этилиши давлатчилик ривожидан далолат бериши билан бир қаторда иқтисодий муносабатлар равнақи учун туртки бўлгани ҳам шубҳасиз. Айниқса, савдо-сотик ишлари гуркираб ривожланган. Сунъий сугориш ишларида бой тажриба эгалари — ўлка аҳли янги каналлар қазиш, борларини эса асраб-авайлаш борасида ҳам кўп меҳнат қилганликлари маълум. Демак, деҳқончилик янада ўсиб борган. Янги шаҳарлар қад кўтара борган, қалъа, кўрғонлар қурилган. Бу эса ўз ўрнида ҳунармандчилик тараққиёти учун тегишли замин тайёрлаган.

Иқтисодиётнинг бу қадар ўсиб бориши давлатни давлат қилиб турган омиллардан бири катта ва кучли лашкарни замона даражасида тутиб туришга имкон яратгани ҳам табиий. Хоразм лашкари 120 минггача бўлгани ҳақида тарихий фактлар бор. Хоразмликларнинг ҳарбий маҳорати ўз даври учун юксак поғонада бўлган. Қадимги Хоразм тарихи ва маданиятини яхши ўрганган С. П. Толстовнинг фикрича, хоразмликлар яна ҳарбий тактика — отлари ҳам, ўзлари ҳам оғир совутларга чулганиб,

¹ Собрание сведений. Т. II, с. 150—151, 184—186.

² Батафсил қаранг: *Вайнберг Б. И.* Монеты древнего Хорезма, с. 12 и др.; *Толстов С. П.* Древний Хорезм, с. 173—195.

елкама-елка қаторга тизилиб, камон, найза, узун қилич билан қуролланган чавандозлар рақибни ўзларига яқинлаштирмасдан камон ўқлари, узун найзалар ёрдамида душман ён-атрофини ўраб олиш билан қириб ташлаш усулига асос солганлар¹. Қизиги шундаки, хоразмликларнинг Фарб учун номаълум ана шу ҳарбий маҳоратидан фойдаланиб парфияликлар милоддан аввалги I аср ўрталарида Жазирада (Месопотамия) Рим салтанатининг етти легион, тўрт минг отлиқ, найзаотардан иборат кучли қўшинини тор-мор этиб, жангда 20 минг кишини ўлдириб, 10 мингини эса асир олиб қайтганликлари тўғрисидаги гувоҳликларни юнонлик Плиний (милодий I аср) ҳамда Плутарх (милодий I—II асрлар) асарларидан топиш мумкин. Умуман оғир отлиқ сафлари билан жанг қилиш маҳорати бошқа мамлакатларга ўлкамиздан тарқалганини алоҳида қайд этиш лозим (масалан, Шарқий Европа, Хитой, Олтой, Мўғулистон ерлари).

Бу даврда амалда бўлган диний эътиқодларга келсак, аҳоли орасида зардуштийлик, ободонлик ва фаровонлик худоси Анаҳита, қуёш ва ёруғлик худоси Митра, бахт, толе ва давлат худоси Ҳумо кабиларга сиғиниш кенг тарқалган.

Ўша замонда яшаган энг қадимги аجدодларимизнинг турмуш тарзига келсак, водийларда асосан ўтроқ ҳаёт кечган бўлса, даштликларда эса кўчманчи, ярим кўчманчилик ҳукмрон эди. Яшаш тарзидан қатъи назар уларнинг бари меҳнатсевар, ватанпарвар ва мард кишилар эдилар. Буни биз уларнинг Александрга қарата айтганларидан ҳам билишимиз мумкин: «...биз Осурия подшоҳини, кейин эса форслар ва мидияликлар ҳукмдорини енгдик. Мазкур галабалар шарофати билан биз Мисргача бўлган ҳудудга юз тутдик... фақат тенглар ўртасидагина ҳақиқий дўстлик бўлиши мумкин»².

Юқорида биз давлатчилигимизнинг милоддан аввалги I-мингйилликдаги қадимги Хоразм сиёсий кучлари фаолияти билан боғлиқ энг асосий ва муҳим маълумотларни келтириб ўтдик. Маълум бўлишича янги милодий давр бошланиши арафасида Хоразм ўз замонасининг энг қудратли ва ривожланган сиёсий, иқтисодий, маданий марказларидан бири бўлган.

¹ Толстов С. П. Древний Хорезм, с. 221.

² История Узбекистана в источниках, с. 128—129.

БАҚТРИЯ

Милод бошига қадар ўтган асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиётида Ер юзида илк давлатчилик ўчоқларидан бўлмиш Яқин ва Ўрта Шарқдаги маконларда (Миср, Жазира, Финикия, Фаластин, Сурия, Эрон ва бошқалар), Ҳиндистон, Хитой, Юнонистонда ҳам кечганидек жараён юз берган. Биз бу ерда алоҳида вилоят, ички минтақа, ҳатто шаҳар доирасидаги давлатчилик муносабатларини назарда тутмоқдамиз. Ҳақиқатан ҳам милоддан аввалги минтақа сиёсий харитасида Хоразмдан ташқари Бақтрия, Парфия, Фарғона, Тохаристон каби давлат бирликлари фаолият кўрсатган. Шунинг учун ҳам улар ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтиш ўринлидир.

Бақтрия — бу географик вилоят (макон), вилоят номи эса Бақтр (Балхоб) дарёси номи билан боғлиқ. Бақтриянинг пойтахт шаҳри Бақтр ҳам худди шундай боғлиқликда. Юнон тарихчилари бу ҳақда шундай ёзиб қолдирганлар: «Унинг (Бақтр дарёсининг — А. З.) номи билан шаҳар ва вилоят (ҳам) аталади». «Зариаспа шаҳри кейинчалик дарё номи билан Бақтр деб аталган»¹. Бақтрия географик чегарасини жанубда Ҳиндуқуш (Парнасс, Папопамис), шимолда Сўғдиёна, ғарбда эса Марғиёнагача (Мурғоб воҳаси) белгилаш мумкин.

«Авесто»да Бақтрия (Баҳди) «байроқлари (доим) баланд ҳилпираб турадиган», яъни шон-шавкат ўлкаси сифатида тилга олинади².

Қадимги Бақтрияни бошқарган сиёсий сулолалар тўғрисида ҳозирча бирон-бир илмий хулоса қилиш қийин. Шу билан бирга бу борадаги мавжуд афсоналардан бақтриялик ҳукмдорлар, уларнинг куч-қудрати ўз замонасида машҳур ва маъруф бўлганлигини билиб олиш мумкин. Чунончи, юнонлик Ктесий осуриялик подшоҳ Нин Белиднинг Бақтрияга ҳарбий юриши ҳақида сўзлаб, Нин бақтриялик аёл Семирамидага уйланганини айтади³. Семирамида (Саммурамат) милоддан аввалги IX—VIII аср бошларида Осурия маликаси бўлган. Ниннинг Бақтрияга қарши юришида Семирамида ҳам қатнашган ва улар Бақтрия подшоси Аксиарт билан обдон уришганлар. Бақтриянинг ўша замондаги мавқеини шундан ҳам билиш мумкинки, гўё Нин ва Семирамида Бақтрияга 1

¹ История Узбекистана в источниках, с. 119, 178.

² Ўша жойда, 28-бст.

³ Ўша жойда, 63—65-бстлар.

катта пул эвазига очган, (йиллик) солиқ бундан мустасно», деб гувоҳлик беради Геродот¹. Умуман олганда аҳамонийлар тобе ўлкалар аҳолиси, бойликларини талашда, суистеъмол қилишда бошқа тажовузкорлардан қолишмаганлар. Чунончи, қадимда Элам давлати пойтахти бўлган, кейинчалик аҳамонийлар қароргоҳларидан бўлмиш Суза шаҳридаги сарой қурилишида ишлатилган олтин Бақтриядан олиб кетилганини тасдиқловчи маълумотлар бор².

Тажовузкорларнинг маҳаллий халқларга нисбатан тазйиқи ўз-ўзидан аҳolini исён кўтаришга мажбур қилган. Ана шундай озодлик ҳаракатларидан бири аҳамоний Артаксеркс I (милоддан аввалги 462—424 йиллар) даврида рўй берган. Бунинг натижасида Бақтрия оз муддатга бўлса-да, қарамлик кишанини улоқтириб ташлашга эришган. Аҳамонийлар қўшини ва бақтрияликлар ўртасида бўлиб ўтган жангларда, гоҳ у томон, гоҳ бу томон устунликка эришиб турган. Охири бақтрияликлар енгилганлар ва яна қарамлик ҳолига тушиб қолганлар. Бақтрияликларнинг аҳамонийларга муносабатини Квинт Курций Руфнинг қуйидаги гувоҳликларидан ҳам билиб олиш мумкин: «Бақтрияликлар гоътада эпчил, табиатан қаттиққўл, форсларнинг дабдабасию эркатойлигини хуш кўрмайдиганлардан»³.

Бақтриянинг аҳамонийларга қарамлиги то Александр босқинига қадар давом этади. Қизиги шундаки, Жазирада юнонликлардан катта талафот кўрган Доро III (милоддан аввалги 336—330 йиллар) Бақтриядаги ўз ноиби ва қариндоши Бесснинг сотқинлиги туфайли ҳалок бўлади. Бесс ва бошқалар мағлуб Дорони ҳибсга олиб, аёллар тушган аравага соладилар ва Бақтрия томон чекина бошлайдилар. Бундан хабар топган Александр 500 отлиқ аскар билан уларни қувишга тушади. Тахминан Парфиянинг шарқий ҳудудларида Александр қочоқларни қувиб етганда, улар Дорони қаттиқ ярадор қилиб ўзлари жуфтакни уриб қоладилар. Огир ярадор Доронинг аҳволи шу қадар бўлганки, то Александр унинг тепасига келгунча жон берган. Александр ўз рақибни мурдасини ватанига олиб бориб шоҳона равишда марҳум аҳамоний ҳукмдорлар қаторига дафн этишни буюради⁴. Шундан сўнг Александр Бақтриянинг жанубий сарҳадларидан нарида жой-

¹ Уша жойда, 58-бет.

² Уша жойда, 40-бет.

³ Уша жойда, 111-бет.

⁴ Уша жойда, 89-бет.

лашган ерларни бўйсундиришга киришади. Афтидан, у бақтрияликларни ҳар томондан яккаламасдан туриб уларга қарши юриш мақсадга мувофиқ эмаслигини яхши тушунган. Ҳақиқатан, бу ерларни ўзига тобе этган Александр Гирканияга (Жануби-Ғарбий Туркменистон), у ердан эса яна Парфия орқали Бақтрия томон йўлга тушади. Бу вақтда Бесс бақтрияликлар, сўғдлик ва минтақанинг юнонликлар тасарруфига тушмаган бошқа аҳолисанинг навбатдаги тажовузкор домида қолишни истамасликларини суистеъмол қилиб, уларни ўз атрофида жамлаган ва Артаксеркс номи билан ўзини Осиё подшоҳи деб эълон қилганди. Чамаси бу пайтда унинг ёнида бўлган сўғдлик Спитамен ва Оксиарт Александр босқинини даф этишда Бессни қўллаб-қувватлаб (чунки Бесснинг қўл остида қўплаб форс аскарлари ҳам бор эди) шу тариқа Сўғдиёна дахлсизлигини сақлаб қолмоқчи бўлганлар. Фикримизча, Бесс тарафдорлари бўлиб турган 7000 бақтриялик ва уларнинг сардорлари ҳам шу илинжда ҳаракат қилганлар. Сабаби шу дамда минтақа учун хавфлиси Александр эди. Бесснинг субутсизлик ва сотқинлик феъли эса бақтрияликлар ва сўғдиёналиклар учун аён бўлгани шубҳасиз.

Александрнинг Бақтрия ерига қадам қўйганини эшитиши билан Бесс Амударёни (Ўкс) кечиб ўтиб, Сўғдиёна томон қочади (тахминан Қашқадарё воҳасига). Юнон аскарлари Бақтриянинг қатор шаҳарлари, жумладан, Бақтрни ҳам ишғол этадилар. Шу тарзда Бақтрия Александр тасарруфига тушади. Бақтрияликларнинг содиқона хизмат қилишларига ишонмаганиданми Александр Бақтрияга ноиб этиб форс Артабазни тайинлайди¹. Бақтрияликларнинг ҳақиқатан ҳам келгиндилар билан тинч-тотув яшай олмасликларини тасдиқловчи маълумотларни биз юнон тарихчилари гувоҳлигида қўришимиз мумкин. Чунончи, Аррианнинг ёзишича, Спитамен Сўғдиёнада юнонликларнинг тинқасини қуритиб партизан ҳаракатларини олиб бораётган бир пайтда бақтрияликлар ҳам қўзғолон кўтара бошлайдилар. Александр уларни бостиришни буюради. Кўп ҳам ўтмай (милоддан аввалги 328 йил) Спитамен массагет отлиқлари ҳамроҳлигида яна Бақтрияда пайдо бўлади, пойтахт Зариаспни (Бақтр) эгаллашга ҳаракат ҳам қилади. Аммо номаълум сабабларга кўра бу шаштидан қайтади².

¹ Уша жойда, 89—91-бетлар.

² Уша жойда, 103-бет.

Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, Александрга қарши курашган қаҳрамонлар ҳақида сўз кетганда одатда Спитамен номи кўпроқ тилга олинади. Ваҳоланки, юрт мустақиллиги учун жон берган қаҳрамонлар, йўлбошчилар бир талай бўлган. Масалан, Аррианнинг тасдиқлашича, Бақтрия шимолидаги Паратикан (Бойсунтоғ, Кўхитантоғ даралари) Спитамен қўзғолони бостирилгандан кейин ҳам тинчимаган. Бу ерда Катан ва Австан исмли курашчилар бош кўтарганлар. Александр уларга қарши ўзининг энг ишончли лашкарбошиларидан Кра-терни юборади. Аррианнинг нақл қилишича, «улар билан жанг шафқатсиз бўлган». Катан халок бўлади. Австан эса асир олиниб, Александр ҳузурига жўнатилади. Мазкур воқеа милоддан аввалги 327 йили рўй берган¹. Шу сананинг кеч баҳорида Александр Ҳиндистон юришини бошлайди.

Аммо юнонлик тажовузкорларга қарши курашлар сўнмайди. Бунга оид билвосита маълумотлар юнон тарихчилари асарларида кўзга ташланади. Чунончи, милоддан аввалги 325 йили Александрнинг ўлими хусусида миш-миш тарқалади. Афтидан, ўз ватанидан узоқда, бақтрияликлар қаршилигидан силласи қуриган юнонликлар, асосан ҳарбийлардан 3000 киши пойтахт Бақтрни қўлга оладилар ва бақтрияликлар ёрдамида ўзларига бошчи тайинлаб, Юнонистонга қайтиш тараддудига тушадилар. Аммо етиб келган жазо қисмлар бунга чек қўяди. Худди шунга ўхшаш воқеа милоддан аввалги 323 йили Александрнинг энди ҳақиқатан ҳам ажали етгани тўғрисида хабар келганда содир бўлган. Ўшанда Бақтрия ва Сўғдиёнадаги юнонликлардан 20000 пиёда ва 3000 отлиқ бирлашиб, ўз ватанларига қараб йўлга тушганлар. Ўлкадаги мавқеини йўқотишдан ва бу ҳаракат бошқаларга ҳам ўрнак бўлишидан чўчиган Александр ворислари уларга қарши қўшин юбориб, исёнкор сифатида битта қўймай қириб ташлайдилар². Александр ўлиmidан сўнг ҳокимият учун кураш авжига чиққани маълум. Аввал Бобилни (милоддан аввалги 312 йил), сўнг Бақтрия ва Сўғдиёнани ҳам қўлга киритган, Александр лашкарбошларидан ҳисобланмиш Салавк салавкийлар сулоласига асос солади. Салавкийлар ўзларига тобе ўлкаларда ғоят қаттиққўллик сиёсатини олиб борганлар. Агар Александр қарам ерлардаги аҳолига нисбатан муросасозлик

¹ Ўша жойда, 107-бет.

² Арриан. Поход Александра, с. 312.

йўли билан ҳам сиёсат юргизган бўлса, салавкийлар аксинча маҳаллий аҳолини, унинг маданиятини умуман инкор этиш, ноибларни фақат юнонликлар орасидан тайинлаш, маҳаллий бошқарувда кўплаб ҳарбий истеҳкомлар, иншоотлар қуриб, ҳарбий куч орқали аҳолини бўйсундириб туриш тadbирларига зўр берганлар. Чунончи, Александрнинг юнон ва маҳаллий маданиятларни ўзаро уйғунлаштиришдаги саъй-ҳаракатлари бўлганини билган ҳолда, салавкийларнинг, аксинча, тобе халқлар орасида фақат юнон маданиятини тарғиб этишни вазифа, деб билганликларини қайд этиш лозим.

Шу ўринда эллинизм тўғрисида бир-икки оғиз сўз айтмасдан илож йўқ. Мазкур тушунчани илмий таомилга XIX асрнинг биринчи ярмида тарихчи И. Г. Дройзен киритган. Бунда у эллинлар (юнон-македонияликлар) маданиятининг ўзларига тобе мамлакатлар маданияти билан ўзаро уйғунлашуви натижасида вужудга келган маданий ҳолат ва муносабатларни назарда тутган. Баъзи бир олимлар эллинизм деганда, умуман юнон маданияти таъсири остида ривожланган мамлакатлар, халқларни тушунадилар. Бошқалар эса эллинизм деганда, юнон маданияти ривожинигина назарда тутиб, Александр хуружидан то «Рим маданияти» босқичига (милоддан аввалги 30-йиллар) ўтишгача бўлган даврни кўзда тутадилар. Биз диққатни жалб этмоқчи бўлган масала мағзи шундан иборатки, Александр бошлаб берган «юнонлар даври»дан бир неча юз йил муқаддам, яъни милоддан аввалги VII—VI асрлардан буён қадимги юнонликлар маданий ҳаётига минтақамиз маданий-маънавий муносабатларида асосий ўрин тутган зардуштийлик (оташпарастлик) таълимотининг таъсири катта бўлган. Бунинг исботи ўрнида файласуф, астроном, математик, физик Фалес (милоддан аввалги тахминан 624—575 йиллар), унинг кичик замондоши, Европа адабиёти тарихида дастлабки насрий асар муаллифи Анаксимандр (милоддан аввалга 610—546 йиллар), файласуф Анаксимен (милоддан аввалги 585—523 йиллар), Гераклит (милоддан аввалги 544—475 йиллар), Платон (милоддан аввалги 428—348 йиллар) ва унинг шогирди Арасту (Аристотел; милоддан аввалги 384—322 йиллар) ва бошқа юнон мутафаккирлари ижоди ва меросини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Масалан, Гераклитнинг ҳамма мавжудотнинг асоси деб оловни билиши, дунёдаги барча ҳаракатлар қарама-қаршилик муносабатидаги кучлар бирлигидандир, каби гоёлари зардуштийликдаги оташпарастлик, ҳаётнинг эзгулик ва ёвузликаро доимий кураш, зиддият

остида кечиши каби таълимотлари таъсирида шаклланигани шубҳасиз¹. Зеро, милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярми охирларидаёқ зардуштийлик таълимоти минтақамиздан Эрон орқали юнонликлар мамлакатида ҳам машҳур бўлгани маълум.

Салавкийлар ҳам тобе ўлкаларни сатраплар (ноиблар) орқали бошқарганлар. Тахминан милоддан аввалги III аср ўрталарида (милоддан аввалги 253 йил атрофида) Бақтрия Салавкийлар салтанати таркибидан ажралиб чиқишга муваффақ бўлади. Эътиборни жалб қиладиган томони шундаки, бу ўзгаришга Бақтрия ноиби, юнонлик Диодот сабабчи бўлган². Уни ушбу тadbирга ундаган асосий сабаб, бир томондан, салавкийлар марказида (Сурия) ҳокимият учун ўзаро курашнинг авж олиши оқибатида марказий ҳокимиятнинг заифлашиши бўлса, иккинчи томондан, Бақтрия (Сўғдиёна ҳам унинг таркибида эди) аҳолисининг четга қарамликдан қутилиш учун ҳар нарсага тайёрликларидан иборат бўлган. Бақтрияни мустақил равишда бошқара бошлаган юнонликлар бақтрияликларнинг кучига суяниб келганликларини тасдиқловчи маълумотлар бор. Чунончи, ўзларини анча ўнглаб олган салавкийлар қўлдан кетган ўлкаларни қайтариш тараддудига тушганларида Бақтрияда Евтидем (Эвфидем) деган юнон (милоддан аввалги 230 йилдан бошлаб) ҳукмронлик қиларди.

Полибий (милоддан аввалги II аср) гувоҳлик беришича, Евтидем ва салавкийлар ўртасидаги курашда 10000 бақтриялик отлик аскар Евтидем томонида турган. Бақтрияликларнинг шижоати туфайли ўзаро сулҳ тузишга келишилини ва шу тариқа Бақтриянинг салавкийлар салтанатидан мустақиллиги янада мустаҳкамланади³.

Тез-тез бўлиб турадиган жангу жадаллар, қарамлик аҳволига қарамай Бақтриянинг тараққиёти бир зум ҳам тўхтамаган. Юнон тарихчилари Бақтрияни «минг шаҳар ўлкаси» деб бекорга таърифламаганлар. Мазкур таъкид Бақтрия ижтимоий-сиёсий ҳаётида шаҳарлар тутган ўриндан далолат беради. Ҳақиқатан, бу вақтда Бақтр, Термиз каби шаҳарларда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривож топган. Чунончи, ҳунармандлар олтин, кумуш, қўрғошин, қалайи, мис, бронзадан турли буюмлар, зебу зийнатлар тайёрлаганлар. Тўқувчилик, кўнчилик, қурол-созлик каби касблар ҳам равнақда бўлган.

¹ Сулаймонова Фозила. Шарқ ва Ғарб. Тошкент, 1997, 29—35-бетлар.

² История Узбекистана в источниках, с. 160.

³ Уша асар, 184-бет.

Бақтрияда пул муносабатлари пухта йўлга қўйилган. Масалан, Бақтрия ҳукмдорлари зарб этган олтин, кумуш, мис, никел танга намуналарининг Хоразм, Сўғдиёна, Фарғонадан топилиши ҳам савдо-сотик муносабатлари даражасидан, ҳам пулнинг қадр-қимматидан далолат беради. Минтақадан ташқаридаги Хитой, Ҳиндистон, Эрон каби мамлакатлар билан ҳам савдо-сотик фаол олиб борилган.

Бақтрияликларнинг деҳқончилик ва чорвачиликдаги тажрибалари мақтаса арзигулик бўлган. Юнон, хитой манбаларида ёзилишича, бу ерда дончилик, шолчилик, полизчилик, узумчилик, мевачилик яхши ривожланиб келган. Чунончи, Квинт Курций Руф шундай ёзганди: «Бақтрия табиати бой ва ранг-барангдир. Баъзи ерларида қўплаб боғ-роғлар ва узумзорлар бўлиб, ширин меваларга тўла. Тупроғи унумдор жойларда буғдой экилади, қолган ерлар эса яйловлардан иборат»¹.

Бақтрияликларнинг қазилма бойликларни қайта ишлашда моҳир бўлганликлари ҳам маълум. Масалан, Бақтрияда олтин қайта ишланган. Пул зарб этишда ишлатилган никел ҳам худди шу ердан чиққан бўлса ажаб эмас. Агар келажакда бу фикрни тасдиқловчи ашёвий далиллар топилса, у ҳолда европаликлар таъкидлаганидек, никел XIX асрда улар томонидан ихтиро этилмай, аксинча, энг қадимги даврлардаёқ Туркистон халқлари никелни қайта ишлашни уддалай олганлар.

Юнонлар ҳукмронлик қилган даврда Бақтрияда юнон тили расмий ҳисобланган. Шу билан бирга оромий, асли Панжобда юзага келган карошти ёзувлари ҳам муомалада бўлгани маълум. Фан соҳасидаги ютуқлар ҳам диққатга сазовордир. Физика, математика, астрономия, фалсафа каби илмлар ривожда бўлган. Бақтрияликлар маданий ҳаётида мусиқанинг ўрни алоҳида аҳамият касб этган. Шунинг учун ҳам бўлса керак, мусиқа асбобларининг тури хилма-хил бўлган. Турли маросимлар, байрамлар, саройдаги тадбирларда уд, най, ногора, чилтор (арфа), бурғу, камонча билан чалинадиган асбоблардан истифода этилгани маълум.

Археологик изланишлар натижасига кўра, қадимги Бақтрияда ҳайкалтарошлик, сураткашлик, наққошлик каби соҳалар ҳам ўз даври учун юксак савияда бўлган.

Бақтриядаги маънавий ҳаёт тўғрисида гапирадиган бўлсак, аҳоли турли динларга сиғинган. Қадимдан эъзоз-

¹ Уша асар, 119—181 ва бошқа бетлар.

ланиб келинадиган зардуштийлик, Анаҳита, Митра худолари билан бирга аҳоли орасида буддага, юнонларнинг Зевс, Афина, Апполон, Геракл каби худоларига интилиш ҳоллари ҳам табиий ҳисобланган. Турли эътиқодларга тегишли диний муассасалар қуриб борилган.

Тахминан милоддан аввалги II асрнинг 30-йилларида Бақтрия юнонликлар бошқарувидан батамом қутилади. Шимолдан кириб келган қабилалар ҳарбий кучи зарби остида қулаган юнонликлар ҳокимияти ўрнида тохарлар (юэчжилар) ҳукмронлигидаги янги сиёсий бирлик — Тохаристон барпо бўлади.

ПАРФИЯ

Минтақамизнинг Атрек ҳамда Гургон дарёлари юқори ҳавзасида жойлашган (Жанубий Туркманистон, Шимол-Шарқий Эроннинг бир қисми) тарихий маконларидан бири қадимда Парфия номи билан юритилган. «Авесто»да Аҳура Мазданинг бешинчи бўлиб Нисайа ўлкасини яратгани ҳақида сўзлар бор¹. Нисайанинг ҳозирда Ашгабат яқинидаги харобалари сақланиб қолган кўҳна Нисо шаҳри Парфиянинг дастлабки маркази билан боғлиқлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Парфиянинг милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидаги аҳволи борасида аниқ фикр айтиш қийин. Зеро, бу масалада маълумотлар жуда оз. Шу билан бирга мавжуд маълумотлар асосида баъзи бир мантиқий хулосалар чиқариш мумкин. Чунончи, Помпей Трог скифлар (саклар) ҳақида сўзларкан, «улар Парфия ва Бақтрияга асос солганлар» деб ёзади. Бошқа бир жойда эса юнонлик тарихчи яна Парфия хусусида тўхталиб, «Римликлар билан бутун дунёни ўзаро бўлиб олган парфияликлар ҳозирда бутун Шарқ узра ҳукмдордирлар ва улар (аслида) қачонлардир скифлар орасидан бадарға қилинганлардандирлар, уларнинг номи (яъни Парфия — А. З.) бунга ишора, зеро, скифлар тилида «парфи» бадарға қилинганларни англатади»².

Ктесий осуриялик Ниннинг ҳарбий юришлари ҳақида баён этиб, у нарфияликларни ҳам бўйсундирган, дейди³. Афтидан, осурияликлар милоддан аввалги I-мингйилликнинг VIII аср бошларида Мидияга қарши юришлари-

¹ Авесто, II жилд, 660-бет.

² История Узбекистана в источниках, с. 155—158.

³ Уша жойда, 64-бет.

да Парфияга ҳам бостириб кирганлар. Парфия-Мидия муносабатларига тўхталсак, мидиялик Киаксар (Увахшатра) ҳукмронлик қилган йилларда (милоддан аввалги 625—584 йиллар) Парфия Мидияга бўйсундирилган. Бироқ кўп ҳам ўтмай, тахминан сўнги мидиялик ҳукмдор Астиаг (милоддан аввалги 584—550 йиллар) даврида Парфия Мидия тобелигидан чиқади ва юнон тарихчиси тили билан айтганда, парфияликлар «ўз юртларини сакларга топширадилар»¹. Шунда Мидия ва саклар (Хоразм?) ўртасида уруш бошланади. Охир-оқибатда ҳарбий сулҳ ва иттифоқ тузилади. Аммо тез орада Мидия давлати қулайди ва, табиий равишда, Парфия яна мустақиллигини тиклайди. Умуман олганда эса Парфия шимолдаги Хоразм сиёсий кучлари манфаатлари доирасида бўлиб келгани шубҳасиз. Унинг бу доирада бўлиш-бўлмалиги хоразмлик сиёсий кучларнинг маълум даврлардаги мавқеи ва қудратига боғлиқ бўлиб келганлигига ҳам шак йўқ.

Милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Парфия аҳамонийлар қўл остига тушади ва салтанатнинг XVI округи таркибига киритилади². Шунга қарамай парфияликлар тажовузкорларга қарши курашни тўхтатмайдилар. Чунончи, Доро I ҳукмронлигининг дастлабки йилида Парфияда озодлик ҳаракатлари авж олади. Бу вақтда Парфияни Доронинг отаси Виштасп бошқариб турарди. Халқ кўзғолони бир неча ой давом этади. Виштасп ҳеч нарса қила олмайди. Доро эса бу вақтда Бобилдаги халқ кўзғолонини бостириш билан банд эди. Фақат милоддан аввалги 521 йилга келиб Доро томонидан юборилган катта кучга суянган ҳолда Виштасп парфияликлар қаршичилигини енгишга эришади. Беҳистун ёзувларига кўра ҳал қилувчи жанг милоддан аввалги 521 йил 12 июлда рўй берган³.

Милоддан аввалги IV асрнинг 30-йиллари сўнгида Парфия навбатдаги тажовузкор юнонлик Александрнинг тобелигига тушади. Энди Парфияни Александр ноиби Андрагора бошқара бошлайди. Юнонликларнинг Парфия устидан ҳукмронлиги Александр ўлими билан боғлиқ сиёсий ўзгаришлардан сўнг ҳам тўхтагани йўқ. Чунончи, милоддан аввалги IV асрнинг сўнги ўн йиллигидан бошлаб Парфия салавкийлар таъсирига тушади⁴. Бундай

¹ Уша жойда, 67-бет.

² Уша жойда, 56-бет.

³ Уша жойда, 35-бет.

⁴ Уша жойда, 160-бет.

ҳолат милоддан аввалги III аср ўрталарига қадар давом этади.

Тахминан шу даврда парфияликлар салавкийлар тобе-лигидан озод бўладилар. Бунга доир маълумотларни биз қадимги юнон ва арман манбаларидаги гувоҳликлардан билиб олишимиз мумкин. Хусусан, асли келиб чиқиши сакларнинг дай қабиласидан бўлмиш, Тажан дарёси бўйларида яшовчи парна уруги сардори Аршак салавкийларнинг Парфиядаги ноибини ағдариб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Шу тариқа у аршакийлар сиёсий сулоласига асос солади.

Парфияда тартиб ўрнатиш иши Аршакнинг бўйнига тушган бўлса, унинг ўлиmidан сўнг укаси Тиридат қўшни Гиркания ҳамда Эроннинг бир қисмини ўз таъсир доирасига тортишга эришади. Тиридат мустақкам қалъалар барпо этиш, қўшинни ҳар жиҳатдан кучайтириш тадбирларига катта эътибор беради. Унинг бу соҳадаги кўплаб саъй-ҳаракатларининг сабаби маркази Сурияда бўлган салавкийларнинг қудрати ҳануз сақланиб келаётганида эди.

Ҳақиқатан, Тиридатнинг ўлиmidан кейин (милоддан аввалги 211 йил) Парфия тахтини унинг укаси Артабан II эгаллаб турган даврда, салавкий ҳукмдор Антиох III жуда катта қўшин (юнонлик Помпей Трог ёзишича, 100 минг пиёда, 20 минг отлиқ аскар) билан аршакийларга қарши юриш қилади. Гарчи салавкий ҳукмдор ғолиб келса-да, охир-оқибатда ўзаро иттифоқ тузилади¹. Аммо бу ҳолат узоққа чўзилгани йўқ. Антиох III ўлиmidан сўнг салавкийлар қудрати заифлашиш йўлига киради. Бундан усталик билан фойдаланган навбатдаги аршакий ҳукмдор Митридат I (милоддан аввалги 171—138 йиллар) Эрон Жазирани ҳам ўз тобелигига қаратишга эришади. Митридат II (милоддан аввалги 123—87 йиллар) ҳукмронлиги даврида аршакийларнинг куч-қудрати янада ошди. Чунончи, у ҳатто салавкий ҳукмдор Демитрий III ни қўлга туширишга муваффақ бўлади. Бу салавкийлар сиёсий фаолиятига чек қўйилиб, энди тўғридан-тўғри Рим салтанати билан рақобатлашиш йўлига кириш, дегани эди. Ҳақиқатан, Ород II (милоддан аввалги 55—38 йиллар) даврига келиб римликлар Парфияга қарши ҳарбий юриш уюштирадилар. Милоддан аввалги 53 йили Жазира шимолидаги Карр шаҳри яқинида икки томон ўртасида тўқнашув содир бўлади. Хоразмликларнинг тилга олин-

¹ Ўша жойда, 161, 183-бетлар.

ган ҳарбий тактикасини ишга солган аршакийлар лашкари римликларга қақшатқич зарба беради. Шундан сўнг ташаббусни қўлга олиб, улар бирин-кетин Сурия, Кичик Осиё ҳамда Фаластин каби мамлакатларни ҳам бўйсундиришга эришадилар. Худди шу вақтларда аршакийлар пойтахтни Дажла дарёсининг чап қирғоғида жойлашган Ктесифон шаҳрига кўчирадилар. Бошқача айтганда, борган сари асли Парфия аршакийлар салтанатининг бир чекка ўлкасига айлана боради. Шу сабабдан ҳам III асрнинг 20-йилларигача бўлган даврда салтанат ҳаётида кечган асосий сиёсий воқеалар кўпроқ Ғарбий Эрон ва Жазира билан боғлиқ бўлган. Ана шу даврда Маргиёна аршакийлар салтанати таркибидан чиққан, Гиркания эса бўйин товламаслик йўлига ўтиб номигагина қарам эди. Иккинчи томондан, римликлар вақти-вақти билан Ктесифон томон ҳарбий юришлар уюштириб турганлар. Хуллас, 224 йили Эрондаги сосонийлар сулоласидан бўлмиш Ардашир I сўнгги аршакий ҳукмдор Артабан V ни енгач аршакийлар сиёсий фаолиятига ҳам чек қўйилади. Агарда аршакийлар сиёсий тарихига хулоса қиладиган бўлсак, фикримизча, юнонлик Помпей Трогнинг қуйидаги сўзларини келтирсак кифоя бўлади: «Аршакийлар шон-шарафи қачонлардир донги кетган Осурия, Мидия, Форс ва минг шаҳарлар ўлкаси Бақтрия орасида юксакликка кўтарилишлари билан белгиланади»¹. Ҳақиқатан, ғарбий чегаралари Европага туташган, қудратли Рим салтанатининг тинкасини қуритган Аршакийлар салтанати фаолияти ўз давридаёқ муносиб қадрланган эди.

Энди аршакийлар даври бошқарув тизими, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёти масалаларига келсак, қадимдан қолган бир қатор ёзма ҳужжатлар бу борада тасаввуримизни бойитишга ёрдам бериши мумкин.

Олий ҳукмдор албатта аршакийлар хонадонидан бўлиши шарт ҳисобланган. Шу билан бирга давлат бошқарувида икки кенгаш: қабила зодагонлари ва коҳинлар кенгашларининг роли ҳам катта бўлган. Чунончи, янги ҳукмдор худди шу икки кенгаш иштирокида сайланган. Албатта, бунда марҳум ҳукмдорнинг васияти эътиборга олинган. Бошқача айтганда, тахтга ворислик бир сулола ичида кечса-да, аммо муайян тартиб бўлмаган, яъни ўтган ҳукмдор ўрнини унинг ўғли ё укаси, ё бўлмаса, аршакийлар сулоласининг бирон-бир намояндаси эгалла-

¹ Уша жойда, 158-бет.

ши мумкин бўлган. Афтидан, бу масалада кенгашларнинг мавқеи кучли бўлиб келган. Буни шундан ҳам билиб олиш мумкинки, ҳужжатларга кўра мазкур икки кенгаш олий ҳукмдорни тахтдан четлатишга қодир ҳисобланган. Аршакийлар салтанатни мулкларга (сатрапияларга) бўлиб идора этганлар. Шу билан бирга барча мулклар мавқеи бир хилда бўлмаганини таъкидлаш лозим. Чунончи, Гиркания, Сейистон (Сакистон) ярим мустақил мулк сифатида ўз пулларини зарб этиб келганлар¹.

Қадимги ёзма манбалар гувоҳлик беришича, Парфияда деҳқончилик билан жиддий равишда шуғулланилган. Хитойлик муаллифлар парфияликларнинг шоли, буғдой етиштиришлари, узумзорларга ишлов бериб, вино тайёрлашлари ҳақида ёзиб кетганлар². Буни қадимги Нисо шаҳри ўрнида топилган ёзма ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Уларга кўра ҳар бир сатрапияда турли соҳага алоқадор хўжаликлар мавжуд бўлиб, улар муайян тарзда давлат хазинасига солиқ тўлаб турганлар. Ишланадиган ерлар бир неча даражага бўлиниб, улардан олинадиган солиқлар ҳам турлича бўлган. Солиқлар асосан маҳсулот сифатида, қисман пул билан қабул қилинган. Масалан, узум етиштирувчи хўжаликлар пойтахтга (яъни Нисо пойтахт бўлиб турган вақтларда) вино юборганлар. Маҳсулот катта-катта хумларда сақланиб, уларнинг умумий ҳажми ярим миллион литрдан ортиқ бўлган. Шуниси қизиқки, ана шу вино сақланувчи омборлардан топилган ёзма ҳужжатларда винонинг ҳажми, узум етиштирилган жойнинг номи, винонинг нави, уни келтирган шахснинг номи, мансабига доир қимматли маълумотлар ўз аксини топганини кўриш мумкин³. Бу Парфияда иш юритиш, хўжалик тутишнинг турли соҳаларида ўша пайтларда қатъий ҳисоб-китоб тартиби жорий бўлганидан ва уларга тегишли муассаса, ташкилотлар фаолият кўрсатганидан далолат беради.

Курувчилик, меъморчилик борасида ҳам парфияликларнинг тажрибаси диққатга сазовордир. Улар шаҳарлар, қалъалар, муҳташам бинолар барпо этишда ўз замонларида машҳур бўлганлар. Хитойлик муаллифларнинг кўрсатиб ўтишларича, Парфияда юзлаб катта-кичик шаҳарлар мавжуд бўлган⁴. Албатта, бу ерда Аршакийлар

¹ Қаранг: Дьяконов М. М. История древнего Ирана. 1961, с. 194 и др.

² Собрание сведений, т. 2, с. 151.

³ Қаранг: ВДИ. 1960, № 2, с. 16—20; Переднеазиатский сборник, II, 1966, с. 134—136.

⁴ Собрание сведений, т. 2, с. 151.

салтанатининг юксакликка кўтарилган даврларидаги аҳволи назарда тутилган бўлиши керак. Аммо бу каби маълумотлар асли Парфия имкониятларини ҳеч бир ерга урмай, аксинча, улардаги тараққиётдан билвосита бўлса ҳам гувоҳлик беради.

Парфиялик савдогарлар фаолияти диққатга сазовордир. Манбаларда ёзилишича, улар қуруқлик ҳамда денгиз орқали турли ўлкалар билан савдо алоқаларини олиб борганлар¹. Шунини қайд этиб ўтиш лозимки, Аршакийлар салтанати Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги ўзига хос иқтисодий-савдо кўприги сифатида таниқли бўлган.

Парфияликлар ҳайкалтарошлик, заргарлик соҳаларида моҳир ҳисобланганлар. Қадимги Нисо шаҳри ўрнидан топилган ашёлар — мармардан ишланган ҳайкаллар фикримиз далили бўла олади. Улар юксак санъат асари ҳамда маълум маънода салтанат бойлиги, кўрки сифатида олий ҳукмдор қароргоҳида алоҳида жойда сақланган.

Парфия маданий ҳаётида юнонликларнинг таъсири ҳам сезиларли бўлган. Бир неча аср юнонликлар тобелигида ва яна беш юз йилча улар билан яқиндан муносабатда бўлган парфияликлар учун бу табиий ҳол. Шунинг учун ҳам археологлар топган ашёларда ҳам маҳаллий руҳ, ҳам юнон маданияти таъсири сезилиб туради. Чунончи, маҳаллий услубда фил суягидан тайёрланган ритон ўн икки олимпия худоси тасвири билан безатилган ашёлар фикримиз далили бўла олади². Фараз қилиш мумкинки, қадимги Юнонистонда кенг тарқалган олимпия ўйинлари маълум даражада минтақамизда ҳам ўз қизиқувчиларига эга бўлган. Узоқ-яқиндаги халқлар маданиятида мавжуд илғор анъаналарга эътибор аршакийларда нақадар катта бўлганини Плутарх (тахминан 46—127 йиллар) ёзма гувоҳликларидан ҳам билиб олиш мумкин. Хусусан, унинг ёзишича, парфияликлар Карр яқинида римликларни мағлубиятга учратиб, хушxabар билан ҳукмдорлари Ород ҳузурига келганларида у Эврипиднинг (милоддан аввалги V аср) машҳур «Вакҳ маъбудалари» («Вакҳанки») фожиасини томоша қилиб ўтирган экан³. Кези келганда эслатиш лозимки, Эврипид асарларидаги қатор лавҳалар ўлкамизда топилган қадимги ашёлар — санъат намуналарида ўз аксини топган.

Парфияликлар ўз ёзувларига эга бўлганлар. Аниқроқ айтганда, ўша даврларда кенг тарқалган оромий хатидан

¹ Уша жойда.

² История древнего Востока, 1979, с. 336—337.

³ Древний Хорезм, с. 211.

фойдаланган ҳолда гап, сўз тузилишининг ўзларига хос тартибини жорий этганлар.

Аҳоли диний қарашларида зардуштийлик ўз мавқеини сақлаб қолган. Шу билан бирга эзгулик ва ёруғлик худоси Митра, юнон, яҳудий динларига сигиниш ҳоллари ҳам учраб турган:

Бир-икки оғиз сўз аршакийларнинг ташқи — элчилик алоқалари тўғрисида. Гарчи улар Фарбда Рим империяси билан муҳолифатда бўлиб келган ҳисобланса-да, лекин дунёнинг бошқа мамлакатлари билан сиёсий, элчилик алоқалари мунтазам равишда йўлга қўйиб келинган. Хусусан, хитой манбаларида Хитой ҳукмдори махсус элчиларининг аршакийлар даргоҳида бўлгани тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Элчиларни шарқий чегарада 20000 парфиялик отлиқ аскар кутиб олган ва ҳукмдорлари фармонида кўра то пойтахтгача бўлган масофада уларга ҳамроҳлик қилганлар¹. Бу, бир томондан, аршакийларнинг Хитой элчилари ва улар орқали Хитойга бўлган эътиборларидан дарак берса, иккинчи томондан, бевосита аршакийлар саройида элчиларни қабул қилишга оид маълум бир тартиблар мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Хитойлик элчилар аршакий ҳукмдор элчилари билан йўлга чиқиб, Хитойга етиб келгач бу ерлик ҳукмдорга аршакийлар юборган совга-саломларни тақдим этган эканлар.

Хулоса қиладиган бўлсак, аршакийлар Туркистон доирасидан чиқиб сиёсий юксалишда салтанат даражасига эришган биринчи сулола ҳисобланади. Шунингдек улар Яқин Шарқ ва Жанубий Европа давлатлари билан тўғридан-тўғри Фарбнинг ўзида муносабат юритган туркистонлик илк сиёсий куч ҳам бўлган. Аммо шундай қудратга эга бўлишларига қарамай аршакийлар минтақани сиёсий жиҳатдан бирлаштира олмаганлар. Хоразм, Сугдиёна, Фаргона, Бақтрия кабиларни бир сиёсий марказ остида бўйсундириш ишининг уддасидан чиқолмаганлар.

ФАРҒОНА

Ўзбекистоннинг энг гузал ва бетакрор маконларидан бири бу Фаргона водийсидир. Иқлим шароити, географик жойлашуви, табиий бойликлари каби қатор хислатларига кўра Фаргона қадимдан эътибор қозониб келган. Фарғонанинг давлатчилигимиз тарихида туган ўз ўрни

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 160.

ҳам бор. Милоддан аввалги II—I асрларда бу ерда минтақадаги илк давлат тизимларидан бири мавжуд бўлган. Албатта, унинг асослари анча илгарироқ, кам деганда милоддан аввалги I-мингйиллик ўрталарида шакллана бошлаганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Фарғона минтақамизнинг энг қадимий маданий ўчоқларидан ҳисобланади. Чунончи, тахминан милоддан аввалги 2-мингйилликлардаёқ бу ерда деҳқончилик маданияти ўта тараққий эта бошлаган. Деҳқончилик билан ёнма-ён чорвачилик, балиқчилик, ҳунармандчилик (металлни қайта ишлаш, кулолчилик, тўқимачилик) соҳалари жиддий равишда юксалиб боргани археолог олимлар томонидан тасдиқланган¹. Мазкур фаолият соҳаларининг ривож топиши кишилар ҳаёти, хусусан, турар жой масаласида ҳам ўз таъсирига эга бўлиши табиий. Шу сабабдан ҳам кўрсатилган даврда мустаҳкам кўрғонлар қуриш, бориб-бориб уларнинг шаҳарларга айланиш жараёни ҳам жиддий равишда кечгани маълум.

Қадимги Фарғона аҳли келиб чиқиши масаласига келсак, юнон тарихчилари Сирдарёнинг (Яксарт, Танаис) нариги томонида (шимолида, юқори оқимларида) скифлар (саклар) яшайдилар деб, гувоҳлик бериб кетганлар². Ҳамадондан топилган қадимги форс, элам, бобил тилларидаги ёзувларда эса «Сўғдиёнадан нарида яшовчи саклар» ҳақида маълумот сақланган³. Диққатга сазовор томони шу ердаки, баъзи бир юнонлик тарихчилар (Гекатей, Геродот, Плиний ва бошқалар), ҳинд олими Панини (тахминан милоддан аввалги V аср) асарларида, паҳлавий ёзувида битилган «Бундахшин»да парикани, париани, праканва ва паркан этник-географик атамалари учрайди⁴. То шу кунгача мазкур атамаларнинг Фарғона билан боғлиқлигини исботловчи ё инкор этувчи бирон-бир беками кўст илмий асос шаклланганича йўқ, десак тўғри бўлади. Таажжубланарли жойи шундаки, Фарғона ҳақида «Авесто»да бирон сўз ё шунга ишора ҳам йўқ. Фикримизча, фарғоналикларнинг келиб чиқиши масаласида жиддий хулосаларга туртки бўлишга арзигулик манба сифатида милоддан аввалги II—I асрлардаги Хитой муаллифлари асарлари хизмат қилиши мумкин. Милоддан аввал-

¹ Қаранг: *Заднепровский Ю. А.* Древнеземледельческая культура Ферганы. Москва, 1962.

² История Узбекистана в источниках, с. 94—95, 126.

³ Уша жойда, 39-бет.

⁴ *Батафсил қаранг:* История и культура народов Средней Азии. Древность и средние века. Москва, 1976.

ги II асрнинг 20-йилларида Фарғона, Сўғдиёна, Бақтрияда сафарда бўлиб, Туркистоннинг мазкур ва бошқа қатор вилоятлари тўғрисида батафсил маълумотлар тўплаган хитойлик элчи Чжан Цян қолдирган қуйидаги гувоҳликка эътибор берайлик: «Давандан (Фарғонадан) ғарбга томон Ансигача (Парфиягача) бўлган улкан ҳудудда турли тилларда (лаҳжаларда) сўзлашсалар-да, аммо урф-одатлари ўхшаш ва муомаллада бир-бирларини тушунадилар»¹. Демак, кўҳна Фарғона аҳлининг мамлакатимизнинг бошқа ўлкалари аҳолиси билан этник боғлиқлиги масаласида ҳеч шубҳа йўқ.

Хитойликлар Фарғонани Даван (Улуғ Ван) деб атаганлар. Бу вақтда (яъни милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида) Фарғонада кам деганда 60000 оила, яъни 300000 киши истиқомат қилган. Мазкур рақамни келтирган хитойлик муаллиф афтидан Фарғонада ўша вақтда мавжуд аҳоли сонини назарда тутмаган. Зеро, бошқа бир маълумотда бутун Фарғона бўйлаб аҳоли сони бир неча юз мингга ташкил этади дейилса, бошқа бир ерда Фарғона лашкарининг ўзи 60000 кишидан иборатлиги айтилган². Чунки бу даврда Даван (Фарғона) сиёсий бирлиги тушунчасига асли Фарғонадан кенгроқ ҳудудни ўз ичига олган макон кирган.

Фарғона бошқаруви тизимида ҳукмдор, унинг икки ёрдамчиси (вазири) ва оқсоқоллар кенгаши фаолият кўрсатганлиги хитой манбаларидан маълум. Ёрдамчилар асосан олий ҳукмдорнинг қариндошлари орасидан тайинланган бўлиши керак. Аммо оқсоқоллар кенгаши эса мамлакат ижтимоий, сиёсий ва ташқи муносабатларида фаол иштирок этиш билан бир қаторда олий ҳукмдор фаолияти билан боғлиқ тадбирларда қатнашиш қудратига ҳам эга бўлган. Уруш очиш, сулҳ тузиш, янги ҳукмдорни тайинлаш, уни тахтдан маҳрум этиш каби тадбирларда оқсоқоллар кенгаши етакчи ўрин тутганлигини кўрсатувчи гувоҳликлар бир талай. Масалан, хитойликларнинг Фарғонага тажовузлари чогида оқсоқоллар кенгаши ўзаро сулҳ тузиш тарафдори бўлиб чиқади ва бунга эришади ҳам. Ё бўлмаса, хитойликлар босқини билан боғлиқ воқеалар сабабчиси деб топилган ҳукмдор Муғуй оқсоқоллар кенгаши ҳукми билан қатл қилинган³.

Фарғонанинг маъмурий бўлиниши ҳақида сўз кетган-

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 161.

² Уша жойда, 149, 189-бетлар.

³ Уша жойда, 165-бет.

да, энг аввало, хитойлик муаллифнинг «Даванда (Фарғонада) етмишга яқин катта-кичик шаҳарлар мавжуд, Даван ва Дахя (Бақтрия) ўртасида ўхшашликлар кўп» каби гувоҳликлари диққатни тортмай қолмайди¹. Маълумки, Бақтрия «минг шаҳар» ўлкаси номи билан машҳур бўлган. Хитойлик элчи бу ерда бўлган чоғда географик маънодаги Бақтрияда Тохаристон сиёсий бирлиги ҳукм сурарди. Хитой манбаларига кўра эса Дахяда ҳар бир шаҳар ўз ҳокимига эга бўлиб, улар устидан турувчи олий ҳукмдор бўлмаган². Агар юқорида эслатилган «Даван ва Дахя ўртасидаги ўхшашликлар» Дахядаги шаҳарлар тутган мавқега ҳам дахлдор бўлса, у ҳолда Фарғонадаги шаҳарлар ҳам маълум маънода мустақилликка эга бўлган. Юқорида зикр этилган оқсоқоллар кенгаши мана шу шаҳарлар намояндалари иштирокида ташкил этилиб келинган бўлса ажаб эмас.

Марказ (олий ҳукмдор ва оқсоқоллар кенгаши) ва шаҳарлар ўртасидаги муносабатлар хусусида аниқ фикр айтиш мушкул. Шу билан бирга қуйидаги маълумотга эътибор берайлик. Оқсоқоллар кенгаши қарори билан хитойлик элчилардан бири Фарғона пойтахтидан шарқда жойлашган шаҳарлардан бирида қатл этилади³. Бошқача айтганда, кенгаш ҳукми пойтахтдан ташқари шаҳарларда ҳам ижро кучига эга бўлган.

Бир-икки оғиз сўз Фарғона қўшини ҳақида. Яна ўша хитой манбаларига мурожаат қилинса, лашкар ҳаммаси бўлиб 60000 кишидан иборат бўлган. Фарғоналик ҳарбийлар айниқса от устида ўтириб, камондан ўқ отишнинг устаси бўлган эканлар. Улар найзалардан ҳам фойдаланганлар⁴. Фарғоналиклар ҳаётида от, айниқса уларнинг аъло насли бўлмиш аргумоқлар алоҳида ўрин тутганини инобатга олиб, лашкарнинг жанговор қисмини отличлар ташкил этган, деб фараз қилиш мумкин. Хоразмликлар асос солган от ва чавандозни зириҳга чулғаш ва душман билан юзма-юз курашда камондан моҳирона фойдаланиш тактикаси фарғоналиклар учун ҳам яхши таниш бўлганига шубҳа йўқ. Бу тактика билан хитойликлар айнан Фарғонада танишган бўлишлари керак.

Фарғона ҳарбийлари мудофаа санъати борасида маълум бир тажриба ва салоҳиятга эга бўлганлар. Чунончи,

¹ Уша жойда, 149-бет.

² Уша жойда, 152-бет.

³ Уша жойда, 162-бет.

⁴ Уша жойда, 149-бет.

мудофаани ташкил этишда шаҳарлар имкониятидан кенг фойдаланилган. Масалан, пойтахт Эрши (ҳозирги Марҳамат қадимий шаҳарнинг ўрни ҳисобланади) ички ва ташқи деворлар билан ўралган. Шаҳарнинг ички қисмида узоқ муддатга етарли миқдорда озиқ-овқат сақланувчи омборлар ва бошқа керакли муассасалар бунёд этилган.

Юқорида биз Фарғонада милоддан аввалги 2-минг-йилликлардаёқ деҳқончилик маданияти юксак даражада бўлганлигини айтиб ўтгандик. Милоддан аввалги II аср хусусида эса Чжан Цян қуйидагича гувоҳлик беради: «Даванликлар (фарғоналиклар) ўтроқ ҳаёт кечирадилар, деҳқончилик билан шуғулланиб, шоли ва бугдой етиштирадилар»¹. Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, Туркистонда шолочиликнинг кенг ўрин тутганига оид гувоҳлик энг қадимий ёзма манба «Авесто»да ҳам бор.

Мутахассислар фикрича, тахминан шу даврда Фарғонада пахтачилик соҳаси ҳам йўлга қўйилган.

Фарғонада етиштириладиган узум ва беда ўсимликлари хитойликлар учун янгилик бўлгани маълум. Ҳақиқатан, фарғоналик боғbonларнинг узумчилик соҳасидаги тажрибалари юқори ҳисобланиб, етиштирилган ҳосилдан мусаллас тайёрлашни ҳам ўрнига қўйганлар. Бу борада уларнинг салоҳиятлари нақадар юксак даражада бўлганини шундан ҳам билиш мумкинки, ҳажми бир неча тоннагача бўлган маҳсулотни бир неча ўн йил давомида сақлай олганлар².

Хитойликларни лол қолдирган Фарғона ажойиботларидан яна бири бу наслдор отлар — арғумоқлар эди. Фарғона арғумоқлари кадр-қимматини шундан ҳам билса бўладики, хитойликлар то Фарғона билан танишгунларига қадар Еттисувда яшаган усунларнинг отларига ҳавас билан қараб, уларни учар от, деб таърифлаб келган эканлар. Фарғона арғумоқларини кўргач, мазкур таърифни буларга нисбатан ишлатиб, усунларнинг отларини узоқ фарб отлари, деб атай бошлаган эканлар. Фарғона отлари баданидан тер ўрнига қон чиқади қабалидаги ҳайратомуз гувоҳликларни хитой манбаларида тез-тез учратиш мумкин. Арғумоқлар алоҳида парвариш остида бўлиб, бегона кўздан нарида, масалан, Эрши шаҳрида сақланган³. Фарғоналиклар иложи борича зотдор отларни қўлдан чиқармасликка, ўзга юртларга тарқалмаслигига интил-

¹ Уша жойда, 149-бет.

² Уша жойда, 161-бет.

³ Уша жойда, 162-бет.

ганлар. Бошқача айтганда, юртимизда ўша узоқ замонлардаёқ наслчилик ишлари билан жиддий ва доимий равишда шуғулланилган.

Юқорида зикр этилган 70 шаҳардан фақат иккитасининг номи бизга маълум. У ҳам бўлса хитойча талаффуздагиси: Эрши ва Ю. Эрши Фарғона маркази, ҳукмдор қароргоҳи ҳисобланиб, икки қатор девор билан ўралган. Ҳукмдор саройи афтидан шаҳар ички қисмида, ташқи қисмида эса ҳунармандчилик устахоналари, савдо расталари жойлашган. Зикр этиб ўтилган озиқ-овқат, қурол-аслаҳа омборлари ҳам шаҳарнинг ички қисмидан ўрин олган. Ю ҳам мустаҳкам девор билан ўралган шаҳар бўлган. Эрши аҳолиси илгаридан оқар сувлардан истеъмол қилиб келган бўлса-да, хитойликлар босқини даврида босқинчилар томонидан дарё сувининг бўғиб қўйилиши натижасида шаҳар ҳудудида қудуқ қазиш ҳам расм бўлган¹.

Фарғонанинг атроф ўлкалар билан сиёсий алоқаларига назар ташланса, милоддан аввалги 1-мингйиллик ўрталаарида, яъни аҳамонийларнинг Туркистонга бостириб кирган даврида Фарғонанинг тақдири хусусида бир сўз айтиш қийин. Чунки бу борада маълумот йўқ. Демак, Фарғона ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Александр истилоси йиллари хусусида ҳам Фарғонага боғлиқ аниқ ва лўнда ёзма маълумот йўқ. Шу билан бирга юнонлик тарихчиларнинг қуйидаги маълумотлари қизиқиш уйғотмай қолмайди. Александр тахминан ҳозирги Бекобод яқинида Чекка Александрия (Александрия Эсхата) номини олган ҳарбий истеҳком-шаҳарчани бунёд этиб, ундан Сирдарёнинг шимоли-шарқий томонларида яшовчи скифларга (саклар) қарши фойдаланмоқчи бўлган. Квинт Курций Руфнинг ёзишича, бу ҳол Танаиснинг (Сирдарёнинг) нариги (шарқий? шимолий?) томонида ҳукмронлик қилаётган скифлар (саклар) подшоҳининг аччиғини чиқаради ва у ўз укаси Картазисни юнонликларга қарши юбориб, истеҳкомни бузиб ташлашни буюради. Узаро тўқнашув охиروқибатда сулҳ билан тугайди. Биз ургу бермоқчи бўлган масала саклардан 20 отлиқ элчиларининг Александр қароргоҳига келишлари билан боғлиқ. Уларнинг юнонлик ҳукмдорга қарата айтган сўзларига эътибор берайлик: «Билгинки, биз скифларга (сакларга) шундайин неъматлар ато этилган: қўш, найза, камон ва қадаҳ... қадаҳларда биз худолар номига вино ичамиз»². Қўш деҳқончилик,

¹ Ўша жойда, 164—168-бетлар.

² История Узбекистана в источниках, с. 128.

қадаҳ, вино, узумчилик эканлигини инобатга олсак, булар ахир биз юқорида таъкидлаган Фарғона ҳаётига хос кўри-нишлар эмасми!? Агар бизнинг бу фаразимиз тўғри бўлса, унда ўша сақлар (фарғоналиклар) элчиларининг Алек-сандрга баён этган қуйидаги сўзлари эътиборга моликдир: «Агар худо сенинг танангни иштиёқингга яраша бичиб яратганида, сен (ҳатто) бутун Ер юзига (ҳам) сиғмаган бўлардинг; бир қўлинг билан машриқни тутсанг, иккин-чиси билан мағрибга интилардинг. Уларга етишгач сен албатта яратганининг нури ўчоғини билишни ҳам хоҳлаб қолардинг... Сен билмайсанми, ахир улкан дарахт узоқ вақт ўссада, бир зумдаёқ кўпориб ташланади... Биз ҳеч кимга бош эгмаймиз, бировни итоат эттиришни (ҳам) хоҳламаймиз, фақат ўзаро тенглар ўртасидагина мус-таҳкам дўстлик бўлиши мумкин, ўзаро тенг деб эса бир-бировларига куч ишлатмаганларни айтиш мумкин... Скифлар (сақлар) қуруқ қасам ичиб дўстликка ундаяпти-лар, деб ўйлама, улар учун қасам содиқлик гаровидир. Сиз юнонликлар эҳтиёткорлик юзасидан аҳднома имзолай-сизлар ва бунда худоларга ҳам илтижо қиласизлар. Содиқликини сақлаш бизнинг дину имонимиздир. Кимки инсонни ардоқламаса, у худоларни алдаган бўлади...»¹. Мазкур сатрлар орқали қадимги аждодларимиз дунё-қараши, қадриятларини ва улардаги мавжуд элчилик расм-русумлари хусусида тегишли хулосалар чиқариб оли-шимиз мумкин.

Фарғонанинг милоддан аввалги I-мингйилликнинг сўнгги асрларидаги ташқи сиёсий алоқаларида Хитой алоҳида ўрин тутган. Аслида қадимдан Хуанхэ дарёси-нинг ўрта оқимида асос топган ва милоддан аввалги I-мингйилликнинг сўнгги асрларида шу воҳа чегарасида ички сиёсий, ижтимоий, иқтисодий тараққиёт ва ташқи тажовузлар (масалан, хунлар) таъсирида яшаб келган Хи-той давлати милоддан авалги II асрда Хан сулоласи дав-рида ғарбга томон интила бошлайди. Бу эса ўз ўрнида хитойликларни ўзларидан ғарбдаги халқлар, жумладан, II асрнинг сўнгги чорагида эса Фарғона билан кескин сиёсий-ҳарбий алоқаларга киришишга олиб келади. Хи-тойликларнинг узоқ Хуанхэ дарёси воҳасидан Фарғонага интилишлари сабабини ўша замон хитойлик муаллифлар шундай тушунтирганлар: Хан сулоласи хунларга қарши фарғоналиклар билан иттифоқ тузишга интилган. Аммо

¹ Уша жойда, 129-бет.

бизнингча, аслида Хан сулоласи Туркистоннинг мазкур ҳудудларида ўз сиёсий таъсирига эга бўлиш ва бундан гарбдаги мамлакатлар билан савдо-иқтисодий ва, шароит тугилса, фаол сиёсий муносабатлар олиб боришда фойдаланиш мақсадида эди.

Тахминан милоддан аввалги 129—128 йиллари Фарғонага Хитой элчиси Чжан Цян келади. Чжан Цяннинг асл мақсади минтақанинг Бақтрия қисмида ҳукмрон юечжилар билан хунларга қарши иттифоқ тузиш бўлиб, йўл-йўлакай Фарғонага ҳам кирган ва шу тариқа биринчи бор бу ўлка билан танишган. Фарғона ҳукмдори уни яхши қабул қилиб, кетар чоғида унга йўл кўрсатувчи алоқа (почта) хизматчиларини ҳамроҳ қилиб беради. Чжан Цян сафарни тугатиб Хитойга қайтгач Хан сулоласи ҳукмдорига ўз таассуротлари ва маълумотларини сўзлаб беради. Чунончи, у «агар уларни бўйсундириш тадбири эпланса, Хитой мулкани (ғарбга томон) яна қарийб 10 минг лига (тахминан 5.800 км) кенгайтириш мумкин» деб алоҳида таъкидлайди¹. Бундан руҳланган ҳукмдор аввалига гарбий ўлкаларга жосусларни юбориб, у ерлик ҳукмдорларни ўзаро низолаштириш тадбирларини амалга оширишни буюради. Кейинчалик бу томонларга, хусусан Фарғонага ҳам элчилар юбориб туради. Шу ўринда Хитой элчиси Чи Линнинг Фарғонада бўлиши диққатга сазовордир. У кумуш ва олтиндан ясалган кўплаб от ҳайкалчалари билан Фарғонага келиб, эвазига аргумоқлардан сўрайди. Оқсоқоллар кенгаши унга рад жавобини бергач Чи Лин аламидан сўкина бошлайди ва олтин отни улоқтириб чиқиб кетади. Шу тариқа икки томон ўртасига совуқчилик тушади. Фикри-мизча, Хан сулоласининг мақсади ҳам худди шу бўлиб, Фарғонага бостириб кириш учун баҳона керак эди. Ҳақиқатан, милоддан аввалги 104 йили 6000 отлиқ аскар ва бир неча ўн минг пиёдадан иборат Хитой лашкари Фарғона водийсида жойлашган Ю шаҳрига ҳужум қилди. Мудофаачиларнинг мардонавор қаршилигига қарамай, узоқ жанглардан сўнг шаҳар душман қўлига ўтади. Аммо, кўплаб аскарларини йўқотган оч-наҳор Хитой лашкари орқага қайтишга мажбур бўлади². Афтидан, улар Фарғонанинг асосий қўшини етиб келиб қолишидан чўчиган бўлсалар ҳам керак. Тахминан худди шу йили хитойликларнинг 20 минг отлиқдан иборат бошқа бир

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 154.

² Уша жойда, 163-бет.

лашқари ўз сардори Шо Йе Хэу бошчилигида хунларга таслим бўлади. Аччиғи чиққан Хан сулоласи ҳукмдори нима қилиб бўлса ҳам Фарғонага ҳарбий юришни давом эттиришни талаб қилади. Хитойнинг Фарғонага интилиши шу қадар кучли бўлганки, бу сафарги юришда 60 минг қўшин, уларга хизмат қилувчи 100 минг ҳўкиз, 30 мингга яқин от, 10 мингтача хачир, эшак, туя иштирок этган. Лашқарнинг турли қисмларига бошчилик қилиш учун 50 нафар йирик лашқарбоши тайинланган. Ҳарбий юришга шунчалик жиддий тайёргарлик кўрилганки, Фарғона пойтахти аҳли оқар сувдан истеъмол қилишини олдиндан билган хитойликлар ўзлари билан дарё сувини бўғиш бўйича усталарни ҳам бирга олиб кетганлар. Хуллас, хитойлик муаллиф тили билан айтганда, бу сафар (тахминан милоддан аввалги 102—101 йили) «бутун (Ўрта) подшоҳлик (яъни Хитой — А. З.) жунбушга келганди»¹. Хитой қўшини аввалига халқнинг қаттиқ қаршилигига тўқнаш келади. Оғир жанглардан сўнг фарғоналиклар Эрши шаҳрига чекинадилар ва шу тариқа шаҳар қамали бошланади. Хитойликлар шаҳарни сув билан таъминловчи дарёни бўғиб қўядилар. Пойтахт узоқ муддат сувсиз қолиб, бу ҳолат мудофаачиларга таъсир қилмай қолмайди. Душман ташқи деворни бузиб, шаҳар ҳудудига кирганида ҳам ҳимоячилар ички қалъада туриб урушни давом эттираверадилар. Бу орада фарғоналиклар қудуқ қазиб сув билан таъминланиш масаласини ҳам ҳал қиладилар. Иккинчи томондан, Хоразм қўшини (кангюйликлар) фарғоналикларга ёрдамга келгани ҳақида хабар тарқалади. Шунда хитойликлар сулҳ тузиш йўлига кирадилар. Келишувга биноан уларга «бир неча арғумоқ ва 3000 бош ўрта ва паст зот тойча ва бия» насиб этади². Хитойликларнинг Фарғонага уюштирган иккинчи ва сўнгги ҳарбий юриши шу тариқа барбод бўлади.

Фарғонанинг Хитой билан олиб борган савдо-иқтисодий алоқалари ҳам қизиқиш уйғотмай қолмайди. Чжан Цян илк бор Фарғонада бўлиб қайтгандан сўнг бу юртга узоқ Хитойдан бирин-кетин савдо қарвонлари қатнай бошлайди. Табиий равишда улар хитойлик ҳунармандлар ишлаган нафис буюмларни келтириб, уларни Фарғона ажойиботлари, масалан, отлар, деҳқончилик маҳсулотларига айирбошлашга ҳаракат қилганлар. Чунончи, Чжан Цяннинг узум ва беда ўсимлиги ҳақида ўз ҳукмдорига

¹ Ўша жойда, 164-бет.

² Ўша жойда, 165—166-бетлар.

етказган маълумотидан сўнг олий фармонга кўра шу икки ўсимлик кўчати ва уруғи элчилар, савдогарлар орқали Хитойга олиб кетилади ва ҳосилдор ерларда парвариш қилина бошланади. Шу тариқа хитойликлар узум ва бедани ўзлари учун кашф этганлар. Бартольд фикрига қараганда, тахминан шу даврда Фарғона орқали хитойликлар пахтачилик билан ҳам илк бор танишганлар¹. Бу ерда пахта ва унинг қадимги Хитой иероглифида пак қабилида ифодаланиши диққатни тортмай қолмайди. Аммо пахтачилик билан росмана шуғулланишни хитойликлар анча кейин бошлаганлар. Умуман олганда, фарғоналиклар савдо-сотик ишларида моҳир ҳисобланганлар. Милоддан аввалги I-мингйилликнинг сўнги асрларида шакллана бошлаган Буюк Ипак йўлининг шимолий йўналиши худди шу Фарғона орқали ўтгани бежиз эмас, албатта.

ТОХАРИСТОН

Милоддан аввалги I-мингйилликнинг сўнги II—I асрларига келиб минтақанинг Бақтрия қисмида яна бир сиёсий бирлик — Тохаристон юзага келади. Аслида «Тохаристон» атамаси ёзма манбаларда дастлаб милодий 338 йилдан бошлаб учраса-да, лекин милоддан аввалги II—I асрларда Бақтрия вилоятида кечган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва ташқи муносабатлар мажмуини бошқарган кучлар Тохаристон атамаси билан аталса тарихшунослик нуқтаи назаридан тўғри бўлади (кўп ҳолларда шундай бўлиб келган ҳам). Зеро, бу вақтда Бақтрия устидан турувчи асосий сиёсий куч тохарлар (юечжилар) эди.

Тохаристон сиёсий бирлигининг асос топиши тўғрисида сўзланар экан, кўриляётган даврда кечган этник жараёнларнинг баъзи бир томонлари тўғрисида ҳам тўхталмасдан бўлмайди.

Хитой манбаларига кўра, милоддан аввалги I асрнинг иккинчи чорагида ҳозирги Шарқий Туркистондаги Турфондан жануби-шарқий ҳудудларда яшаб келган юечжи қабилалари қўшни хунлар тазйиқи остида ғарбга томон ҳаракат қила бошлайдилар. Чунончи, улар Ила дарё воҳасига келиб ўрнашадилар. Бу ерлик усунлар (асиан?) ўз ўрнида юечжилардан арз қилиб, ёрдамга яна хунларга мурожаат қилдилар. Тахминан милоддан аввалги 160

¹ Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. (I). Москва, 1963, с. 437—439.

йиллари юечжилар хунларнинг навбатдаги сиқувига бардош беролмай янада ғарбга томон силжийдилар¹. Албатта, юечжиларнинг шарқдан ғарбга томон кўчишлари осон кечмаган. Бир томондан, хунлар тазйиқи, иккинчи томондан, маҳаллий қабилалар билан кураш — буларнинг бари юечжилар учун катта қийинчиликлар туғдиргани табиий. Масалан, улар Иссиқкўлнинг ғарбий ҳудудларида маҳаллий сак қабилалари билан туқнаш келганлар. Хитой муаллифлари сўзига қараганда, саклар бу жанглардан кейин жануби-ғарб томон чекинишга мажбур бўлган эканлар. Шу орада юечжилар усунлар томонидан мағлубиятга учрайдилар.

Шу туфайли улар энди тўғридан-тўғри Сўғдиёна ҳудудига кириб борадилар. Бу воқеа тахминан милоддан аввалги 130 йилларда юз берган. Хитойлик тарихчилар ўз баёнларида давом этиб, шундан сўнг юечжилар Бақтрия томон ҳаракатга тушадилар, деб ёзадилар². Аммо бу юришнинг сабаблари кўрсатилмаган. Нимагадир масаланинг бу томони ҳозирги тадқиқотчиларни ҳам қизиқтирмай келмоқда. Зеро, бирон-бир манбада (шу жумладан, юнон тарихчилари ҳам) юечжиларнинг Бақтрияга бостириб киришларининг сабаби ё бўлмаса шунга бирон ишора кўрсатиб ўтилмаган. Агар юечжиларнинг Шарқий Туркистондан Бақтрияга ҳаракатлари хусусидаги хитойлик муаллифларнинг гувоҳликлари чин ҳақиқат ё шунга яқин бўлса, у ҳолда юечжиларнинг Сўғдиёнани тарк этишга мажбур этган куч бу Хоразм бўлиши керак. Зеро, Сўғдиёна илгари айтиб ўтилганидек, тахминан II аср ўрталаридан бошлаб Хоразмнинг таъсир доирасида бўлиб келган.

Шу ўринда ҳақли савол тугилиши мумкин: юечжиларнинг бир ердан иккинчи ерга кўчишидаги умумий сони қанчалик бўлган? Бир неча марта тилга олганимиз Чжан Цян гувоҳликлари асосида битилган маълумотларда бу ҳақда шундай дейилади: юечжилар 100 000 хонадон, 400 000 кишидан иборат; аскарларининг сони 100 000 дан 200 000 гача³. Афтидан, бу юечжиларнинг кўч-кўчи бошлангунга қадар бўлган нуфусига тааллуқли бўлиши керак. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, у ҳолда юечжиларнинг 30—35 йил давомидаги оғир кечмишларидан сўнг улар ҳам сон жиҳатдан, ҳам зарб жиҳатдан ўз қобилият-

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 147—183—190—191.

² Уша жойда, 151-бет.

³ Уша жойда, 151—183-бетлар.

ларини сақлаб қололганмиқанлар? Масаланинг бу томонига ўз вақтида С. П. Толстов ҳам эътибор қаратиб ўтганди¹. Ахир Бақтрияни эгаллашнинг ўзи осон эмаску?

Хитойлик муаллифлар қолдирган маълумотлардаги англашилмовчиликлардан яна бири шундан иборатки, юечжилар ғарбга томон одимлар эканлар, табиий равишда, йўл-йўлакай маҳаллий сиёсий кучлар билан кескинлик муносабатига кирган бўлиши керак.

Худди шундай ҳол уларнинг Фаргона орқали юришларида ҳам содир бўлганига шубҳа қилмаса бўлади. Аммо хитойлик тарихчиларга қулоқ тугилса, Чжан Цян илк бор Туркистон минтақасига, жумладан, Фаргонага қадам қўяр экан, нимагадир Фаргона ҳукмдори уни илиқ кутиб олади ва яқиндагина бу ердан бостириб ўтган юечжилар олдига иттифоқ истаб кетаётганини билгандан сўнг ҳам ҳатто ҳамроҳ бериб, элчини Бақтрияга кузатиб қўйишни топширади². Хуллас, хитойлик муаллифларнинг юечжиларнинг шарқдан ғарбга томон юришларига оид гувоҳликларини тўғридан-тўғри қабул қилиб бўлмайди, дейишга асос бор. Уларни танқидий ўрганиш лозим.

Хўш, юнонлик муаллифларнинг мазкур масалага назарлари қандай? Помпей Трог, Страбонларга кўра, Бақтрияни кўрилайтган даврда сараук, сакаравл, асиан (аси) ва тохарлар каби скиф қабилалари эгаллаб олган³. Аввал ҳам бўлганидек (Хоразм — Қанга), мазмунан бир воқеа, яъни милоддан аввалги 130 йилларда шимолдан келган куч томонидан Бақтриядаги сўнгги юнонлар сиёсий сулоласининг ағдариб ташланиши тўғрисида гап кетар экан, юнонликлар юечжи хусусида, хитойликлар эса тохарлар борасида бирон-бир нима демаганлар. Бу ҳақда билмаганлар ҳам. Янада аниқроқ айтганда, хитойлик муаллифлар Бақтрия ҳукмронлигидан юнонликларни ағдариб ташлаш билан боғлиқ жараённи таърифлашга ўзлари юечжи номи остида билган қабилаларнинг хунлар билан муносабатларидан келиб чиққан ҳолда ёндашганлар. Туркистонни хитойликлардан кўра анча илгари ўзлари учун «кашф» этган юнонликлар мазкур масалада бир қадар аниқ фикр юритиб, бу жараёнда қатнашган алоҳида қабилалар номини (тохарлар, сакаравллар, асианлар) тилга олиб ўтганлар. Фикримизча, худди шу ҳол

¹ Древний Хорезм, с. 246.

² Собрание сведений, т. 2, с. 148.

³ История Узбекистана в источниках, с. 164, 173—174.

олимлар учун юечжиларни тохарлар ё бўлмаса массагетлар билан айнан деб топишга интилишлари учун тегишли шароит яратиб берган.

Хуллас, милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида Бақтрияда юнонликлар ҳукмронлигининг узил-кесил ағдарилишига бош сабаб, хитой манбалари кўрсатиб келганидек, юечжиларнинг хунлар тазйиқидан қочиб келиб, Бақтрияни «мажбуран» забт этишлари билан боғлиқ эмас. Асосий сабабни Орол бўйидан то Кўккўлгача бўлган улкан ҳудудда мавжуд, кўп жиҳатлардан бири-бирига яқин кучлар томонидан юнонликларнинг минтақада сақланиб қолган сўнгги «сиёсий сарқити»ни йўқотиш йўлидаги ҳаракатлар орқали тушунтирмақ керак. Ана шу кучлар орасида тохарлар (хитойликлар наздида юечжилар) кўрилатган даврда Бақтрия ҳаётида катта сиёсий мавқега эга бўлганлар.

Шундай қилиб тахминан милоддан аввалги 130 йили Бақтрияда юнонликлар таъсирига узил-кесил чек қўйилган.

Тохаристон бошқаруви масаласига келсак, шимолдан кириб келган тохарлар (юечжилар) ҳамда маҳаллий мавқедор доиралар фаолияти бешта сиёсий хонадон номи билан боғлиқ бўлганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Хитойлик муаллифларга кўра улар қуйидагилардан иборат бўлган: Хюми, Шуанми, Гуйшуан (Кушон), Хэйтун, Гаофу¹. Уларнинг ҳар бири устидан турувчи сардор йабғу (жабғу) унвонига эга бўлиб, ҳар бир йабғу ўз қароргоҳида ўтирган. Масалан, Хюми сардори (ҳокими) Ҳомо шаҳрида, Шуанми ҳокими Шуанмида, Гуйшуан ҳокими Хотзода, Хэйтун ҳокими Бомада, Гаофу ҳокими Гаофуда турган. Афтидан, бирон-бир хонадон иккинчисининг устидан ҳукмронлик қилиш имконига эга бўлмаган. Чжан Цяннинг «Дахя (Бақтрия) аслида олий ҳукмдорга эга эмас, ҳар бир шаҳарнинг ўз ҳокими бор» қабилдаги гувоҳликлари² шу хулосага олиб келади. Фикримизча, хитой манбаларида тилга олинган «ҳар бир шаҳар» мавжуд беш сиёсий сулола бошлиқларининг қароргоҳларини англатиши керак. Шу билан бирга бу беш мулк (сулола) юечжиларга қарам, юечжиларнинг пойтахти эса Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган, каби таъкидларни ҳам эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Фикримизча, юечжилар (тохарлар) кейинги даврлардаги

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 184.

² Ўша жойда, 152-бет.

эфталиилар, чингизийларга ўхшаб ўлкани «четдан туриб» бошқарганлар. Буни тасдиқловчи маълумотларни биз яна хитой манбаларидан топишимиз мумкин. «Катта юечжи аслида кўчманчи давлат. Аҳли мол-ҳоли билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юради, урф-одатлари ҳунларникига ўхшаш»¹. Шундай қилиб Тохаристон сиёсий-маъмурий бошқарувига оид қуйидаги хулосага келиш мумкин.

Тохарлар (юечжилар) Бақтрияда ҳукмрон сиёсий куч сифатида вилоятнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига кўп ҳам аралашмай, асосан ўз турмуш тарзларидан кечмаган ҳолда мавжуд маҳаллий сулолалар билан маълум асосларда (масалан, солиқ олиш) муносабатда бўлганлар. Уз ўрнида тилга олинган беш сиёсий хонадон бир-бирларига нисбатан мустақил бўлсалар-да, аммо тохарларга нисбатан сиёсий қарам бўлганлар. Фараз қилиш мумкинки, сиёсий сулолаларнинг бир-бирига нисбатан мустақиллиги уларнинг барининг тохарларга қарамлигидан келиб чиққан. Бақтрияга келиб ўрнашиб олган вақтларидан (милоддан аввалги II аср) то Кушонлар давригача (милодий I асрнинг иккинчи ярми) тохарлар турмуш тарзида ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлганига шубҳа қилмасам ҳам бўлади. Уларнинг, айниқса, маҳаллий аҳоли билан яқинлашиб кетганликлари, тўла кўчманчилик турмуш тарзидан ярим кўчманчи, ўтроқ ҳаёт кечириш йўлига ўтиб борганликлари бегумон. Шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтмоқ керакки, Бақтриянинг ўзида ҳам кўчманчи ҳаёт кечирувчи маҳаллий қабилалар ҳам бўлган. Милодий I асрнинг иккинчи ярмига келиб эса тилга олинган беш сиёсий сулоладан бири гуйшуанлар вилоятда ўз сиёсий ҳукмдорликларини ўрнатишга муваффақ бўладилар ва шу тариқа Кушонлар (Гуйшуанлар) фаолияти билан боғлиқ янги давр бошланади.

Хитой манбаларининг гувоҳик беришича, бу вақтда Бақтрияда бир миллионга яқин аҳоли яшаган. Тохаристон сиёсий бирлиги фуқаролари ҳақида сўзланар экан, фақат тохарлар (юечжилар) билан боғлиқ ҳоллар туғри-сида тўхталмасдан, балки умуман Бақтрия аҳолиси машғулоти, касби-кори ва маданий тараққиёти хусусида мушоҳада қилинса, тарихий ҳақиқат ёритилган бўлади. Шу нуқтаи назардан олганда Бақтрия аҳолисининг умуман минтақа маданий тараққиётида тугган ўрнини эслаш ўринли бўлади. Албатта, тохарлар ҳукмронлиги йиллари

¹ Уша жойда. 151-бет.

мазкур анъаналар ривожланишдан тўхтамаганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Ҳақиқатан, бу вақтда деҳқончилик, сунъий суғориш, ҳунармандчилик, қурувчилик, ҳайкал-торошлик, заргарлик, тўқимачилик каби соҳалар ривож топиб борганини археологик қазишмалар, мавжуд ёзма манбалар орқали билиб олиш мумкин. Шунингдек бу даврда танга зарб этиш давом этганлиги, савдо-сотиқ-нинг гуркираб ривожланганини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Зеро, Бақтрия азалдан Туркистоннинг юқори қисми, Ҳиндистон, Ўрта, Яқин, Шарқ ўлкалари, Кичик Осиё ва Жанубий Европа мамлакатлараро савдо алоқаларини ривожлантиришда муҳим ўрин тутиб келган.

Тохаристоннинг ташқи алоқалари хусусида маълумотлар айтарлик кўп эмас. Масалан, юнон муаллифлари ҳикоя қилишларича, тахминан милоддан аввалги 124—123 йили тохарлар шарқдаги қўшнилари Парфия билан жангга кирганлар. Афтидан, тохарлар Парфиянинг шу йиллардаги заиф сиёсий мавқеидан фойдаланиб қолишга интиланлар. Бўлиб ўтган жангда парфиялик ҳукмдор Артабаннинг оғир яраланганлиги тўқнашувлар шиддатли кечганини кўрсатади. Кейинги парфиялик ҳукмдор Митридатнинг саъй-ҳаракатлари туфайлигина тохарларнинг шарққа томон интилишларига чек қўйилган¹.

Бир неча марта тилга олинган хитойлик элчи Чжан Цянинг юртимизга қадам қўйишининг асосий сабабларидан бири ҳам юечжилар (тохарлар) билан иттифоқ тузишдан иборат бўлган. Хитой тарихчиларининг баён қилишларича, хунлар тазйиқидан безган Хитой ҳукмдори Бақтрияда ҳукмронлик қилаётган юечжилар олдига ўз элчисини юбориб, улар билан хунларга қарши иттифоқ тузиш вазифасини юклайди. Хитой ҳукмдорининг айнан юечжилар билан иттифоққа кириши сабаби, юқорида айтилгандек, юечжи ва хунлар ўртасида бўлиб ўтган зиддиятлар орқали тушунтирилади. Гўё юечжилар хунларга қарши жангга кириш имконига эга бўлмаганликларидан афсусланганлар ва бу ҳақда хабар топган Хитой ҳукмдори улар олдига элчи юборган. Оғир қийинчиликларни бошидан кечирган Чжан Цян тахминан милоддан аввалги 128 йили Тохаристонга етиб келади. Аммо янги жойда тинч ҳаёт кечириш йўлига ўтиб олган, жангу жадалардан узоқ юечжилар хитойликлар таклифини қабул қилмайдилар. Бақтрияда бир йил давомида

¹ История Узбекистана в источниках, с. 162.

тургач Чжан Цян ўз юртига қайтиб кетади. Фикримизча, хитойлик расмий тарихчиларнинг мазкур маълумотлари¹ кўп ҳам ишонч туғдира олмайди. Чжан Цяннинг сафари юечжилар билан иттифоқ ўрнатишдан кўра умуман минтақа тўғрисида тегишли маълумотлар тўплаш билан боғлиқ бўлган, десак адашмаймиз. Ҳақиқатан, Чжан Цян эсон-омон ўз ҳукмдори ҳузурига қайтиб борганидан сўнг минтақанинг Фарғона, Еттисув, Сўғдиёна, Бақтрия, Парфия каби вилоятларига оид қимматли маълумотларни унга бирма-бир баён этади. Кучга тўлиб бораётган Хитой давлатининг ғарбга томон интилишларида элчининг мазкур гувоҳликлари қанчалик стратегик аҳамиятга эга бўлганлигини хитойликларнинг, масалан, Фарғонага қарши юришларида кўриб ўтдик.

Шундай қилиб, милоддан аввалги 1-мингйилликнинг сўнги асрларида фаолият кўрсатган Тохаристон сиёсий бирлиги тўғрисида хотима ясар эканмиз, ёзма маълумотларнинг оз бўлишига қарамай бир нарса аниқки, давлатчилик тарихимизнинг энг қадимги даврида Тохаристон ўз муносиб ўрнига эга бўлган. Милодий I—IV асрларда донг таратган кушонлар сулоласи фаолияти билан боғлиқ салтанатнинг асос топишида худди шу ўтган давр шарт-шароитлари муҳим аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Демак, милоддан аввалги 1-мингйилликдаёқ мамлакатимизда давлатчилик асослари қарор топиб, мазкур жараёнда Хоразм, Бақтрия, Парфия, Фарғона ва Тохаристон каби сиёсий бирликларнинг ўрни алоҳида бўлган. Турли давр шарт-шароитларида ўлканинг табиий, географик, ақлий имкониятларини ривожлантириб юксакликка кўтаришда, ўша қадим замонлардаёқ дунё ҳамжамияти маданий тараққиётида ўз муносиб ўрнимизни мустаҳкамлашда улар муҳим омил бўлиб хизмат қилганлар.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 147—149.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ МИЛОД БОШИДАН ИСЛОМГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА

Мамлакатимиз давлатчилиги тарихида янги милодий даврнинг бошланиши кушонлар сулоласи фаолияти билан боғлиқ. Кушонлар милодий I—IV асрларда Туркистоннинг каттагина қисмида сиёсий ҳукмронликни ўз қўлида тутиб турган куч ҳисобланади. Энг муҳими, кушонлар минтақадаги деярли барча сиёсий бирликлар, маконларни ва ҳатто қўшни мамлакатларни ҳам бир сиёсий марказ атрофида бирлаштириб ўзбек давлатчилиги тарихида салтанатчилик босқичини очган сиёсий куч ҳисобландилар. Улар шимолда Шош, шарқда — Шарқий Туркистон, ғарбда — Эрон, жанубда — Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудни бирлаштиришга эришганлар. Кейинчалик бу анъана эфталийлар, сомонийлар, ануштегинийлар, темурийлар, маълум маънода шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этди.

Ҳақиқатан милодгача кечган асрларда на Хоразм ва Бақтрия, на Фарғона ва Тохаристон сиёсий кучларига бутун минтақа ва унинг атрофидаги мамлакатларни ягона марказ остида бирлаштириш насиб этмаганди. Таъкидланганидек, ўзбек давлатчилиги тараққиётидаги салтанатчилик босқичини очиб берган айнан кушонлардир.

КУШОНЛАР

Юқорида Тохаристонда мавжуд беш сиёсий хонадон (Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хэйтун ва Гаофу) тўғрисида тўхталиб ўтган эдик. Милодий давр хитой солномачилари гувоҳлигига қараганда, шулардан бири гуйшуанлар тахминан милодий I асрда Бақтрияда ўз ҳокимиятларини бутунлай ўрнатишга муваффақ бўладилар. Хитой манбаларида гуйшуанларнинг бу вақтдаги сардори сифатида Киоцзюкю кўрсатилади¹. Археологлар қазималари на-

¹ Уша жойда, 227-бет.

тижасида топилган тангалар бўйича аниқланишича, Киоцзюкю асли Кужула Кадфиз номининг хитойча жаранглаши экан. Шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, гуйшуан атамаси аслида кушоннинг хитойча ифодасидир.

Ҳанузгача кушонлар орасидан чиққан биринчи расмий ҳукмрон қайси йилдан бошлаб ҳокимият юргиза бошлагани аниқ эмас. Шунинг учун ҳам баъзи бир олимлар бу масалада I асрни кўрсатсалар, баъзилари II, ё бўлмаса III асрни тўғри деб биладилар¹. Бундай қараганда ҳаммасининг ҳам гапида жон борга ўхшайди. Фикримизча, кушонлар минтақа сиёсий майдонига шахдам қадам қўйган йилларни I аср билан боғласа тўғри бўлади. Зеро, яна ўша хитой манбаларига мурожаат қилинса, юечжилар Бақтрияни босиб олганларидан «юз йилдан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг гуйшуанлар сардори Киоцзюкю бошқа тўрт ҳокимликнинг ҳам (яъни Хюми, Шуанми, Хэйтун, Гаофу сулолаларининг) ҳукмдори деб эълон қилинди» қабилдаги маълумотларни топамиз². Агар хитойлик тарихчилар кўрсатиб ўтганларидек, юечжиларнинг Бақтрияга кириб келиши тахминан милоддан аввалги 130 йилларга тўғри келса, у ҳолда кушонларнинг дастлаб Бақтрия устидан ўз сиёсатини ўтказишлари милодий I асрда содир бўлганлиги аниқлашди.

Шундай қилиб, Кужула Кадфиз Бақтрияни бўйсундирганидан сўнг энди қўшни вилоятлар сари отланиб, Сўғдиёна, Марғиёна, Ҳиндистон шимоли-ғарбий қисмини ҳам эгаллашга эришади. Киоцзюкю саксон йилдан ортиқ умр кўради. Вафотидан сўнг унинг ўғли Янгаочжен тахтга ўтиради ва яна бир бор Ҳиндистонни забт этади... Шу вақтдан бошлаб юечжи (яъни кушонлар — А. З.) энг қудратли ва бадавлат сулола бўлиб қолди», деб ёзганди хитойлик муаллиф³. Демак, Кужула Кадфиздан сўнг олий ҳокимият унинг ўғли Янгаочжен, яъни тангалардаги ёзувларга кўра аслида Вима Кадфиз қўлига ўтади. У кўпроқ Кадфиз II номи билан машҳур. Кушонлар ҳокимияти чегараларини кенгайтириб бориш борасида Кадфиз II ҳам бўш келмаган. Чунончи, Ҳинд дарёси қуйи оқимлари, ҳатто Ганг дарёси водийсигача бўлган ерларни ҳам ўз ихтиёри доирасига тортишга муваффақ бўлади.

Кушонлар номи билан боғлиқ салтанат тарақ-

¹ Бу ҳақда қarang: Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 2, Москва, 1974.

² Собрание сведений, т. 2, с. 227.

³ Уша жойда.

қиётининг энг юқори чўққига чиққан даври Канишка ҳукмронлиги йилларига тўғри келади (тахминан I аср охири — II аср биринчи чораги). Канишка кушонлар қудратига қудрат, шуҳратига шуҳрат қўшишда жуда катта саъй-ҳаракатлар қилган ҳукмдор. Бу вақтда салтанат Ҳиндистон марказларигача чўзилиб, ҳатто Ҳинд заминининг жанубий вилоятларига ҳам жиддий таҳдид солина бошлайди. Бундан ташқари Сўғдиёна орқали Фарғона, Шарқий Туркистон ҳам кушонлар ҳокимиятини тан олади¹. Баъзи бир адабиётларда Хоразм ҳам кушонлар сиёсий таъсири остида бўлган, қабилидаги таъкидлар учраса-да, аммо энг сўнгги тадқиқотларга кўра Хоразм иқтисодий, маданий жиҳатдан кушонлар билан яқин муносабатда бўлган, лекин сиёсий қарамликка тушмаган². Аммо бир нарса аниқки, Канишка замонида Туркистоннинг асосий қисмлари бир сиёсий ҳокимият остида бирлашиб, қудратли салтанат вужудга келган.

Канишка тахминан чорак аср атрофида ҳукмронлик қилган. Ундан кейинги ҳукмдорлар фаолияти давомида кушонлар салтанати секин-аста заифлашиш йўлидан борди. Канишкадан кейин ҳокимиятни тебратган давлат бошлиқлари қуйидагилардир: Васишка, Ҳувишка, Канишка II, Васудева, Канишка III, Васудева II. Афсуски, кушонлар салтанатининг мазкур ҳукмронлар даврида кечган аҳволи тўғрисида тўлиқ маълумотларга эга эмасмиз. Аммо шу нарса аниқки, салтанатнинг жуда катта ҳудудга чўзилганлиги, унинг барча қисмларини мустаҳкам боғлаб турадиган ягона мафкуравий муҳитнинг йўқлиги, марказий ҳокимиятнинг заифлашиши, маҳаллий вилоятларнинг мустақилликка интилишлари билан боғлиқ бошбошдоқлик жараёнининг кучайиши, марказнинг Сўғдиёнадан Пешоварга кўчирилиши (Канишка даврида), ташқи кучларнинг таъсири — барча-барчаси кушонлар ҳукмронлигига чек қўйилишига олиб келган. Бундан ташқари кейинги даврларда кушонлар орасида ўзаро келишмовчиликларнинг юзага келиши ҳам салтанатга нисбатан қаттиқ зарба бўлган. Хитойлик тарихчиларнинг юечжилик «Цидола (Кидара) ўз лашкари билан баланд тоғлар ошиб Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилди ва Гантолодан (Шимоли-Фарбий Покистон) шимолда жойлашган беш давлатни (мулкни) босиб олди»

¹ Синха Н. К., Банерджи А. Ч. История Индии. Москва, 1954, с. 80—81.

² Вайнберг Б. И. Монеты древнего Хорезма. Москва, 1977, с. 87—89.

амалга оширилган пул ислоҳоти эса иқтисодий муносабатларни янада жадаллаштириш учун катта омил бўлиб хизмат қила бошлади¹. Мазкур пул ислоҳотини амалга оширишдан асосий мақсад муомалага олтин тангаларни киргизиб, пул бирлигининг қадрини ошириш, узоқ-яқин мамлакатлар савдогарларини жалб этишдан иборат эди.

Минтақанинг қадимдан деҳқончилик билан шуғулланиб келган Сўғдиёна, Бақтрия, Фарғона, Марғиёна вилоятларида кушонлар даврида ҳам ерни қайта ишлаш, сунъий суғориш борасидаги тажриба янада такомиллашиб борган. Бу вақтда тоғли ва тоғ олди ерларида лалмикорлик ишлари кенг йўлга қўйилган. Шу билан бирга булоқ сувларидан ҳам деҳқончиликда фойдаланишда катта тажриба орттирилган. Шунингдек, Хоразм, Бухоро, Тошкент, Фарғона воҳаларида қатор сунъий суғориш иншоотлари барпо этилган. Масалан, Зарафшон дарёсидан қазилган Шоҳруд, Зандана каналлари, Чирчиқ дарёсидан чиқарилган Салор канали фикримиз далили бўла олади². Тадқиқотларга кўра, бу даврда галлачилик, шолиторлик, пахтачилик, боғдорчилик, узумчилик, ем-хашак етиштириш соҳаларига оид барча ўсимлик турлари парвариш қилинган экан. Алоҳида эътибор ўсимликлар навларини яхшилаш ва ҳосилдорликни ошириш фаолиятига қаратилгани маълум. Чорвачиликка ҳам ижодий равишда ёндашилган. Чорвачилик деганда фақат кўчманчиликни тушунмаслик керак. Зеро, чорвачилик деҳқончилик, узумчилик каби умум иқтисодий тизимнинг ажралмас қисми ҳисобланган. Фарғона ва бошқа вилоятларда отларни наслчилик асосида парвариш қилиш худди шу чорвачилик соҳасидаги юқори даражадаги тажриба ва тартибдан далолат беради.

Юқори савияда тараққий этиб бориш ҳунармандчиликка ҳам хос бўлган. Сўғдиёна, Хоразм, Фарғона, Бақтрия, Шимолий Ҳиндистон шаҳар ва қишлоқларида кулолчилик, металлсозлик, қуролсозлик, тўқимачилик, шинасозлик, дурадзорлик билан шуғулланадиган устахоналарни кўплаб топиш мумкин бўлган.

Кулолчилик соҳасида эришилган тажриба, усталарнинг маҳорати юксак даражада бўлган. Масалан, ушбу даврга алоқадор ва бизнинг давримизда археологлар томонидан топилган, яъни 2 мингйиллик тарихга эга қадаҳ

¹ Гафуров Б. Г. Таджики. Москва, 1972, с. 149—150.

² Центральная Азия в кушанскую эпоху, с. 120.

идишлар шунчалар нафиски, жаранглашда биллур қадаҳлардан ҳеч ҳам қолишмайди¹.

Уй-рузгор асбоблари, буюмлари, тақинчоқлар ишлаб чиқаришда металлсозлар турли металл қоришмаларидан кенг фойдаланиб келганликлари маълум.

Ўлкамизда шишасозлик (ойнасозлик) ривожига ҳақида сўз кетганда, ўша замонлар тарихчисининг Хитойда содир бўлган бир воқеага оид қуйидаги баёни диққатни тортмай қолмайди: «420 йили (подшоҳлик) пойтахтида савдо-сотик билан машғул Юечжи (яъни Бақтрия— А.З.) ўлкаси вакиллари тошдан турфа рангдаги шишалар тайёрлай олишларини айтдилар. Бунинг учун тоғдан ашё келтириб пойтахт шаҳарда (кишилар кўз ўнгида ўз) маҳоратларини кўрсатдилар. Таъдуддаланди ва (тайёрланган) шишанинг товланиши (шу қадар эдики), ғарбий мамлакатлардан (Хитойга) келтириладиган шишалардан ўтиб тушарди. Шу вайдан ҳам ҳукмдор мазкур шишаларни хазинага топширишни буюрди»². Ҳақиқатан ўлкамизда (Бақтрия, Сўғдиёна, Фарғона) шишасозлик соҳасида қурилаётган даврда улкан ютуқларга эришилди, десак муболаға бўлмайди. Археологларимиз саъй-ҳаракатлари билан икки минг йил атрофидаги тарихга эга шишадан ишланган буюмлар, жисмлар бугун бизнинг ихтиёримиздадир. Масалан, бир неча хил рангларда жило берувчи қадама маржонлар; маржонлардан қадама қилиб ишланган инсон тасвири; қимматбаҳо металл, олтин билан зебланган маржонлар — буларнинг бари учун ашё бўлиб шиша хизмат қилган.

Минтақамиздаги аввалги замонларга оид кончилик фаолияти тўғрисида айтиб ўтгандик. Кушонлар даврига келиб сиёсий, иқтисодий тараққиёт омили ўз-ўзидан бу соҳада ҳам тегишли ўзгаришлар, силжишлар содир қилгани табиий. Металлсозлар, шишасозлар меҳнатида тоғ конларидан қазиб олинадиган ашёнинг ўрни катталиги шубҳасиз. Шунинг учун кушонлар даврида олтин, кумуш, қўрғошин, қимматбаҳо тошлар, қурилиш хом ашёлари қазиб олиш ишлари янада жадаллашиб борган. Юқорида биз Кадфиз Пнинг пул ислоҳоти билан боғлиқ олтин тангаларнинг (ҳар бири тахминан 8 грамм атрофида) муомалага киритилишини айтгандик. Бу тадбир асосан ўлканинг олтин конлари имкониятларига суянган ҳолда амалга оширилганига ҳеч бир шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

¹ Таджики, с. 161.

² Собрание сведений, т. 2, с. 265.

Минтақамиздаги маданий-маънавий ҳаётнинг янада юксалиб боришида кушонлар даври алоҳида ўрин тутади. Бу вақтда сўғдча, хоразмча, парфияча, бақтрияча ёзувлар мавжудлигининг ўзи бир раванқ белгисидир. Диққатга сазовар томони шундаки, бу ёзувларда ўша замон сиёсий, ижтимоий, маънавий ҳаётига хос бўлган фикрлар ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам мазкур ёзувлар намуналари орқали тарихчилар ўша давр кечмишларига оид баъзи бир маълумотларга эга бўлсалар, минтақа халқлари адабиёти тарихи билан шуғулланувчилар эса бадиий жанрларда номанависликка оид қизиқарли гувоҳлик билан танишадилар. Масалан, сўғдлик аёлнинг ўз онаси билан ёзишмалари (312—313 йиллар), уларда ижтимоий воқелик билан бирга оила, севгига оид мавзуларнинг кўтарилгани фикримиз далили бўла олади.

Кушонлар даврида минтақа маданий ҳаётида қурувчилик, ҳайкалтарошлик, рассомлик, наққошлик каби соҳаларда ҳам улкан ютуқларга эришилди. Хоразм, Сўғдиёна, Бақтрия, Тошкент, Фарғона, Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистонда олиб борилган археологик қазилмалар натижалари худди шундай фикрга келиш учун асос бўла олади.

Қурувчилик ҳам мазмунан, ҳам шакл жиҳатларидан тараққий этиб борган. Шунинг учун расмий, диний, ишлаб чиқариш, турар жой, сунъий суғориш, мудофаа, махсус, тижоратга тааллуқли қурилишларнинг ҳар бири ўзига хос. Алоҳида бинолар (сарой ва ҳоказо) мисолида биз, бир томондан, қурувчиликнинг санъат билан уйғунлаша бориб, мазмунан бойиши жараёнининг гувоҳи бўламиз. Иккинчи томондан, усталарнинг ўз касб-корига муносабати, тажрибаси хусусида ҳам маълум бир тасаввур ҳосил бўлади. Зеро, икки минг йилга яқин вақт ўтишига қарамай деворларга ишланган нақшлар, суратлар, ҳанузгача сақланиб қолган. Улар нафақат санъат намуналари, балки ўз даври тарихий воқелигини акс эттирган лавҳалар ҳамдир.

Шу маънода Тупроққалъа (Хоразм, III аср) деворий суратида ва Айритомдаги (Термиз, I—II асрлар) қадимги бино деворлари ҳошиясидаги тошдан ўйиб ишланган манзарада чилтор чалаётган аёл тасвирлангани диққатга сазовордир. Ҳар икки лавҳа ҳам ўз соҳаси бобида ғоят нафислик билан амалга оширилгани кўриниб турибди¹.

¹ *Батафсил қаранг:* Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. 1960, с. 24—25.

Улар орқали биз ўша даврдаги аёлларнинг жамиятдаги ўрни, уларга муносабат, анъаналар, мусиқа асбобларига оид муҳим маълумотлар эгаси бўламиз.

Кушонлар даври маданий ҳаётидаги ўзига хос томонлардан яна бири бу кўҳна Ҳинд маданиятининг ўлкамизга янада жонлироқ кириб келиши ва ўз ўрнида минтақамизга хос кўринишларнинг Ҳиндистон заминидан ўрнашиб бориши билан белгиланали. Бунга оид мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мисалга шахматга доир тарихий гувоҳликни олайлик. Аслида Ҳиндистонда пайдо бўлган ва чатуранга номи билан машҳур бу ўйин милод бошларидаёқ минтақамиз аҳли орасида тарқала бошлаган. Ё бўлмаса, қадимги аждодларимизнинг Ҳинд заминига кўчиб бориб, у ер маданияти, динини қабул қилибгина қолмай, балки давлат бошқарувида фаол иштирок этганликларини олайлик.

Кўрилатганидан даврда илм-маърифат соҳаси ҳам ривожланиб, астрономия, математика, мусиқашунослик, грамматика, метрология, химия, фалсафа, тиббиёт, доришунослик каби фанлар ёшлар орасида катта қизиқиш уйғотган, улар учун тегишли шароитлар яратиб борилган.

Мазкур давр аждодларимиз эътиқодлари хусусида тўхталиб ўтадиган бўлсак, минтақанинг аксар қисмида зардуштийлик ўз мавқеини асосан сақлаб қолган. Аммо кушонларнинг Ҳиндистоннинг каттагина қисмини бўйсундириши ва, айниқса, Канишка ҳукмронлиги йиллари салтанат марказининг Сўғдиёнадан Пешоварга кўчирилиши билан буддапарастлик дини ўлкамиз аҳли орасида ҳам тарқала бошлади. Бундан маълум маънода кушон ҳукмдорлари ҳам манфаатдор эдилар. Чунки бутун салтанатда ягона диннинг (мафқуранинг) устивор бўлиши сиёсий жиҳатдан ҳам яхлитликни таъминлашда қўл келиши муқаррар эди. Аммо шунга қарамай буддапарастлик дини умумминтақа миқёсида чуқур илдиз ота олгани йўқ. Кези келганда шуни айтиб ўтиш ўринли бўладики, буддапарастлик бизнинг ўлка орқали худди шу даврда Ҳитойга, сўнгра Тибет ва Японияга ёйилган. Манбаларга кўра, парфиялик Ан Ши Гао деган киши 148 йили Лоян шаҳрига бориб, ўз издошлари билан бирга буддапарастликни тарғиб эта бошлаган экан¹. Бу даврдаги диний таълимотлардан яна бири монийликдир. Унинг асосчиси асли бобиллик Моний (216—276/277) бўлиб, у ўз таълимотида зардуштийликдаги ёвузлик ва эзгулик

¹ Қаранг: ВДИ, № 3, 1967.

ўртасидаги азалий кураш ғоясидан унумли фойдаланган. Буддапарастлик каби монийлик ҳам Туркистон орқали Хитойга кириб борган¹.

Минтақанинг кушонлар даври ташқи алоқаларида савдо-сотиқ алоҳида аҳамият касб этган. Милоддан аввалги II асрдаёқ шакллана бошлаган Буюк Ипак йўли бу вақтда жадал сурьатлар билан фаолият кўрсатар эди. Хитойдан Туркистонга ва у орқали ғарбдаги мамлакатларга ипак, лок ва бошқа маҳсулотлар, Хитойга эса зотдор арғумоқлар, шишадан ясалган турли буюмлар олиб борилган. Сўғдиёналик, бақтриялик савдогарлар Рим салтанати шаҳарларида савдо-сотиқ билан шуғулланиб, қимматбаҳо тошлар, темир ва темир буюмлар, қурол-яроғ, ипак каби маҳсулотлар билан таъминлаб турганлар ва уларнинг эвазига асосан олтин, кумуш тангалар олиб қайтганлар. Римлик савдогарлар ҳам ўлкамизга келишда асосан олтин ва кумуш тангани гамлаш ҳисобига маҳаллий молларни сотиб олганлар². Савдогарларнинг эса кўп ҳолларда элчилар билан ҳамроҳ бўлиб юрганлари яхши маълум. Рим билан муносабатлар ҳам бундан истисно эмасди. Чунончи, 99 йили кушон ҳукмдорининг элчилари Рим императори саройида бўлганини биламиз.

Шундай қилиб, давлатчилигимиз тарихида кушонлар даври сиёсий, иқтисодий, маданий ва ташқи алоқалар соҳаларида каттадан-катта ютуқларга эришилган асрлар бўлган, десак тўғри бўлади. Бу давр нафақат бизнинг тарихимизда, балки дунё ўтмишида ўзига хос муҳим из қолдирди.

ЭФТАЛИЙЛАР

V асрга келиб сиёсий майдонга эфталийлар сулоласи чиқади. Улар то VI асрнинг иккинчи ярмига қадар минтақа сиёсий ҳаётида етакчилик қиладилар.

Эфталийлар кимлар? Уларга оид қатор маълумотларни биз хитой, ҳинд, форс, арман, сурия, лотин манбаларидан топишимиз мумкин. Шуни қайд этиб ўтиш лозимки уларнинг ҳаммасида ҳам эфталийлар атамаси учрамайди. Сабаби ҳар бир тил ва ёзувнинг ўз хусусиятлари бўлишида. Масалан, хитой манбаларида эфталийлар ида,

¹ Индия в древности. 1964, с. 178.

² Ўша жойда, 177-бет.

бўлган. (Кейинчалик) унинг авлодлари (бу) номни давлат номига айлантириб юборганлар. Урф-одатлари тукюеларникидай (туркларникидай)»¹. Шу қабилдаги далилларни ўзида жо этган бир қатор бошқа манбалар таҳлили шундай хулосага олиб келдики, эфталийлар Туркистон минтақасида яшаб келган қадимий уруг, сулолалардан бўлиб, V асрда тегишли шароит туғилиши билан сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишга муваффақ бўлганлар.

Биламизки, сўнгги кушонлар даврида давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва ташқи муносабатлардаги таъсири заифлашиб борган. Ажаб эмас, бундай ҳолатдан норози ва, аксинча, ташқи муносабатлардаги фаолликдан манфаатдор мамлакат сиёсий ва савдо доиралари эфталийларнинг олий ҳокимиятга интилиш ҳаракатларини қўллаб-қувватлаганлар. Зеро, мамлакат ўз тараққиёт йўлида тўхтаб қолмаслиги учун қатъий сиёсатчилик фаолияти зарурлиги барчага аён нарса. Ана шу тарихий вазифани удалаш V асрнинг иккинчи ярмида эфталийлар ё хитойлик тарихчилар тили билан айтганда Эфтал (Эфталан) авлодлари бўйнига тушган. Улар олий ҳокимиятни қўлга киритгач, ўз сулолаларини (ҳукуматларини) боболари номи билан беаганлар. Бунга ўхшаш ҳолларни биз минтақа тарихида кўплаб учратишимиз мумкин: Сомон — сомонийлар, Салжук — салжукийлар, Темур — темурийлар ва ҳоказо. Эфталийлар атамаси шу сулола асосчиси Эфталан номидан келиб чиққанини византиялик Феофан ҳам ёзган². Шуни ҳам қатъий тасаввур қилиш мумкинки, VI асрда ашиналийлардан мағлубиятга учраганларидан кейин ҳам эфталийлар хонадони ўз доирасидаги фаолиятни давом эттираверган. Эфталийлар сулоласининг VII асрда ҳам барҳаётлигини шундан билса бўладики, хитой манбаларига кўра, 605—617 йиллар оралигида улар Хитой ҳукмдори саройига ўз элчиларини юбориб турганлар³. Афтидан, бу эфталийларнинг давлат тепасида турган вақтларидаги Хитой билан ўрнатган ўзаро сулолавий алоқаларнинг давоми бўлиши керак.

Шундай қилиб V асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб мамлакатимиз, умуман Туркистон сиёсий ҳаётида эфталийлар хонадони ҳукмрон ўрин тута бошлайди. Бу йиллар IV асрдаёқ заифлашиши йўлига кирган Кушонлар салтанатининг ғарбий сарҳадлари сосонийлар таҳдиди ос-

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 268, 322.

² Сирийские источники, с. 50.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 286.

шини вақтинчалик деб билиб, улар кучидан Эрон тахтига келиш учун фойдаланган бўлиши керак. Аммо эфталийлар қудрати ошиб, тез орада улар сосонийларга ҳам қарши туришларини англаган Пируз эфталийларга қарши жангга киради. Дастлабки туқнашувлардаёқ эфталийлар томонидан асирга олинган Пирузни Византия ҳукмдори ўртага тушиб, тутқунликдан озод қилишга эришади¹. Шунга қарамай Пируз яна эфталийларга қарши ҳарбий юриш уюштиради. Бу сафар қўлга тушган Пируз ўттиз хачир кумуш дирҳам эвазига қўйиб юборилади².

Кушонлар давридаги каби эфталийлар замонида ҳам салтанат якка ҳукмдор томонидан бошқарилган. Хитой манбаларига кўра тахт отадан болага қолмай, шу сулоладан ким лойиқ деб топилса ўша тахтга ўтирган³. Демак, ана шу номзодни аниқлаб тақдим этадиган қандайдир бир кенгаш ҳам мавжуд бўлган. Бу кенгаш сулоланинг муътабар намояндалари ҳамда салтанат арконларидан иборат бўлган бўлса ҳам эҳтимолдан холи эмас. Энг муҳими эфталийлар даврида давлатимиз қонунлар асосида бошқарилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Румлик Прокопий (VI аср) «Эфталийлар давлатни қонунлар асосида бошқарадилар» деб ёзаркан, ушбу қонунлар туркий тузуклар бўлгани шубҳасиздир⁴.

Шуни ҳам ёддан чиқармаслик керакки, бундай улкан салтанатни бошқаришда юксак даражада фаолият кўрсатувчи марказий ҳокимиятга эришиш қийин. Шунинг учун Шимолий Ҳиндистон ҳудудларида ва, эҳтимол, бошқа баъзи вилоятларда ҳам бошқарув маҳаллий хонадонлар (сулолалар) томонидан олиб борилган. Фикримизча, давлатчилик (салтанатчилик) тарихида фойдаланиб келинган сатрапиялик бошқаруви, яъни марказий ҳокимият ноиблари орқали идора этиш усули бу вақтда ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлиши керак.

Эфталийлар даврида давлатимизнинг пойтахти қаерда бўлгани ҳақида ҳам аниқ маълумотлар йўқ. Баъзилар Бойкентни (Пойкент) кўрсатса, бошқалари Бадахшонда деб биладилар⁵. Шу ўринда баъзи бир тарихий анъаналар ёдда тутилса ёмон бўлмайди. Масалан, илгари кўриб ўтганимиздек, кушонлар пойтахти бир муддат Сўғдиёнада жойлашган ва кейинчалик маълум сабабларга

¹ Сирийская хроника, с. 131—132.

² Сирийская хроника, с. 131—132.

³ Собрание сведений, т. 2. с. 269.

⁴ Сирийские источники, с. 50.

⁵ Собрание сведений, т. 2. с. 268; Бартольд В. В. Сочинения. Т. 7, 1971, с. 48.

қўйилиши ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ҳайлаймизки, минтақамизнинг анъанавий иқтисодий имкониятлари (деҳқончилик, сунъий суғориш, чорвачилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик ва бошқалар) бу даврда ҳам ўз раванқ йўлида тўхтамаганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Манбаларда бу борада ҳеч бир йўқотиш бўлмагани ҳақида гувоҳликлар етарли.

Айниқса, савдо-сотик гуркираб ривож топган. Бир томондан, улкан минтақанинг сиёсий жиҳатдан яхлитлиги, иккинчи томондан, Шарқ ва Ғарб мамлакатлариаро иқтисодий-савдо муносабатлари оралиғида бўлиб келиш ички ва ташқи савдо ишларининг янада тараққий этиб боришига қулай шароит яратиб берган. Бу эса ўз ўрнида йўл, қатнов, таъминот, хизмат кўрсатиш тармоқларининг кенгайиб боришига йўл очган. Ташқи савдода ипак, лок, бўёқлар, рангли шишалар, қимматбаҳо тошлар, аргумоқ отлар, матолар, ширинликлар, қурол-яроғ каби ноёб маҳсулотлар бозори чаққон бўлган. Шунинг ҳам назарда тутиш лозимки, Буюк Ипак йўлининг ҳар иккала йўналишининг (шимолий — Турфон, Кошғар, Фарғона, Сўғдиёна, Марғиёна; жанубий — Хўтан, Ёркент, Помир, Бақтрия) эфталийлар салтанати ҳудудидан ўтиши ҳам муҳим аҳамият касб этгани табиий.

Иқтисодий тараққиёт ўз-ўзидан маданий ҳаётда ижобий ўзгаришларга олиб келиши тушунарли ҳол. Биз юқорида кичик шаҳарларнинг гуркираб ўсиши ҳақида гапирдик. Археологларимиз таъкидлашларича, меъморчилик соҳасида турар жойларни бир неча қават қилиб қуриш, уй деворларини наққошлик ва сураткашлик санъати намуналари билан безаш бу давр учун характерлидир. Диний иншоотлар қурилишига ҳам алоҳида эътибор берилиб, ички безаш ишларида қимматбаҳо тошлар, хусусан олтиндан кенг фойдаланилгани маълум¹.

Эфталийлар даврида минтақада сўғдча, хоразмча, бухорча, карошти, эфталийча ёзувлар мавжуд бўлганини қайд этиш лозим. Эфталий ёзуви ҳақида хитойлик Сюан Цзан шундай ёзганди: «Ёзувларидаги асосий ҳарфлар сони йигирма бешта бўлиб, улар ёрдамида иборалар, сўзлар ясайдилар. Саҳифага хатни энига туширадилар, чапдан ўнгга қараб ўқийдилар»². Диний эътиқодлар борасида ҳам хилма-хилликни қуриш мумкин. Улкан салтанат аҳли зардуштийлик, қадимий эътиқодлардан

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 286.

² Таджики, с. 207.

АШИНАЛИЙЛАР

VI асрнинг бошларига келиб Олтойнинг жанубий вилоятларида сиёсий муносабатлар жараёнининг фаоллашиши яққол кўзга ташлана бошлайди. Хитой манбаларига кўра, бунда ҳал қилувчи ўринни Ашина сулоласи намояндалари эгаллаганлар¹. Бу даврда минтақадаги сиёсий манзарани тўлиқ тасаввур қилиш учун қуйидагиларни эслаш кифоя бўлади, деб ўйлаймиз. Шарқий Туркистон, Фарғона, Сўғдиёна, Хоразм, Бақтрия, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Эронни ўз ичига олган ҳудудда эфталлийлар, ҳозирги Муғулистон ва қисман Шимолий Хитой устидан эса Жужан хонлиги ҳукмронлик қилиб келарди. Айтилганидек, Олтойнинг жанубий томонида Ашина сулоласи хатти-ҳаракатлари туфайли сиёсий жараён юксалиш йўлига киради. Бундан ташқари замонавий тушунчадаги Хитойнинг шимолий қисмида Вэй (Юан-Вэй) сулоласи (386—558) ҳукмдорлик қилар ва бу хонадоннинг асли чиқиб келиши эса туркий негиз билан боғлиқ эди. Демак, VI аср бошларида Каспий денгизидан Узоқ Шарққача бўлган катта ҳудуд ҳаёти кўпдан-кўп туркий тилли сулолалар фаолияти билан боғлиқ бўлган.

Олтой тоғ тизими жанубий қисмининг қадимги номи Олтин йиш (Олтин водий) бўлиб, табиий шароити ҳар қандай жамият фаровонлигини таъминлашда беназир ҳисобланган. Хитой манбаларида ёзилишича, тилга олинган Ашина сулоласи ҳам худди шу шарт-шароитда юксалган, сиёсий таъсири ортиб бориб, айниқса Бўмин (Тумин) сардорлиги вақтида бу жараён янада фаол тус олган. Уддабурон сиёсатчи сифатида у ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик йўлини тутди. Масалан, Бўмин Жужан хонлиги билан очикдан-очик алоқани узиб, 551 йили Вэй хонадони билан қуда-андалик алоқасига киради. 552 йили эса Жужан хонлигига қарши қуролли курашга отланиб, уларни тор-мор қилади². Аммо Бўмин 553 йили вафот этади ва унинг ўрнига тахтга ўғли Қора Иссиқ (Исиги) ўтиради. Қора Иссиқхон кўп ҳукмдорлик қилмай, шу йилиёқ қазо қилади. Лекин у ҳам ўз ҳукмронлиги давомида жужанларга яна бир бор қаттиқ зарба беришга улгурганди. Демак, шу йилнинг ўзида Ашина сулоласи сардори икки марта ўзгарган³. Эндиги гал тахтга Бўминнинг кичик ўғли Муганхон (553—572) чиқади.

¹ Собрание сведений, т. I, с. 221.

² Собрание сведений, т. I, с. 228

³ Ўша жойда.

Муғанхон даврида ашиналийлар «Корея қўлтиғидан Фарбий денгизгача, (Хитой деворидан) Шимолий денгизгача» бўлган ерларни¹ ўз сиёсий ҳукмлари остига олишга муваффақ бўлганлар. Муганхон худди отаси Бўмин каби ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик йўллари билан фойдалана билган ҳукмдор эди. Чунончи, эфталийлар сулоласига қарши курашда у, аввало, уларнинг жануби-ғарбидаги душманлари сосонийлар билан яқин муносабатларга киришади. Бунинг учун Муғанхон 554 йили Эронга элчи юбориб, икки томонлама алоқа ва ишончни мустаҳкамлаш юзасидан амакиси Истамининг қизи Аснабекани сосоний Хисрав I га (531—579) турмушга беради². Эфталийлар қаршилигига қарамай ашиналийлар ва сосонийлар ўртасидаги ўзаро келишувга путур етмайди. Лекин бу яқинлашув вақтинчалик эди. Зеро, Ашина сулоласининг эфталийлардан сўнг албатта сосонийларни ҳам бир ёқлик қилишни мўлжаллаб қўйганликларига шубҳа қилмаса ҳам бўларди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. 565 йили Муғанхоннинг амакиси Истами эфталийлар қўшинига қақшатқич зарба берган. 567 йили эса Тохаристон ва умуман эфталийлар қўли остида бўлиб келган ерларни забт этишга муваффақ бўлади³. Шу тариқа VI асрнинг сўнгги чораги арафасида минтақада навбатдаги сулола — ашиналийлар ҳукмронлиги ўрнатилди.

Ўша давр сиёсий воқелиги нуқтаи назаридан олганда ашиналийларнинг Туркистонни забт этишлари эҳтимоли баланд эди. Чунки сўнгги йилларга келиб эфталийлар ўз сиёсий фаолиятларида заифлашиш йўлига кирган ва буни улар қўл остидаги ерларнинг сосонийлар ва ашиналийлар ихтиёрига ўтиб боришидан ҳам билса бўлади. Чунончи, кейинги вақтларда Эрон нафақат йиллик ўлпон тўлашдан бош тортган, балки 554 йили Тохаристонни босиб олганди, яъни эронликларнинг ҳам Туркистонга даъвогарликлари ниҳоятда жиддий эди. 555 йили эса ашиналийлар Тошкент, Сирдарё бўйлари, Хоразмни забт этадилар⁴. Бошқача айтганда, эфталийларнинг эртанги аҳволи маълум бўлиб қолган. Бундан ташқари Ашина сулоласи эфталийлар, сосонийлардан фарқли ўлароқ, энди қудратга тўлиб келаётган ёш сиёсий куч ҳисобланарди. Шу билан бирга, энг муҳими, Шарқ ва

¹ Қаранг: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, 1951, с. 51.

² Тажориб ул-умам, 165-бет.

³ Собрание сведений, т. II, с. 269; Сирийские источники, с. 71—75.

⁴ Раҳмон Н. Турк хоқонлиги, 1993, 47-бет.

Ғарб ўртасидаги савдо алоқаларининг барқарор равишда олиб борилишини сиёсий жиҳатдан кафолатловчи томон бўлиб ҳам Ашина сулоласи намояндалари чиқишлари мумкин эди. Шунинг учун ҳам 565 йилги ашиналийлар ва эфталийлар ўртасидаги асосий жангда сўғдиёналиклар бетараф бўлиб турган бўлсалар ажаб эмас. Чунки бу вақтга келиб Византия султлик билан бўлса-да, ўзида ипак етиштириш ишини бошлаб юборган ҳамда 564 йилги аҳдлашувга биноан Муғанхон Вэй-Чжэу сулоласидан (537 йили, тилга олганимиз, Вэй сулоласи ҳукмрон ҳудуднинг ғарбий қисмида ҳокимиятни қўлга киритган хонадон) ўлпон сифатида йилига 100 минг парча ипак мато олиш керак эди¹. 100 минг парча ипак мато ўз даври учун жуда катта ҳажм эканлиги қанчалик табиий бўлса, бу «ўлпон»ни Ғарбга олиб бориб сотиб, фойда олиш ва бу соҳада доимо биринчи бўлиш сўғдиёналик савдогарлар учун тушунарли ва эпласа бўладиган тадбир эди.

Муғанхон ва унинг авлодлари ҳарбий ютуқларни давом эттира бориб, юқорида айтилганидек, Қора денгиздан Тинч океангача бўлган улкан ҳудуддаги салтанатга асос солишга эришадилар. Лекин шу билан бирга қатор объектив ва субъектив сабабларга кўра (масалан, салтанат майдонининг ҳаддан ташқари катталиги ва уни бошқаришдаги мураккабликлар, тадбиркор, донишманд ҳукмдорларнинг нисбатан кам бўлиши, Византия, Эрон, Хитой каби қудратли давлатлар билан доимий рақобат ва ҳоказо), аввалига (VI аср охири) салтанат ғарбий ва шарқий хоқонликларга бўлиниб, биринчиси VII асрнинг иккинчи ярмида, иккинчиси эса VIII асрда батамом барбод бўлади.

Энди ашиналийлар ҳукмронлиги йилларидаги бошқарув масаласига тўхталиб ўтсак, бутун салтанат устидан олий ҳукмронликни хоқон олиб борган. Юқорида зикр этилган ғарбий ва шарқий қисмларга бўлинишдан сўнг ҳар икки томон ўз хоқонига эга бўлган. Хоқон аслида туркий қаган унвонининг арабий жаранглашидан ҳосил бўлган. Хоқонлик, яъни олий ҳукмдорлик меросий ҳисобланган. Тахт отадан болага ўтсин, қабилидаги қатъий тартиб бўлмаган. Хитой манбаларидаги маълумотлар билан танишиш шу хулосага олиб келадики, олий ҳукмдорлик отадан болага, акадан укага ё бўлмаса, манба тили билан айтганда, бирон-бир «қариндош»га насиб этиши мумкин бўлган². Бундан ташқари шундай ҳоллар

¹ Собрание сведений, т. I, с. 233.

² Уша жойда, 228-бет.

ҳам бўлганки, тахт соҳибини «улус оқсоқоллари» тайинлаган. Хоқонни тахтга ўтқазиб маросимнинг аниқ бир тартиблар силсиласи ва доирасида амалга оширилиши бу тадбирнинг узоқ вақтдан бери қўлланиб келаётганидан далолат беради. Маросим эса қуйидагича кечган: йирик амалдорлар тахт ворисини кигизга ўтқизиб, қуёш ҳаракати асосида, яъни шарқдан ғарбга томон тўққиз марта доира бўйлаб айлантирганлар. Тўққиз сони туркий тилли халқларда азиз ҳисобланади. Ҳар бир айланишда маросимда иштирок этувчилар хоқонга таъзим қилганлар ва бу билан ўз итоаткорликларини англатганлар. Шундан сўнг уни отга миндириб бўйни узра ипак мато ташлаб қаттиқ сиққанлару дарҳол бўшатиб, ундан неча йил ҳукмдор бўлиши ҳақида сўраганлар¹. Афтидан, бу савол ва у билан боғлиқ тадбир ҳукмдорнинг қатъийлиги, иродаси ва жисмоний имкониятларини синаш нияти билан боғлиқ бўлган бўлса керак.

Ашиналийлар даври ўлкамиз бошқаруви ҳақида сўз кетганда, икки жиҳатга эътибор қаратиш лозим. Биринчидан, мамлакатимиз ҳам тобе бўлган умуман хоқонликнинг бошқарув тизими ва, иккинчидан, маҳаллий (анъанавий) бошқарув услубининг сақланганлиги. Шу маънода хитойлик муаллифларнинг қуйидаги гувоҳликлари диққатга сазовардир: «(Ғарбий хоқонликда) сифаян ва хунда (мансабидаги) амалдорлар давлат ишларини бошқарганлар; қолганлар эса (яъни қолган мансабу мартабалар) худди шарқий мулклардагидек (яъни шарқий хоқонликдагидек)»².

Шарқий хоқонликдаги мазкур масала хусусида яна хитой манбаларига мурожаат қиламиз: «Олий мартабалар орасида энг улуғи шеҳу (жабғу), кейин дэлэ, учинчиси эса силифа, тўртинчиси тумафа, (қолган) кичикроқ даражадаги мансабларда 20 киши банд; уларнинг ҳаммаларининг мансаблари меросийдир... кўриқчиларни эса фули (яъни бўри) деб атайдилар»³.

Қадимги туркий ва хитой манбаларида учрайдиган мансаблардан шад (ша) ва тутунни кўрсатиш мумкин⁴. Тутун ҳам меросий ҳисобланган. Тутуннинг лугавий маъноси тутиб турмоқ эканлиги назарга олинса, у ҳолда уни соҳибининг вазифаси ойдинлашгандай бўлади. Зеро, хи-

¹ Собрание сведений, т. I, с. 229.

² Уша жойда, 279-бет.

³ Уша жойда, 229-бет.

⁴ Уша жойда, 266, 283, 286, 287 ва бошқа бетлар.

той манбаларига кўра тутун ҳукмдорнинг жойлардаги ноиби, вакили, назоратчиси вазифасини адо этган (тутиб турмоқ, яъни назоратда тутиб турмоқ). Тутунларнинг маҳаллий ҳокимлар фаолияти устидан назорат қилиб туришларидан ташқари солиқ йиғиш тадбирларида ҳам кўз-қулоқ бўлиб турганларини эслатиб ўтиш керак. Шадга келсак, хитой манбаларида ёзилишича, энг олий мансаблардан ҳисобланиб, шунга яраша сарой маросимларида ҳукмдорнинг ўнг томонидан жой олган¹. Қадимги туркий ёзувлар ва хитойлик муаллифлар гувоҳликлари билан танишиш шу хулосага олиб келадики, шад ва жабғу (ябғу) мазмунан бир-бирига ғоятда яқин мансаб (унвон) ҳисобланган. Бу ҳар икки унвон ҳукмдорнинг энг яқинларига берилган. Масалан, Қутлуқхон (вафоти 693 йил) ўзини хон деб эълон қилгач, укаларидан Мучурга шад, Тузилбекка эса жабғу унвонларини беради. Билгахон (вафоти 734 йил) ҳам тахтга ўтиргунга қадар кичик шад унвонида бўлган. Кўриниб турганидек, хоқонлик ўз даври учун мураккаб бошқарув тизимига эга бўлган.

Биз юқорида хоқонликнинг асосан марказий бошқарув тизими билан боғлиқ томонларини кўриб чиқдик. Хоқонлик таркибидаги кўплаб маҳаллий мулклар (вилоятлар)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси бирдай эмаслигини таъкидлаган ҳолда, шуни айтиш мумкинки, улардаги бошқарув хоқонлик марказидан фарқли бўлиши табиий. Зеро, кўчманчи маданият вакили бўлмиш ашиналийлар ўз қўл остиларидаги ўтроқ халқлар турмуш тарзи, ички анъанавий бошқаруви масалаларига мослаша, аралаша олмасликлари турган гап эди. Бунга ўхшаш ҳолат билан биз кейинчалик мўғуллар босқини ва ҳукмронлиги йилларида ўлкамиздаги бошқарув масалаларини ёритишда ҳам тўқнаш келамиз. Бундан ташқари хоқонлик марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий давлат тадбирлари (салтанат осойишталигини сақлаш, ҳимоя қилиш ва давлат ҳудудини кенгайтириш, солиқ тизимининг мунтазам ишлаб туришига эришиш, ички ва ташқи савдо алоқаларини тегишли даражада таъминлаш, давлатлараро сиёсий-элчилик муносабатларини олиб бориш ва ҳоказо) билан машғул бўлиб, маҳаллий даражадаги жараёнлар учун маълум маънода эркинликка йўл қўйилган. Албатта, бунда жойлардаги хусусий жиҳатлар ҳам инобатга олинган. Шунинг учун

¹ Ўша жойда.

ҳам Фарғона, Сўғдиёна, Шош, Хоразм, Тохаристон, Шимолий Ҳиндистон каби маконларда бошқарув иши, асосан, маҳаллий сиёсий кучлар (сулоалар) томонидан амалга ошириб борилган. Лекин марказ томонидан назорат ҳеч бир сусаймаган ҳам. Юқорида тилга олинган тутунлар худди шу вазифа билан машғул бўлганлар.

Хитой муаллифларига кўра, Сўғдиёнада маҳаллий Кан сулоласининг мавқеи кучли бўлиб, уларга саккиз ҳокимлик (мулк) тобе бўлган.

Сўғдиёна ҳукмдори ихшид унвонига, тобе ҳокимликлар бошлиқлари ҳам ўз унвонларига эга бўлганлар (масалан, Кеш ҳокими ихрид унвони билан машҳур бўлган). Бошқарувни уч амалдор (вазир) амалга оширган¹. Тохаристондаги аҳвол ҳам худди шу каби бўлган. Тохаристон ҳукмрони жабғу унвони билан, унга тобе ҳокимлар эса (Хутталон, Қубодиён, Шугнон, Чағониён ва бошқа мулклар бошлиқлари) ўз маҳаллий унвонлари билан танилганлар. Масалан, Чағониённи чағонхудотлар бошқарганлар². Шошдаги аҳвол ҳам 605 йилга қадар худди шундай кечган бўлса-да, аммо шу йили Шегуйхон (вафоти 618 йил) бу ерни бошқаришни шахзодалардан Фучжитегинга топширади³. Хоразмга келсак, бу ерда, илгари тилга олинганидек, маҳаллий африғийлар сулоласи намояндалари ҳукмфармолик қилардилар.

Жамият ҳаётини идора этишда маълум бир ҳуқуқий усулларнинг мавжудлиги шу жамиятдаги маданий-маънавий аҳвол, ижтимоий адолат даражасидан далолат беради. Шу маънода тарихий-маданий тараққиётимиз учун анъанавий бўлмиш қонунчиликнинг тузукчилик шакли ўша қадим замонлардаёқ ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини топганлигини айтиб ўтиш лозим. Масалан, хитой тарихчиси Сўғдиёна ҳақида сўз юритар экан, бошқа масалалар қатори қуйидагиларни ҳам келтириб ўтади: «Ибодатхонада муҳофазатда турадиган туркий тузуклар (мажмуаси) бор. (Бирон-бир) жазони белгилашда ушбу тузуклар (мажмуасини) олиб, унга асосланган ҳолда ҳукм чиқарадилар»⁴. Туркий тузуклар ё тўролар мавжудлигини биз тўғридан-тўғри қадимги туркий битиклардан ҳам билиб олишимиз мумкин (Турк тўроси, эл тўроси). Чунончи, тузукларда қуйидаги жазо нормалари белгиланганлигини айтиб ўтиш мумкин: энг оғир жиноят содир қилинганда жиноятчи

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 271.

² Қаранг: Тарихномаи Табарий, 2-жилд, 831-бет.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 313.

⁴ Ўша жойда, 271-бет.

бутун уруғ-аймоғи билан қириб юборилган. Афтидан, исёнчи ва сотқинларга нисбатан шундай жазо қўлланилган. Бировни ўлдиргани, эрлик хотин билан бузуқлик қилгани, адашган отни суистеъмол қилиб олгани учун ҳам ўлим жазоси қўлланилган. Агар бировга лат етказилса буюм ё бошқа бирон-бир мол-мулк билан товон тўланган. Тузукчилик амалий ҳаёт билан чамбарчас равишда шаклланиб борганини шундан ҳам билса бўладики, масалан, жиноятчи бирон кимсанинг кўзига зиён етказган тақдирда, у ҳолда белгиланган жавобгарликка кўра айбланувчи жабрланганга ўз қизини, қизи бўлмаса аёлининг мол-мулкани бериши шарт қилиб қўйилган. Хуллас, жамият ва давлатни қонунлар асосида бошқариш анъанаси ўз даврига хос равишда давом этган.

Ашиналийлар даврида ўлканинг деҳқончилик, ҳунармандчилик, қурувчилик, савдо-сотик, кончилик каби соҳалардаги тараққиёти тўхтамаган. Бунинг сабаби тушунарли, албатта. Чунки мамлакатимизнинг табиий, жуғрофий, кўп асрлик тажрибавий имкониятлари нечоғлиқ бўлгани ҳам маълум. Шунинг учун ёзма манбаларда, археологик қазишмалар натижалари орқали Фаргона, Сўғдиёна, Хоразм, Бақтрия (Тохаристон) каби вилоятларда деҳқончиликнинг барча турларига оид қимматли маълумотларни қўлга киритиш мумкин. Деҳқонлар мавжуд сув ресурслари ҳамда лалмикор ерлар имконларидан фойдаланиб бугдой, арпа, шоли, мош, тариқ, нўхот, қовун, тарвуз каби ўсимликлардан юқори ҳосил олганлар. Пахтачилик, пиллачилик, боғдорчилик, узумчилик каби соҳалар ҳам ўтган асрлар каби муносиб даражада ўсиб борганини ўрта аср тарихчилари қайд этиб ўтганлар. Масалан, бир ерда ўлкада етиштириладиган пахтанинг юқори сифат даражаси таъкидланса, бошқа бир ерда узумчилик, хусусан, виночилик борасидаги миришкорлар тажрибасига анъанавий бўлиб қолган таҳсинлар ўқилади. Боғдорчиликка ҳам муносабат худди шу қабилда. Шафтоли, ўрик, олчанинг бир неча турлари, ёнгоқ, pista, бодом ва бошқа қатор мева навларидан ҳам сифатли, ҳам юқори ҳосил олинган ё манба тили билан айтганда «(мевали) дарахтлар савлат тўкиб турган». Чунончи, ажнабийларни Самарқанднинг «тилла шафтолиси» лол қолдиргани маълум¹. Шифобахш ўсимликлардан ҳам кенг фойдаланилган.

Қадимдан қазилма бойликлари билан машҳур ўлка-

¹ Уша жойда, 281, 310, 316 ва бошқа бетлар.

мизда бу даврда ҳам кончиликдаги фаолият сусаймаган. Олтин, темир, навшадил, кумуш, қурғошин, мис, маргимуш, тузнинг бир неча хили, турли қимматбаҳо тошлар, шифобахш қотишмалар Сўғдиёна, Шош, Фарғона, Тохаристон каби вилоятларда қазиб олингани манбаларда аниқ кўрсатилган¹. Деҳқончилик ва кончиликдаги тараққиёт қўлами ва сифати ўз-ўзидан кейинги уч тармоқ: ҳунармандчилик, қурилиш, савдо-сотиқ равнақи учун катта туртки бўлиши табиий ҳол эди. Шунинг учун ҳам бу вақтда металлсозлик, заргарлик, кулолчилик, дуррадгорлик, қурулсозлик, тўқимачилик каби касб-корлар кенг қўлоч ёзиб борган. Уларнинг ривожига оид мисоллар жуда ҳам кўп. Заргарларнинг нафис безаклари, тақинчоқлари, темирчиларнинг деҳқон, қурувчига ё бўлмаса оддий бир рўзгорга заруриятларни (болта, ўроқ, мих, қайчи, занжир, калит дегандай), қурулсозларнинг ҳарбийларга, зодагонларга, ишқивозларга ясаб берган пухта ва ноёб қурул-аслаҳалари, турли ҳажм ва мақсадда ишлов берилган сопол идишлар, пахта, жун, ипак матолар, қоғоз ўрнида ишлатса бўладиган даражада сайқал берилган терилар ва кўплаб маҳсулотларни санайверсак тугамайди.

Юқоридаги соҳалар жонланиши билан қурувчилик кенгайиб бораверган. Устахоналар, диний ва расмий бинолар барпо этиш, уларни муносиб равишда сайқаллаш, безаш каби тадбирлар қурувчилар бўйнига тушгани табиий. Археологлар олиб борган қазилмалар шаҳарларнинг ўсиши, янги қалъаларнинг бунёд бўлиши, ибодатхоналар, саройлар, фуқаролар турар жойларининг қурилишига доир кўплаб маълумотларни юзага чиқармоқда.

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги кўприк вазифасини ўтаб келган ўлкамиз савдо аҳли сиёсий маконнинг кенгайишидан унумли фойдаланиб, ўз фаолиятларини янада жонлантириб юборадилар. Илгари халқаро савдо асосан Хитой—Туркистон—Эрон орқали ғарбга томон йўналишда олиб борилган бўлса, эндиликда Каспий денгизи ҳамда Шимолий Кавказ йўлидан ҳам унумли фойдалана бошланди. Ўлканинг асосий савдо ҳамкорлари бўлиб Хитой, Эрон, Ҳиндистон, Византия каби мамлакатлар ҳисобланган. Бу мамлакатларга тўқимачилик, ипакчилик маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар, улардан ишланган буюмлар, тақинчоқлар, дориворлар, наслдор арғумоқлар, бир неча хил туз, вино, боғдорчилик маҳсулотлари,

¹ Ўша жойда, 259, 272, 281, 282, 285-бетлар.

қазилма бойликларнинг бир қанча турлари олиб борилган. Айниқса, савдо-сотик ишларида Сўғдиёна савдогарлари донг чиқарганлар. Шу маънода хитойлик муаллифларнинг қуйидаги гувоҳлиги диққатга сазовардир: «(Сўғдиёналик) эркаклар йигирма ёшга тулишлари билан қўшни мамлакатларга ошиқадилар ва (савдо-сотикда) қаерда (қулайлик) ва манфаат бўлса (албатта), у ерга қадам ранжида этадилар»¹. Демак, улар аввало шу ёшга етгунга қадар маълум бир тайёргарлик босқичини ўтганлар (хат-савод чиқарганлар, савдогарчилик ҳунарини ўрганганлар) ва шундан кейингина дунёнинг бой ўлкалари бўйлаб тижорат сафарига отланганлар.

Сиёсий, иқтисодий-савдо, халқаро муносабатларнинг юксак савияга кўтарилиши минтақа маданий-маънавий ҳаётининг янада бойишига сабаб бўлиши муқаррар эди. Буни археологлар олиб борган тадқиқотлар натижалари мисолида ҳам кўриш мумкин. Хоразм, Сўғдиёна, Тохаристон каби тарихий маконларда олиб борилган қазилмалар кўрилатган даврда ҳайкалтарошлик, ўймакорлик, ганжкорлик, наққошлик борасидаги юксак санъат даражасидаги тадбирлар амалга оширилганини яққол кўрсатиб берган.

Ёзма манбалар, деворий суратлар бу вақтда ўлкамизда мусиқашунослик, раққослик, театршунослик каби санъат соҳалари ривожланиб борганини тасдиқлаши мумкин. Бу, албатта, илгариги асрлардан буён давом этиб келаётган анъаналарнинг давоми ҳисобланади. «Катта ва кичик чирманда, беш торли уд, дўмбира, най, турли рубоблар» каби ўнлаб мусиқа асбобларининг номларини келтириш мумкин². Раққосларнинг маҳорати шу даражада юксак бўлганки, ҳатто хорижий давлатларда, масалан, Хитой саройларида ҳам уларни ғоятда қадрлаганлар. Шу каби ўлкамиз қўғирчоқ театри усталарининг санъати хитойликларни лол қолдириб, қўғирчоқ театри Хитойга бизнинг маданиятимиз намунаси сифатида кириб боргани ҳам маълум³.

Аждодларимизнинг ушбу даврдаги ҳаётлари қанчалик ранг-баранг кечганлиги далили сифатида ўша йилларда мавжуд хат-ёзувлар ҳақида ҳам бир огиз тўхталиб ўтса бўлади. Чунончи, аҳоли орасида туркий, сўғдча, хоразмча, бухороча ёзувлар кенг тарқалган. Шунга ўхшаш ҳар хил-

¹ Уша жойда, 310-бет.

² Уша жойда, 271-бет.

³ Батафсил қараңг: Раҳмонов М. Ўзбек театри (қадимги замонлардан XVIII асрга қадар), 1975, 152—182-бетлар.

ликни диний эътиқодлар борасида ҳам учратиш мумкин: оташпарастлик, буддапарастлик, насронийлик, табиат кучларига сиғиниш ва ҳоказо.

Юқорида биз ашиналийларнинг ташқи сиёсий алоқаларига тегишли баъзи маълумотларни келтириб ўтдик. Умуман олганда эса ўз даврининг халқаро муносабатлари доирасида ҳам географик, ҳам сиёсий (бугунги кун ибораси билан айтганда геополитик) жиҳатлардан марказий ўринни эгаллаб турган ҳоқонлик ўзидан ташқари мавжуд уч йирик давлат: Хитой, Эрон, Византия билан рақобат қилишига тўғри келган. Бу рақобат мазмуни тўрт давлатнинг ҳар бири ва улар жойлашган Ўрта денгиздан Тинч океанигача, Ҳинд океанидан Шимолий Муз океанигача бўлган улкан сиёсий, иқтисодий, маданий, географик макон имкониятлари ила белгиланар эди. Уларнинг бирон-бири якка ҳолда мазкур макон «бешигини тебратишга» қодир эмасди. Шунинг учун ҳам ашиналийлар нозик дипломатия йўлини ҳарбий куч ишлатиш усули билан уйғунлаштирган ҳолда ўз рақибларининг ички сиёсий, иқтисодий ва ташқи муносабатларини доим ўрганиб, воқиф бўлиб туриш орқали фаолият кўрсатганлар.

Албатта, ҳамма вақт ҳам бунинг уддасидан чиқишнинг иложи бўлмаган. Лекин давлатчилик тараққиётида ўз даври учун юқори чўққиларга эришиб, буюк салтанат барпо этишда юқоридагиларнинг аҳамияти катта бўлгани шубҳасиз. Масалан, Ашина сулоласи эндигина кучга кириб келаётган дастлабки даврда биринчи вазифа қилиб ён-атрофни мустаҳкамлашни қўйган. Шунинг учун, айтиб ўтилганидек, насл-насаби номаълум жужанлардан кечиб, қавман яқин вэйлар билан яқинлашинилади. Бу ашиналийларнинг шарқий йўналишдаги мавқени мустаҳкамламай туриб гарбга томон одимлаш қийин кечишини яхши тушунганликларидан далолат беради. Бундан ташқари Шарқ ва Ғарб муносабатларида ўша асрларда энг муҳим омиллардан бири бу ипак билан савдо қилиш бўлгани учун хом ашёни ишлаб чиқаришда асосий ўрин эгаллаган Хитойни жиловлаш ва бу билан халқаро иқтисодий алоқаларга қатъий таъсир ўтказиш сиёсати ҳам назарда тутилгани аниқ. Ана шу талаблардаги вазифа амалга оширилиб бўлгандан кейингина (масалан, хитойликларга йилига 100 минг парча ипак миқдоридан ўлпон солиниши) навбатдаги мақсад — эфталийлар сулоласи фаолиятига чек қўйишга киришилади. Бунда Эрон омилдан усталик билан фойдаланилади. Бу вақтда Эрон ҳам,

Византия ҳам эфталийлар билан тескари эди. Шу сабабдан ҳам сосонийлар ва ашиналийлар ўртасида эфталийларга қарши иттифоққа эришиш шундай осон ҳал бўладики, иш ҳатто эронлик ҳукмдорларнинг туркистонлик маликалардан бирига уйланишигача бориб, ашиналийлар энди Эрон саройида ўз кишиларига эга бўлиб оладилар. Тез орада эфталийлар ҳукмронлиги хотимага етади ва бу ҳақда айтиб ўтилди. Эндиги гал ашиналийлар Византия билан ҳарбий иттифоқ тузиб Эронни сиқувга олиб, ҳатто улар эфталийларга тўлаб келган йиллик ўлпонни бундан буён бизга тўлайсизлар, қабалидаги шарт ҳам қўядилар. Шарт-шароит етилганда хоқонликнинг Қримда Византия билан юзма-юз келган вақтлари ҳам бўлган. Албатта, ашиналийларнинг Хитой, Эрон, Византия билан муносабатларда ўз ҳукмларини ўтказиб, ҳарбий устунликларга эришган вақтларда салтанат сиёсий-географик жиҳатдан юксалган. Шу билан бирга Эрондан ҳам, Хитойдан ҳам мағлубиятга учраб, тушкунликка тушиб қолган пайтлар ҳам бўлган.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ X—XIII АСРЛАРДА

VII асрнинг ўрталарида арабларнинг мамлакатимизга таҳдиди жиддий тус олди. Сосонийлардан бўлмиш Яздигар III ни қувиб келган араблар 651 йили Марвни эгаллайдилар. Шундан кейинги 60 йилдан ортиқ вақт мобайнида улар минтақанинг бошқа йирик марказларини ҳам босиб олишга ҳаракат қилдилар. Фақат VIII асрнинг бошларига келибгина араблар бирин-кетин Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Шош ва Фарғона каби ерларни бўйсундира олдилар¹. Албатта, арабларнинг мазкур муваффақияти юртимиз шаҳар-қишлоқларини талаш, ватан ҳимоясига отланганларни қириш, асрлар давомида яратиб келинган турли ва кўплаб маданий-маънавий обидаларни (ёзма манбалар, ибодатхоналар ва ҳоказо) яқсон қилиш орқали амалга оширилган эди. Чунончи, арабларнинг Хоразмга босқинини таърифлаб Абу Райҳон Беруний шундай ёзганди: «(араб лашкарбошиси) Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини (яъни тарихини — А. З.) ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди»². Шу тариқа ўлкамиз милодий I-мингйилликда илк бор ташқи тажовузкор домига тушиб, энди Араб халифалигига қарам бўлиб қолди. Демак, сиёсий мустақиллик, ўз юртида давлатни бошқариш эрки йўқолди.

Ислол таълимоти асосида мафкуравий жиҳатдан жамиятда бир бутунликка эришилганини ҳисобга олмаганда бу галги эркин йўқотиш ҳам аждоқларимиз учун қимматга тушди. Маданий тараққиёт нуқтаи назардан анча орқада бўлган арабларнинг узоқ асрлардан бери ҳар тарафлама обод ва фаровон ўлкага муносабати бундан кам ё ортиқ бўлиши мумкин ҳам эмасди. Шу муносабат билан илмий ва бошқа доираларда учраб турадиган «ўрта аср

¹ *Батафсил қаранг:* Тарихномайи Табарий; Тарихи Йақубий; Муруж аз-заҳаб; Тарихи комил ва бошқалар.

² *Бируни.* Памятники минувших поколений. Ташкент, 1957, с. 63.

араб маданияти (цивилизацияси)» қабилдаги тушунчалардан (аслида эса тушунмовчиликлардан) воз кечиш пайти келди, деб ўйлаймиз. Зеро, ягона мафкура ва маълум давргача араб тили ҳукмронлигини ҳисобга олмаса, бу давр фан ва маданияти моҳият эътибори билан туронликлару эронликлар саъй-ҳаракати ила жонланиб келган.

СОМОНИЙЛАР

Бир-икки оғиз сўз мазкур сулола ҳақида. Олдинлари ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, одатда сулолалар бирон-бир ўзларига мансуб йирик намоянда фаолияти орқали машҳурликка эришадилар (масалан, эфталийлар, ануштегинийлар, temuрийлар ва ҳоказо). Сомонийлар ҳам шундай. Улар аслида Сомон қишлоғи оқсоқоли Сомонхудо-нинг авлодларидир. Бу масканнинг қаердалигини аниқ кўрсатиш қийин. Чунки баъзи манбаларда Самарқанд атрофи кўрсатилса, баъзиларида эса Термиз ё Балх томонларга ишора берилади¹. Худди шунингдек, сомонийларнинг қайси этносга тааллуқли экани ҳам маълум эмас. Сомонхудо-нинг авлодлари IX аср биринчи ярмида Фарғона, Шош, Самарқанд, Ҳирот қаби йирик вилоятларга ҳокимлик қилганлар. Лекин халифаликка қарамлик сақланиб келганди. 874 йилдан бошлаб Бухорони, 892 йилдан бошлаб эса бутун Мовароуннаҳрни бошқара бошлаган Исмоил Сомоний даврига келибгина бу қарамликдан қутулиш имкони тугилди. Шу ерда икки оғиз сўз «Мовароуннаҳр» атамаси ҳақида. Арабчада «дарёнинг (яъни Амударёнинг — А. З.) нарига томонидаги ер» маъносини англатувчи ушбу атама географик тус олиб аввалига ҳақиқатан ҳам Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ерларга, кейинчалик эса асосан икки дарё (Амударё ва Сирдарё) оралиғидаги маконга нисбатан ишлатила бошланган.

Исмоил 849 йили Фарғонада туғилган. 14 ёшида отаси Аҳмад вафот этиб, акаси Наср қўлида қолади². Манба тили билан айтганда «ақлли, адолатли, фикр ва тадбир эгаси» бўлмиш Исмоил, айтилганидек, 892 йили бутун Мовароуннаҳр ҳукмини ўз қўлига олишга эришиб,

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. Мерос, 132-бет; Бартольд В. В. Сочинения. Т. I, с. 267.

² Наршахий. Бухоро тарихи, 149-бет.

«ҳақиқатан ҳам подшоҳликка лойиқ ва ҳақли» эканини исботлайди. Моваруннаҳр сиёсий ҳаётидаги бу ўзгариш Хуросон ҳукмфармоси Амр ибн Лайсга ҳам, Араб халифаси Муътазидга (892—902) ҳам хуш келмагани аниқ. Бунинг исботини халифанинг Исмоилни Мовароуннаҳр тахтидан маҳрум этиб, Амр ибн Лайсни Хуросон билан бирга Мовароуннаҳр устидан ҳам ҳукм юритиш ҳуқуқи билан таъминлагани ҳақидаги фармонидан билиб олиш мумкин. Мазкур фармон тезда Амр ибн Лайсга жунатилади. Бошқача айтганда, халифа Амр ибн Лайсни Исмоилга ҳарбий юришга гиж-гижлаган. Бу билан у нафақат Исмоилни йўқотиш пайида бўлган, балки Амр ибн Лайснинг ушбу ҳарбий юриш оқибатида заифлашиб қолишига ҳам умидвор бўлган. Аммо халифа ва унинг йўриғидан ҳамда ўз нафси кетидан борган Амр ибн Лайснинг режалари амалга ошмайди. 900 йилнинг баҳорида Балх атрофида юз берган жангда Амр ибн Лайс Исмоил томонидан мағлубиятга учратилади. Исмоилни Хоразм, Фарғона, Бухородан, яъни бутун Туркистондан ёрдамга келган катта ҳарбий куч қўллаб-қувватлагани ҳақида манбаларда аниқ ёзилган¹. Шу тариқа Хуросон ва Шимолий Эрон ҳам Исмоил тасарруфига ўтади. Араб халифалигига қарамликка барҳам берилади.

Исмоил давлатчилигимиз тарихидаги 1600 йилдан ортиқ тажриба ва анъаналарни уддабуронлик ила давом эттира билган давлат арбоби ҳисобланади. У, энг аввало, мамлакатимиз сиёсий бирлигини таъминлаш ишига бел боғлаб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Шош, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Кеш, Хуросон, Сейистон, Фазна каби қатор вилоятларни ўз ҳукми остида бирлаштирди. Гарчи уларнинг ҳаммаси ҳам мутлақ равишда тобелик йўлига кирмаган бўлсалар-да, аммо қудратли марказий ҳокимият оби ҳавосини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Демак, Исмоил марказлашган давлатчилик асосларини қайтадан тиклашга муваффақ бўлган. Шундан сўнг у ана шу марказлашган давлат бошқарув тизимини жорий этишга киришади. Чунки эндигина мустақилликни қайта тиклаган давлат учун қатъий тартиб доирасида фаолият кўрсатувчи идорачилик зарур эди. Исмоил бу вазифани ҳам ҳал эта билди. Аммо илгарилари бошқа сулолалар тажрибасида кўрилганидек, Исмоил вафотидан сўнг (907 йил 25 ноябрь)² тахтга

¹ Ўша жойда, 149—159-бетлар; Зайн ал-ахбар, с. 63.

² *Наршахий*. Бухоро тарихи. 159-бет; Зайн ал-ахбар, с. 63.

чиққан сомонийлар намояндалари (Аҳмад, Наср II, Нух I, Абдумалик, Мансур I, Нух II, Мансур II) буюк аждодлари қолдирган меросни сақлаб қолишга ожизлик қилдилар. Масалан, Исмоилдан кейин тахтни эгаллаган Аҳмад субутсизлик қилиб, араб тилини яна давлат тили даражасига кўтаради. Ваҳоланки, Исмоил даврида бу нарса йўқ қилинган эди.

Аҳмаднинг бу каби бошқа ишлари ҳам бир бўлиб, охир-оқибатда унга суиқасд уюштирилишига сабаб бўлган¹. Хуллас, X аср давомида сиёсий бошбошдоқлик авжга чиқиб марказий ҳокимият мавқеига путур етади. «Дарахтнинг бушини қурт ейди» деганларидек, сомонийлар зарбининг пасайиши минтақанинг Еттисув ва Кошғар қисмида бошқа бир сиёсий сулола — қорахонийларнинг кучайиб бориши билан бир вақтга тўғри келганди. Натижада X аср охирида ҳокимият уларнинг қўлига ўтади². Қорахонийлар минтақанинг Еттисув, Кошғар, Мовароуннаҳр каби қисмлари устидан ҳукмронлик қила бошлайдилар. Хуросон, Ғазна каби вилоятлар эса худди шу даврдан бошлаб минтақада етишиб чиққан яна бир сиёсий сулола — ғазнавийлар тобелигига ўтган эди.

Таъкидлаганимиздек, Исмоил ўз даври учун илғор ҳисобланмиш марказлашган бошқарув тизимини жорий этишга муваффақ бўлган. Бу тизим асосини олий ҳукмдор даргоҳи (саройи) ва девонлар (вазирликлар) мажмуи ташкил этган. Олий ҳукмдор амир унвонига эга эди. Шунинг учун манбаларда Амир Исмоил, Амир Аҳмад каби таъкидларни учратиш мумкин. Олий ҳукмдор ҳукмларининг ижроси ҳорис амирига юклатилган. Даргоҳ ҳамда бошқа қатор муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини бош ҳожиб ва унинг ходимлари олиб борганлар. Даргоҳнинг хўжалик юмушлари билан боғлиқ фаолият вакил томонидан бошқарилган. Бундан ташқари даргоҳда дастурхончи, эшикоғаси, шарбатдор каби хизматлар ҳам бўлган³.

Девонлар бошқарувига келсак, уларнинг умумий сони 10 та бўлиб, пойтахт Бухорода ҳар бири учун алоҳида бинолар қуриб берилганди⁴. Қуйида девонлар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилади.

1. Бош вазир девони. Бутун ижроия ҳокимияти ҳамда қолган тўққиз девон устидан раҳбарлик ва назорат худди

¹ *Наршахий*. Бухоро тарихи, 161—162-бетлар; Зайн ал-ахбар, с. 65.

² Уша жойда, 165, 84—90-бетлар.

³ *Бартольд В. В.* Сочинения. Т. 1, с. 286—287.

⁴ *Наршахий*. Бухоро тарихи, 106-бет.

шу вазирлик томонидан амалга оширилган. Сомонийлар даврида ушбу лавозимга замонанинг атоқли хонадонлари намояндalари тайинланган. Чунончи, бош вазирлик жайхонийлар, балъамийлар, утбийлар сулолалари орасидан чиққан шахсларга насиб этгани маълум.

2. Молия (кирим-чиқим) ишлари девони. Давлатнинг молиявий ишлари, сарф-харажатларига оид ҳисоб-китоб ишлари билан шуғулланган.

3. Давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш девони. Бу махсус девон саналиб, унинг хизматчилари давлат аҳамиятига молик барча ҳужжатларни тайёрлаб берганлар. Бундан ташқари мазкур девонга дипломатик тадбирларни тайёрлаш ва амалга ошириш каби вазифа ҳам юклатиб келинган.

4. Соқчилар бошлиғи девони. Ушбу муассаса махсус сараланган ҳарбий қисмларга бошчилик қилиб, уларнинг тайёргарлиғи, тартиб-интизоми, озиқ-овқати, умуман, ҳўжалик таъминоти, маоши масалалари билан шуғулланиб келган. Масалан, маош бир йилда тўрт марта — ҳар уч ойда тўлаб турилар экан.

5. Хат-хабарлар мутасаддиси девони даргоҳ, ҳукумат, маҳаллий ҳокимият билан боглиқ хабардорлик ишлари билан машғул бўлиб, пойтахтда қабул қилинган муҳим қарорлар, ҳужжатлар ва бошқа расмий кўрсатмаларни вилоятлар, шаҳарларга етказиш ҳамда жойлардаги шу қабилдаги маълумотларни марказга етказиб бериш каби тадбирлар билан банд бўлган. Шу билан бирга мазкур девоннинг жойлардаги бўлимлари маҳаллий давлат идоралари, ҳокимлар фаолияти ҳақида ҳаққоний маълумотлар тўплаб, тўғридан-тўғри даргоҳга юбориш имконига ҳам эга бўлганлар. Шу тариқа олий ҳукмдор жойлардаги бор аҳволдан воқиф бўлиб турган ва тегишли чоралар кўрган.

6. Сарой иш бошқарувчиси девони. Даргоҳ таъминоти билан боглиқ сарф-харажатлар устидан назорат олиб бориш шу девонга юклатилган.

7. Давлат мулклари девони ҳукмдор сулолага тегишли мол-мулк бошқаруви, назорати, ҳисоб-китоби билан шуғулланган.

8. Мухтасиб девони жамият ва давлат ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб келган хизматлар сирасига кирган. Унинг хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва қишлоқларда, куча ва бозорларда тартибни назорат қилиш, диний маросимларни амалга оширишда чегарадан чиқмасликни таъминлаш, савдо-сотик ишларида хари-

Ҳунармандчиликнинг аҳволига назар ташланса, шу нарса маълум бўладики, пахта, ипак, жундан турли хил матолар, тайёр кийимлар тайёрланиб, ўлка ва ён-атроф аҳлининг талаби қондирилиб келинган. Қоғоз ишлаб чиқаришда мамлакатимиз Ўрта ва Яқин Шарқда, Европа мамлакатлари орасида биринчиликда туриб, уларни бу ноёб маҳсулот билан таъминлаб келганини алоҳида таъкидлаш лозим. «Самарқанд қоғози каби қоғозни, — деб ёзганди Х аср тарихчиси Истахрий, — (дунёнинг) ҳеч бир ерида учратмайсиз»¹. Шунингдек шишасозлик (ранг-баранг шиша идишлар, безаклар, дераза учун ойна ишлаб чиқариш), кулолчилик (айниқса, сопол идиш, буюмларни сирлаш борасида катта тажрибага эга бўлинган), кўнчилик, гилам тўқиш, мисгарлик, қуролсозлик, темирчилик, кунжут, чигит, зигир, канопдан мой олиш каби ўнлаб соҳалар фаолият кўрсатиб, жамият ҳаётини яхшилашда муҳим ўрин тутган.

Сомонийлар даврида кончиликка ҳам катта эътибор берилгани маълум. Айтиқса, Фарғона водийсида бу борада катта қўламдаги ишлар амалга оширилиб, Аҳсикат, Навқотда олтин, кумуш, юқори Нисода тошпахта (астбест), қатрон, кумуш, олтин, феруза, темир, мис, қўргошин, Исфара тоғларида тошқўмир, қора, қизил, сариқ ранглардаги талқ (слюда), Сўх яқинида симоб, Ўзгандда новшадил конлари ишлаб турган. Шунингдек Фарғонада бу вақтда туз, нефть каби қимматли хом ашёлар ҳам қазиб олинган. Туз конлари Илоқда (Оҳангарон водийси) ҳам бўлган. Аммо бу ерда, асосан, кумуш, қўргошин қазиб олишга зўр берилган. Бундан ташқари бу ерда тоғларда гилвата, ўтга чидамли оқ лой (каолин), аччиқтош, феруза, офит (серпантин), аметист каби қазилма бойликлари ҳам бўлган. Темир, олтин, мис, кумуш, новшадил, купорос, ақиқнинг йўл-йўл тури, туз конлари Усрушонада (Шош, Фарғона, Чағониён, Самарқанд вилоятлари билан ўралган макон) ҳам ишлаб турган. Минтақанинг бошқа ерларида (Хуросон, Бадахшон ва ҳоказо) ҳам ёқут, заҳармуҳра, олтин, кумуш, лаъл, туз, тошпахта, феруза, мрамор, олтингургурт, маргимуш, агат конлари мавжуд эди². Археологик қазилма шуни кўрсатадики, кончилик технологияси ўз даври учун юқори даражада бўлган³.

¹ Уша жойда, 227-бет.

² Қаранг: *Истахрий*. Масолик ва мамолик; Ҳудуд ал-олам. Техрон, 1340(х), 105—118-бетлар.

³ Қаранг: *Масон М. Е.* К истории черной металлургии Узбекистана, 1947; К истории горного дела на территории Узбекистана, 1953.

Юқориди тилга олинган соҳаларни юзага чиқарадиган муҳим фаолият савдо-сотиқ хусусида тўхталсак. Сомонийлар давридаги пул муомаласининг ўзига хос томонлари бор. Муомалада олтин тангалар, исмоилий, мухаммадий, фитрифий, мусаййабий, хоразмий дирҳамлари бўлган. Шу ўринда Истахрийнинг қуйидаги гувоҳлиги эътиборга молик: «Самарқандда муомалада олтин (танга) ва исмоилий дирҳами юради. Яна бир пул бирлиги борки, уни мухаммадий дейдилар. Ва Самарқанддан бошқа ҳеч ерда муомалада юрмайди»¹. Бошқача айтганда, исмоилий дирҳами салтанат ва халқаро миқёсдаги қаттиқ валюта ролини ўйнаган. Мухаммадий, фитрифий ва бошқалар эса маҳаллий аҳамият касб этган. Масалан, фитрифий кумуш тангалари, асосан, Бухоро доирасида муомалада бўлган². Аввало, ўлка савдогарлари шу ерда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан минтақа аҳли эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам савдо-сотиқ гуркираб ўсган, кўплаб бозорлар бунёд этилган, бориб-бориб расталар, бозорларни маълум бир йўналишда ихтисослаштириш йўлига ўтилган, айниқса, марказий шаҳарларда кўтарасига савдо кенг йўлга қўйилган. Масалан, манбада шундай ёзилади: «Мовароуннаҳрнинг (энг асосий) бозори, (ҳар қаёқдан) савдогарлар оқиб келадиган жойи бу Самарқанддир. Мовароуннаҳрда (ишлаб чиқариладиган) аксар маҳсулотлар аввал Самарқандга олиб келинади, кейин эса бу ердан бошқа вилоятларга олиб кетилади». Худди шу каби таърифни Бухоро, Пойкент, Бинкат, Хужанд, Термиз, Урганч, Кот каби шаҳарларга нисбатан ҳам қўлласа бўлади. Савдо-сотиқнинг бундай ривожланишига нафақат ишлаб чиқаришдаги, балки ички ва ташқи савдони ташкил этишдаги ҳаракатларнинг таъсири ҳам катта эди. Чунки карвонсаройлар тизими, йўл хавфсизлиги ва орасталигисиз, адолатли солиқ тизимини таъминламай туриб савдо-сотиқ ривожини тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас. Энг аввало, бундан давлат манфаатдор бўлган.

Ўша вақтларда мамлакатимиздан олиб чиқиб кетилган ё бўлмаса юртимизга олиб келинган маҳсулотлар ҳақида манбаларда кўплаб маълумотлар келтирилган. Уларнинг барчасини санаб ўтирмай энг асосийларига тўхталиб ўтамиз. Масалан, Хитойга шишасозлик буюмлари, ойна, аргумоқ отлар, баъзи бир озиқ-овқат маҳсулотлари

¹ *Истахрий*. Масолик ва мамолик, 253-бет.

² *Наршахий*. Бухоро тарихи, 114—115-бетлар.

жўнатилган. У ердан эса ипак ва ипак матолар келтирилган. Европага ип, жун, ипак матолар, қуритилган мевалар, шоли, кумуш буюмлар, тангалар кўплаб олиб кетилган, у ерлардан эса асосан мўйна, чарм кабилар олиб келиб сотилган. Европаликлар айниқса бизда ишлаб чиқариладиган кумуш буюмлари, тангаларга ишқивоз бўлганлар. Сабаби бу вақтда Европада кумуш конлари тўғрисида хаёл ҳам қилмаганлар. Шу жиҳатдан кумуш борасида минтақамизга боғланиб қолгандилар. Бу боғлиқлик шу даражада бўлганки, археологлар Скандинавия ўлкаларида текшириш ишлари олиб борганларида Тошкент вилоятида ўша даврларда қазиб олинган кумушдан ишланган тангаларни кўплаб топганлар¹. Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари кўпроқ бизнинг ота-боболаримиз ишлаб чиқарган қурол-аслаҳаларга, темирчилик маҳсулотларига ўч бўлганлар. Хуллас, бу даврда ҳам савдо-сотикдаги анъанавий юксак савия сақланиб қолган, ўзига хос янгиликлар киритилган. Масалан, ҳозирда ҳам-манинг оғзида бўлган чек тизими дастлаб ўша узок замонлардаёқ жорий қилинган эди. Чек (чак) тушунчаси аслида европаликларга биз орқали кириб борган бўлиб, савдогарлар йирик савдо тадбирларини амалга ошираётганларида ёнларида катта маблағни олиб юрмасдан ҳар бир шаҳарда мавжуд ишончли саррофларга (пул майдалаб берувчилар, алмаштирувчилар) нақд пул топшириб, шу ҳақда ҳужжат, яъни чек олганлар. Мўлжалдаги шаҳарларга бориб худди шундай саррофларга ёки йирик савдогарларга чекни кўрсатиб ўз режаларини амалга оширганлар. Шуниси диққатни тортадики, Маҳмуд Кошгарий лугатида, чек аслида ип-газлама турларидан биридир, деб ёзилган². Маҳмуд Кошгарий келтирган чек газлама тури билан савдо муомаласида ишлатилган чек ўртасидаги боғлиқликка шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Зеро, бундан минг йил бурун ёзув объекти ўрнида қоғоз билан бир қаторда газлама парчаларидан фойдаланилган.

Савдо-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши яна бир муҳим фаолият — қурувчилик, меъморчиликда ҳам катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Шаҳарлар кенгайди, муҳташам бинолар, ораста бозорлар, масжид-мадрасалар, ҳаммомлар, устахоналар, дўконлар ва бошқа қатор иморатлар бунёд этилди. Бунда қурувчиликка

¹ Қаранг: Янин В. И. Денежно-весовые системы русского средневековья. Москва, 1956.

² Кошгарий Маҳмуд. Девону луготит турк. 1-жилд, Тошкент, 1969, 170-бет.

ларини мавқе даражасига ишора деб ҳам қарашади. Аслида, бу ерда вақт мезони назарда тутилиб, Арастунинг Форобийга нисбатан анча қадимда яшаб ўтганлигидан ҳам биринчи, яъни ана шундай истеъдод эгаси бўлганлардан аввалроқ яшаб ўтгани маъноси чиқади. Форобий диққатини тортган фан ва маданият соҳаларига бир назар ташласак: фалсафа, мантиқ, математика, геометрия, астрономия, физика, оптика, кимё, тиббиёт, биология, мусиқа, тилшунослик, шеърят, нотиқлик санъати, хаттотлик, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, ахлоқ. Бу соҳаларда у зот амалга оширган ишлар саноғининг ўзи бир кенгликни тўлаб қилади. Шунинг учун икки нарсага эътиборни жалб этамиз. Биз ўз ўрнида зардуштийликнинг қадимги юнон фалсафий қарашлари шаклланишида асосий туртки бўлганлиги ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Қаранга, Платон, Аристотел, Эвклид, Птоломей каби йирик файласуфлар асарларини англаш ўрта асрда европаликлар учун мушкулотга айланади. Ёрдамга яна Туркистон намояндаси келади. Аниқроғи европаликлар Форобийнинг мазкур муаллифлар асарларига ёзган шарҳлари орқали қадимги юнон фалсафаси магзини чақа бошлайдилар. Иккинчи мисолимиз тўғридан-тўғри асосий тадқиқот мавзумиз бўлган давлатчилик билан боғлиқ.

Сиёсатшунослик бобида ҳам қалам тебратган мутафаккир минг йил буруноқ давлатчиликнинг магзини англаб, «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга элтишдир», деб ёзган эди. Шу икки оғиз таъкидда кўп нарсани англаш мумкин. Оддийгина қилиб инсонни дейиляпти, унинг на мазҳаби, на миллати, ё бошқа томони ажратилаётгани йўқ. Элтиш дейиляпти, яъни давлатнинг жамият ҳаётидаги масъулияти ва шунга яраша бошқариш ҳуқуқи ҳақида ишора бўляпти¹.

Х аср иккинчи ярмида мамлакатимизда яна икки буюк зот ўтган: Ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний. Уларнинг ҳаёти ва илмий ижоди кейинги аср ва сулолалар даврида давом этганини ҳисобга олиб, улар ҳақда кейинроқ фикр юритишга қарор қилдик. Ҳозир эса қуйидаги масала устида тўхталиб ўтмоқчимиз. Маълум бир давр ичида тушқунликда бўлиб сўнг бош кўтариб юксакликка эришилган ҳолат ғарб тилларида одатда ренессанс, бизда эса уйғониш даври дейилади. Қизиғи шундаки, ренессанс дейилганда,

¹ Батафсил қаранг: *Хайруллаев М. М.* Форобий ва унинг фалсафий рисоалари. 1963; *Форобий.* Фозил одамлар шахри. 1993; *Касымжанов А. Х.* Абу Наср ал-Фараби. 1982.

аксарият XV—XVI асрларда Европадаги юксалишни англайди. Ваҳоланки, арабларнинг дастлабки вақтдаги сиёсатлари натижасида анчайин харобаликка юз тутган мамлакатимиз ва умуман Шарқ мамлакатлари IX—X асрларга келиб фан ва маданиятда юксакликка эришганлар, яъни жамият яна бир бор уйғонган. Бу уйғонишнинг нафақат бизнинг, балки батамом кишилик тараққиётидаги ўрни тўғрисида фикр қилинса (бунинг учун Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Берунийларни эслашнинг ўзи kifоя), у ҳолда инсоният тарихида биринчи уйғониш даври моҳият эътибори билан бизнинг мамлакатимиз ва минтақамизда рўй берди. Ва бу юксалиш биз орқали бутун башариятга тегишлидир.

Хуллас, юртимизда сомонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган асрлар жушқин, воқеаларга бой, намунали ва сабоқли даврдир. Энг муҳими, бу даврда мамлакатимизнинг, халқимизнинг, тарихий-маданий тараққиётдаги анъана ва тажрибаларимизнинг нақадар мустақкам пойдеворга эга эканлиги намоён бўлди. Зеро, юқорида айтилганидек, тушкунлик, қарамлик даврини бошдан кечирган жамият яна юксакликка кутарила олди.

ҚОРАХОНИЙЛАР

Сомонийларнинг куч-қудрат ва шон-шуҳратга тўлган даврлари илгарироқ бошланиб, у қандай кечганини биз юқорида кўриб ўтдик. Улар, айтиб ўтилганидек, минтақалик бошқа бир сиёсий куч — қорахонийлар билан курашга дош беролмай инқирозга юз тутганлар. Совет даври тарихшунослигида сомонийлар ва қорахонийлар ўртасида кечган табиий рақобатни «Мовароуннаҳр ва турклараро зиддият», «туркларнинг Мовароуннаҳрга босиб кириши» тарзида кўрсатиш ҳоллари ҳам бўлган. Бунинг сабаби тўғридан-тўғри Россия империясини коммунистлар бошқарган даврдаги салтанатпарастлик мақсадлари билан боғлиқ бўлиб, большевиклар ҳукмронлиги даврида минтақада ўтказилган «маъмурий бўлиниш»ни (аслида парчалашни) ҳамда ўзбекларни икки дарё оралигига келгинди қилиб кўрсатишни тарихан исботлашга уриниш ва омма онгига сингдириш эди, холос¹.

Аслида эса илгарилари ҳам кўп марта бўлганидек, X асрнинг иккинчи ярмига келиб минтақанинг Еттисув

¹ История Узбекский ССР. Т. 1. Книга первая, 1955, с. 255; Таджики, с. 345.

қисмида ўзи шаклланган макондан кўра ҳам кенгроқ миқёсда сиёсий фаолият кўрсатиш имкони ва қудратига эга бўлган янги сиёсий куч майдонга чиқади. Биз уларни қорахонийлар номи остида биламиз.

Шу ўринда қорахонийлар сулоласининг келиб чиқиши масаласига доир савол туғилади. Илмий доираларда мазкур масалага ҳалигача узил-кесил нуқта қўйилганча йўқ. Қорахонийлар фаолияти минтақамизнинг Еттисув, Марказий Тангритоғ ҳудудида қадимдан яшаб келаётган туркий тилли қавмларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муносабатлари муҳтида шаклланганлиги аниқ бўлгани ҳолда, мазкур сулола тўғридан-тўғри қайси бир қабилага тегишли экани масаласи ҳамон баҳсталаб бўлиб келмоқда. Бу фан учун табиий ҳол, албатта. Биз учун эса асосий вазифа ўзбек давлатчилиги тарихида қорахонийлар сулоласи тутган ўринни кўрсатиб беришдан иборатдир.

Икки огиз сўз «қорахон» атамаси тўғрисида. Бу ерда «хон» маълум тушунча, яъни «ҳукмдор». «Қора»нинг (аслида эса «Қаро») бир неча маънода қўлланилишини таъкидлаган ҳолда, биз кўраётган мисолда «буюк», «улуғ» тушунчасини беради, десак хато бўлмайди, яъни «Буюк хон», «Улуғ хон»¹.

Шундай қилиб, X аср иккинчи ярми давомидаги саъй-ҳаракатлар натижасида қорахонийлар шарқий йўналишда Балхаш кўли — Черчен дарёсигача (Шарқий Туркистон) бўлган ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлиб, ғарбий йўналишда эса Исфижоб, Ўзганд, Мурғоб дарёси қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларни ўз таъсир доираларига киритиб оладилар². Ҳарбий-сиёсий мавқеларини мустаҳкамлаб ва кенгайтириб бораётган қорахонийлар учун энди янада ғарбга силжиб Самарқанд, Бухоро вилоятларини ҳам бўйсундиришга ҳаракат қилиш табиий эди. Зеро, уларнинг минтақадаги шу вақтдаги асосий сиёсий рақиблари бўлмиш сомонийлар сиёсий маркази худди шу маконда жойлашганди. Мазкур мақсад йўлидаги биринчи уриниш 992 йили рўй беради. Шу йили қорахоний Буғрохон сомоний Нух ибн Мансур (976—997) билан жангда голиб келиб Бухорони ишғол қилишга муваффақ бўлади³. Аммо бу ютуқ вақтинчалик бўлиб тез орада Буғрохон орқага қайтиб кетишга мажбур

¹ Древнетюркский словарь, 1969, с. 422—424.

² Караев О. История караханидского каганата, 1983, с. 1—114.

³ Зайн ал-ахбар, с. 84.

булади. Фақат 999 йилга келибгина қорахонийлар яна бир бор Бухорони забт этишга муваффақ бўладилар. Манбаларда ёзилишича, бу галги уринишда деярли қийинчилик бўлмаган. Оддий халқ томонидан эса қорахонийларнинг Бухорони эгаллашлари бир сулола ўрнига иккинчи бир сулола келиши қабилида қабул этилган. Гарчи ўрта аср тарихчилари бунинг сабабини ҳар икки сулоланинг бир динга мансублиги орқали тушунтирсаларда¹, буни инкор этмаган ҳолда минтақанинг Бухоро, Самарқанд каби шаҳар ва вилоятлари учун Еттисув, Шарқий Туркистон ҳудудлари ҳам тарихий-маданий бирлик жиҳатидан бегона эмаслиги бош сабаблардан бўлган, деб ҳисоблаш тўғрироқ бўларди. Хуллас, 1005 йили сомонийлар сиёсий саҳнадан бутунлай тушиб кетдилар ва шу вақтдан бошлаб қорахонийлар энди Бухоро, Самарқанд ва умуман Амударёгача бўлган ҳудудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Бошқача қилиб айтганда, XI аср бошларида Туркистон бир қанча сиёсий кучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфажоб, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Чағониён, Хутталон вилоятлари қорахонийлар, Амударёнинг чап соҳилидаги ерлар то Ғазнагача, Хуросон, Сейистон вилоятлари ғазнавийлар, Хоразм эса хоразмшоҳлар, Орол денгизидан шарқ ва шимолдаги ерлар ўғизлар иттифоқи томонидан бошқарилар эди. Албатта, биз бу ҳолни ижобий бир ҳол деб баҳолай олмаймиз. Зеро, ягона мамлакат ва улкан минтақанинг бир қанча сиёсий маконларга бўлиниши, унинг ички ва ташқи хавфсизлигига путур етказиши, сиёсий кучлараро зиддиятлар келиб чиқишига олиб келиши турган гап эди. Худди шундай бўлди ҳам. Масалан, 1008 йили қорахонийлар ва ғазнавийлар ўртасида ҳарбий тўқнашув юз беради (Балх атрофида)². Шуниси қизиқки, ўз вақтида, яъни сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги йилларида қорахонийлар ва ғазнавийлар ўзаро яқинлашув сиёсатини тутган эдилар³. Буни сиёсий манфаатлар орқали тушунтириш мумкин.

XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса қорахонийлар шу юз йилликнинг 40-йилларидан буён кучга кира бошлаган бошқа бир туркий тилли сулола—салжуқийлар билан кескин муносабатда бўла бошлайдилар. Маълумки, салжуқийлар XI асрнинг 40 йили ғазнавийларни

¹ *Тарихий Яаминий*, 292—300-бетлар (Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XII вв. Ташкент, 1988).

² Зайн ал-ахбар, с. 93—94.

³ Тарихи Байҳақий, 246-бет.

мағлубиятга учратиб, 50-йиллардан эса Хуросондан Бағдодгача бўлган ҳудудни ўзларига бўйсундиришга эришган эдилар. Минтақада ҳукмронликка интилиш борасидаги бу икки сулола ўртасидаги курашнинг амалий кўриниши сифатида 1089 йил воқеаларини келтириш мумкин. Чунончи, ўша йили салжуқий ҳукмдор Маликшоҳ (1072—1092) Бухоро, Самарқанд, Ўзганд каби шаҳарларда ўз сиёсий ҳукмини ўрнатиб, қорахонийларга қаттиқ зарба беришга муваффақ бўлади. Гарчи тез орада қорахонийлар ўз мавқеларини қайта тиклашга муваффақ бўлсалар-да, аммо 1130 йили бошқа бир салжуқий ҳукмдор султон Санжар (1118—1157) томонидан Самарқанднинг ишғол қилиниши қорахонийларнинг жиддий ҳарбий-сиёсий куч сифатида бундан буёнги тақдирларини ҳал этди, деса бўлади¹. Чунки энди салжуқийлар Самарқанд тахтига қорахонийлардан кимни ўтқазиб ё ўтқазмасликни тўғридан-тўғри ўзлари ҳал қилардилар. Яъни қорахонийлар сиёсий куч сифатида бутунлай йўққа чиқмасдан, салжуқийларнинг иродаси доирасида фаолият кўрсатар эдилар. Кўп ҳам ўтмасдан — 1137 йили қорахонийлар шарқдан келган бошқа янги сиёсий куч — қорахитойлар (киданлар) томонидан Хўжанд атрофида юз берган урушда мағлубиятга учрайдилар. Қорахитойлар қудрати нечоғлик бўлганини шундан ҳам билиб олса бўладики, 1141 йили улар энди қорахонийлар ва салжуқийларнинг бирлашган лашкарларига ҳам зарба беришга муваффақ бўладилар². Қизиғи шу ердаки, қорахитойлар ҳам қорахонийларни сиёсий сулола сифатида бутунлай йўқ қилиб ташламай, аксинча, уларни ўз қарамликларида тутиб қоладилар. Қорахонийлар фаолиятига чек қўйиш эса 1213 йилга келиб юз беради. Буни хоразмшоҳ Султон Муҳаммад (1200—1220) амалга оширади.

Қорахонийлар даври бошқарув тизими масаласига тўхталиб ўтсак. Совет тарихшунослиги мазкур сулоланинг минтақадаги сиёсий ҳокимияти ва бошқарув усули ҳақида сўз борганда, қорахонийлар сомонийларнинг ўрнини олишлари билан марказлашган давлат тизимига зарба берилди, бошқарувда мулкчилик (яъни қўл остида вилоятларни сулола намояндаларига бўлиб бериш) шакли жорий қилинди, қабилидаги ақидани илгари сурган³. Ваҳоланки, бошқарув шакли жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, талаблари, вазифалари мазмуни билан

¹ Роҳат ас-судур, 169-бет.

² Уша жойда, 172-бет.

³ Қаранг: История Узбекской ССР. Т. I, Книга первая, с. 247—248.

боғлиқлиги назардан четда қолдирилган. Чунончи, асли Еттисув вилоятида юксалишни бошлаган қорахонийлар, юқорида таъкидланганидек, жануб, ғарб йўналишларида ўз ҳукмронлик доираларини кенгайтириб борганлар ва бунинг натижасида Черчен дарёсидан Хоразмгача бўлган ҳудудни бошқара бошлаганлар. Сиёсий марказ сифатида эса юксалишлари бошланган ўз тарихий маконларидаги катта шаҳарлардан бўлмиш Болосоғун ва нисбатан ундан узоқда бўлмаган Кошғарни танлаганлар. Демак, асосий сиёсий марказ шу ҳудудда мужассамлашган. Бухоро, Самарқанд, Чағониён, Фарғона ва бошқалар табиий равишда янги сиёсий марказга нисбатан вилоят (мулк) ўрнида бўлган. Гарчи кўп жиҳатлардан Самарқанд ва Бухоро тараққиётда Болосоғун ва Кошғардан анча юқори бўлса-да, аммо худди шу даврдаги сиёсий вазиятга кўра, бошқарув маркази минтақанинг Еттисув, Шарқий Туркистон қисмига кўчиб қолганди. Ана шу «табиий» сабабларга кўра, анъанавий равишда қадимдан марказ ролини ўтаб келган Бухоро ва Самарқанд эндиги сиёсий мавқеига кўра вилоят (мулк) даражасига тушиб қолишларига тўғри келган. Шу билан бирга уларнинг иқтисодий, маданий ва, айниқса, сиёсий имконлари шу қадар юқори бўлганки, кўриб чиқилганидек, Самарқанд, Бухородаги сиёсий ўзгаришлар қорахонийлар сулоласи мавқеида катта аҳамият касб этган. Иккинчи томондан, сомонийлар даврида ҳам бир қанча вилоятлар (масалан, Хоразм, Сейистон, Фазна, Чағониён ва бошқалар) марказдан фарқли ўлароқ мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилганлари ҳам маълум. Демак, сомонийлар давридан кейинги сиёсий-географик ўзгаришларга сабаб бўлган қорахонийлар ҳукмронлик ва бошқарув тизимида шу ўзгаришларга яраша баъзи янгиликлар бўлиши табиий эди. Аммо юқорида таъкидланганидек, бошқарув тизимининг шакли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий омиллар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам қорахонийлар даврида сомонийлар вақтида мавжуд бўлган бошқарув тизимининг асосий мазмуни сақланиб қолган. Аслида бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Чунки аввалдан шаклланиб келган ва объектив тараққиёт натижаси ўлароқ юзага келган бошқарув анъаналаридан қорахонийлар юз ўгира олмасдилар.

Марказдаги бошқарув тизими икки идора: даргоҳ ва девонлардан иборат бўлган. Олий ҳукмдор ўзига тобе бўлган вилоят ва шаҳарларга ҳукмдор сулола намояндаларини тайинлаб, бу билан, табиий равишда, бутун мамла-

кат узра ўз сиёсатини юргизишни мақсад қилиб қуйган. Вилоят (мулк) ҳукмдорлари илиг унвонига эга бўлганлар. Бироқ, илгарилари ҳам курганимиздек, вилоятлар марказдан фарқли мустақил сиёсат юритишга ҳам интилганлар. Бу ўз ўрнида ички низоларга сабаб бўлиб, XI асрнинг учинчи чорагида қорахонийлар сиёсий бирлиги иккига: ғарбий ва шарқий хоқонликларга бўлиниб кетади. Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган қорахонийлар намояндлари бундан буён марказга бўйсунидан бош тортиб, мустақил сиёсат юргиза бошлаганлар. Шарқий вилоятларда (Еттисув, Шарқий Туркистон) жойлашган сиёсий марказ эса уларни бўйсундиришга ожиз бўлган. Аммо ҳам ғарб, ҳам шарқ бир сиёсий хонадоннинг турли намояндлари орқали бошқариб борилаверган.

Ғарбий хоқонликда (Самарқанд, Бухоро, Хутталон, Чағониён) сомонийлар даврида мавжуд бўлган бошқарув тизими (бош вазир, молия ишлари, давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш, соқчилар бошлиғи, хат-хабарлар, сарой иш бошқарувчиси, мухтасиб, вақфлар, қозилик ишлари девонлари) сақланиб қолгани маълум. Шунингдек вилоят бошлиқларини ҳоким, шаҳар бошлигини раис деб аташ расми ҳам ўзгармаган¹.

Ҳар қандай давлатчиликда бўлгани каби қорахонийлар даврида ҳам марказдаги (даргоҳдаги) бошқарув тизимига катта эътибор берилган. Бунда даргоҳ, яъни олий ҳукмдор билан вилоятлар, фуқаролар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириб турувчи ҳожиблар фаолияти алоҳида ўрин тутган. Сомонийлардан фарқли ўлароқ қорахонийлар даврида ҳожиблар, асосан, олий ҳукмдор, вилоят ҳокимларининг давлат ва раийят ишлари бўйича энг яқин маслаҳатчилари ҳисобланганлар. Бунинг исботини шундан ҳам билиб олиш мумкинки, машҳур мутафаккир ва шоир Юсуф Хос Ҳожиб (тахминан 1020 йилларда тугилган) қорахоний Тамгоч Қора Буғрохон (1074—1102/1103) эътиборини қозониб, хос ҳожиб унвонини олган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзган: «Хос ҳожиб унвони лойиқ билди у (яъни Буғрохон — А. З.), Ўзига энг яқин одам қилди у»². Худди шундай унвонга Маҳмуд Кошғарий (XI) ҳам муносиб кўрилгани маълум.

Даргоҳ фаолиятини тегишли даражада тутиб туришда

¹ История караханидского каганата, с. 244—255.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1990, 9-бет.

сарой ишлари бошқарувчиси, ҳозирда биз протокол юмушлари деб билувчи, меҳмонларни қабул қилиш хизмати (унинг бошлиғи «Бирук» деб аталиб, бу атаманинг «Буйруқ» билан боғлиқлигини эҳтимол қилиш мумкин), хазиначи (ағичи), ошхона мутасаддиси (ошчи), шарбатдор, ётоқ, кийим-кечак билан таъминловчи хизмат, ов уюштириш хизмати (қушчи) ва бошқаларнинг ҳар бирининг ўз ўрни бўлган.

Олий ҳукмдорнинг хавфсизлигини таъминлаш, унинг сиёсати йўлида содиқона хизмат қилиш вазифаси бўлган махсус сараланган ҳарбий қисм (гвардия) ҳам даргоҳ бошқарув тизимига кирган. Албатта, гвардиядан ташқари ҳарбий қўшин ҳам мавжуд эди. Ундаги энг муҳим лашкарбошилиқ ва бошқарув мансабларига қорахонийлар сулоласи намояндалари ҳамда содиқлигига шубҳа бўлмаган лашкарбошилар тайинланган. Агар қўшиндаги бошқарув тизимига назар ташланса, шу нарса аёнлашадики, йирик лашкарбошилардан ташқари кичик офицерлар (човуш), отлиқлар сардори (ҳайлбоши), юзбоши, мингбоши каби ҳарбий мансаблар ҳам мавжуд бўлган.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бир вақтнинг ўзида минтақада бир неча ўзига яраша қудратли сиёсий кучларнинг фаолият кўрсатиши ва бундан ташқари қорахонийлар сулоласидаги ички келишмовчиликлар даргоҳнинг ташқи ишлар (дипломатия) масаласига жиддийлик билан қарашига сабаб бўлган. Буни Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида келтирилган маълумотлар орқали ҳам билишимиз мумкин. Ташқи сиёсат билан шуғулланувчи мансабдорларга, хусусан, элчилар олдига жуда катта талаблар қўйилган, яъни улар «билимли, ўқувли, етук, шерюрак, кўзи тўқ, уят-андишали» бўлишлари керак бўлган. Талаблар ичида шундайлари ҳам бор: астрономия, математика, геодезия илмларини мукамал билиш, шахмат ва нардни рақибларидан устун даражада ўйнаш, ҳарбий санъатда беназир бўлиш ва ҳеч қачон май ичмаслик, сўз, ибораларнинг тўғри ва кўчма маъноларини пухта билиш¹.

Иқтисодий муносабатлар тўғрисида сўз кетаркан, шуни айтиш керакки, қорахонийлар даврида ҳам деҳқончилик ишлари ўз маромида кечган. Бунга, албатта, сунъий сугориш тизимларининг талаб даражасида ишлаб туриши, лозим бўлганда уларни таъмирлаш ишларининг амалга оширилиши, ер ости, ер усти қувурларининг ўтка-

¹ Ўша жойда, 59-бет.

зилиши, каналлар, сув омборлари, тўсиқларнинг бунёд этилиши ҳамда ўлкада, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент вилоятларида деҳқончилик анъанавий юқори даражада бўлганлиги орқали эришилган. Илгаригидек деҳқончиликнинг барча асосий турлари етиштириб борилгани ҳам маълум.

Тадқиқ этилаётган даврда кончиликдаги саъй-ҳаракатлар ҳам сусаймаган. Чунончи, Оҳангарон атрофида (Қорамозор) мис, кумуш, кўрғошин конлари, Фарғонада олтин, симоб, кумуш, темир, мис, феруза, навшадил, нефть, купорос, қатрон, Нурота тоғларида олтин, мис, кўрғошин, симоб, мрамар, Бухоро, Усрушонада олтин, нефть, феруза, темир конлари ишлаб турган¹.

Деҳқончилик ва тоғ-кон ишлаб чиқаришида фаоллик бошқа бир муҳим соҳа — ҳунармандчиликни ҳам жонлантириб тургани табиий, албатта. Шунинг учун темирчилик, кулолчилик, шишасозлик (ойнасослик), заргарлик, тўқимачилик, кўнчилик каби ўттиздан ортиқ соҳалар ривожланиб борган. Масалан, шишасозликда шишадан ишланган буюмларга (ошхона буюмлари, жиҳозлари, безактақинчоқлар, сиёҳдон, тувак ва бошқалар) турли рангда жило бериш расм бўлганини биламиз. Бу, албатта, ўз даври учун катта ютуқ. Бундан ташқари иморатларни безаш, жиҳозлашда шишасозликнинг имкониятларидан кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилинган. Чунончи, уларга ўрнатилган ойналар ҳам рангсиз, ҳам рангли бўлиши мумкин эди. Панжаралар оралиғига турли рангдаги шишалардан ўрнатиб, иморат кўркини очишга ҳаракат қилинганини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир.

Тўқимачилик тўғрисида сўз юритилганда, аввало шуни алоҳида қайд этиш керакки, бу борада Бухоро, Самарқанд вилоятлари пешқадамликни қўлдан бермаганлар. Пахтадан тўқилган турли хилдаги газламалар ҳам минтақада, ҳам хорижий ўлкаларда машҳур бўлган. Кўнчилик маҳсулотларидан эса манбаларда олмахон, собол ва бошқа ҳайвонлар терисидан пўстин (ичуқ), чармдан ишланган оёқ кийимлари (излик), туя ё қўй юнгидан тўқилган иссиқ кийим (қарс), гулдор наматлар ва бошқалар тилга олинади. Кўнчиликда энг нозик ишлардан ҳисобланмиш мўйни тўктиришда арзутал номли аралашмадан фойдаланилганини Маҳмуд Кошгарий асаридан ҳам билиб олиш мумкин².

¹ К истории горного дела на территории Узбекистана, с. 20—21.

² История караханидского каганата, с. 230—236; *Маҳмуд Кошгарий*. Девону луғот ат-турк, 1-жилд, 99, 129, 162, 452-бетлар.

алоқани узган бўлишига қарамай, сомонийлар Фазнада мужассамлашган ва қулоч ёйиб бораётган сиёсий-ҳарбий кучга доимо эҳтиёж сезиб келганлар. Бунинг яққол исботини Сабуктегин ва сомоний Нух III (976—997) ўртасида Кеш атрофида бўлиб ўтган учрашув (бунда Сабуктегин Нухни қўллаб-қувватлаши ҳақида ваъда берган), ё бўлмаса 994 йили сомонийларнинг энг ашаддий душманларидан Абу Али Симжурийнинг тор-мор этилишида Сабуктегин тутган асосий ўрин орқали кўриш мумкин. Сабуктегиннинг обрў-эътибори сўнгги йилларда шу даражада юқори бўлганки, у «дину давлат ҳимоячиси (Носир ад-дин ва ад-давла)» фахрий унвони билан машҳур эди¹.

Фазнавийларнинг ҳам расман, ҳам амалан сиёсий куч сифатида тан олинishi 996 йилга тўғри келади. Юқорида кўриб чиқилганидек, қорахонийлар бир неча марта Бухорога таҳдид соладилар. Тилга олинган йили эса Сабуктегин сомонийларни қорахонийлар «чангали»дан сақлаб қолади. Сомоний Нух III рақиб олдидаги заифлигини сезган ҳолда унга мурожаат қилади. Сабуктегин эса Бухорони қўлга олиб, қорахонийлар билан келишувга имзо чекади². Бунга кўра Амударёдан жанубда жойлашган барча вилоятлар Сабуктегиннинг номига муҳрланади. Унинг вафотидан (997) кейин аввалига тахтга бир оз муддат унинг ўғли Исмоил ва 998 йилдан эса бошқа фарзанди Маҳмуд чиқади. Фазнавийлар қудрати ва шуҳратини оширган ҳукмдор ҳам аслида ана шу Маҳмуд ҳисобланади. Чунончи, унинг ҳукмронлиги даврида (998—1030) Хоразм, Хуросон, Сейистон, Кобул, Фазна, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар ва маконлар фазнавийлар измида бўлган. Маҳмуднинг ўлимидан сўнг тахтга унинг ўғли Муҳаммад ўтиради, ваҳоланки, ундан катта ўғли (Масъуд) ҳам бор эди. Ўша замонда ёзилган манбалар шарҳига кўра, Маҳмуд тахтни кичик ўғли Муҳаммадга васият қилиш билан бирга, унга «Аканг Масъуд билан қарама-қаршиликка борма, агар у сенга қарши чиқса, урушиб юрма, (бекор) нобуд бўласан», деган. Ҳақиқатан ҳам тез орада Масъуд ва Муҳаммад ўртасида муҳолифат юзага келади. Масъуднинг Муҳаммаддан устун бўлганлигини замондош тарихчилар ҳам тан оладилар. Хуллас, шу йилнинг ўзидаёқ Масъуд тахтни эгаллайди³.

¹ Зайн ал-ахбар, с. 84—86.

² Тарихи Йаминий, 125—128-бетлар; Мажма ал-ансоб, 25-бет; Бартольд В. В. Сочинения. Т. I, с. 325.

³ Мажма ал-ансоб, 47—70-бетлар; Абу-л-Фазл Бейҳаки. История Масъуда, 1962, с. 43—52.

Илгарилари ҳам кўп марта кўрганимиздек, одатда, бирон-бир сулола тарихида муайян маънода бекаму кўст, доимо «ошиғи олчи» сиёсатчи тарих саҳнасига бир марта чиқади. Ҳазнавийлар ҳам бундан мустасно эмасдилар. Шунинг учун ҳам Масъуд даври (1030—1041) асосан Маҳмуд саъй-ҳаракатлари билан қўлга киритилган натижаларни сақлаб қолиш йўлидаги уринишлар йиллари бўлди, десак тўғри бўлади. Биринчидан, 1034 йили Хоразм ғазнавийлар таъсир доирасидан чиқади. Иккинчидан эса Хуросонда бошқа бир сиёсий сулола — салжуқийларнинг кучайиб бориши ҳам худди мана шу Масъуд даврига тўғри келган. 1035 йилги келишувга биноан Масъуд салжуқийларга (Йабғу, Тўғрил, Довуд бошлиқ қабилаларга) Нисо, Фарова, Деҳистон вилоятларини маскан ва яйлов сифатида беришга мажбур бўлади. Вақт ўтиши билан куч-қудрат орттирган салжуқийлар 1038 йили Нишопурни эгалладилар. Шу йилги Сарахс атрофидаги Масъуд билан жангда мағлуб бўлишларига қарамай, кўп ўтмай — 1040 йили Марв ва Сарахс оралиғидаги Дандониқонда салжуқийлар ғазнавийларга чунонам зарба берадиларки, шундан сўнг Сабуктегин авлодлари ўзларини ўнглай ололмайдилар¹. Хуросон қўлдан кетади. Гарчи Масъуд ўғли Мавдуд (1041—1049) ўз хонадонининг илгариги мавқеини тиклашга уринган бўлса-да, бунинг уддасидан чиқолмаган. Чунки фурсат қўлдан кетганди. Ҳазнавийлар бундан буён фақат Ҳазна вилояти ва Шимолий Ҳиндистондагина ҳукм юргизишга қодир бир ҳудудий сулолага айланиб қолганлар. Бироқ нима бўлганда ҳам 1187 йилга қадар улар ўз фаолиятларини тўхтатганлари йўқ. Мавдуддан сўнг сулолага навбати билан Али, Абдурашид, Иброҳим, Масъуд II, Арслоншоҳ, Баҳромшоҳ, Хисравшоҳ, Хисрав Маликлар етакчилик қилганлар².

Ҳазнавийлар даври бошқарув тизими ўзининг мураккаблиги билан диққатни жалб этади. У кўп жиҳатдан сомонийлар, қорахонийлар замонидаги давлат бошқаруви тизимларига яқин ва ўхшаш. Бу табиий ҳол. Чунки илгари ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар қандай бошқарув тизими (шакли) мавжуд ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий шароитга боғлиқ бўлади. Бошқа томондан эса ғазнавийлар ҳукмронлиги остида

¹ История Масъуда, с. 416, 418, 435, 506, 520, 550, 552.

² Мажма ал-ансоб, 84—88-бетлар; Тарихи Фиришта. Лақҳнав, 1323 (ҳ), 44—52-бетлар.

булган Хуросон, Сейистон, Кобул, Фазна каби вилоятлар минтақанинг ажралмас таркибий қисмлари булиб келганликларини назарда тутсак, бошқарувчилик тараққиётидаги ухшашликлар, яқинликлар сабаби маълум бўлади.

Демак, бошқарув тизимининг марказида даргоҳ ва девонлар (вазирликлар) турган. Авваллари ҳам қурилганидек, даргоҳга олий ҳукмдор (газнавий ҳукмдорлар «Амир» унвонига эга булганлар) ҳаёти ва фаолияти билан алоқадор хизматлар, амаллар кирган. Улар орасида «ҳожиблик» хизмати алоҳида эътиборга лойиқ. Фазнавийлар даври бўйича манбаларда биз ҳожибликнинг қўйидаги шаклларига дуч келдик: улуғ ҳожиб, сарой ҳожиб, навбатчи ҳожиб, ҳожиб-жомадор¹. Улуғ ҳожиб нафақат бошқа ҳожиблар орасида, балки умуман мамлакат ва давлат ҳаётида алоҳида мавқега эга булган. Бунга ишора берувчи бир неча мисоллар келтирамыз. Маҳмуднинг ўлиmidан кейин Муҳаммаднинг тахтга ўтиришига бош-қош булган ва, қисқа муддатга бўлса-да, бошқарув ишларини ўз ихтиёрида мужассамлаштирган ҳам улуғ ҳожиб Али Қариб бўлади. Расмий маросимларда улуғ ҳожиб олий ҳукмдорга энг яқин жойни эгаллаган. Унга ғоят муҳим вазифалар юклатилган. Катта аҳамият касб этувчи жангларда улуғ ҳожибга қўшиннинг энг салмоқли ва масъулиятли қисмига бошчилик қилиш вазифаси юклатилган. Масалан, олий ҳукмдор марказни бошқарса, сипоҳсалор унг қанотга, улуғ ҳожиб эса чап қанотга қумондонлик қилган. Улуғ ҳожиб ўта жиддий ҳарбий юришлар, махсус сараланган қисмларни текшириш, таъминотини жойига қўйиш тadbирларида ҳам фаол бўлгани маълум. Олий ҳукмдор ва улуғ ҳожиблараро муносабатлар нечоғлик булганлигини шундан ҳам кўриш мумкинки, Масъуд улуғ ҳожиб Али Қарибга йўллаган бир мактубида унга «фозил (улуғ) ҳожиб, биродар» деб мурожаат қилади². Сарой ҳожибининг вазифаси тушунарли — у сарой эшикоғаси булган.

Ҳожибга келсак, фикримизча, ҳожиблик, умуман олганда, қандайдир бир ижтимоий-сиёсий табақа сифатида кўпроқ намоён бўлади. Фараз қилиш мумкинки, ўз даври учун ҳожиблик рицарлик тушунчасига яқин бўлса ажаб эмас. Масалан, манбаларда шундай маълумотларга ҳам дуч келамизки, улар кенгроқ мулоҳаза қилинса,

¹ История Масъуда, с. 43, 46, 48, 49, 55, 237, 296 и др.

² Ўша жойда, 47-бет.

мазкур фараз беасос эмаслиги равшан бўлади. «Тарихи Масъудий»да ўқиймиз: «Амир Абдураззоқ... вилоят амирлиги халъатини кийди... Унинг икки гуломига эса қора (чакмон) бердилар, ҳожиблик учун». «Ҳожиб Бадр ва ҳожиб Эртегинларга иккита қимматбаҳо халъат бердилар. Бадрга улуғ ҳожиблик (халъати), Эртегинга эса гуломлар бошлиғи (халъати) берилди»¹. Ҳожиблар бир вақтнинг ўзида шиҳна ё сипоҳсалор мансабига эга бўлганларини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир. (Ҳожиблар одатда қора чакмон ва икки учли кулоҳ кийиб юрганлар.)

Даргоҳ фаолиятида сипоҳдор (сарой хизматчиси), давотдор (олий ҳукмдор шахсий ҳужжатлари, ёзув-чизуви билан боғлиқ ишларга бош-қош хизматчи), пардадор (маҳрам, сир сақловчи, пинҳона вазифаларни бажарувчи), мартабадор (саройдаги ўрта даражадаги амалдор), фаррош (саройдаги кичик хизматчилардан), хазиначи, жомахона (кийим-кечак сақланувчи хона) бошлиғи каби мансаб ва хизматларнинг ҳам ўз ўрни бўлган.

Девонлар (вазирликлар) ижроия идоралари бўлганлиги ўз-ўзидан тушунарли. Манбаларда бундай девонлардан бештасининг номи тилга олинади: Вазир девони, яъни бош вазир девони; ҳарбий ишлар девони; дипломатик ва бошқа расмий тадбирлар, ҳужжатларни расмийлаштириш, тузиш девони; ҳисоб-китоб, яъни молия девони; почта-хабар девони². Мазкур девонларнинг вазифалари ҳақида илгари ҳам сўз юритганимиз учун бу борада яна тўхталиб ўтирмаймиз. Гарчи манбаларда мушрифлик (давлат назорати), мухтасиблик девонлари тилга олинмаса-да, аммо шундай хизматлар мавжудлигидан уларнинг марказий девонлари ҳам бўлган, деган хулоса чиқади (масалан, шаҳар мушриффи, вилоят мушриффи мансаблари бўлганлиги аниқ).

Вилоят бошлигини волий деганлар ва уни олий ҳукмдор тайинлаган. Вилоят ижроия бошқарув ишларини амид олиб борган. Шаҳар бошлигини раис деб атаганлар. Шаҳар миқёсида шиҳна, кутвол (қалъа комендант), соҳиби девон (маъмурий бошқарувчи) каби амалдорлар ҳам фаолият кўрсатганлар³.

Биламизки, ғазнавийлар, айниқса, Маҳмуд даврида қудратли қўшинга эга бўлганлар. Олий қўмондонлик ҳукмдорнинг ўз ихтиёрида бўлганлиги табиий. Бош

¹ Ўша жойда, 58, 78-бетлар.

² Ўша жойда, 43, 47, 79, 110, 247, 248, 330, 331 ва бошқа бетлар.

³ Ўша жойда, 47, 50, 51, 58, 68 ва бошқа бетлар.

қўмондонликка (сипоҳсалор) эса сулоланинг энг ишончли, асосан, шу хонадон намояндаси тайинланган. Масалан, Маҳмуд бундай мансабга укаси Муҳаммад Юсуфни лойиқ топган¹. Юқори даражадаги ҳарбий лашкарбошилар салор, ўрта даражадагилари сарҳанг дейилиб, охиргилари хайлларга (бир неча ўн отлиқларга) бошчилик қилганлар. Ҳарбийлар ўз почта, қозилик хизматларига эга эдилар. Ҳазнавийларнинг ҳам сараланган жанговор қисмлари (гвардия) бор эди, аммо улар тўғридан-тўғри даргоҳ ихтиёрида бўлган.

Ҳазнавийларнинг ташқи алоқалари масаласида икки нарсага эътибор бериш лозим: уларнинг минтақа ҳудудидаги муносабатлари ва минтақадан ташқаридаги алоқалари. Ҳазнавийларни минтақанинг Мовароуннаҳр, Фарғона, Етгисув, Шарқий Туркистон қисмларида ҳукмрон бўлган қорахонийлар билан муносабатлари ҳақида юқорида бир қадар тўхталиб ўтгандик. 1001 йилги Маҳмуд Ҳазнавий ва Наср Қорахоний ўртасидаги келишувга биноан Амударё икки томон манфаатларини ажратиб турувчи чегара ҳисобланган².

Гарчи бу аҳднома кейинчалик бир неча марта (асосан қорахонийлар томонидан) бузилиб турган бўлса-да, умуман олганда, дарё икки томон учун чегара бўлиб қолаверган. Бунинг сабабини қуйидагича тушунтириш мумкин. Ҳазнавийлар учун худди ўзлари каби кучга тўлиб турган қорахонийлар билан муносабатларни кескинлаштиришдан кўра Хоразм ва Шимолий Ҳиндистонни бўйсундириш ҳам реал, ҳам моддий жиҳатдан анча нафли эди. Бундан шундан ҳам билиб олса бўладики, Маҳмуднинг ўзи Шимолий Ҳиндистонга бир неча марта ҳарбий юриш уюштирган, Хоразмни бўйсундирган (1017 йили)³. Шу маънода Маҳмуд кўпроқ узоқни ўйлайдиган, минтақадаги умумий сиёсий вазиятни яхши биладиган сиёсатчи сифатида гавдаланади. Ҳам ҳудудий, ҳам сиёсий-ҳарбий, иқтисодий жиҳатлардан ўзига яраша қудратга эга бўлган қорахонийлар билан бирданига кескин сиёсат юргизиш калтабинлик бўларди. Шимолий Ҳиндистонда, кейинчалик Хоразмда эришилган сиёсий-ҳарбий ютуқлардан сўнг эса Ҳазнавийлар қорахонийлар билан нафақат тенгма-тенг рақобатлаша оладиган, балки улардан устунроқ мавқега ҳам етишадилар.

¹ Уша жойда, 43-бет.

² Тарихи Йаминий, 275—277-бетлар.

³ Қаранг: Зайн ал-ахбар, с. 92, 93—96, 98—101; Мажма ал-ансоб, 54—56-бетлар.

Салжуқийлар билан муносабатда ҳам Маҳмуд узоқни қўзлаб иш тутади. Гарчи бу вақтда салжуқийлар етуклик даражасидан йироқ бўлсалар-да, лекин умуман жиддий ҳарбий куч сифатида Хуросонга хавф туғдиришлари мумкин эди. Айниқса, Маҳмуднинг Шимолий Ҳиндистонга уюштирган юришлари чоғида бундай хавф воқеликка айланиши эҳтимолга яқин бўлган. Шунинг учун ҳам у 1025 йили турк-ўғиз уруғларидан бир қисмига (турт минг чодир) Хуросондан манзил беради¹. Кейинчалик Масъуд даврида улар кучайиб, ғазнавийларга қақшатқич зарба берадилар.

Шимолий Ҳиндистон билан алоқаларга келсак, совет тарихшунослигида бу ўлкага нисбатан ғазнавийлар тутган сиёсат босқинчилик, ўлжапарастлик, талон-торожлик хатти-ҳаракатлари орқали тушунтириб келинган. Фикримизча, бундай ёндашув кўп ҳам тўғри эмас. Чунки Шимолий Ҳиндистон, биринчидан, ўз даврида минтақанинг тарихий таркибий қисми бўлган. Иккинчидан, марказлари Ғазна бўлган ғазнавийлар учун Шимолий Ҳиндистон қўшни ўлка бўлгани табиий. Хуросон ё Сейистонга нисбатан уларнинг интилишлари ва умуман сиёсатлари қанчалик табиий бўлса, Шимолий Ҳиндистонга нисбатан ҳам шундай эди. Учинчидан, ғазнавийлар таъсир доирасида бўлган Шимолий Ҳиндистондаги маҳаллий сулолалар, сиёсий кучларнинг мустақилликка интилишлари, уларга қарши курашиш, қаршилиқ кўрсатишлари ҳам оддий ҳол бўлган. Шуларни назарда тутган ҳолда ғазнавийларнинг Хоразм ё Шимолий Ҳиндистонга ҳарбий юришларини ўша давр сиёсий, иқтисодий, халқаро муносабатлари орқали баҳолаш мақсадга мувофиқ бўлади. Албатта, биз ҳар доимдагидек тукилган қон ва қурилган талафотларни оқлай олмаймиз.

Ғазнавийларнинг минтақадан ташқаридаги алоқалари ҳақида сўз кетса, Араб халифалиги билан муносабатлар тўғрисида тўхталишга тўғри келади. Ғазнавийлар шу замонга келиб илгариги қудратини йўқотган халифалик ҳурматини ўрнига қўйишга ҳаракат қилганлар. Зеро, бу уларнинг манфаатларига мос келар эди. Яъни, биринчидан, Араб халифалиги шунчалар заиф эдики, минтақадаги бирон-бир сиёсий сулола (масалан, қорахонийлар, хоразмшоҳлар ва ғазнавийларнинг ўзлари ҳам) уни реал қудрат сифатида тан олмасди. Демак, халифалик томонидан ғазнавийларга қарши ҳарбий хавф-хатар

¹ Зайн ал-ахбар, с. 104.

йўқ эди. Аксинча, Масъуднинг тили билан айтганда, «Агарда халифалик даргоҳига ҳурматимиз бўлмаганда эди, ночор Бағдодга отланиб ҳаж йўлини ҳоли қилиб қўярдик... Агар отамиз қазо қилмай, Хуросонга қайтишга мажбур бўлмаганимизда, албатта, бугун Миср ва Шомда (ҳам ҳукмрон) бўлардик»¹. Иккинчидан, минтақанинг ўзида ҳам ғазнавийларнинг рақиблари етарли эди. Яна бир, ҳатто заиф, аммо очикдан-очик душман орттириш ортиқчалиги тушунарли. Учинчидан, Араб халифалигининг минтақага қўли етмаса ҳам, «тили» етарди. Яъни минтақадаги сиёсий кучларни бир-бирига гиж-гижлаш, фиску-фасод уруғларини сочиш унинг сиёсатига айланиб қолганини биз сомонийлар даврида ҳам кўргандик. Ғазнавийлар эса халифаликка «ҳурмат» билан қараб, ўзларига нисбатан ҳар қандай бузғунчилик ҳаракатларини бартараф этдилар ва ҳатто ундан рақибларига қарши фойдаланиш имконини ҳам четга суриб қўймадилар.

Ташқи алоқалар ҳақида сўзни хорижий меҳмонларни қабул қилиш маросимига оид қуйидаги лавҳа билан тугалласак. Баён 1032 йилда Масъуднинг Араб халифалигининг олиймақом элчисини қабул қилиши ҳақида. «Тонг ёриша бошлаган замон тўрт минг сарой ғуломи (яъни гвардия — А.З.) амирлик саройининг икки тарафидан бир неча қатор бўлиб саф тортдилар. (Шундан) икки минг нафари икки учли кулоҳ (кийиб) ва ўнта попуги (осилиб турган) камар (тақиб) олгандилар. Ҳар бир ғулом кумуш гурзи (тутиб турарди). Қолган икки минг (ғулом) тўртта пар қадалган кулоҳда эдилар. Белларидаги камарга ўқдон, қилич, камонни тутиб турувчи қайиш маҳкамланган, ҳар бир ғуломнинг қўлида камон ва учтадан ўқ. Барча (тўрт минг ғулом) қимматбаҳо нафис ипакликдан (тикилган) чакмонда эди. Хос ғуломлардан учюзтаси амир (яъни олий ҳукмдор — А. З.) ўтирган супа яқинида ҳар томондан саф тортиб турардилар. Уларнинг кийимлари янада кўркама (бўлиб) (бошларида) икки учли кулоҳ, камарлари зардан, гурзилари ҳам заррин. (Ораларидан) бир неча кишининг камарлари жавоҳирлар билан безатилганди. Яна эллик-олтмиш нафар (ғулом) нарироқда Дилмон саройи ўртасида қалқон бўлиб турардилар. Даргоҳ улуғлари, вилоятлар волийлари, ҳожиблар — барчаси икки учли кулоҳда, зар камарлар тақиб олганлар. Сарой ташқарисида мартабадорлар турардилар. Филларнинг сони ҳам кўп эди. Лашкар эса шай бўлиб, қимматбаҳо

¹ История Масъуда, с. 277.

нафис ипаклик кийимда, соябонлар (остида), (ҳар бир қисм) ўз қурол-яроги, белгилари билан бир-бирларига қарама-қарши томонларга сафлангандилар, (худди) шулар орасидан элчи ўтиши керак эди. Элчини бошловчи безатилган отларни олиб кўпчилик ҳамроҳлигида (ташқарига қараб) юради. (У ерда) элчини отга миндирадилар. (Сўнг) уни бошлаб келдилар. (Шунда) бурғу, катта-кичик ноғоралар овози янграб кетдики, гўё қиёмат куни келгандай (дейсан киши). Элчини ана шундай улуғвор такаллуф билан кузатиб бордилар. Бундай (қабул маросимини) у умрида кўрмаганди. Ғоятда ҳайратга тушган ҳолда у кўшкка қадам қўйди. Амир (яъни олий ҳукмдор — А. З.), Оллоҳ ундан рози бўлсин, супа олдида тахтда ўлтирарди. Халифа элчиси салом берди. У қора (кийимда) эди. Жавобни улуғ хожа Аҳмад Ҳасан берди. Амир ёнида ундан бўлак ҳеч кимса ўлтирмаганди. Қолган барча тик турарди. Ҳожиб Абу Наср элчининг тирсагидан тутиб ўлтиришга ундади...»¹.

Ғазнавийларнинг минтақа маданий ҳаётида тутган роли ҳақида гапирарканмиз, XI аср фан ва маданияти тараққиёти ва оламшумул ютуқларида улар ҳукмфармо бўлган макон ва замоннинг ўрни катта бўлган. Албатта, бунинг сабабини энг аввало минтақанинг анъанавий фан ва маданият ўчоғи бўлиб келганлиги билан боғлаш мумкин. Шу билан бирга, фикримизча, бунда ғазнавийлар сулоласи намояндаларининг мазкур соҳага бўлган муносабатлари, шахсий имкониятлари омили ҳам кам ўрин тутмаган. Чунончи, Маҳмуд Ғазнавий она тилиси туркийдан ташқари форс, араб, ҳатто паҳлавий тилларини ҳам мукамал билган, шеър битган. Шунинг учун ҳам бўлса керак Маҳмуд ва умуман ғазнавийлар ҳукмронлик қилган марказлар ўз даврининг маданий муҳитида энг олдинги ўринларда турганлар. Фаррухий, Унсурий, Манучеҳрий, Утбий, Гардизий, Байҳақий, Носир Хисрав каби машҳур шоирлар, тарихчилар, олимлар ғазнавийлар ҳомийлигида фаолият кўрсатганлар. Буюк аждодимиз Абу Райҳон Беруний ҳам ғазнавийлар саройида илм билан шуғулланиб ўзининг кўплаб машҳур асарларини, жумладан, «Ҳиндистон», «Геодезия», «Хоразмнинг машҳур кишилари», «Масъуд қонуни», «Минералогия», «Сайдана»ни Ғазнада ёзган.

Ғазнавийлар билан яна бир машҳур маданият арбобининг номи боғлиқ. Сўз Абулқосим Фардавсий ҳақида.

¹ Тарихи Байҳақий, 381—383-бетлар.

Форс адабиётининг даҳо шоирларидан ҳисобланмиш Фирдавсий ҳаммага маълум «Шоҳнома» асарини ўттиз йилдан ортиқ вақт ичида ёзиб тугатиб, ўша замон тартиб-қоидаларига кўра давр султони Маҳмудга тақдим этади. Маҳмуд бу улкан шеърӣ асар (60 мингдан зиёд байтдан иборат) учун таомилга кўра шоирни тақдирлаши ва ҳур-матини ўрнига қўйиши керак эди. Аммо у бундай қилмайди. Баъзи бир адабиётларда бунинг учун Маҳмудни қоралаш қонун тусига кириб қолганлигини назарда тутиб, бу масалага равшанлик киритишга ҳаракат қилайлик. Фирдавсий ўз халқи фарзанди ва куйчиси сифатида табиӣ равишда Эронзамин ва эрон халқини мадҳ этади. Ва бунда эронликларнинг тарихи ва фазилатлари (донолиги, шижоати ва ҳоказо) масаласини ёритишда уларга туронликларни қарши қўяди. Бугунги кун тили билан айтганда асарда туронликлар салбий «қаҳрамонлар» сифатида гавдаланадилар. Туркийнасаб ҳукмдор сифатида Маҳмуд буни қабул қилолмаслиги табиӣ эди. Қайси ҳукмдор ўз халқига қарши руҳда битилган асарни тақдирлаган? Бундайи йўқ. Шунинг учун бу борада Маҳмудни айблаш тарихий ҳақиқатга ва умуман мантиққа зиддир.

Ҳазнавийлар даврида қурилиш, маърифий ишларга ҳам катта эътибор берилгани маълум. Ҳазна, Балх, Нишопур, Шимолий Ҳиндистон шаҳарларида мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар кўплаб қурилгани манбаларда ўз аксини топган. Мадрасаларда турли соҳадаги фанлардан дарс берилган, илми толиблар учун ўз замонасида бой ҳисобланган кутубхоналар эшиги доимо очик бўлган¹.

САЛЖУҚИЙЛАР

Кишиликнинг энг қадимги маданий ўчоқларидан бири ҳисобланмиш Туркистон тарихий тараққиётнинг ўнқир-чўнқирларига қарамай доимо ўзининг сернуфуслиги билан кўзга ташланиб келган. Ва, табиӣ равишда ҳаёт шаҳар ва воҳалардан ташқарида — дашту биёбонларда ҳам қайнаган. Шунинг учун ҳам Туркистон халқлари ҳаётида ўтроқ, ярим ўтроқ ва кўчманчилик турмуш тарзи ёнма-ён, бир-бирига ғоятда боғлиқ равишда мавжуд бўлиб келган. Хоразм, Зарафшон, Фарғона,

¹ Қаранг: Мажма ал-ансоб, 69—70-бетлар.

Қашқадарё, Сурхондарё воҳа ва водийларида яшаган халқлар минг йиллар давомида асосан ўтроқ ҳаёт кечириб келган бўлсалар, атрофдаги чулу биёбонларда, табиий равишда, кўчманчи, ярим кўчманчилар истиқомат қилган. Шу билан бирга кўчманчи муҳитдан ҳам вақти келиб қудратли сиёсий сулолалар етишиб чиққани ҳам маълум. Бу, айниқса, салжуқийлар сулоласи мисолида кўзга яққол ташланади.

Салжуқийлар туркий ўғиз қавми таркибида дастлаб ҳозирги Жанубий Қозогистон ҳудудига тўғри келадиغان яйловларда, Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ерларда кўчманчи ҳаёт кечирар эдилар. Аслини олганда худди шу вақтда салжуқийлар сулоласи ҳали шаклланмаган эди. Бошқача айтганда, салжуқийлар бу этник ном эмас. Х асрда Балхаш кўлининг жанубидан то Қуйи Волгагача бўлган ҳудудда туркий халқлардан бўлмиш ўғизлар яшардилар. Улар қўлаб қабила ва уруғларга бўлинганлар. Ана шундайлардан бири — қиниқ уруғидан чиққан Салжуқ исмли шахс ўзининг фазилатлари, билимдонлиги, абжирлиги ва мардлиги орқасида обрў-эътибор қозониб боради ва бир қанча ўғиз қабилалари сардори, катта ҳарбий куч бошлиғи даражасига эришади¹. Табиий равишда бундай шахсларнинг бориб-бориб ўз давраси, таъсир доираси вужудга келади. Салжуқда ҳам шундай бўлган. Бу эса ўз ўрнида муайян қарама-қаршиликларни ҳам вужудга келтирган. Хуллас, иқтисодий-сиёсий рақобат натижасида Салжуқ ўз тарафдорлари билан юқорида тилга олинган Сирдарёнинг ўрта оқимларини тарк этиб, дарёнинг қуйи оқими чап қиргоғида жойлашган Жанд вилояти яқинига келиб ўрнашади. Бу воқеа тахминан Х асрнинг ўрталарида содир бўлган. Шу орада улар ислом динини қабул қиладилар. Улар худди шу асрда Мовароуннаҳрни идора қилаётган сомонийлар, аниқроғи сўнгги сомонийларни ҳарбий жиҳатдан қўллаб-қувватлаганларини биламиз. Салжуқийларнинг Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётига фаол аралашуви айниқса сомонийларнинг қорахонийлар билан рақобати йиллари кучайди. Бу эса салжуқийлар қарамоғидаги ўғиз қавмларининг Самарқанд, Бухоро, Кеш вилоятларига бориб ўрнашишлари учун шароит яратди. Улар ўз турмуш тарзларига кўра яйловлар, даштликларда ўрнашганликлари

¹ Садр ад-Дин Али Ҳусайний. Зубдат ат-таварих, с. 23—24; Тарихи Саложақа, 10-бет; Роҳат ас-судур, 86—87-бетлар; Агаджанов С. А. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв., 1969, с. 179—180.

табийй. Шаҳар ва воҳаларда эса, аввалгидек, ўтроқ туркий аҳолиси истиқомат қилаверган.

Ўғиз қавмларининг ҳаракати икки дарё оралиғи билан чекланиб қолмаган. 1025 йили уларнинг бир қисми (4000 оила) Маҳмуд Фазнавийнинг розилиғи ва бир неча шартлар билан Сарахс, Фарова ва Обивард атрофларидаги яйловларни ўзларига макон қиладилар. Шу тариқа улар Хуросонга қадам босадилар¹. Салжуқийлар ва фазнавийлар ўртасидаги илк муносабатлар ҳақида биз ўтган бобларда ҳам тўхталиб ўтгандик. Салжуқийлар иложи бори-ча Хуросонда мавжуд иқтисодий, савдо ва, албатта, сиёсий шароитлардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Бу ўз ўрнида шу вақтда ўлкада ҳукмдор бўлган Фазнавийлар манфаатига зид келарди. Шу тариқа улараро зиддият пайдо бўлади. 1040 йилга қадар улар бир неча марта ўзаро тўқнашганлар. Охири эса кўрсатилган йили Дандониқонда салжуқийлар фазнавийларни мағлубиятга учратадилар². Бу вақтга келиб Салжуқ аллақачон охиратга равона бўлган, унинг хонадони сиёсий фаолиятига эса набираси Тўғрулбек (1038—1063) бошчилик қиларди. Хуллас, 1040 йили Тўғрулбек Хуросон ҳукмдори деб эълон қилинади ва шу тариқа дунё салтанатлари тарихида яна бир қудратли сулоланинг расмий юксалиш йўли бошланади.

XI асрнинг мазкур 40-йилларидаёқ салжуқийлар Хоразм, Эрон, Кавказортига ҳарбий юришлар уюштирадилар. 1055 йили эса Тўғрулбек халифалик пойтахти Бағдодни эгаллайди ва ўз номига хутба ўқиттиради³. Тўғрулбек ҳаётлигидаёқ салжуқийлар Эрон, Ироқ, Кавказорти ўлкаларини ўз таъсир доираларига тортган эдилар. 1071 йили эса кейинги салжуқий ҳукмдор Султон Алп Арслон (1063—1072) Кичик Осиёда Византия подшоси Ромен IV Диогенни енгиб, ўзини асирга олади. Бу ўз ўрнида салжуқийларнинг Кичик Осиё ва Яқин Шарқда мустақкам ўрнашиб олишлари учун катта замин тайёрлайди. Султон Маликшоҳ (1072—1092) замонида Самарқанд, Бухоро, Ўзганд (Фарғона) ҳам салжуқийлар қўл остида бирлашади. Шарқий Туркистондаги қорахонийлар ҳам салжуқийлар устунлигини тан оладилар. Султон Маликшоҳ ҳукмронлиғи даврида салжуқийлар

¹ Тарихи Саложоқа, 11-бет; Зубдат ат-таварих, с. 24; Роҳат ас-судур, 87-бет.

² Роҳат ас-судур, 100—101-бетлар; Зубдат ат-таварих, с. 32; Тарихи Саложоқа, 14-бет.

³ Роҳат ас-судур, 105-бет; Зубдат ат-таварих, с. 36.

салтанати Шарқий Туркистондан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудни ўз ичига олган¹.

Шу билан бирга, авваллари ҳам кўрганимиздек, ҳар қандай салтанатнинг ўз юксалиш босқичи бўлиши билан бирга парчаланиш, инқироз йўлига кириш даври ҳам бўлади. Салжуқийлар салтанатининг заифлашиб парчаланиш жараёни эса XI асрнинг иккинчи ярмида бошланади. Бундай жараён сабабини салтанатнинг ҳаддан ташқари улкан ҳудудда ястанганлиги, бунинг оқибатида уни бир марказдан туриб бошқарувдаги маълум қийинчиликларнинг вужудга келиши, расмий сулоланинг кўплаб намояндalари, маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка интилишлари, қарам ўлкаларнинг табиий равишда норозилиги, қаршилиги кабилар билан тушунтириш мумкин.

Қисқаси, XI асрнинг иккинчи ярмидаёқ салжуқийлар хонадони вакиллари фаолияти билан боғлиқ Сурия, Ироқ, Анатўлия (Кўня), Кермон султонликлари юзага келади. Сулола ички низолари кескинлаша бориб, XII аср бошларидаёқ салтанат шарқий ва гарбий қисмларга бўлиниб кетади (ашиналийлар, қорахонийларнинг ҳам ички низолар сабабли худди шундай қисмларга бўлиниб кетганини эслайлик). Шарқий қисм асосан Хуросон ва Мовароуннаҳрдан иборат бўлиб қолди. Унинг чегаралари, таъсир доираси қатъий бўлмай ўзгариб турган. Чунончи, Султон Санжар (1118—1157) қудрати авжига чиққан вақтларда гарбий салжуқийлар (Эрон, Ироқ, Озарбайжон) унинг, яъни шарқий салжуқийларнинг сиёсий таъсирида бўлганлар. 1141 йили Мовароуннаҳрга шарқдан қорахитойларнинг бостириб кириши билан эса Султон Санжарнинг ҳам кучи қирқилди. Қорахитойларга қарши салжуқийлар қорахонийлар билан биргаликда лашкар тортган бўлсалар-да, аммо мағлубиятга учрайдилар. 30 минг киши, жумладан, 3—4 минг амиру амалдор ҳам ҳалок бўлади². Бу ўз ўрнида салжуқийларга қарам бўлган Хоразм сулолаларининг юксалиши учун шароит яратади. Худди шу ердан чиққан хоразмшоҳлар (ануштегинийлар) XII асрнинг иккинчи ярмида гарбий салжуқийларга зарба берадилар. Шарқий салжуқийлар фаолиятига эса Султон Санжар ўлиmidан кейин чек қўйилади. Бошқача қилиб айтганда, XII аср охирига келиб Кичик Осиёдаги Анатўлия (Кўня) султонлигидан ўзга бирон-бир маконда расмий салжуқий хонадони қолмайди. Анатўлия (Кўня)

¹ Тарихи Саложақа, 14—25-бетлар; Зубдат ат-таварих, с. 36.

² Роҳат ас-сулур, 172—173-бетлар.

султонлиги эса XIII аср ўрталарида мўғулларга қарамликка тушади. Аммо нима бўлганда ҳам худди мана шу салжуқийлар туфайли Кичик Осиёга туркий тилли қавмларнинг бориб ўрнашиши жараёни кучаяди ва бориб-бориб мазкур минтақада туркий давлат ва миллатга асос солиниши учун тегишли замин яратди. Шунинг учун ҳам ҳозирги Туркиядаги туркий тилли халқ Туркистонни ота юртимиз, яъни тарихий ватанимиз, деб эътироф этади.

Энди салжуқийлар даври давлат қурилиши масаласига тўхталсак. Давлат тепасида олий ҳукмдор мақомида салжуқийлар хонадони намояндаси турган. У Султон (Султон ул-аъзам) унвонига эга бўлган. Унинг номидан хутба ўқилиб, танга зарб этилган. Тахт отадан болага мерос сифатида ўтган. Мулк, ер-сув тақсимлаш, муҳим давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, давлат крим-чиқимларидан бохабар бўлиб туриш, қўл остидаги амалдорлар ва хизматкорлар фаолиятини назорат қилиб туриш унинг ҳақ-ҳуқуқлари ва вазифалари сирасига кирган. Шунингдек олий ҳукмдор ўз мансабдорлари, хизматкорлари устидан тушган ариза ва шикоятларни, амалдорларнинг даромади, солиқ тўловчилар, уларга бошчилик қилувчиларнинг фаолиятини назорат қилиб бориши керак бўлган. Мамлакат ободонлиги, сунъий сугориш тизимларини барпо этиш, кўприклар қуриш, қишлоқларни обод этмоқ, экинлар аҳволидан бохабар бўлиш, қалъалар, янги шаҳарлар барпо этиш, олий бинолар қуриш, катта йўллар узра работлар (меҳмонхоналар) бино этиш, мадрасалар очиш каби қатор савобли ва ҳар қандай давлат ривожини учун зарур бўлган тадбирларни амалга ошириш ҳам олий ҳукмдор зиммасида бўлган¹. Низомул мулк ҳукмдорнинг фуқароларга муносабатини шундай белгилаган: «Подшоҳнинг бир ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилмасдан иложи йўқ. У зулмкорни жазоламоғи, инсофга чақирмоғи, раийят сўзларини ўз қулоғи билан воситачисиз эшитмоғи керак. Арзчилар энг муҳим сўзларини айтмоқлари, (ҳукмдор эса) улар бўйича ҳукм чиқармоғи лозим. Шунда мамлакатда подшоҳ эзилган ва адл истовчиларни ҳафтада икки кун қабул қилиб, уларнинг сўзини тинглаган экан, овозаси тарқайди. Золимлар бундан чўчидилар, қўлларини калта қиладилар»².

Ҳазнавийлар, қорахонийлар, сомонийлар мисолида кўрганимиздек, салжуқийлар бошқарув тизими ҳам ик-

¹ Низомул мулк. Сиёсатнома, 12-бет.

² Уша жойда, 18-бет.

умумий назорат олиб бориш, сулолага тегишли ер-сувлар, қимматбаҳо молия қоғозлари, зарбхоналар, амалдаги муҳрлар, бозорлар мутасаддилари, солиқчилар, қишлоқ оқсоқоллари ва бошқа амалдорлар устидан назорат олиб бориш. Назорат ўз ўрнида махфий ҳам бўлган.

Девони арз ўзига хос ҳарбий муассаса (ҳарбий вазирлик) бўлиб, лашкарга мўлжалланган маош ва таъминот (озик-овқат ва кийим-кечак), ҳарбийларнинг рўйхати, янгиланиб туриши, ҳарбий қисмларнинг таркибий сони, уларга кетадиган харажатларнинг тури ва ҳажми, транспорт, ҳарбий юришлар чогидаги таъминот, вақти билан ҳарбийлар кўригини ташкил этиш кабиларга масъул эди. Мазкур девон ва умуман девонлар тизими иши қандай йўлга қўйилганини қуйидаги мисол орқали яққол тасаввур қилиш мумкин. Лашкардаги бирон-бир хизматчининг маоши ошириладиган ё қисқартириладиган бўлинса, бу ҳақда, энг аввало молия-солиқ идоралари билан келишиб олиниши зарур ҳисобланган.

Маҳаллий бошқарув тизимига келсак, вилоят бошлиқлари (волий) ҳам ўз девонларига эга бўлганлар. Волийларни олий ҳукмдор тайинлаган. Улар бутун вилоят ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга бошчилик қилганлар: молия, солиқ, суд, ҳарбий ишлар, жазо идоралари волий назорати, тасдиғи, измида фаолият кўрсатганлар.

Туман, шаҳар миқёсидаги бошқарув тизими ҳам вилоятларники каби бўлган, фақат ҳарбий фаолият бундан мустасно эди.

Салжуқийлар даври иқтисодий муносабатлар аҳволига келадиган бўлсак, албатта, биз бутун салтанат, яъни Мовароуннаҳрдан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудда кечган иқтисодий муносабатлар тўғрисида фикр юритмай, асосий эътиборни мазкур масаланинг минтақага алоқадор томонларига тўхталиб ўтсак тўғри бўлади.

Шу маънода ўз даври учун катта аҳамият касб этган деҳқончилик ривожланиб бориб, бунга асосан сунъий суғориш тизимларининг кенгайиб, мукаммаллашиб бориши кенг йўл очиб берган. Чунончи, сув тўғонларини таъмирлаш, янгиларини қуриш, ер ости ва ер усти сув иншоотларини барпо этиш, деҳқончиликнинг илғор усулларидан фойдаланиш, сунъий сув ҳавзаларини яратиш каби тадбирлар ўша замон деҳқончилиги тараққиётидаги асосий омиллардандир. Фаллачилик, боғдорчилик, полизчилик, сабзавотчилик, пахтачилик, пиллачилик соҳаларидаги ютуқлар ҳам илгариги даврлар ва бошқа минтақалардан кам бўлган. Чунончи, Хоразм

қовунлари, Журжон (Гургон) хурмолари, шакарқамиши, лимонлари, Нисо узумлари, беҳилари, бақлажонлари, Марв буғдойи нафақат минтақада, балки ундан ташқарида ҳам шуҳрат қозонган эди.

Деҳқончилик соҳасининг ривожи, албатта, ҳунармандчилик тараққиёти учун тегишли асос яратиб беради. Салжуқийлар даври ҳам бундан мустасно эмас. Шунинг учун ҳам ёзма манбалар, археологик изланишлар натижалари берган гувоҳликларга назар солинса, тўқимачилик (ип газлама, ипак, зигирпоя толасидан тайёрланган матолар ишлаб чиқариш), кулолчилик (коса, хум, кўза, пиёла ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш), гиламчилик, заргарлик, ойнасозлик, темирчилик, қўнчилик каби қатор соҳалар ҳам ички, ҳам ташқи талаб ва эҳтиёжларни қондириш йўлида тараққий этиб борган.

Яна бир муҳим соҳа бу савдо-сотикдир. Савдо-сотикнинг ривожланишида ишлаб чиқариш (деҳқончилик, ҳунармандчилик) билан бир қаторда улкан иқтисодий-савдо маконининг мавжудлиги ҳам муҳим ўрин тутган. Албатта, бундай маконни яратиш осон бўлмаган. Шаҳарларда бозорлар аҳволини яхшилаш, тартиб ўрнатиш, карвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, маълум масофаларда работлар, тўхташ жойлари бино этиш, пул муомаласини назорат қилиш каби қатор муҳим тадбирларни доимо амалга оширишга тўғри келган. Бунинг натижасида минтақанинг Урта ва Яқин Шарқ, Шарқий Европа, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакат ва ўлкалар билан савдо алоқалари гуркираб борган. 1087 йили Султон Маликшоҳ Шарқ ва Ғарб йўналишлараро савдони янада жонлантириш ниятида Хуросон ва Ироқ савдогарларини баъзи бир савдо тўловларидан озод этган¹. Савдо-сотикда қуруқликдан ташқари Каспий денгизи имконларидан ҳам оқилона фойдаланишга интилингани маълум. Каспий денгизи орқали Туркистонга нефть маҳсулотлари келтирилганини биламиз. Ё бўлмаса Сирдарё қуйи оқими, ўнг қирғоғи ерларидан чиқадиган мушк, олтин, кумуш ёмбилар нафақат ташқи бозорда, балки минтақанинг ўзида ҳам ғоятда қадрланган. Умуман олганда, минтақа бозорларида қимматбаҳо мўйна, қорақўл териси, тузланган балиқ, морж қозиқ тишидан тортиб қуруқ мева, нафис матолар, қимматбаҳо тошлар, тақинчоқларгача топиш мумкин эди.

Пул муомаласига келсак, энг юқори даражадаги пул

¹ Сельджукиды... с. 44.

бирлиги ўрнида соф олтиндан зарб этилган динор (қизил динор) қабул қилинган. Таркибида олтиндан ташқари кўшимча металл аралашмаси бўлган ва маҳаллий аҳамият касб этган динор ҳам бўлиб, уни рукний деганлар. Шунингдек муомалада мис дирҳамлар ҳам бўлиб, улар асосан ички бозорга мўлжалланган. Салжуқийлар даврида ҳам чек, аккредитив, вексел туридаги нақд пулсиз муомала қилиш тизими амалда бўлганини алоҳида таъкидлаш лозим¹.

Салжуқийларнинг ташқи алоқалари ҳақида нима дейиш мумкин. Салтанатнинг Шарқий Туркистондан Ўрта денгизгача ястаниши географик жиҳатдан уларни тўғридан-тўғри тарихий Хитой ва Византия билан чегарадош қилиб қўйди. Хитой ҳам, Византия ҳам бундан хавфсираши турган гап эди. Шунинг учун ҳам улар иложи борица салжуқийларнинг заифлашиб боришидан манфаатдор эдилар. Бунда «чўғни бировнинг қули билан ушлаш» сиёсатидан унумли фойдаланишга кўп ҳаракат қилинган. Чунончи, салжуқий Султон Маликшоҳ даврида Византия дипломатик йўллар билан Хитойни салжуқийларга қарши гиж-гижлаб, улар ўртасида уруш чиқаришга обдон ҳаракат қилгани маълум. Аммо Сун хонадонидан бўлмиш Хитой ҳукмдорлари урушдан кўра савдо алоқалари кўпроқ манфаатлироқ эканини англаган ҳолда «шайтон йўлидан» юрмайдилар. Византия бу билан тинчмай энди тўғридан-тўғри гарбда, Европанинг ўзида салжуқийлар, аниқроғи «мусулмонлар хавфи»ни байроқ қилиб, уларга қарши курашга даъват қила бошлайди. Ваҳоланки, ислом динини эндигина қабул қилган салжуқийлар исломни ё унинг «хавфи»ни элтувчи куч бўлолмасдилар. Зеро, ислом дини зуҳуридан кейин дин байроғи остидаги бирон-бир юриш, истило йўқим, асл мақсади ва манфаати билан сиёсий, иқтисодий мўлжаллар билан уйғунлашмаган бўлсин. Демак, салжуқийлар Византия учун, энг аввало сиёсий, халқаро савдо муносабатларида катта рақиб ҳисобланарди. Одатда, рақибни енгиш иши унга нисбатан кўпчилик фикри, яъни мафкурасини қарши қўйишдан бошланганидек, Византия салжуқийларнинг ҳарбий-сиёсий хавфига қарши мафкура, эътиқод омилини қўйди. Бундан Рим черкови ва бошқа Европа мамлакатлари иложи борица фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Шу тариқа XI асрнинг сўнгги ўн йиллигида мафкура бўёқлари билан чапланган, аслида

¹ Батафсил қаранг: Сельджукиды... с. 49—53...

таъсир доиралар курашидаги бир ҳаракатгина бўлган са-
либ юришлари бошланган. Салибчиларнинг шарққа
қараб ҳаракатларини қирқишда салжуқийларнинг хиз-
матлари катта бўлган.

Салжуқийлар ўз тобелигида бўлган юртларда фан ва
маданият тараққиёти учун барча шарт-шароитни яратиб
беришга интиланганлар. Салжуқийлар хонадонига мансуб
олий ҳукмдорми, шахзодами ё маликами, ҳаммалари
мамлакатдаги бирон-бир шаҳарда бир ё бир нечта мадраса
қуришни ўз вазифалари, деб билганлар. Улардан вазир-
лар, амирлар, маҳаллий ҳокимлар ҳам ўрнак олиб иш
тутганлар. Чунончи, тилга олганимиз машҳур вазир Ни-
зомул мулк ўз даврида кўплаб мадрасалар қурдирган. Ҳар
бир мадрасада ўнлаб, юзлаб илм толиблари ҳам диний,
ҳам дунёвий соҳаларда билим олганлар. Мадрасаларда
ҳам табиий-аниқ фанлар, ҳам ижтимоий-диний билим-
лардан таҳсил олинган. Уқувчиларга ойлик нафақа бериб
борилиб, жой билан ҳам таъминланган, уларни ўз даврла-
рининг етук олимлари ўқитганлар, илм толибларининг
ихтиёрида кўп минг жилддан иборат кутубхоналар
бўлган. Баъзи бир мадрасаларда уқувчилар сони минглаб
бўлганини биламиз. Масалан, Низомул мулк томонидан
асос солинган «Низомия» мадрасаларидан бирида олти
минг нафар талаба яшаб, таълим олгани маълум¹.

Илму маърифатга бўлган анъанавий жиддий эътибор
салжуқийлар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади ва
биз буни юқорида таъкидланган ўнлаб мадрасаларнинг
барпо қилиниши орқали ҳам билиб олишимиз мумкин.
Аҳвол ҳақиқатан ҳам шундай бўлганини ўша замонда
яшаган буюк олимлар, шоирлар фаолияти ҳам
тасдиқлайди. Баҳовиддин Абубакр Марвазий, Шарафид-
дин Тусий, Абулҳасан Али Марвазий, Умар Хайём,
Абулҳотам Музафар Исфизорий, Заҳириддин Ғазнавий
каби ҳандасачилар, юлдузшунослар, риёзиётчилар, Ша-
раф аз-замон Муҳаммад Илоқий, саййид Исмоил Жур-
жоний, Фахриддин Розий каби табиблар, кимёгарлар,
Муъизий, Анварий, Собир Термизий, Асириддин Ахси-
катий, Рафъий Марвазий каби йирик шоирлар шулар
жумласидандир. Одатдагидек, улар ўз замонларининг
барча илмларидан хабардор бўлганлар. Масалан, Умар
Хайёмни биз кўпроқ машҳур шоир, аниқроғи, тўртлик-
лар устаси сифатида таниймиз. Ваҳоланки, у етук юлдуз-
шунос ва риёзиётчи ҳам эди. Хайём иштирокида расадхо-

¹ *Батафсил қаранг:* Тарихи адабиёт дар Ирон, 2-жилд, 234—241-бетлар.

на лойиҳаси чизилиб, сўнг бир йил ичида барпо этилган. Унда олиб борилган кузатишлар ва бошқа изланишлар натижасида 1097 йили Умар Хайём Султон Маликшоҳ топшириғига кўра янги тақвим (календарь) тузади. Унинг аниқлиги Григорий календаридан ҳам юқори бўлишига қарамай амалда жорий қилинмасдан қолиб кетган. Бундан ташқари математика тарихида сонлардан бутун мусбат илдиз топишнинг умумий қондасини биринчи исботлаб берган ҳам Умар Хайёмдир.

Ё бўлмаса, кутубхоналар аҳволини олайлик. Билим ва маърифат тарқатишда, буюк аждодларимиз тарихий-маданий меросини сақлашда катта аҳамият касб этган бундай муассасалар салжуқийлар даврида бир талай эди. Тарихчи ва сайёҳ Ёқут Ҳамавий (1179—1229) Марвда бўлганида бу ерда ўнта йирик кутубхона борлигини кўрган. Мазкур кутубхоналарда сақланаётган китоблар қиммати ва сони жиҳатидан дунёда бирон-бир кутубхона унга тенг келолмайди, деб ёзганди тарихчи¹.

Хуллас, салжуқийлар даври ва фаолияти ҳақида кўп ёзиш мумкин. Аммо бир нарса аниқки, Туркистондан чиққан намоянда сифатида салжуқийлар мазкур минтақанинг сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий соҳадаги кўп асрлик тажриба ва анъаналарига суянганлар, баҳоли қудрат ўз фаолиятларида уларни давом эттиришга ҳаркат қилганлар.

АНУШТЕГИНИЙЛАР

Ўзбек давлатчилиги тараққиётида мамлакатимизнинг ҳар бир воҳаю водийсининг ҳиссаси бўлиб келганини биз бир неча бор кўрдик. Шу маънода давлатчилигимиз ибтидоси қарор топган кўҳна Хоразмда XI—XIII аср бошларида кечган сиёсий жараён ва унинг тамом минтақага таъсири катта қизиқиш уйғотади. Биз қуйида шу ердан чиққан, кўпроқ хоразмшоҳлар номила машҳур сулолар фаолияти ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Хоразмшоҳ дейилганда, аслида, Хоразм воҳасида ҳукмронлик қилган сулола вакили тушунилади, яъни Хоразм ҳукмдори (шоҳи) маъносини англатади. Узоқ асрлар давомида бу вилоятда бир қатор сулолалар хоразмшоҳлар унвони остида фаолият кўрсатганликларини биламиз. Масалан, IV—X асрларда африғийлар хонадони,

¹ Уша жойда, 252-бет.

995—1017 йилларда маъмунийлар (Маъмун I, Абулҳасан Али, Маъмун II), 1017—1041 йилларда эса олтунтошийлар (Олтунтош, Ҳорун, Ҳандон) сулолалари хоразмшоҳлар унвони билан бошқарув курсисида ўтирганлар. Аммо Хоразм доирасидан ташқарига чиқиб, мамлакат, минтақа миқёсида от суриб ва бу билан ҳам чекланмасдан бошқарувнинг салтанат даражасига эришган сулола бу ануштегинийлардир (1097—1231). Сўз ҳам айнан ануштегинийлар ҳақида боради.

Ануштегинийлар сулоласининг бошловчиси Ануштегин (вафоти 1097 йил) ҳисобланади. XI асрнинг иккинчи ярмида салжуқийларнинг омади чопган вақтлар эди. Ануштегин салжуқий ҳукмдор Султон Маликшоҳнинг мансабдорларидан бўлиб, ўзининг намунали хизмати эвазига юксак мартаба ва ҳукмдорнинг яқин аёнларидан бири даражасига кўтарилади. Тахминан 1077 йили у Хоразм шиҳналиги (комендант маъносида) вазифасига тайинланади¹. 1097 йили эса ўғли Қутбиддин Муҳаммад Хоразм волийси, яъни ҳокими мавқеига эришади². Унинг ҳокимлиги фақат Хоразм доирасида бўлгани табиий. Қутбиддин Муҳаммад салжуқийлар даргоҳига қарам эди. Ҳар йили ўзи ё ўғли Отсиз орқали марказга вилоятдан ундирилган солиқни олиб бориб турарди. Худди мана шу Отсиз (тўлиқ исми Малик Абу Музаффар Аловиддин Жалолиддин Отсиз) отасидан кейин салжуқий Санжар ҳукми билан Хоразм волийлигига тайинланади. Бу вақтда у ҳали 30 га ҳам кирмаганди. Отсиз ҳам аввалига отаси каби салжуқийлар хонадонига сидқидилдан хизмат қилади. Аммо сиёсатда бўлганидек, ўз мавқеи мустаҳкамланиб ва, аксинча, рақобатчилари заифлаша борганини сезган ҳолда салжуқийларга қарамликдан бош торта бошлайди. Гарчи фаолиятининг сўнгги 20 йили давомида у мутлақ мустақилликка эришиш ва бу билан ҳам чегараланмай ўз ҳукмини Сирдарёнинг қуйи оқимларидаги ерлар ва Хуросонга ҳам ўтқазिशга интилган бўлса-да, аммо моҳият эътибори билан айтадиган бўлсак, унинг замонида Хоразм вилояти тўла эркинликка эриша олмади³. Агар Отсиз замонаси сиёсий манзарасига назар ташлагудек бўлсак, бу вазифани ҳал этиш ҳақиқатан ҳам қийин эканлигини сезамиз. Аввало, нима бўлганда ҳам Султон Санжар

¹ Тарихи жаҳонгушой. Лейден-Лондон, 2-жилд, 1916, 1—2-бетлар.

² Уша жойда, 3-бет.

³ Қаранг: *Буниятова З. М.* Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. Москва, 1986, с. 8—13.

гоятда катта қудратга эга эди. Бунга Отсизнинг ўзи ҳам бир неча бор иқроор бўлган. Иккинчи томондан, шу асрнинг 30-йиллари охири ва 40-йиллари бошида Туркистон сиёсий майдонига чиққан янги куч — қорахитойлар ҳам ниҳоятда қувватга тўлиб турган эдилар. Бекорга Отсиз уларга йилига 30 минг олтин динар тўлаб туришни буйнига олмаган, албатта¹. Аммо шу билан бирга Отсиз фаолияти ўз сулоласининг кейинги ўн йилликларда Туркистон ва ундан ташқарида ҳам амалга оширган ҳаракатларининг асосини яратишда беқиёс бўлди. Яъни Отсиз ануштегинийлар хонадони нафақат бир вилоят, балки улкан минтақада ҳам сиёсат юргизиш, донгдор сиёсий кучлар билан рақобатлаша олишга қодир эканлигини амалда кўрсатганди. Отсиз ва Султон Санжар кетма-кет (1156 ва 1157 йиллари) охиратга сафар қилганлар. Отсизнинг сиёсатини ўғли Эл Арслон (1156—1172) давом эттиради. Очиғини айтиш керак, бу вақтга келиб минтақадаги вазият ҳам анча «бўшашганди». Бу, энг аввало, Султон Санжарнинг ўлиmidан кейин салжуқийлар хонадонидан унинг ўрнини боса оладиган етук сиёсатчининг чиқмаганлигидан, десак тўғри бўлади. Гапнинг қисқаси, Султон Санжардан сўнг шарқий салжуқийлар сиёсий бирлиги инқирозга учраган эди. Бундай шароитда Эл Арслон учун Хоразмда мустақил сиёсат юргизишга эришиш мушкул эмасди. У фақат бу билан чегараланибгина қолмай минтақа бўйлаб ҳам фаол ҳаракат қилабошлайди. Чунончи, у 1158 йили Мовароуннаҳрда қорахитойлар билан тўқнашиб, қўли баланд келган ҳолда улар билан сулҳ тузади². 1167 йили эса Нишопурни эгаллайди ва Озарбайжонга ҳарбий юриш уюштиради³. Аммо Эл Арслонга ҳам марказида Хоразм бўлган, барча томонидан тан олинган қудратли сиёсий уюшмага асос солиш насиб этмаган.

Хоразмшоҳларнинг забардаст сиёсий куч сифатида рўёбга чиқа олмаганликларининг бош сабабларидан бири бу ички низоларга барҳам бера олмаганликларидир. Чунончи, Эл Арслондан сўнг унинг ўғиллари Аловиддин Такаш ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида 20 йилдан ортиқ вақт давомида тахт учун кураш кетади. Ҳар иккови ҳам гоҳ қорахитойларга, гоҳ Ҳиротдан Шимолий Ҳиндистонгача бўлган ҳудудда ҳукмронлик қилиб турган гурийлар

¹ Тарихи жаҳонгўшой, 2-жилд, 88-бет.

² Уша жойда, 16—17-бетлар.

³ Государство хорезмшахов..., с. 35.

сулоласига, гоҳ эса Хуросон амирларига суянган ҳолда ўзаро кураш олиб борганлар. Бироқ бундан бирон-бир наф чиқмади, на сулола, на Хоразм юксалди. Фақат Султоншоҳ вафотидан сўнггина (1193 йил) Такаш якка ҳукмдор сифатида кенг қамровли сиёсат юргизиш имконига эга бўлди. 1194 йили у Фарбий Эроннинг аксар қисмини бўйсундирди, кейин Кермонда ҳам унинг номига хутба ўқилади. Ҳукмронлиги сўнггида у ҳатто Бағдодни — халифалик пойтахтини забт этишга ҳам шайланади. Аммо юриш чоғида, 1200 йилнинг ёзида, йўлда вафот этади¹. Ундан қолган мерос — Туркистон ва Эронни ўз ичига олган салтанат курсисига Аловиддин Муҳаммад (1200—1221) чиқади. 1210 ва 1212 йилларда икки уринишда у қорахитойлар масаласини бутунлай ҳал қилади². Бу воқеа унинг обрў-эътиборини ниҳоятда ошириб юборади. Иккинчи Искандар, иккинчи Султон Санжар лақаблари билан машҳур бўлган Султон Қутбиддин Муҳаммад саъй-ҳаракатлари туфайли 1217 йилга келиб Озарбайжон, Эрон, Хуросондан Ҳиндистонгача бўлган ерлар хоразмшоҳлар измига тушганди. Шу йил охирида у ҳам Бағдодни эгаллаш ҳаракатига тушади, аммо об-ҳаво оғир келиб, мўлжал амалга ошмай қолади. Султон Муҳаммаднинг асосий мақсади Сурия, Кичик Осиё ва Мисрни ҳам бўйсундириш эди. Хуллас, Чингизхон босқини арафасида хоразмшоҳлар сулоласи дунёнинг энг қудратли сиёсий кучларидан бирига айланганди. Орол денгизидан Ҳинд океанигача, Ироқдан Шарқий Туркистонгача бўлган улкан ҳудуд тақдири Хоразмда ҳал бўларди³.

Худди шу даврда шарқда бошқа бир ҳарбий-сиёсий куч қудратга тўлиб бораётганди. Албатта, биз бу ерда Чингизхон асос солган ҳарбий-сиёсий кучманчи уюшмани назарда тутяпмиз. XIII аср унингчи йиллари охирида Шарқда икки йирик куч — хоразмшоҳлар ва чингизийлар ҳукмронлиги шароитида уларнинг ўзаро тўқнашишлари табиий ҳол эди. Қатор манбалар, илмий адабиётларда чингизийларнинг Мовароуннаҳрга юришлари сабабини турлича изоҳлашга ҳаракат қилинади-ю, аммо оддий бир ҳақиқатга кўп ҳам эътибор берилмайди. Хоразмшоҳлар ҳам, чингизийлар ҳам сиёсий куч сифатида шундай бир қувватга эга эдиларки, ёнма-ён турган бир

¹ Уша жойда, 38—61-бетлар.

² Тарихи жаҳонгушой, 2-жилд, 74—84-бетлар.

³ *Ан-Насави*. Жизнеописание, с. 45.

шароитда уларнинг ўзаро тўқнаш келмасликлари мумкин эмасди (худди, масалан, македониялик Александр ва аҳамонийлар, Амир Темур ва Боязид ўртасидаги рақобат каби). Баҳона эса доимо топилади. Хоҳ у томондан, хоҳ бу томондан. Одатда, Чингизхоннинг Мовароуннаҳрга лашкар тортишига сабаб қилиб 1218 йилги Ўтрор воқеаси кўрсатилади, яъни Чингизхон элчилик-савдо карвонининг Ўтрорда қатл этилиши Чингизхон газабини кўзгаган, қабилидаги фикрлар олға сурилади.

Ваҳоланки, икки томон ўртасида уруш чиқиши муқаррарлиги ҳам Султон Муҳаммадга, ҳам Чингизхонга бошданоқ аён эди. Бу борада ташаббус кўпроқ Чингизхонда бўлган. 1218 йили хоразмшоҳга юборган номасида у Султон Муҳаммадга ўғлим, деб мурожаат қилади¹. Дипломатия тилида бу «қаролим» деган билан баробар бўлиб, аслида бу жангга ундаш эди. Ҳозирча бизга номаълум қандайдир сабабларга кўра Султон Муҳаммад бундай қилмайди. Ўтрордаги воқеага келсак, элчилар ва савдогарларнинг ўлдирилиши ҳам айб сифатида Султон Муҳаммадга қўйиб келинади. Ваҳоланки, бизнинг назаримизда, унинг бундан бошқа иложи йўқ эди. Бу карвон фақатгина элчилик ва савдо карвони бўлмай, балки ундаги 100 кишига ўлкадаги турли ерларда савдо билан шуғулланиш учун Чингизхон кўрсатмаси билан маблағ ажратилган эди². Бошқача айтганда, мазкур кишилар жосуслик фаолияти билан шуғулланишлари мўлжал қилинган. Умуман олганда, Чингизхон бўлажак жанг майдони бўлмиш ўлкани жуда яхши ўрганганди. Буни Султон Муҳаммад яхши биларди ва унга чек қўйиш зарурлигини ҳам англади. Биз ҳатто шундай фараз қилишимиз мумкинки, Ўтрордаги тўкилган қон Чингизхон томонидан аввалдан пишитилган режа асосида амалга оширилган. Чунки мазкур воқеа тарихий баёнининг бир чўпчакнамо томони бор. Яъни карвоннинг барча кишилари қириб ташланган-у, фақат бир киши омон қолиб, бу ҳақдаги хабарни Чингизхонга етказган. Ваҳоланки, шундай катта шаҳар Ўтрорда бир неча юз одам қатл этилиши, нима бўлганда ҳам, бекитиқча қолмасди.

Ўз ўрнида Султон Муҳаммад ҳам қатор хатоларга йўл қўйган. Чунончи, душман билан бўладиган жангларда қандай тактикадан фойдаланиш масаласида у саботсиз-

¹ *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. Т. 1. Книга 2, с. 188. Жизнеописание, с. 77—78.

² Муғулларнинг хуфия шажараси, 1979, 132-бет (қозоқча матн).

лик ва калтабинлик қилди. Ваҳоланки, ҳарбий кенгашда бир қатор таклифлар ўртага ташланганди: барча ҳарбий кучни (600 минг киши атрофида) бир ерга тўплаб, ҳарбий юришда толиқиб турган душманга Сирдарё бўйида хужум қилиш; ганимни Мовароуннаҳрга киритиб, қулай вазиятда унга зарба бериш (Жалолиддин таклифи); тоғликларга чекинган ҳолда мўғуллар учун ноқулай дараларда жанг қилиш; Ғазнага ва ҳатто Ҳиндистон томон чекиниб ўша ерда жанг олиб бориш¹. Султон Муҳаммад буларнинг барчасини инкор қилган ҳолда бошқа бир йўлни танлайди, яъни ҳар бир шаҳар ва қалъа кучига суянган ҳолда ҳимояланишни маъқул топади. Бу эса ҳарбий кучнинг аввал бошданоқ бир неча майда-майда қисмларга бўлиниб кетишига олиб келади. Натижада, 1220 йили Бухоро, Самарқанд, 1221 йили Урганч, Термиз қўлдан кетади. Хўжанд ҳокими Темур Малик, Жалолиддин хоразмшоҳ мардликлари нечоғлик юқори бўлишига қарамай ташаббус қўлдан кетгани сабаб урушда ютқазилади². Шу ерда биз бир масалага—мағлубиятнинг бош сабабига диққатни жалб этмасдан қололмаймиз.

Чингизхон нечоғлик қудратли қўшинга ва ақл-заковатга эга бўлишидан қатъи назар Султон Муҳаммад имкониятлари ундан кам эмасди. Юқорида тилга олинган улкан ҳудудни ўз қўл остида бирлаштиришга муваффақ бўлганлиги унинг имкониятлари ниҳоятда катта бўлганидан далолат беради. Шунга қарамай маданий жиҳатдан қоққ бўлган сиёсий кучга кураш бой берилди. Бунинг сабаби нимада? Фикримизча, Султон Муҳаммад ҳукмронлиги даврида давлатчиликда ўзига хос икки ҳокимиятчиликнинг юзага келишида. Юқорида Низомулмулкнинг подшоҳлик ишига аёллар ва гўдакларни аралаштирмаслик кераклиги ҳақидаги фикрини келтириб ўтгандик. Султон Муҳаммад замонида эса худди шу ҳол юзага келади. Унинг онаси Туркон хотун давлат ишларига тўғридан-тўғри аралаша бошлайди. У давлат бошқарувидаги энг муҳим масала — давомийлик, яъни валиаҳдлик масаласига аралашиб ўзининг ҳукмини ўтказди. Валиаҳд қилиб Султон Муҳаммад мўлжаллаган Жалолиддин эмас, онаси талаб қилган кенжатоё Узлоқшоҳ тайинланади. Кенжа ўғилнинг онаси эса ўз ўрнида Туркон хотун қавмидан бўлиб, Туркон хотун ўз қавмига доим ён босиб келарди. Туркон хотун аслида қипчоқ

¹ Государство хорезмшахов..., с. 138.

² Қаранг: Тарихи жаҳонгўшой, 1- жилд, 70—102- бетлар.

уруғларидан бирига мансуб бўлиб, ўз вақтида Такаш қипчоқларни ўзига оғдириш ниятида унга, қипчоқ хонининг қизига уйланганди. Вақти келиб Туркон хотун кўмагида қипчоқлар хоразмшоҳлар салтанатида катта мавқе касб этишларини у хаёлига келтирибди дейсизми. Хуллас, кўчманчи шароитдан чиқиб, ўтроқ ва юксак маданиятли муҳитда бирданига юксак даражага эришган амирлар, ҳарбийлар иложи борича ўз мавқеларини қандай бўлмасин мустаҳкамлаб боришга ҳаракат қилганлар. Қолоқликдан бирданига, деярли ҳеч бир уринишсиз, Туркон хотун ёрдамида маданиятнинг ва у билан боғлиқ барчанинг марказида бўлиб қолиш, албатта, эгаллаган жойни сақлашга ундайди. Лекин бу жараён хоразмшоҳлар ва, умуман, давлатчилик устунлари заифлашиши ҳисобига кечди. Султон Муҳаммад ва ана шу тоифа амирлари ўртасидаги тафовут шунчалар бўлганки, вазиятдан усталик билан фойдаланган Чингизхон кўрсатмаси билан бир қалбаки хат тузилган ва унда гўёки мазкур тоифа амирлари Чингизхонга мурожаат қилиб, уни зориқиб кутаётганликларини ёзадилар. Бу хат жосуслар орқали тарқатилиб, Султон Муҳаммадга етиб боради ва унинг собитлигига катта зарба беради¹.

Демак, давлат марказида қабилавий манфаатларни ҳамма нарсадан афзал билувчиларга ўрин бўлмаслиги керак экан. Бу борада Туркон хотун шунчалар паст бўлганки, Чингизхон тутқунлигида бўлиб турган бир вақтида унга қочиб Жалолиддин олдига борайлик дейишганда, Ойчечакнинг ўғлига (Жалолиддинга) қарам бўлгандан кўра Чингизхон кўлидаги асирлик ва бу ердаги камситишлар менга азизроқдир, деган экан². Гарчи Султон Муҳаммад ўлими олдидан (1221 йили) ўғли Жалолиддинни валиаҳд қилиб тайинласа-да, фурсат қўлдан кетганди. Шунга қарамай давлат ва халқ олдида ўз масъулиятини ҳеч қачон унутмаган Жалолиддин душманга қарши курашни тўхтатмайди. Тўғри, у Урганчни тарк этади ва Нисо, Қандаҳор атрофида, Чорикорда, Ғазна яқинида бўлган жангларда мўғулларга шундай зарбалар берадики, ўз енгилмасликларига ортиқча бино қўйган мўғуллар ичини алам ва афсус доғ қилади³. Шунда Жалолиддинга қарши шахсан Чингизхоннинг ўзи отланади.

¹ Жизнсописание, с. 82.

² Уша жойда, 85-бет.

³ Уша жойда, 102, 105, 109, 125 ва бошқа бетлар; Собрание летописей, т. I, книга 2, с. 220—221.

ди. Бу ўз ўрнида унинг мавқеи ва қудратини янада оширади. 1230 йили эса Жалолоддин Кичик Осиёнинг жануби-шарқий қисмини забт этади¹. Бир сўз билан айтганда, мазкур йилларда Жалолоддин шарқдан босиб келаётган мўғуллар билан бас келишга ягона куч ва, умуман, Ғарб мамлакатларини улардан тўсиб турган қалқон ҳисобланарди. Буни ғарбий мусулмон давлатлари тан оладилар. Бу ҳақиқат мўғулларга ҳам аён эди. Шунинг учун ҳам улар Жалолоддинга мурожаат қилиб, ўзаро сулҳ тузишни таклиф қиладилар. Аммо, у бунга юрмайди, чунки ўз она-юртини хароб этган, халқини хўрлаганлар билан келишишга унинг миллий ғурури йўл қўймасди. Гарчи Жалолоддиннинг мўғулларга қарши курашдаги қалқонлиқ ролини барча мусулмон давлатлари тан олсалар-да, амалда унинг атрофига бирлашишни истамасдилар. Бу эса ўз ўрнида мўғулларнинг ғарбга қараб силжишларига муносиб шароит яратиб берарди. 1231 йили Озарбайжонни забт этган мўғуллар яна Жалолоддиннинг қаршилигига учрайдилар. Аммо тасодиф туфайли 1231 йилнинг 17 ва 20 август оралиғида Жалолоддин бир курд томонидан Маёфорикин (Кичик Осиё) атрофида ўлдирилади².

Жалолоддин ҳақида кўп ёзиш мумкин ва керак ҳам. Аммо бир нарса равшанки, агар мўғуллар босқинининг дунё халқлари тарихида тутган ўрни инобатга олинса, Жалолоддин кишилиқ тараққиётидаги энг буюк давлат арбоби ва йирик лашкарбошиларидан бири сифатида гавдаланиши керак. Унинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги улуғвор ўрни эса табиий равишда юксақдир.

Ануштегинийлар замонида давлат бошқаруви қандай бўлган, саволи туғилиши табиий. Ануштегинийлар даври бошқарувида ҳам илгари кўриб ўтилган сулолалар бошқарувидан фарқли тизим бўлмаган. Зеро, бир томондан, сулолалар ўзгариши билан воқелик, яъни макон ва анъаналар ўша-ўшалигича қолаверган, иккинчи томондан, ануштегинийлар маълум муддат салжуқийлар даргоҳи билан ниҳоятда яқин муносабатда бўлганликлари учун улардаги бошқарув тизими тажрибасини ўзлаштиришлари қийин бўлмаган. Демак, давлат бошқаруви икки тизимдан: даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган.

Даргоҳда ҳожиб, улуғ ҳожиб тутган мавқе хусусида

¹ Жизнеописание, с. 186; Сборник летописей, т. I, книга 2, с. 243—244.

² Жизнеописание, с. 297.

ди. Яна бир муҳим лавозим бу қиссадордир. У ҳафта давомида султонга тушган арзлар, шикоятларни йиғиб, жума куни кечаси ҳукмдорга топширади. Кейин эса ҳар бир арзчи ё шикоятчига тегишли жавобини беради. Бу мансабга ҳам ҳар ким тайинлана берилмасди. Зеро, ҳукмдор билан оддий халқ ўртасида алоқа боғлаб, раийят аҳволи ва зоридан хабардор қилиб туриш савобли ишини ҳамма ҳам ҳалол бажара олмаслиги табиий. Даргоҳда шунингдек чашнигир — султонга бериладиган овқат, ичимликларни текшириб кўрувчи, жомадор, султоннинг котиби (даватдор), шаробдор, фаррош, байроқдор (амири алам), хос хизматкорлар бошлиғи (малики хавас) каби хизмат ва вазифалар ҳам бўлгани маълум¹.

Ижроия ишларини девонлар (вазирликлар) олиб бориб, бу тизим тепасида вазир (бош вазир) турган. Вазир ҳам ҳукмдорнинг энг яқин кишиларидан, биринчи маслаҳатчиси сифатида гавдаланади. Ўз фаолиятида у фақат султон олдидагина жавобгар бўлган. Расмий тадбирлар, турли мақсаддаги музокараларда ҳукмдор номидан иш тутган. Унга барча амалдорлар, ноиблар, ҳарбийлар бўйсунган. Ишдан олиш, ишга тайинлаш, маош, нафақа тайинлаш, хазина ва солиқ тизимини назорат этиш, маҳаллий вазирлар ҳисоботини олиш каби қатор вазифалар унинг ваколатида бўлган².

Девонларга келсак, уларнинг фаолияти салжуқийлар замонасидаги тизимдан деярли фарқланмаган. Иншо ёки туғро девони расмий ҳужжатлар, ёзишмаларни тузиш билан шуғулланган. Молия ишлари билан истифо девони, давлат назорати тадбирлари билан ишроф девони, ҳарбий масалалар, чунончи, қўшинни қурол-аслаҳа билан таъминлаш, қўшин қисмлари шахсий таркибининг назорат қилиш, ҳарбийларга ажратилган ер-сув назорати, ҳарбий кўриқлар ўтказиш кабилар билан девони арз ё жайш шуғулланган. Яна бир девон бўлиб у девони хос дейилган. Ҳақиқатан ҳам бу махсус девон ҳисобланиб, ҳукмдор сулолага тегишли ер-сув, мол-мулк, султон мамлукларига маош бериш вазифалари билан машғул бўлган³.

Икки оғиз сўз хоразмшоҳлар қўшини ҳақида. Хоразмшоҳлар ўз даврининг энг қудратли лашкарига эга бўлганлар. Юқорида зикр этилган қорахитойларга қарши ҳарбий юришда Султон Муҳаммад ихтиёрида 600 минг отлич аскар бўлгани маълум. Худди шундай куч Бағдод

¹ Жизнеописание, с. 92, 115, 129, 198, 219, 241 и другие.

² Государство хорезмшахов..., с. 93.

³ Жизнеописание, с. 166, 196, 308, 342, 352 и другие.

юришига ташланган. Муғуллар босқини арафасида эса хоразмшоҳлар тахминан 600 минг отлиқни ўз қўл остида-рида бирлаштириш имконига эга эдилар¹. Албатта, бу ерда пиёда аскарлар, турли кўмакчи қисмлар назарда тутилмаяпти. Бундай улкан лашкарни тайёргарликда тутиш, таъминотидан хабардор бўлишнинг ўзи бўлмаган. Яна шу нарса маълумки, ҳарбий қисмларда аёллар ҳам эркаклар билан баробар жанг қилганлар.

Олий ҳукмдорнинг махсус шахсий гвардияси (ҳарос) ҳам бўлиб, улар фақат мамлуклардан иборат бўлган. Чунончи, Султон Муҳаммаднинг шахсий гвардияси 10 минг кишини ташкил қилган. Кези келганда шуни алоҳида қайд этиш керакки, мазкур қисм жангчиларини паҳлавонлар ҳам деб аташган. Шунингдек, ҳарбий назоратчи, сипоҳсалор, соҳиби жайш (вилоят қўшини бошлиги), амир ул-умаро, малик (10 минг қўшин бошлиги), човуш (чопар), жосус (разведкачи), аскар қозиси каби хизмат ва вазифалар бўлган².

Улкан минтақада сиёсий яхлитлик ва барқарорликка эришилиши, табиий равишда, ижтимоий-иқтисодий муносабатларда ижобий ўзгаришлар ҳосил бўлишига сабаб бўлиши аниқ эди. Археологик изланишлар, ёзма манбалар гувоҳлигига кўра сунъий суғоришга катта эътибор берилиб, воҳалар имконидан иложи борича кенг фойдаланишга ҳаракат қилинган. Натижада деҳқончиликнинг ривожланишида узилиш бўлмаган. Бизга илгаридан маълум маҳсулот турларининг барчаси етиштирилган. Шаҳарларда ҳаёт қайнаб, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ривожланган. Мамлакатда ишлаб чиқарилган турли хилдаги газламалар, заргарлик буюмлари, кийим-кечаклар, гилам, поёндоз, тери, жун, ёғ-мой, совун, қурол-аслаҳа, эгар-жабдуглар, ҳўл мева, қуруқ мева, ипакликлар, жавоҳирлар ва бошқа кўплаб маҳсулотлар ҳам ички бозорда, ҳам ташқи бозорда харидоргир эди. Албатта, бунда тегишли давлат идораларининг ҳиссаси ҳам катта бўлган. Чунончи, доим бўлганидек мухтасиблар бозорлардаги нарх-наво, маҳсулотларнинг сифати, тошу тарозунинг аҳволидан хабардор бўлишни тўхтатмаганлар. Карвон йўлларида тўхташ жойлари, сув омборлари, ҳавзалари қурилган ё борлари таъмирланган, катта карвонларни қўриқлаб боришга ҳатто султоннинг шахсий паҳлавонлари ҳам жалб этилган.

¹ Жизнеописание, с. 55; Сборник летописей, т. I, книга, 2, с. 191.

² Жизнеописание, с. 54, 67, 71, 92, 128, 146, 153, 180, 186, 196 и другие; Государство хорезмшахов..., с. 90—91.

Хоразмшоҳлар даври фан ва маданият равнақи ҳам аъло даражада бўлганини биламиз. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки юртимиз анъанавий равишда фан ва маданият бешиги бўлиб келаркан, гап фақат у ёки бу даврда иқтисодий-ижтимоий тараққиёт аҳволи ва давлат арбобларининг нечоғлик илм-маърифатли эканлигида қолган. Хоразмшоҳлар замонида айни шу икки омил ўзаро уйғунлашган эди. Хоразмшоҳларнинг барчаси чуқур билим эгаси эдилар. Улар ҳам дунёвий, ҳам диний билимларни эгаллаганлар. Масалан, Отсиз қасидалар, рубоийлар ёзган, кўплаб назм намуналарини ёддан айтиб бера олган, санъат ва илмга катта ихлос билан қараган. Рубоийларидан бирида у шундай дейди: «Дунё белига урилган тамга менинг фармонимдир, фалак қулоғидаги халқа менинг паймонимдир. Бугун шундай салтанатни қўлда тутсам-да, Дўст ризолигига эришиш менинг иймонимдир»¹. Такаш, Эл-Арслон, Султон Муҳаммад ва хоразмшоҳларнинг бошқа намояндалари ҳам кенг билимли, шеър ва санъатни қадрловчи бўлганлар, назмда ижод қилганлар. Такаш эса айниқса уд чалишни ўрнига қўйган².

Юқорида биз хоразмшоҳларнинг барчаси кенг билимлар эгаси эдилар деярганмиз, бу билан нафақат ануштегинийларни, балки умуман хоразмшоҳлар унвони билан машҳур сулолаларни, жумладан, маъмунийларни ҳам назарда тутамиз. Чунончи, Маъмун II (1010—1017) фан ва маданиятга ҳомийликда ўрта асрлардаги энг донгдор ҳукмдорлардан бири саналиб, пойтахт Урганчда ўз даврининг Академиясига асос солган. Бу масканда яратилган шарт-шароитдан Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, Абулхайр Ҳаммор, Наср Ироқ, Ибн Мискавайҳ каби буюк даҳолар баҳраманд бўлиб, ўз ижодларини чархлаган эдилар³. Кези келганда шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, Хиванинг 2500 йиллиги тантана қилинган 1997 йилда Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов фармони билан Хоразмда Маъмун Академияси қайтадан тикланди. Демак, орадан минг йил ўтиб тарихий адолат қарор топди ва бу ҳол шубҳасиз ўзбек давлатчилиги тарихини тиклашда катта аҳамият касб этади⁴.

¹ Тарихи жаҳонгўшой, 2-жилд, 3—4-бетлар; Тарихи алабиёт, 2-жилд, 35-бет; Мажма ал-ансоб, 134-бет.

² Государство хорезмшахов..., с. 61.

³ Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни. 1972, с. 120—121, 346—363.

⁴ Батафсил қаранг: Ислоҳ Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Тошкент, 1998, 374—381-бетлар; Хабарнома № 4 (28), 1997, Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг нашри, 21—25, 96—97-бетлар.

Мамлакатимиз ва миллатимизнинг, арбобларимизнинг фан ва маданиятга бўлган чанқоқлиги азалий жараён экани ануштегинийлар даврида яна бир бор исботланди. Бу замонда мадрасалар барпо этиш, кутубхоналар очиш, уларни китоблар билан тўлдириш, истеъдод эгаларининг бошини силаш, асраб-авайлаш одати сақланибгина қолмай, янада ривож топди. Зиё маскани бўлмиш кутубхоналар фаолиятига катта эътибор берилган. Масалан, Бухоро вилоятидаги шаҳарлардан бирида фуқаролар, яъни умумий кутубхона мавжуд бўлиб, унда сақланадиган қўлёзма асарлар ғоятда ноёб ҳисобланган. Худди шундай кутубхоналар ўлканинг бошқа ерларида ҳам, масалан, Хоразмда¹ бўлгани маълум. Мадрасаларга келсак, манбаларда ёзилишича, бундай билим масканлари салтанат маркази Хоразмдан ташқари Нишопур, Исфаҳон ва бошқа шаҳарларда ҳам қад кўтарган. Уларда ўқиш жараёнига жуда катта масъулият билан қаралганини шундан ҳам билиб олса бўладики, мадраса раҳбари ва мудarrisлар олий ҳукмдор ё унинг жойлардаги ноибининг махсус буйруғи билан тайинланганлар². Чунки ҳар қандай жамият, у қанчалик турли имкониятларга эга бўлмасин, агар шу имкониятларни юзага чиқаришга қодир мутахассислар бўлмас экан, улар оғизда қолаверадди. Мутахассислар эса тарбияланади, парвариш этилади. Хоразмшоҳлардан Отсиз, Такашларнинг шу маънодаги буйруқларини таҳлил қиларканмиз, улар мазкур ҳақиқатни жуда тўғри англаганликлари намоён бўлади. Шунинг учун ҳам улар таълим ва тарбия, фан соҳаларига мутасаддиларнинг илмли, иймонли, ҳурматли, ҳалол бўлишларига катта эътибор билан қараганлар³. Мазкур сиёсат ўз мевасини ҳам берган. Баҳовиддин Марвазий, Абу Али Ҳасан Бухорий, Заҳририддин Ғазнавий, Исмоил Журжоний, Фахриддин Розий, Маҳмуд Замаҳшарий, Абулфатҳ Хоразмий, Абулқодир Журжоний, Сирожиддин Хоразмий, Рашидиддин Вотвот, Сайфи Исфарангий, Зиё Хўжандий, Нажмиддин Кубро, Мажидиддин Хоразмий каби ўнлаб математиклар, юлдузшунослар, табиблар, тарихчилар, шоирлар, файласуфлар, адиблар, тилшунослар, мутасаввуф олимлар шулар жумласидандир. Албатта, биз ва ҳамкасбларимиз мазкур рўйхатни янада давом эттириб, уларнинг ҳар бири ҳақида кўплаб қоғоз қорала-

¹ Жизнеописание, с. 94; Государство хорезмшахов..., с. 127.

² Жизнеописание, с. 241; Государство хорезмшахов..., с. 126—127.

³ Уша жойда.

шимиз мумкин. Аммо бу алоҳида тадқиқот учун мавзу бўлгани сабабли қуйида уларнинг баъзи бирларининг эътиборга молик жиҳатларига диққатни жалб этмоқчимиз.

Қутбиддин Муҳаммад ва Отсиз замонларида машҳур тиббиёт олими Саййид Исмоил Журжоний фаолият кўрсатиб, бир қатор қимматли асарлар яратган. Улар орасида Қутбиддин Муҳаммадга бағишланган «Заҳирайи Хоразмшоҳий» асари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу асарнинг қиммати шу қадар бўлганки, Жолинус (Гален), Муҳаммад Закариё, Ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий асарлари билан бир қаторда тиббиёт соҳасидаги энг муҳим асар ва манбалардан бири сифатида қабул қилинган. Ун икки жилддан иборат бу асар тиббиётнинг барча йўналишлари, ташриҳ, оддий ва мураккаб дорилар ҳақидаги тадқиқотларни ўз ичига олган. У араб ва турк тилларига таржима қилинган. Исмоил Журжонийнинг энг катта хизматларидан бири шундаки, у Ибн Синодан кейин тиббиёт соҳасидаги барча йўналишларни янги тадқиқотлар асосида қайтадан баён қилиб чиққан¹. Олим фаолиятининг биз учун қадрли томонларидан яна бири шундаки, Ибн Сино юртимиздан «бир чиқиб» қолган ягона буюк тиббиёт олими эмас, балки бу соҳа ундан кейин ҳам бизда юксак даражада тараққий қилиб келганлиги маълум бўлади. Зеро, ўтмишдаги олиму фозилларимиз илму тафаккурга доимо содиқлик билан хизмат қилиб келганлар. Уларнинг содиқлик тўғрисидаги тушунчалари ватанга нисбатан ҳам юксак даражада эди. Буни биз машҳур мутасаввуф олим ва шоир Нажмиддин Кубро мисолида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Таҳсил олиб юрган ёшлик йилларида ким билан баҳс ё мунозара қилса, доим устун келгани учун Нажмиддинга «таммат ул-кубро», яъни «буюк ғолиб» лақаби берилган экан. Бориб-бориб биринчи сўз (таммат) тушиб қолиб «Кубро» лақаби сақланиб қолган. Нажмиддин Кубро нафақат илм баҳсида, балки ватан учун курашда ҳам энгилмас бўлган. 1221 йили мўғуллар Урганчни қамал қиладилар. Мудофаачилар орасида машҳур шайх Нажмиддин Кубро ҳам борлигини эшитган Чингизхон унга одам юбориб, «мен Хоразмни ер билан яксон қиламан, замона авлиёси ул зот у ерни тарк этиб бизга қушилмоқлари лозим» деб таклиф қилади. Шайх Чингизхонга шундай жавоб берган экан: «Мана, етмиш йилдирки,

¹ Тарихи адабиёт, 2-жилд, 314—315-бетлар.

тақдирнинг аччиқ-чучугини Хоразм ва унинг халқи билан бирга тортиб келяпман. Фалокат бўсағада турган бир вақтда элимни тарк этишим инсонийлик ва олижанобликдан бўлмайти»¹. Ўша замон тарихчиларининг гувоҳлик беришларича, Нажмиддин Кубро ўз халқи билан бирга қулликдан кўра шаҳидликни афзал билиб душманга қарши курашда ҳалок бўлган, аммо унга таслим бўлмаган.

Энди икки оғиз сўз хоразмшоҳлар даврида Туркистоннинг ташқи сиёсий-дипломатик алоқалари тўғрисида. Ўша замон тарихчилари қолдирган гувоҳликларга кўра, рус подшоҳи Владимир (978—1015) хоразмшоҳлар ҳукмдорига ўз элчиларини юбориб, ислом динини қабул қилиш борасидаги ниятини билдиради ва шунга кўра хоразмшоҳ руслар ўлкасига имомлардан бирини юбориб, мусулмончилик қонун-қоидаларини ўргатишда русларга ёрдам беришни тайинлайди². Агарда Владимир даврида Рус давлатининг расман христианликни (988 йили) қабул қилгани назарда тутилса, шундай хулоса қилиш мумкинки, жамият ҳаётида катта аҳамият касб этувчи бу жараёнга, яъни мажусийликдан якка худоликка ўтишга ўта жиддий равишда тайёргарлик кўрилган. Шу маънода мусулмончиликни қабул қилиш масаласи ҳам кун тартибда турган. Зеро, бу динга кириш мусулмон оламига кириш, унинг имкониятларидан, масалан, ҳарбий кучидан Византия «кофир»ларига қарши курашда фойдаланиш йўлини очиб берарди. Туркистон эса ўша вақтларда мусулмон дунёсининг энг қудратли ва кенг имкониятли мамлакатларидан бири сифатида Рус давлати подшоҳлари учун ўз ички ва ташқи сиёсатларини амалга оширишда катта қўрғон бўлиши муқаррар эди.

Мамлакатимиз имкониятларидан ҳамма фойдаланиб келган ва шунга интилган. Қизиги шундаки, бу ўлканинг имкониятлари ҳатто унинг ҳудудидан ташқарида ҳам залворли таъсирга эга бўлган. Буни биз юқорида тилга олинган Жалолоддин ўлиmidан кейин Яқин Шарқда вужудга келган вазият, унда туркистонликларнинг иштироки орқали ҳам кўриб олишимиз мумкин. Жалолоддин нобуд бўлган бўлса-да, аммо унинг сафдошлари — хоразмлик амирлар ва уларнинг қўл остидаги минглаб аскарлар ҳаёт эдилар. Бу жуда катта куч эди.

¹ Ўша жойда, 1013—1014-бетлар; Собрание летописей, т. 1, книга 2, с. 217.

² *Муҳаммад Авфий*. Жавоме ал-ҳикоят ва лавоме ар-ривоят. Ўзбекистон ФАШИ ҚЖ. Рақами 2836, 65 б-варақ.

Манбаларда улар умумий ном — хоразмликлар номи билан аталганлар. Ҳарбий маҳорат ва уюшқоқликда гоётада пухта тайёргарлик кўрган, ўзлари ҳам шижоатли хоразмликлар Жалолиддин Улимидан сўнг яна ун беш йил давомида Ироқ, Кичик Осиё, Сурия, Миср сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутиб келганлар. Уларнинг қудрати-га суяниб Яқин Шарқ маҳаллий туркий сулолалари Дамашқ, Қоҳирани забт этишга муваффақ бўлганлар. 1241 йили эса хоразмликлар Қуддусни эгаллайдилар ва 1229 йилдан бери салибчилар қўлида бўлган бу муқаддас шаҳарни мусулмонлар ихтиёрига қайтардилар.

Юқорида биз Жалолиддинни мўғуллар ва Яқин Шарқ, Европа ўртасидаги тўғон, деб таърифлаган эдик. Худди шунга ўхшаш таърифни мусулмонлар ва салибчилараро курашда фаол иштирок этган хоразмликларга нисбатан ҳам берсак бўлади. 1244 йили улар Миср қўшинлари билан иттифоқда Сурия ҳукмдорларининг салибчилар билан биргаликдаги катта лашкарига қаттиқ зарба берадилар. Манбаларда ёзилишича, шу жангда салибчиларни тор-мор қилганлар худди мана шу хоразмликлар эди. «Бу улуғ кун бўлганди. Ислом зуҳуридан сўнг бундай кун ҳеч қачон бўлмаганди», — деб хотима қилганди тарихчилардан бири¹.

Шундай қилиб, биз ўзбек давлатчилиги тарихида ўчмас из қолдирган яна бир сулола — ануштегинийлар (хоразмшоҳлар) ҳақида сўз юритдик. Доим бўлганидек, мазкур сулола намояндалари ҳам хоҳ ички сиёсатда, хоҳ ташқи алоқаларда бўлсин, ўзларининг бор имкониятлари, афзалликларини рўёбга чиқариш, шу мамлакатни, унинг халқини дунёга олқишлаш йўлида саъй-ҳаракат қилиб келганлар. Шунинг учун ҳам худди ана шу она юрт шарофати билан улар тарихга Буюк Хоразмшоҳлар номи-ла кириб абадий қолмоқдалар.

¹ Батафсил қаранг: Государство хорезмшахов..., с. 190—195.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА

Чингизхон лашкарлари томонидан юртимизнинг забт этилиши билан халқимиз тарихида тўртинчи бор қарамлик даври (XIII аср 20-йилларидан 1370 йилгача) бошланади. Чингизхон ва унинг авлодлари нафақат Туркистонни, балки уша замондаги дунёнинг маъмур-ободон ўлкаларининг аксарини босиб олишга муваффақ бўлгандилар. Улар асос солган салтанат Марказий Европадан Япон денгизигача, Ўрта денгиздан Ҳиндихитойгача бўлган улкан ҳудудни ўз ичига олганди. Маданий жиҳатдан бўйсундирилган халқлардан анча орқада бўлган чингизийлар ҳукмронлиги қарам ўлкалар тарихий тараққиёт йўлида салбий из қолдирди. Чингизийларнинг ўлкамиздаги ҳукмронлиги 150 йил давом этган бўлса-да, шу катта давр ичида на ижтимоий-иқтисодий ҳаётда, на илму маданиятда эътиборга молик бирон-бир тадбир амалга оширилмади. Аксинча, араблар босқини ва уларга қарамликдан сўнг бир неча юз йиллар давомида шу соҳаларда қўлга киритилган ютуқлар, тикланган анъаналарга катта завоқ етди. Кўплаб олиму фозиллар, шоирлар чингизийлар босқини йиллари ва ундан кейин ҳам паноҳ излаб тинч ўлкаларга, масалан, Шимолий Ҳиндистонга кетиб қолган эдилар.

Чингизхон асос солган салтанатни улусларга бўлиб бошқариш жорий қилинган бўлса-да, аммо ҳар бир улус (Улуғ юрт, Чигатой, Жўчи, Ҳалоқуийлар улуслари) мустақил бўлибгина қолмай, бир-бировларининг мулкига зуғум қилишдан ҳам тоймас эдилар. Хуллас, чингизийлар истибодотида қолган халқлар обдон эзилгандилар. Аммо бу ҳол уларнинг ирода-ю эрка бўлган интилишини синдира олгани йўқ. 1238 йилиёқ Мовароуннаҳрда боқинчиларга қарши катта кўзғолон кўтарилиб, унга Бухородан чамаси 20 км узоқликдаги Тороб қишлоғилик Маҳмуд исмли бир ҳунарманд бошчилик қилган. Кўзғолончилар тез орада Бухорони озод этишга муваффақ бўладилар. Шу билан бирга сўнгги олишувда

Амир Темур номи тилга олинади. Амир Темур 736 йил шаъбон ойининг йигирма бешида сешанба куни кечкурун (1336 йил, 8 апрель) дунёга келган¹.

Амир Темурнинг отаси Тарағай баҳодир (вафоти 1360 йил) Кеш вилоятининг нуфузли амирларидан бири бўлган. Тарағай баҳодир ҳақида асл манбаларда тулиқ маълумотлар келтирилмаган. Шу билан бирга, манбалардан бирида ёзилишича, Ниёзий (Ачиғи) қишлоғи Амир Темурнинг меросий мулки ҳисобланган². Демак, бу қишлоқ унинг отаси Тарағай баҳодирга тегишли бўлган. Шунга кўра, хулоса қилиш мумкинки, амир Тарағай ҳар ҳолда замонасининг ўзига тўқ кишиларидан ҳисобланган. Бу ҳол табиий равишда Амир Темурнинг ёшлигиданоқ моддий жиҳатдан таъминланган ҳолда ўсганини билдиради. Одатда, ўзига тўқ оилалар ҳамма замонда фарзандларига яхши билим ва тарбия беришга интилиб келганлар. Амир Тарағай оиласи ҳам бундан мустасно эмасди. У ўғли Темурга ҳам дунёвий, ҳам диний илмлар олиши учун тегишли шароит яратиб берган. Иккинчи томондан эса туғма истеъдод ва ўткир хотира соҳиби бўлмиш Амир Темур турли соҳа илмларини ўзлаштиришда ғоятда тиришқоқлик билан ҳаракат қилган, албатта. Шунинг учун ҳам ўрта аср тарихчилари унинг тарих, шеърят, тиббиёт, математика, астрономия, меъморчилик борасидаги салоҳияти ҳақида алоҳида сўз айтиб ўтганлар. Тарихчи Ҳофиз Абрунинг ёзишича, Амир Темур китоб мутолаа қилишни ҳеч қанда этмаган³. Амир Темур шахмат ўйинида зўр маҳоратга эга бўлган. Унинг хотираси нечоғлик бўлганига ишора бўлмиш бир ажойиб ривоятга кўра, Амир Темур Шерозни бўйсундиргандан сўнг ўз одатига кўра шаҳарлик олиму фозилларни шаҳар масжидига йиғиб, улар билан суҳбат, турли мавзуларда баҳс ўтказга бошлабди. Йигилганлар орасида машҳур форсийзабон шоир Ҳофиз (вафоти 1390 йил) ҳам бор экан. У нафақат истеъдодли шоир, балки Қуръони каримни ёддан, ўн тўрт оҳангда ўқий биладиган ҳофиз ҳам эди (тахаллуси ҳам шундан). Амир Темур унга, сен ҳофиз бўлсанг, «Арофат» сурасини охиридан бошига қараб оятма-оят ўқиб бергинчи, деб мурожаат қилганда, у бундай қилиш мумкин эмас, деган экан. Шунда Амир Темурнинг ўзи йигилганлар танлаган «Бақара» сурасини охири-

¹ *Яздий*. Зафарнома, 192-бет.

² Бу қишлоқ ҳозир ҳам мавжуд бўлиб Шаҳрисабдан 20—22 км шарқда, Танхоз дарёсининг унг соҳилида жойлашган.

³ *Шомий*. Зафарнома, 2-жилд, 162-бет.

дан бошига қараб оятма-оят ёддан ўқиб бошлаб, еттинчи оятга етганида йиғилганлар ҳайратдан таҳсинлар айтган эканлар. (Тарихий манбаларда Амир Темурнинг 1384 йили, яъни Ҳофиз ҳали тириклиги пайтида Шерозда бўлгани ҳақида маълумотлар бор)¹.

Демак, Амир Темур ёшлигиданоқ ғоятда билимли, кенг дунёқарашли, камёб истеъдод эгаси бўлган. Табиий равишда бундай шахслар одатда кўпчилик назарига тушмай қолмайди. Шу билан бирга отаси амир Тарағайнинг ўзига яраша тутган мавқеи ўғли Темурнинг танилишида озми-кўпми сабаб бўлгани аниқ (бунинг исботини биз сағал куйироқда кўрамиз). Хуллас, юқорида зикр этилганидек, Туғлуқ Темурхоннинг 1360 йил феврал-март ойларигадаги Мовароуннаҳрга юриши вақтида Амир Темур ўзига яраша сиёсий фаолият юргизишга қодир, эл-юрт олдида ўз бурчини англаб улгурган шахс сифатида етилиб бўлганди.

Амирлардан Хизр ва Боязид Туғлуқ Темур қароргоҳига бош эгиб борадилар. Ҳожи барлос эса Хуросон томон жўнашга жазм қилади. Афтидан, унинг хизматида бўлган Амир Темур ҳам у билан бирга йўлга чиқади. Аммо Амударё бўйида Амир Темур Ҳожи барлосга мурожаат қилиб, шундай деган: «Агар икковимиз ҳам ватанни тарк этсак, меросий юртимиз шубҳасиз бегоналар қўлига ўтиб кетади. Лозим топсангиз мен подшоҳ (Туғлуқ Темур) хизматига борсам»². Меросий мулкимиз деганда бу ерда Амир Темур Кеш вилоятини назарда тутгани аниқ. Мўлжали ҳам ойдин: Туғлуқ Темурхондан Кеш вилояти ҳокимлигини олиш. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди: нуфузли амирлардан ҳожи Сайфиддин ёрдамида Амир Темур Туғлуқ Темурхон қабулига боради. Амир ҳожи Сайфиддин Соҳибқироннинг фаҳм-фаросати ва салоҳияти, ўз замонаси учун қадрли бўлган насл-насаби ҳақида таҳсинли сўзларни айтиб Туғлуқ Темурхон олдида унинг обрў-эътиборини кўтаради. Натижада Амир Темурга Кеш вилояти ҳокимлиги топширилади. Бу вақтда у 24 ёшда эди³. Бир қараганда Туғлуқ Темурнинг бу юришидан кейин Мовароуннаҳрда ҳам чингизийлар хонадони мавқеи амалда тиклангандай бўлиб кўринса-да, аслида маҳаллий йирик амирлар ҳануз мустақил сиёсат юргизишга интилардилар. Шунинг учун ҳам келаси йили

¹ Ўша жойда, 1-жилд, 84, 104, 105-бетлар.

² *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 117-бет.

³ Ўша жойда, 206-бет. *Яздий*. Зафарнома, 212--213-бетлар.

баҳорда Туглуқ Темурхон яна бир бор катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб келади. Бу сафар ҳам Амир Темур Кеш вилояти ҳокимлиги мавқеига эришади. Бунда унга отасининг дўсти амир Ҳамид ёрдам беради¹. Аммо бу ҳол узоққа чўзилмайди. Чунки кетиш олдидан ўгли Илёс Хожани Мовароуннаҳрда қолдирган Туглуқ Темурхон узининг ишончли амирларидан Бегчикни ундан бохабар бўлиб туришга тайинлаганди. Амир Бегчик эса тез орада маҳаллий амирлар билан келишмовчилик ва уларга нисбатан тазйиқ ўтказиш йўлига утиб олади².

Бундай вазиятда Амир Темур Кешда ва умуман Мовароуннаҳрда қололмасди. Шунга кўра у ватанни тарк этиб, кейинги деярли тўққиз йил давомида амир Ҳусайн билан аввал ёнма-ён, сўнгра қарама-қаршилиқда фаолият кўрсатади.

Нима учун Амир Темур амир Ҳусайн билан бирга ҳаракат қилган, саволи туғилиши табиий. Амир Ҳусайн бошдан оқ, бобоси амир Қазоғон давридаги ўз хонадони мавқеини тиклашга интилиб келарди. Шу сабабдан ҳам Туглуқ Темурхоннинг сўнгги, 1361 йилги Мовароуннаҳрга босқинида унга қарши чиққан ва кучи етмай Амударё ортига чекинишга мажбур бўлган. Аммо тахт учун курашдан тоймаган. Бунинг устига бу вақтда қазоғонийлар ҳукмронлиги даврида, манба тили билан айтганда, «парвариш топган» қораунослар (яъни чингизийлар даврида Чигатой улуси ғарбий қисмларида — Мовароуннаҳр, Хуросонга шарқдан келиб ўрнашган ва маҳаллий туркий аҳоли таркибига сингиб кетган туркий, муғул қабилалар) орасида унинг мавқеи баланд эди³. Амир Темурнинг мавқеи эса ҳали бу даражада эмасди. Худди шунинг учун ҳам у амир Ҳусайн томон интилган. Уларнинг икковини ҳам бир мақсад — умумий душманга қарши кураш бирлаштирганди. 1363—1364 йиллари улар Мовароуннаҳрни чингизийлардан халос этишга муваффақ бўладилар. Илёс Хожа Мовароуннаҳрни ташлаб қочишга мажбур бўлади. Ҳусайн улуғ амирлик мақомига эришади, худди бобоси давридагидек чингизийлардан бўлмиш Кобилшоҳни расман хон деб эълон қилади. Аммо бутун ҳокимият амир Ҳусайн қўлида мужассамлашганди. Амир Темурга эса яна Кеш вилояти насиб этади⁴.

¹ *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 118—209-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 240-бет.

² *Яздий*. Зафарнома, 220—221-бетлар.

³ *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 204-бет.

⁴ Ўша жойда, 114, 129, 221-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 239-бет.

1365 йил баҳорида Мўғулистондан (Еттисув ва Кошгар) лашкар тортиб келган Илёс Хожа амир Ҳусайн ва Амир Темур бошлиқ лашкарни мағлубиятга учратади. Бу воқеа 22 майда Тошкент ва Чиноз оралиғида қаттиқ ёнғингарчилик шароитида содир бўлган (шунинг учун ҳам бу олишув «Лой жангги» деб тилга олинади). Мағлуб томон, жумладан, Амир Темур ҳам Амударё орқасига чекинишга мажбур бўлади¹. Аммо мўғуллар зафари узоққа чўзилмайди. Улар Самарқандга қилган юришларида Мавлонозода Самарқандий, Хўрдак Бухорий, Абу Бакр Наддоф Калавий бошлиқ сарбадорлар томонидан қажатқич зарба еб, ортга қайтиб кетадилар. Сарбадорлар ҳаракати алоҳида тадқиқот учун мавзу бўлгани сабаб, бу ерда биз фақат бир масала — сарбадорлар ва Амир Темур муносабатига нисбатан ўз фикримизни билдириб ўтмоқчимиз. Сарбадорлар ғалабаси ҳақидаги хабар аввал Амир Темурга ва у орқали амир Ҳусайнга етиб борган. 1366 йил баҳорида амир Ҳусайн ва Амир Темур Самарқандга келадилар ва Кониғилда ўтказилган ғалаба маросимида амир Ҳусайн буйруғи билан сарбадорларнинг йўлбошчилари ва, афтидан, фаол иштирокчилари қатл қилинадилар. Амир Темурнинг аралашуви туфайлигина Мавлонозоданинг ҳаёти сақланиб қолинади². Маълумотлардан кўриниб турибдики, сарбадорлар «масаласи»ни амир Ҳусайн ҳал қилган, Амир Темур унга аралаша олмаган, ҳисоб. Сабаби ҳам маълум: бу вақтда ҳали унинг ҳарбий-сиёсий мавқеи бунга имкон бермасди. Амир Ҳусайн ва сарбадорлар муносабатига келсак, амир Ҳусайн уларга ўз сиёсий рақиби сифатида қарагани шубҳасиз. Манбалардан бирида диққатни тортувчи бир гувоҳлик бор: сарбадорлар ғалабасидан сўнг самарқандликлар Мавлонозода итоатига ўтиб, «уни имом ва амир (сифатида) қабул қилганлар»³. Яъни Самарқандда ҳам диний, ҳам сиёсий ҳокимият Мавлонозода қўлида мужассамлашган. Унинг бу «имомлиги ва амирлиги» Самарқанднинг ўзида деярли бир йил давом этган. Афсуски, ихтиёримизда ана шу бир йил давомида Самарқандда бўлган ўзгаришлар жараёни ҳақида батафсил маълумотлар йўқ. Аммо бу бир йил ижтимоий-сиёсий муносабатлар нуқтаи назаридан бекор ўтмагани аниқ. Шу маънода амир Ҳусайннинг сарбадорларга нисбатан тутган сиёсати моҳиятини тушунса (оқлаш эмас) бўлади.

¹ Ўша жойда, 222, 227, 240, 246-бетлар.

² *Мувириддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 227—232-бетлар; *Шомий*. Зафарнома, 32-бет; *Ядий*. Зафарнома, 246—248-бетлар.

³ *Мувириддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 230-бет.

Амир Ҳусайн учун ўз сиёсий рақибларини заифлаштириш ва мавриди келса улардан қутулиш сиёсати нечоғлик муҳим бўлганини Кониғил воқеасидан сўнг юз берган жараён орқали ҳам билиб олиш мумкин. Бир сўз билан айтганда, энди амир Ҳусайн қандай бўлмасин Амир Темурнинг мавқеига болга уришга жиддий равишда киришади. Бунинг учун, энг аввало, Амир Темур атрофини «бўшаштириш» ва сўнгра уни фаол сиёсий ҳаракатдан четлаштиришни мақсад қилиб қўйган. Чунончи, у Амир Темурнинг бир қатор сафдошлари ва яқин амирларига нисбатан тазйиқ ўтказиб бошлайди. Улар орасида Соҳибқироннинг қариндоши амир Жоку, юқорида тилга олинган амир Сайфиддинлар ҳам борлиги айтилса, амир Ҳусайн кўзлаган режа янада ойдинлашади. Гапнинг қисқаси, 1365—1370 йиллар Амир Темур ва амир Ҳусайнаро кураш йиллари бўлди ва у Соҳибқирон галабаси билан тугади¹.

1370 йил 9 апрель чоршанба куни нуфузли амирлардан Шайх Муҳаммад сулдуз, Кайхисрав Хутталоний, Ўлжойту апарди, Довуд дуглот, Сарбуго жалойир, Жоку барлос, Муаййад Арлот, Бадахшон ҳокими Шайх Муҳаммад, Ҳусайн баҳодир ҳамда бошқа амирлар ва сардорлар, саййидлардан саййид Барака, термизлик ака-ука саййидлар Абул Маолий ва Али Акбар кабилар ҳузурда Амир Темур ҳокимияти бир овоздан тан олинади². Бу вақтда Амир Темур эндигина ўттиз тўрт ёшга кирганди. Шу тариқа мўғулларга 150 йиллик сиёсий қарамлик, юртдаги бошбошдоқлик, иқтисодий ва маданий тараққиётдаги қолоқлик даврига расман чек қўйилиб, давлатимиз мустақиллиги тикланган. Олдинда эса бир қатор мушкул ва муҳим вазифаларни ҳал этиши керак бўлган амалий тадбирлар силсиласи турарди.

Давлат, давлатчилик моҳияти унинг жамиятда мавжуд барча ички ва ташқи имкониятларини рўёбга чиқарувчи ташкилотчилиги билан белгиланади. Шу маънода мўғуллар ҳукмронлиги даврида давлатчилигимиз ўз ташкилотчилик қобилиятини амалда ифода этиш имконига эга бўлмади. Чунки сиёсий ҳуқуқ қўлдан кетганди, қарамлик, эркисизлик ҳукм сурарди. Ҳар қандай қобилият эса фақат эркинлик шароитидагина ўзлигини намоён қила олади. Қарамликка чек қўйилиб, давлат ўзининг ҳақиқий эгалари қўлига ўтгач, жамият яна бир бор ўз

¹ Батафсил қаранг: *Шомий*. Зафарнома, 33—61-бетлар; *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 232—274-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 248—297-бетлар.

² *Шомий*. Зафарнома, 61-бет; *Яздий*. Зафарнома, 298—299-бетлар.

имкониятларини рўёбга чиқариш шароитига эга бўлади. Бу ички ҳамда ташқи сиёсатдаги имкониятлардир. Демак, Амир Темур ана шу асосий йўналишларда давлат фаолиятига бошчилик қилиши керак эди. Худди ана шу фаолият билан боғлиқ кенг қамровли жараён Амир Темур даври давлатчилигимиз сиёсати моҳиятини ташкил этади.

Амир Темур давлат бошқарувини ўз қўлига олган бўлса-да, аммо мавжуд шарт-шароитда амалий қадамлар қўйиб бориш ниҳоятда оғир эди. Зеро, мамлакат ё бирон-бир вилоят, ёки ижтимоий табақа доирасида каттагина мавқега эга бўлган амирлар ҳозирча унинг ҳукмронлигини тан олган бўлсалар-да, улар билан Амир Темур ўртасидаги муносабат бундан буён уларга ва улар намояндаси бўлмиш ижтимоий муҳитга нисбатан юргизиладиган сиёсат билан кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Худди шунинг учун ҳам мазкур йилнинг ўрталарида Самарқандда ўтказилган курултойда Амир Темур барча вилоятлардан нуфузли амирлар, лашкарбошиларни йиғиб, уларнинг ҳар бирининг мавқеи ва мартабасига қараб бирон-бир мансаб ва мулк (вилоят, туман, шаҳар) тақсимлаб берди, каттадан-катта совғалар улашди¹. Шу маънода Соҳибқироннинг «Тузуқлар»ида келтирилган қўйидаги таъкиди диққатга сазовордир: «Булардан мол-дунёга хирс қўйган очқўз ва таъмагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим»².

Амир Темур ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашда яна бир тарихий тадбирни амалга оширдики, бу унинг давлатчилик моҳиятини англашдаги салоҳиятининг нечоғлик теран бўлганлигидан далолат беради. Тарихий манбаларда ёзилишича, Амир Темур чиқарган дастлабки фармонларда йўллардаги хавфсизлик, почта, қатнов воситаларини таъминлаш, қўшинлар юриши, жанглар оқибатида хароб бўлган ерларни обод этиш, работлар (меҳмонхоналар, тўхташ жойлари), хонақоҳлар қуриш, камбағал ва мискинлар учун хайрхоналар очиш ҳақида сўз кетган. Шунингдек у саййидлар, дин пешволари, қозилар, шайхларга, яъни мусулмон жамиятида ўзига хос мавқе ва таъсирга эга табақага катта икром билан қарашини билдиради.

¹ *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 291—292-бетлар; *Яъдий*. Зафарнома, 303—305-бетлар.

² Темур тузуқлари, 43-бет.

Илм-фан ривожи учун йўл очади, талабаларга каттадан-катта стипендиялар тайин этишни буюради¹. Бу билан у узоқ йиллар давомида мамлакат ҳаётини қамраб олган жамият тараққиёти ва истакларига зид бўлган жараёнга чек қўйилгани ва бундан буёнги ҳаёт жамиятнинг турли табақалари (дин пешволарию олимлардан то мискину савдогарларгача) манфаатида қурилишини билдирди. Ўзининг ўттиз беш йиллик фаолиятида Амир Темур учун бу бош сиёсат бўлиб қолди. Гарчи у ўз даври фарзанди сифатида ҳокимиятини сақлаш вазифасини ҳам уйғунлаштириб юборган бўлса-да, аммо объектив равишда унинг фаолияти ўзбек давлатчилиги ва жамияти тараққиёти учун улкан тарихий хизмат қилди.

Шу тариқа Амир Темур ўз олдида турган биринчи тадбир заминини тайёрлади. Бу тадбир ҳар қандай халқ давлатчилиги, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихи-табиатидаги мутлақ ҳақиқат — мамлакат сиёсий бирлиги ва яхлитлигини амалда таъминлашдан иборат эди. Тарихий-маданий тараққиёт йўлида асосий жиҳатлардан умумийликка эга бўлиб келган ва шу туфайли ҳам бир мамлакат, бир халқ сифатида танилган ва худди шу орқали ривожланиш, юксалиш шароити ва имкониятларига эга бўлган макон ва жамият яхлитлигига эришмасдан туриб бошқа сиёсий, иқтисодий ва шунга ўхшаш тадбирларни амалга ошириб бўлмасди. Бу йўлдаги хатти-ҳаракатлар Амир Темур учун осон кечмади. Аммо нима бўлганда ҳам 70-йиллар ўрталарига келиб мамлакат сиёсий яхлитлигига асосан эришиб бўлинганди. Шу ерда биз бир масалага диққатни тортмоқчимиз. Совет даврида тарихимизнинг у ёки бу саҳифаси сиёсий манзарасига мурожаат қилинганда, асосан сунъий равишда ўрнатилган «Ўзбекистон ССР» чегаралари орқали мушоҳада этиларди. Агар тарихий воқелик мана шу чегарадан четга чиққудек бўлса, у ҳолда мазкур тарихий вазият ўзга юртларга босқинчилик сифатида баҳоланарди. Ва, аксинча, агар, масалан, минг йил бурун Еттисувда ташкил топган қорахонийлар сулоласи Мовароуннаҳрга лашкар тортса, яъни советлар ҳукмронлиги давридаги «Ўзбекистон ССР» чегарасини бузса, бу ҳол ташқи тажовуз сифатида кўрсатиларди. Ваҳоланки, биринчидан, Хитойдан Яқин Шарққача, Шарқий Европадаги Ҳиндистонгача бўлган улкан худудда энг қадимги замонлардан бери яшаб келаётган халқларнинг ўзаро

¹ *Шомий*. Зафарнома, 2-жилд. 188—198-бетлар; *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 275—280-бетлар.

алоқалари нечоғлик боғланиб кетганини биз ўтган замонлар сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар тарихида кўрдик. Иккинчидан, Амир Темур чингизийларнинг бир ярим асрлик ҳукмронлиги йиллари давомида ўзгариш топган ва тадқиқ этилаётган йилларга келиб эса воқеликка айланган геосиёсий вазиятни инкор қилолмасди. Учинчидан, тилга олинган улкан ҳудудда туркий тилли халқларнинг мавқеи баланд бўлиб келганини ҳам назардан четда қолдирмаслик керак. Буни ўз вақтида Фарбнинг машҳур олимларидан бири, салтанатлар тарихининг йирик тадқиқотчиси, машҳур «Византия салтанати тарихи» муаллифи, академик Ф. И. Успенский (1845—1928) ҳам тўғри пайқаган. Унинг фикрича, чингизийлар ҳукмронлиги давридаёқ Фаргонадан Волгагача бўлган ҳудудда яшовчи «тоза турклар» хоразмшоҳлар давридаги салтанатнинг ўрнида ўз «миллий буюк давлатларини» барпо этишга киришганлар. Шу билан бирга, деб давом этади муаллиф, Туркистоннинг бу миллатчилари Чингизхон ёсоқлари ўрнида мусулмон асослари, шариат қонунларини тиклашни хоҳлагандилар. Кейинги XIV асрнинг (охирги чорагида) буюк Темур ҳам худди шу вазифани ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди¹.

Шунинг учун ҳам Амир Темурнинг Олтин Ўрда (бугунги Қозоғистон, Шарқий Европанинг бир қисми), Мўғулистон (Еттисув, Кошғар), Хуросон (Шимолий Афғонистон, Шарқий Эрон), Сейистон, Шимолий Ҳиндистон каби минтақаларга ҳарбий юришини, бир томондан, уларни ўз таъсир доирасига тортишдан иборат эди, деб баҳоласак, иккинчи томондан, тарихий-маданий жиҳатлардан яқин минтақани бирлаштириш ниятида амалга оширилган ҳаракатлар эди, дейилса ҳар жиҳатдан тўғри бўлади. Бу Амир Темур ё унинг учун қилинаётган ихтиро эмас. Ундан олдин ҳам, ундан кейин ҳам бу моҳият ўз аҳамиятига эга эди ва сақланиб қолган. Шунингдек, Олтин Ўрда, Мўғулистонда фаолият кўрсатаётган сиёсий кучлар Амир Темур ҳокимиятига хавф солиб турардилар. Масалан, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш (1376—1395) Амир Темурнинг мамлакатда йўқлигидан фойдаланиб, 1387—1388 йиллари Мовароуннаҳрга ҳужум уюштириб, уни талон-торож қилган. Бу билан кифояланиб қолмасдан Хоразм вилоятида ҳокимлик қилиб турган сўфийларни, чунончи, Ҳусайн ва Сулаймонни марказий ҳокимиятга қарши ҳаракатларга ундаган. Амир Те-

¹ Успенский Ф. И. История Византийской империи. Т., III, 1948, с. 589.

мур бунинг олдини олиши керакмиди? Албатта. Шунинг учун ҳам 1389—1395 йиллар оралигида у уч мартаба Тўхтамишхонга қарши ҳарбий юришлар уюштириб, охири уни тор-мор қилишга муваффақ бўлган. Худди шунга ўхшаш Амир Темур Мўғулистонга ҳам бир неча мартаба ҳарбий юришлар уюштириб, ўз сиёсий рақибларининг кучини кесишга ҳаракат қилди. Зеро, у Туғлуқ Темурхоннинг Мовароуннаҳрга қилган ҳарбий юришларини ва умуман мўғулистонлик сиёсий кучларнинг бу юртга нисбатан тутган сиёсатини яхши биларди. Масалан, 1376 йили Амир Темурнинг Самарқандда йўқлигидан фойдаланиб Мўғулистоннинг йирик амирларидан Қамариддин Фарғонага ҳужум уюштирганини эслаш кифоя. Ва, ниҳоят, яна бир нарсани ёдда тутиш керакки, халқаро майдонда манфатлар йўлида кураш тушунчаси бугун пайдо бўлгани йўқ. Балки бу тушунча асрлар давомида мавжуд бўлиб келган воқелик ҳосиласидир, холос. Табиий равишда, 1370—1405 йилларда давлатимизга бош бўлган Амир Темур ҳам давлатлараро муносабатларда бу тартиб-қоидаларга бўйсунмасдан иложи йўқ эди.

Амир Темур даврида минтақа халқлари сиёсий аҳволига назар ташлагудек бўлинса, шу нарса маълум бўладики, юқорида тилга олинган улкан ҳудудда яшаб келган туркий тилли халқларнинг ўзаро яқинлашувида, бир сиёсий марказ остида бирлашувида (турли шаклларда албатта) Соҳибқирон олиб борган фаолият жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Мамлакат, минтақа бирлигини таъминлаш сиёсати бошқа бир қатор тadbирлар билан бир вақтда олиб борилиши кераклиги табиийдир. Булар давлат бошқарув тизимини ташкил этиш, фан ва маданият ривожини анъанавий даражага олиб чиқиш, савдо-сотиқ муносабатлари учун барча йўлларни очиш, деҳқончилик, ҳунармандчиликни ривожлантириш, ташқи сиёсий-дипломатик алоқаларни йўлга қўйиш, давлатимизнинг халқаро муносабатлардаги азалий мавқеини қайта тиклашдан иборат эди. Энг муҳими мазкур йўналишларда юқори натижаларга эришиш маълум маънода ташқи омилларга ҳам боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, ички сиёсатнинг юксалиб бориши ўз ўрнида давлат олдига ташқи фаолиятда тегишли вазифаларни қўяди. Масалан, қайси бир давлат халқаро савдо йўлларида устунликка эришса, ўз ички тараққиётидаги устунлиги ҳам шу даражада бўлади. Юқоридагиларнинг барчасини назарда тутган ҳолда шу нарсани таъкидлаш мумкинки, Амир Темур давлатни буюклик даражасига кўтариш, мамлакатни бу-

тун дунё сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантиришни ўзига бош мақсад қилиб қўйган эди.

Ана шу дастурнинг ташқи фаолият билан боғлиқ амалий тадбирларини ўша давр учун табиий ва зарур бўлган ҳарбий юришларсиз тасаввур қилиб бўлмасди. XIV асрнинг 80-йилларида Эроннинг, 90-йилларида эса Арманистон, Грузия, Озарбайжон, Шимолий Ҳиндистоннинг Амир Темур томонидан бўйсундирилишини худди мана шу жиҳатлар орқали тушунтирмақ ҳам керак, деб ўйлаймиз.

Амир Темур 1405 йил 18 февраль куни Хитойга юриш чоғида Утрорда вафот этади¹. У умрининг энг сўнгги дақиқаларигача фақат бир нарсани — эл-юрт осойишталиги ва равнақини таъминлашни ўйлади. Буни биз фарзандлари, яқинлари ҳамда аъёнларига қилган қўйидаги васияти орқали ҳам кўришимиз мумкин: «(Зуравонликка) монелик қилиш ишини кечиктириш мамлакатни хавфу хатар остида қолдиради, жумлаи халойиқнинг хузур ҳаловатини бузади, маслаг-у тариқатнинг бузилишига олиб келади. Қиёмат куни буни биздан сўрайдилар, суриштирадилар. Шу кундан эътиборан фарзандимиз (набирамиз — А. З.) Пир Муҳаммад (ибн) Жаҳонгирни ўзимизга валиаҳд ва тожу тахт вориси этиб тайинладиким, Самарқанд тахти унинг амри фармонида бўлган, тамкинлик ва истиқлол билан мулку миллат, лашкар ва райийатнинг муҳим юмушлари билан машғул бўлсин. Сизлар эса унга тобелик ва бўйсунуш маросимини ўрнига қўйинглар, биргаликда уни қўллаб-қувватланглар, токи олам бузилмасин...

Мамлакат манфаати ва халқлар фаровонлиги бобида (кишилар тажрибасида) нимаики айтилган бўлса, ёдда тутинглар. Райийат ва қўл остингиздагилар аҳволидан беҳабар қолманг. Қилич дастасини шижоат ва мардлик қўли билан маҳкам ушланглар, шундагина мен каби подшоҳлик тизгинини мустаҳкам тутгайсизлар. (Шу йўл билан) мен Турон ва Эронни муҳолифлар ва муфсидлардан тозаладим, адолат ва эҳсон орқали обод этдим. Агар менинг васиятларимга амал қилгудек бўлсангиз, адолат ва ҳимматни ўзингизга мақсад қилиб олсангиз, давлат ва мулк узоқ йиллар давомида сиз билан қолгай. Агар ораларингда бир қадар қарама-қаршилик юз бергудек бўлса, (билингки, унинг) оқибати яхшилик билан тугамайди.

¹ Яздий. Зафарнома, 963-бет.

Чунки (бундай шароитда) душманлар фикрини фиску фасод қамраб олади ва (бу сизлар учун кўплаб қутилмаган) кийинчиликларни туғдиради».

Ҳукмронлиги йиллари давомида дунёнинг ўша замондаги маъмур мамлакатларининг деярли барчасини (Хитойдан ташқари) у ёки бу шаклда бўйсундиришга муваффақ бўлган Амир Темурнинг мазкур сўнги хоҳиши билан 1370 йили олий тахтга ўтиргач дастлаб чиқарган ва биз келтириб ўтган фармонлари мазмуни солиштирилса, қуйидаги фикр ва мақсад яққоллашади: эл-юрт осойишталиги ва фаровонлиги.

Ўзининг 35 йиллик фаолияти давомида Амир Темур қайси бир тадбирга қўл урмасин доимо уни поёнига етказган. Аммо бир масалада у ҳам заифлик қилади. У ҳам дейишимизга сабаб — бу масаланинг ундан олдин ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч бир даврда ҳал этилмаганидандир. Сўз давлат бошқарувидаги давомийлик усули ҳақида. Ўтган сулолалар мисолида ҳам биз кўрдик: бирон-бир сиёсий арбоб ўз абжирлиги, донолиги бир сўз билан айтганда, буюклиги билан нафақат ўз сулоласини, балки бутун давлатни, халқни, мамлакатни юксакликка олиб чиқади. Ундан кейин эса худди мана шу давомийлик масаласи ҳал қилинмагани сабаб илгариги буюклик ва юксакликка катта зиён тегади. Мазкур масала ечимини давр шарт-шароитлари, анъаналари орқали тушунтириш мумкин ва бу кўп ҳам салоҳият талаб қилмайди. Аммо бу нуқсон ўнлаб асрлар давомида панд бериб келаркан, у ҳақда жиддийроқ ўйлашни тараққиётимиз талаблари тақозо этади. Буни янада теранроқ англаш учун Амир Темур ўлиmidан сўнг мамлакатда юз берган жараён билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

Пир Муҳаммад Мирзо (1376—1407) Амир Темурнинг иккинчи ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг (1356—1376) фарзанди бўлиб, бу вақтда набиралар ичида ёш жиҳатдан энг улуғи эди. Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг яна бир ўғли бўлиб — Муҳаммад Султон Мирзо (1376—1403) — у бир неча йил бурун вафот қилганди. Соҳибқироннинг тўнғич ўғли Умаршайх Мирзо (1354—1394) ҳам отаси ҳаётлигидаёқ оламдан ўтганди. Унинг бир неча ўғли бўлган: Рустам Мирзо (1381—1424), Искандар Мирзо (1384—1415), Пир Муҳаммад Мирзо (1379—1410), Аҳмад Мирзо (1385—1425), Сайди Аҳмад Мирзо (1391—1429), Бойқаро Мирзо (1393—1423). Амир Темур вафот этганда унинг бошқа икки ўғли ҳаёт эди: Мироншоҳ Мирзо (1366—1408) ва Шохрух Мирзо

(1377—1447). Мироншоҳ Мирзонинг ўғиллари: Абобакр Мирзо (1382—1417), Халил Султон Мирзо (1384—1411), Умар Мирзо (1383—1407), Ижал Мирзо (1387—1415), Суйургатмиш Мирзо (1386—1411), Муҳаммад Бакр Мирзо (1406—1434), Жамшид, Қарочар, Султон Муҳаммад, Сайди Аҳмад, Муҳаммад Қосим, Муҳаммад Темур. Шоҳрух Мирзонинг фарзандлари: Иброҳим Султон Мирзо (1394—1435), Улуғбек Мирзо (1394—1449), Суйурғатмиш Мирзо (1399—1426), Хонўғлон Мирзо (1403—1411), Муҳаммад Жўкий Мирзо (1402—1444), Фиёсиддин Бойсунғур Мирзо (1397—1434), Муҳаммад Ёрдий Мирзо (1404—1409), Бекўғли, Жаҳоншоҳ.

Вафотидан олдин Соҳибқирон олий тахтнинг расмий ворисини тайинлаган, авлодларию аёнлари унга хизмат қилишга қасам берган бўлсалар-да, аммо амалда иш умуман бошқача тус олади. Соҳибқироннинг ўлими ҳақидаги хабар салтанат узра тарқашни билан ҳар бир теурий шаҳзода у ёки бу даражада ворислик иштиёқи билан ёнгани, ё бўлмаса бундан буёнги вазиятда ўзи тутиши мумкин бўлган мавқе борасида ўйлагани аниқ. Масалан, кенжа ўғил Шоҳрух Ҳиротда ўз номидан хутба ўқитиб, танга зарб қилишни жорий этган¹. Бу билан у Пир Муҳаммад Мирзо у ёқда турсин, ҳатто бошқаларнинг ҳам даъволари билан ҳеч қандай иши йўқлигини билдирганди. Тахт учун курашда тоғаларидан орқада қолишни Соҳибқироннинг қизи Оғабегим (вафоти 1382 йил) ўғли Султон Ҳусайн (1380—1405) ҳам истамаган. Абжирликда эса бошда ҳаммадан Халил Султон ўтиб тушганди. Бош шаҳар Самарқандни эгаллаб у Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзони (1396—1435) хон деб эълон қилади². Чамаси бу йўл билан Халил Султон икки мақсадни мўлжаллаган. Бир томондан, Амир Темур васиятига хилоф иш тутишда айбланишнинг олдини олмоқчи бўлган. Чунки Муҳаммад Султон Мирзо бобоси ҳаётлигидаёқ расман эълон қилинган тахт вориси эди. Аммо бевақт ўлим мазкур режанинг амалга ошишига тўсиқ бўлганди. Халил Султон эса Соҳибқироннинг илк ниятини назарда тутган ҳолда Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзони хон деб кўтаради, унинг номидан хутба ўқитиб, танга урдиради. Иккинчидан, Амир Темурнинг «биринчи» валиаҳди авло-

¹ *Ҳофизии Абури*. Зубдат ат-таворих. Сайид Жаводий нашри, 1372 (х), 1-жилд, 8-бет.

² *Яздий*. Зафарнома, 992-бет.

дининг Мовароуннаҳрда расман тан олиниси ҳеч бўлмаганда назарий-ғоявий жиҳатлардан Амударёнинг нариги соҳилидаги кучлар — Шоҳрух Мирзо ва Пир Муҳаммад Мирзо мавқеини сустрлаштириши мумкин эди. Лекин ҳамма гап амалий тадбирларда, Соҳибқироннинг сафдошлари — йирик амирлар ҳаракатида қолганди.

Нима бўлганда ҳам тахт учун курашда асосан икки даъвогар яққол кўзга ташланиб қолганди: Халил Султон ва Шоҳрух. Султон Ҳусайн аҳволини шундай баҳолаш мумкин: бир томондан, у тахт илинжида ёнган, иккинчи томондан, унинг учун курашда ўзида қандайдир бир қатъий ишончни сезмаган. Аввалига у Шоҳрух томон оғган. Аммо кўп ҳам ўтмай бесабаб уни тарк этиб Халил Султонга бориб қўшилади. Худди ўз вақтида Шоҳрух уни қандай яхши қабул қилган бўлса, Халил Султон ҳам шундай қабул қилиб иноятлар кўрсатади. Ҳатто уни бир қатор йирик амирларига бош қилиб Балхга Пир Муҳаммад Мирзога қарши юборади. Султон Ҳусайн бу ерга етиб келгач нияти ўзгариб ҳамроҳидаги амирлардан иккитасини қатл эттиради, қолганлари эса тиз чўкиб унга хизмат қилажакларини билдирадилар. Хуллас, амирларни ўзига бўйсундирган Султон Ҳусайн энди лашкарни ҳам хурсанд қилиш ниятида Балхга келаётган малика Хоникабегим мол-мулки ва зеб-зийнатларини ғорат қилиб, навкарларига улашади. Унинг мазкур барча ҳаракатлари паскаштлиқдан ўзга нарса эмасди. Шунинг учун бўлса керак, Султон Ҳусайн лашкар билан Балхдан Самарқандга, Халил Султонга қарши юзланганда, Балхда зўравонлик билан бўйсундирилган амирлар уни тарк этиб Халил Султон томон ўтиб кетадилар. Султон Ҳусайн қочишга мажбур бўлади. Сарсон-саргардон бўлиб ахийри яна Шоҳрух ҳузурига келади. Унинг барча қилиқларидан хабардор Шоҳрух буйруғи билан Султон Ҳусайн қатл қилинади¹. Шу тариқа тахтга даъвогарлардан бири «рўйхат»дан тушади. Бундан буёнги сиёсий жараён энди асосан Шоҳрух ва Халил Султон ўртасида кечиши аниқ бўлиб қолганди.

Халил Султон ёш, абжир ва довюрак бўлса, Шоҳрухда тажриба устун эди. Пировардида, фикримизча, худди мана шу тажриба голиб келади. Аввал бошда, ҳали ҳарбий-сиёсий кучлар тақсимоти тўла амалга ошмаган бир пайтда, на Шоҳрух, на Халил Султон бир-бирларига нисбатан кескин ҳаракат қилишга ботинолганлар. Халил

¹ Зублат ат-таворих. 1-жилд, 81—88-бетлар.

Султоннинг бунга ҳали кучи етмасди ва Султон Ҳусайн билан бўлганидек тўсиқлар йўл бермасди. Шоҳрух эса арқонни узун ташлаб ҳам мақсадга эришиш мумкинлигини яхши биларди. Шу маънода икки томон алмашган хатлар мазмуни эътиборли. Шоҳрухнинг Халил Султонга ёзганидан: «... бугун сен менга биродар ва фарзанд ўрнида жондан ширинроқ ва кўз нуридан азизроқсан; хазина, мамлакат ва аскарлардан нимани орзу қилсанг, сендан дариг тутмайман; аммо (менинг ёшим) катталиги, яқин кишиларни олдиндан аниқлаш, бандалару асл ходимларни риоят қилиш ишларининг нозик тарафларини билишим (сенга) равшан ва (орамизда) туғишганлик иплари ҳам маҳкам. Агар баъзи амирлар масофат йироқлиги ва фитнаю офат кўрқинчи сабабли биз йўқлигимизда иттифоққа келган бўлсалар, энди маслаҳат шуки, сен тўла зийраклик юзасидан иш тутиб ҳузуримизга келгин, токи биз нимани маъқул топсак, шунга иттифоқ тузиб амал қилайлик»¹. Халил Султон ёзганларидан: «мен он ҳазратнинг бандаси, давлатхоҳи ва инисиман; аммо ҳазратимизнинг эл-улуслари Хуросондадир; албатта, у мамлакатни ташлаб кетмасалар керак ва бу вилоятни бирор қулларига ёки ини ва ноибларига топширарлар. Шундай бўлгач, бу ишга мендан бошқа қайси бир қул қобилиятлироқ бўла олиши мумкин?! Агар илтимосни қабул қилиб яқин қариндошлик ҳуқуқига риоя қилсалар ва бахту саодат билан қайтиб кетсалар, мен хазина ва мол юбораман ва ҳар нимагаки ишорат қилсалар бажо келтираман»².

Вақт ҳақиқатан ҳам Шоҳрухнинг «одамларни олдиндан билиш»да устунлигини кўрсатади. У Халил Султонга тескари бўлган амирлар билан алоқа ўрнатади, ўз кишиларини унинг хизматига қўяди, жамиятда катта мавқега эга дин пешволари билан доимий муносабатда бўлиб, уларни эътибордан қолдирмади. Халил Султон мавқеининг сусайиб боришида саройда йўл қўйган баъзи хатолари ҳам сабаб бўлган. Чунончи, Ибн Арабшоҳ таъкидлашича, Халил Султон севикли хотини Шодмулк таъсирига берилиб унинг маслаҳатсиз бирон қадам қўймаган. Бундан Шодмулкка яқин бўлганлар, хусусан, унинг хизматчиларидан бири Бобо Тармиш (Турмиш) фойдаланиб, ҳатто вазирлик мақомига эришган. Бу ҳол ён-атрофдаги аслзода амалдорларга хуш келмаган. Бунинг устига Бобо Тармиш улар-

¹ Матлайи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, 62-бет.

² Уша жойда, 63-бет.

нинг баъзиларига тазйиқ ҳам ўтказа бошлаган¹. Хуллас, чиқаси келса эгаси сабабчи бўлади, деганларидек вазият ҳар томонлама пишиб бораверган. 1407 йилги Мовароуннаҳрдаги очарчилик чипқон устига дард бўлган, лашкар ва аҳоли орасида норозилик аломатлари пайдо бўла бошлаган. Ҳаммаси бир бўлиб Шоҳрух учун Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ҳудудда ҳам узил-кесил ўз ҳокимиятини ўрнатиш имконини туғдириб беради ва 1409 йил 13 май куни Шоҳрух Самарқандга кириб келади. Бунга у деярли қон тўкишсиз муваффақ бўлганди. Халил Султон таслим бўлади. Шоҳрух уни Эронга, Рай ҳукмдорлигига тайинласа-да, аммо у ҳокимлик гаштини узоқ суролмайди — 1411 йили вафот қилади. Ибн Арабшоҳ ёзишича, севгилиси ғамини кўтаролмай, Шодмулк ўз жонига суиқасд қилган экан².

Шундай қилиб, Туркистоннинг Сирдарёгача бўлган қисми ҳамда Эронда теурийлар хонадони ҳукмронлиги сақланиб қолади. Шоҳрух Мовароуннаҳрни ўгли Улуғбекка (1409—1449) топширади. Тўғри, Шоҳрух даврида ҳам мамлакат ички ҳаётида осойишталик, савдосотик, иқтисодиёт равнақи, фан ва маданият, маънавиятга эътибор ҳеч бир сусаймаган, давлатимизнинг халқаро обрўси ҳам ўзига яраша бўлса-да, аммо давлатчилигимиз имкониятларининг Амир Темур замонидаги манзараси йўқолганди. Аниқроғи давлатнинг зарби, буюклиги йўқолганди. Буни қаранг, теурийларга тобе Озарбайжон қорақўйунлийлар қўлига ўтган кезларда Шоҳрух уч мартаба (1421, 1429, 1434) у ерга юриш қилиб ўз ҳукмини тиклайди. Лекин ҳар сафар орқага қайтганидан сўнг қорақўйунлийлар яна Озарбайжонни забт қилаверадилар³. Бу ҳол давлат зарби йўқолиб борганидан далолат беради, албатта. Худди шунга ўхшаш вазиятни Улуғбек бошқарган Мовароуннаҳр мисолида ҳам кўришимиз мумкин. 1427 йили Улуғбек лашкари қўшни Дашти қипчоқ сиёсий кучларидан мағлубиятга учрайди⁴. Шундан кейин ҳам уларга қарши бирон-бир жиддий тадбир қўлланмайди. Натижада чегара вилоятларга ташқаридан тажовузлар кучайиб боради. Биз бу билан Шоҳрух ва Улуғбек ҳарбий юришлар уюштириб туришлари керак

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. Таржима ва изоҳлар У. Уватовники. 1992, 2-жилд, 51—53-бетлар.

² *Зубдат ат-таворих*, 1-жилд, 297—315-бетлар; Амир Темур тарихи, 60—64-бетлар.

³ *Зубдат ат-таворих*, 2-жилд, 729-бет; *Матлайи саъдайн*, 283, 356-бетлар.

⁴ *Матлайи саъдайн*, 348—350-бетлар.

эди, деб масалани қатъий қўймоқчи эмасмиз. Аммо давлат тақдири учун жавобгар кучлар ўз замонаси шарт-шароити доирасида доимо унинг манфаатларини ҳимоя қилиб боришлари керак, албатта. Давлатнинг ташқи манфаатларни ҳимоя қилишдаги суствлик ички сиёсатда эрта-ми-кечми ўз таъсирини кўрсатади. Буни биз Шоҳрух ўлимидан сўнг юзага келган вазият орқали ҳам кузатишимиз мумкин.

Отасидан сўнг Туркистон, Хуросон, Эронни бир марказ остида бирлаштиришга уринган Улуғбекка омад ёр бўлмади. Бу тadbирни кейинги темурийлар ҳам уддалай олмадилар. Аксинча, кучли зиддият юзага келди. Самарқандда Абу Саъид (1451—1469), Ҳиротда Абулқосим Бобур (1452—1457) ўз бошларича ҳукмронлик қилардилар. Темурий намояндалар, жумладан, мазкур Абу Саъид мақсадига эришиш йўлида ўз хонадонининг доимий рақобатчиси ҳисобланиб келган даштиқипчоқлик сиёсий кучларга суянган пайтлари ҳам бўлганини эслатиб ўтиш жоиздир. Албатта, биз бу ерда даштиқипчоқлик шайбонийларнинг машхур намояндаси Абулхайрхонни назарда тутмоқдамиз. Абу Саъид худди мана шу Абулхайрхон ёрдамида Мовароуннаҳр тахтини эгаллашга муваффақ бўлган¹. Аммо ярим аср ўтиб Абулхайрхон авлодлари аввал Мовароуннаҳр, кейин эса Хуросонда темурийлар фаолиятига чек қўйишини у бу вақтда хаёлига келтирган дейсизми!

Хожа Аҳрор Валий мададида юрган Абу Саъид учун Абулқосим Бобур ўлимидан сўнг Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамда Эрон узра ўз ҳукмини ўрнатиш имкони тугилгандай туюлса-да, лекин Султон Ҳусайн Бойқаронинг Хуросон тахтини эгаллаши билан яна икки томонлама зиддиятга йўл очилиб кундан-кун ошиб борган. Бу ўз ўрнида умуман темурийлар хонадони кучини қирқиб борарди. Мана қаранг: Мовароуннаҳрда Султон Аҳмад ҳукмронлиги даврида (1469—1494) аввал Сайрам (1482), кейин Тошкент (1485) Мўғулистон хонлари тасарруфига тушади, Фаргона доимий хавф остида қолади. (Кейинчалик Муҳаммад Шайбоний Самарқандга юришида Тошкентда ўрнашиб олган худди мана шу мўғулистонлик сиёсий кучларга қаттиқ таянган.)

Хуросонда ҳам аҳвол бундан афзал эмасди. Шоҳрух ўлимидан сўнг Фарбий Эрон темурийлар тасарруфидан чиқиб бошқа бир туркий сулола — қорақўйунлийлар

¹ Қаранг: Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 260 ва бошқа бетлар.

қўлига ўтади (шу аср 60-йиллари охиридан эса қорақўйунлийлар ўрнини оққўйунлийлар эгаллайдилар). Демак, Султон Ҳусайн ва унинг авлодларининг сиёсий фаолиятлари, аниқроғи ўзаро келишмовчиликлари жуда тор доирада Хуросон ва Шарқий Эрон ҳудудларида кечган.

XV аср сўнгги йиллари ҳам Мовароуннаҳрда, ҳам Хуросонда темурийлар учун ички сулолавий низолар, келишмовчиликлар кучайган пайтлар бўлди. Самарқанд тахти учун Абу Саъид набиралари Бойсунғур (1477—1499), Султон Али (1483—1501) ва Заҳририддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) ўзаро кураш олиб борганлар (Султон Али ва Бобур биргаликда Бойсунғурга қарши). Хуросонда эса Султон Ҳусайн Бойқаро бир оёғи Марв ва Обиварда, бир оёғи Астрободда бўлиб ўғиллари кўтарган исёнларни бостириш билан овора эди¹. Бу ҳам етмагандай Бадахшон ҳокими ҳам ички низолардан фойдаланган ҳолда Балхга зуғум қилиб турарди.

Хуллас, Дашти қипчоқда бош кўтариб кучга тўлиб келаётган шайбонийларнинг жанубга томон юришлари арафасида темурийлар хонадони ички зиддиятлар таъсирида ғоятда заифлашиб қолганди. Шайбонийлар бундай вазиятдан усталик билан фойдалана билдилар. 1501 йили Самарқанд, 1504 йили эса Фарғона уларнинг тасарруфига ўтиши билан Мовароуннаҳр масаласи ҳал бўлди, ҳисоб. 1507 йили Ҳирот олингандан сўнг эса темурийлар ўзларининг энг йирик сиёсий марказларидан айрилдилар². Шу йилларга келиб Сирдарёдан ҳозирги Афғонистон марказий қисмларига қадар бўлган минтақа шайбонийлар қўлига ўтганди.

Шундай қилиб, биз Амир Темур ва унинг авлодлари фаолияти орқали XIV аср ўрталаридан то XVI аср бошларигача бўлган даврда минтақамизда кечган сиёсий муносабатлар қисқача тарихи билан танишиб чиқдик. Қизиғи ва сабоқли томони шундаки, Амир Темурнинг ҳокимиятга келиши мамлакатдаги сиёсий бошбошдоқлик ва ички низоларга чек қўйган бўлса, унинг номи билан боғлиқ сулола тақдирини оқибатда худди шу ҳол — ўзаро чиқишмовчилик ва тарқоқлик ҳал этди.

¹ Фахриддин Кошифий. Рашаҳоти айн ал-ҳаёт, 2-жилд, 516—549-бетлар.

² Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 260 ва бошқа бетлар.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ, ҚОНУНЧИЛИК ВА ҲАРБИЙ СИЁСАТ

Амир Темур ва темурийлар замони давлатчилик сиёсати, бошқарув тизимини кўриб чиқмоқчи эканмиз, давлат, давлатчилик моҳиятида муайян бир макон ва жамиятда мавжуд турли имкониятларни шу ерлик халқ манфаати йўлида юзага чиқарувчи ташкилотчилик ётганини эслатиб ўтиш ғоятда муҳимдир. Зеро, давлат асослари, давлатчилик ҳар бир жамият ва халқ «бошига бир марта битилган бўлади». Шу маънода ўзбек давлатчилиги милоддан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярмидан ўз тарихини бошлаб то Амир Темур давлатимиз тепасига келгунга қадар деярли 2100 йиллик тараққиёт йўлини босиб ўтганди. Бу улкан давр ичида давлатимиз бошқарувига турли сулолалар (бугунги тилда айтганда сиёсий партиялар) келиб кетди. Уларнинг фаолияти турли замонларда, турли объектив-субъектив шарт-шароитларда турлича кечди. Биз мазкур масалага урғу бераётганимизнинг бир неча сабаби бор.

Биринчидан, биз Амир Темур давлати, Темурийлар давлати каби кенг тарқалган тушунчаларга қаршимиз. Зеро, давлатчилик асослари ягона бўлади. Демак, Амир Темур давлати эмас, ўзбек давлатчилигининг Амир Темур бошқарган босқичи дейилса ҳар тарафлама ҳақиқатга мос тушади.

Иккинчидан, Амир Темур давлати тушунчаси давлатчилигимизнинг ҳам унғача бўлган, ҳам ундан кейинги тараққиёт йўлини узиб қўяди (бу фикр бошқа сулолавий давлатларга ҳам тегишли, албатта). Бу ўз ўрнида, бир томондан, тарихни сохталаштирса, иккинчи томондан, давлатчилигимиз тарихидаги босқичий жараёнлар, масалан, яна ўша Амир Темур даври моҳиятини англашни қийинлаштиради. Зеро, ҳатто соф илмий нуқтаи назардан олганда ҳам мушоҳада жараёнда кузатилгандагина тўлиқланади, хулоса учун имкон яралади.

Учинчидан, биз ўзбек давлатчилиги моҳияти ва имкониятлари ҳақида қанчалик сўзламайлик, агар унинг амалий ифодасининг гувоҳи (бугунги кун нуқтаи назаридан эса қурувчиси) бўлмас эканмиз, гап-гаплигича қолаверадимиз. Шу маънода Амир Темур даври давлатчилигимизнинг моҳияти ва имкониятлари кўламини амалда юзага чиқариб берганлиги билан ҳам ғоятда муҳимдир (албатта, ўз даври шароитида).

Шундай қилиб, Амир Темур даврига қадар ўзбек

давлатчилиги 2100 йиллик тараққиёт йўлини босиб ўтган экан, шунга кўра биз биринчи хулосани қилишимиз мумкин. Амир Темур даври давлатчилик тизими муайян бир ўтмишга, анъаналар, тажрибалар, сабоқлар, қонуниятларга асосланган ҳолда ташкил қилинган. Шу ерда ҳақли савол туғилади: бу ўтмиш йўл қонуниятлари, тажрибалари, яъни давлатчилик асослари нималарда ўз аксини топганди ва Амир Темур давлатимизга раҳбарлик қилган йиллари уларга қандай муносабатда бўлинди? Саволни шу тариқа қўйиш ниҳоятда муҳим. Зеро, бизнинг тушунчамизда давлат арбоби, сиёсатчи салоҳияти (ва бундан келиб чиқадиган буюклиги), энг аввало, унинг давлатчилик асосларини нечоғлик теран англаб олиши ва амалда унга риоя эта билиши билан белгиланади. Бу ғоятда оғир вазифадир.

Ўзбек давлатчилигининг Амир Темур даврига қадар шаклланиб замонлар синовидан ўтган асослари қуйидагилардир:

1. Давлат ўз вазифасини бажармоғи учун, энг аввало, сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши керак.

2. Давлат ва жамият сиёсий яхлитлиги бузилмаслиги керак.

3. Давлат ва жамият муайян бир қонунлар, тартиблар, мафкура асосида бошқарилмоғи лозим.

4. Бошқарувнинг турли табақалари, йўналишлари, соҳаларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шаклланган бўлиши даркор.

5. Жамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар аҳволи (тараққиёти) давлат диққат марказида турмоғи лозим.

6. Фан ва маданият равнақи тўғрисида доимий қайғуриш давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида қаралмоғи лозим.

7. Ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёда мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда ҳам ҳал этиб бориши даркор.

8. Давлат тепасида турган кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, қатъий иймон, ғоятда юксак маънавиятпарварлик ва миллатпарварлик ила англамоғи керак.

Мазкур саккиз асос қонуният сифатида шаклланган эди. У ёки бу замонда улардан фойдаланилдимиз ё йўқ, бу бошқа масала. Бироқ Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги тарихида тутган буюк ўрни шундаки, у ўзининг бутун

фаолияти мобайнида ана шу асосларни рӯёбга чиқара олди. Яъни 150 йиллик қарамликдан сўнг давлатимиз сиёсий мустақиллигини тиклади; ўз даврида мавжуд шариат, тўро-тузуклар асосида жамият ҳаётини бошқаришни йўлга қўйди; марказлашган давлат тизимини яратдики, ўз замонаси учун бу дунё миқёсидаги тараққийпарвар воқеа ҳисобланганди; иқтисодий муносабатлар (деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ) ривожи учун барча ички ва ташқи шароитларни барпо этишга қаттиқ киришди; ижтимоий муносабатларни (солиқ тизими, мулкчилик, турли ижтимоий табақалар манфаатини назарга олиш ва ҳоказо) муҳим деб билди; ҳукмронлигининг дастлабки кунларидан то умрининг охиригача фан ва маданият равнақига алоҳида диққат билан қаради; ўз даври шарт-шароитига кўра ташқи сиёсатда қатъий ва фаол ҳамда мақсадга мувофиқ равишда ҳаракат қилиб, давлатни салтанат мавқеига олиб чиқди; ўлкани дунёнинг энг буюк сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантирди; асосида яккаҳукмронлик мазмуни ётган жамият бошқарувида биринчи раҳбар қандай бўлиши кераклигини намоён этиб кетди.

Шу билан бирга Амир Темур мазкур саккиз асосни яна бир муҳим — тўққизинчи асос билан бойитди. У ҳам бўлса, жамият ривожида барча ижтимоий табақалар фаолиятини назарда тутиш ва манфаатларини таъминлашдан иборатдир. Амир Темур бўйича бундай табақалар 12 та бўлиб, уларда жамиятнинг барча таркибий қисмлари ўрин олган. Диққатга сазовор томони шундаки, тузуклар баёнида Амир Темур табиий равишда дин ва шариатни биринчи ўринда таъкидлаган ҳолда ижтимоий табақаларга бўлган муносабатни бошқа йўналиш ва масалалардан устун қўяди. Демак, Амир Темур даврида давлатимизнинг тўққиз асоси ўз ижобий ечимини топган ва худди мана шу тўққиз асос Соҳибқирон юритган давлатчилик сиёсатининг тўққиз томонини ташкил этади.

Юқорида давлатнинг сиёсий мустақиллиги ва мамлакат яхлитлиги борасида Амир Темур олиб борган фаолият билан қисқача танишиб ўтдик. Қуйида унинг давлат бошқаруви, давлатчилик ва ҳарбий сиёсат борасидаги ҳаракатларини лўнда тарзда ёритишга уриниб кўрамиз.

Чингизийларнинг ўлкадаги ҳукмронлиги барча соҳалар тараққиётида салбий асорат қолдиргани ҳақида сўз айтдик. Давлат бошқаруви соҳаси ҳам бундан мустасно эмас. Умуман бошқа, кўчманчи шарт-шароитда шаклланган сиёсий дунёқараш ва тарбия чингизий намо-

яндалар учун маҳаллий бошқарув анъаналарини қабул этишга йўл бермасди. Шу сабабдан ҳам аввалги даврларда кечган давлатчилик бошқарувидаги кўп асрлик тажриба ва анъаналар чингизийлар ҳукмронлиги замонида амалда ўз давомийлигини топа олмади. Агар бу давр бир ярим аср кечгани назарда тутилса, шу соҳадаги аҳвол нечоғлик оғирлашиб қолгани маълум бўлади. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги олдида қилган хизматларидан бири шундаки, у 150 йиллик узоқ бир давр ўтиб, шунинг орасида одатлар, анъаналарда каттадан-катта ўзгаришлар содир бўлганига қарамай, қадимдан мавжуд бўлиб келган ўзбек давлатчилиги бошқарув тизимининг (биз ҳатто илмининг деган бўлардик) классик намуналарини қайтадан тиклай билди. Ниҳоятда мушкул бўлган бу вазифани у донолик билан ҳал эта олди.

Демак, Амир Темур даврида бошқарув икки идора: даргоҳ ва девонларга (вазирликларга) бўлинган.

Даргоҳ — энг олий давлат идораси. Унинг бошлиғи ҳам табиий равишда давлатнинг олий ҳукмдори. Амир Темур давлат тепасига келгандан сўнг чингизийлардан бўлмиш Суйурғатмишни хон, яъни олий ҳукмдор деб эълон қилгани маълум¹. Шу билан бирга Суйурғатмиш «сохта хон» мавқеида бўлиб, амалдаги ҳокимият Соҳибқирон ихтиёрида бўлганини ҳам биламиз. Нима учун шундай қарама-қаршилик юзага келганди, саволи туғилади. Чингизийларнинг 150 йиллик ҳукмронлиги мамлакат ҳаётида катта таъсирга эга бўлганини таъкидлаган эдик. Сиёсий муносабатлар, қарашлар, одатлар жамиятнинг энг қайноқ соҳаларидан бири сифатида янгилик ва ўзгаришларга бой бўлади. Масалан, улус бошлиғининг биёбондан қароргоҳ қуришини олайлик. Мамлакатимизда асрлар давомида давлат бошлиғининг қароргоҳи шаҳарларда қанчалик табиий бўлиб келган бўлса, чингизийлар даврида, аксинча, хон биёбондаги қароргоҳда туриши керак, қабилдаги ақида сиёсий муҳитга қаттиқ сингиб кетганди. Шунга ўхшаш ўзгаришлардан бир қанчаси мазкур бир ярим асрлик жараёнда ўз ўрнини топиб олганди. Гап уларнинг тўғри-нотўғрилигида эмас. Муҳими Амир Темур давлат тепасига келган пайтда улар жамият ҳаётидаги воқеликни ташкил этарди. Соҳибқирон буларни назарда тутмасдан иложи йўқ эди. Иккинчи томондан, 1370 йили мамлакатда Амир Темурдан

¹ Қаранг: *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 57—58-бетлар; *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 114, 129, 273-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 293-бет.

мазкур афсонадан «унумли» фойдаланадилар, яъни Амир Темурни Чингизхон ва мўғуллар билан боглаб кўрсатишга уринадилар.

Демак, даргоҳ бошида амалда Амир Темур турган. Мамлакат ва давлат аҳамиятидаги масалалар унинг ҳукми ва кўрсатмаси асосида ҳал этилган. Шу билан бирга даргоҳда вақти-вақти билан хос мажлислар ўтказилиб турилгани маълум. Бундай мажлисларда давлат ва мамлакат идораси, содир бўлаётган ўзгаришларга муносабат, муҳими мансаб ва вазифаларга тайинлаш каби масалалар кўриб чиқилган. Бундай тадбирлар ғоятда тор доирада ўтказилиб, давлат аҳамиятига молик масалаларнинг четга аён бўлишидан ниҳоятда сақланилган. Чунончи, махсус котиб мажлис баёини махсус дафтарга тушириб борган¹. Афтидан, кейинги мажлисда ана шу баён асосида илгари қабул қилинган қарорлар, турли чоралар натижалари текшириб борилган.

Амир Темурнинг даргоҳ фаолиятини бошқариш, одамлардан унумли фойдаланиш, уларни ўз атрофига тўплаш, катта-кичик тадбирларни ташкил қилиш борасида тутган йўлини «Тузуқлар»даги баёнлардан яққол кўриш мумкин. Чунончи, Соҳибқирон шундай ёзганди: «Салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим. (Донишмандлар) демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж лашкарни енгиб бўлур. Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор ва ҳушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали бир киши минглаб одамга иш буюради... Яна менинг тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр киши мулоҳазакорлик, тадбир ва кенгашга таяниши лозим. Шунинг учун Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга киришар эканман, аввал обдон ўйлаб, (амирларим билан) кенгашдим. Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмони, фойдаю зиён томонлари, уларни қилиш-қилмасликдан сўз очиб, улардан фикр сўрар эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб,

¹ Темур тузуқлари, 108-бет.

270018
466 171
840

фойда-зиёнларини кўнгилга келтирардим. Унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор берардим. Қайси бир ишда икки хатар мавжуд бўлса, уни бажаришдан воз кечардим ва бир хатарлик ишни ихтиёр этардим... Ишларимнинг барини кенгаш билан юритиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан қутилиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чинлик-чидамлик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узоқни кўриб, ортини уйлаган ҳолда охирига етказардим»¹.

Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг вазирликлар, маҳаллий ҳокимият идоралари ва умуман салтанатда кечган жараён билан боғланиб туриш ишини олий девон олиб борган. Даргоҳ тизимидаги бу девонга девонбеги бошчилик қилган. Олий девоннинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, манбаларда баъзан уни даргоҳ билан бир маънода таърифлаш ҳоллари ҳам кузатилади². Олий девонда ҳар кун тўрт вазир, яъни ижроия идораларидан бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири ҳозир бўлиб ўзига хос равишда ҳисобот бериб турганлар³. Афтидан, бунда вазирликлар тегишли кўрсатмалар олиб турган бўлишлари керак. Сарҳад ва бошқа тобе мамлакатлар бошқаруви билан боғлиқ яна уч вазирлик ҳам девонбегига ҳисобот берганлар.

Даргоҳдаги муҳим вазифалардан бири бу — арзбеги-дир. Унинг хизмати даргоҳга арз-дод, шикоят билан келганлар ҳамда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатини билдирувчиларни қабул қилишни уюштириб, тушган арзлар, шикоятлар, таклифларни олий ҳукмдорга етказиб туришга масъулликдан иборат эди⁴. Бундан ташқари даргоҳда адолат амири лавозими мавжуд бўлиб, у турли ўлка ва шаҳарларда «сипоҳ ва раийят орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида» бохабар бўлиб, олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумот етказиб турган. Демак, жойлардаги аҳволдан бохабар бўлиб туришнинг икки йўлидан фойдаланилган: бири пастдан юқорига, яъни арзчилар тўғридан-тўғри даргоҳга мурожаат қилиш имконига эга бўлганлар, иккинчиси — махсус хизмат орқали жойлардаги вазият давлат томони-

¹ Темур тузуклари, 25—26-бетлар.

² *Яздий*. Зафарнома, 176, 196, 397, 398, 466, 623, 669, 670, 673, 674, 695, 723 ва бошқа бетлар.

³ Темур тузуклари, 107-бет.

⁴ *Яздий*. Зафарнома, 175-бет; Темур тузуклари, 108, 120-бетлар.

дан, аниқроғи, олий ҳукмдор даргоҳи орқали текширилиб борилган. Мана шу икки йўл билан жойларда рўй бераётган адолатсизлик, тартибсизлик, давлат ва жамият манфаатига зид ишлар ҳақида рўй-рост маълумот олингач, сўнг махсус вакиллар — аминлар (яъни ишончли вакиллар) жойларга бориб воқеани ўрганиб тегишли чоралар кўрганлар. Чунончи, бирон кишига нисбатан зулм, адолатсизлик қилинган бўлинса, адолатни тиклаб ўша ер маҳаллий ҳазинасидан уларга тўлов ажратиб қайтганлар. Аминлар ўзлари тафтиш қилган ишлари, кўрилган чоралар ҳақида кейин ёзма ҳисобот берганлар. Аминлар вазифасига бундан ташқари тобе ерлар тўловини йиғиб келиш ҳам кирган¹.

Даргоҳдаги муҳим лавозимлардан яна бири бу — тавочидир. Тавочи олий фармонга кўра жойларга бориб ҳарбий юриш учун лашкар тўплаш билан шугулланган. Бу вазифа ғоятда муҳим аҳамият касб этгани учун Шарафиддин Али Яздий муболаға билан уни олий ҳукмдордан кейинги юқори даражадаги давлат мансаби деб баҳолайди. Албатта, бундай таърифда ҳам жон бор. Зеро, лашкар тўплашни қуруқ фармон етказиш деб тушунмаслик керак. Маълумки, тобе ўлкалар, ҳукмрон сулола вакиллари, нуфузли амирларга тақсим қилиб берилган юртлар олий кўрсатма бўлганда тегишли ҳарбий куч билан хизматга шай туришлари кўзда тутилган. Тавочилар эса худди мана шу аввал бошдан белгиланган лашкар сонининг тахт бўлиши, тайёргарлик даражаси, таъминоти кўнгилдагидек талабга жавоб бериши, кўрсатилган жойга муайян йўл билан ўз вақтида етиб бориши каби ғоятда масъулиятли тадбирларга жавобгар бўлганлар. Мазкур муаллифнинг гувоҳлик беришича, тавочилар бош тавочи, пиёда аскар тавочиси кабиларга тақсимланган. Бош тавочилар туманот (ўн минглик), ҳазоражот (минглик), садажот (юзлик) етакчиларидан, вилоят катталаридан қўшинни ўз вақтида, белгиланган сон ва сифат, таъминланганликда етказиб бериш тўғрисида тилхат олганлар. Шу билан бирга тавочи ҳарбий юриш чоғида қўшинларнинг жойлашуви, берилган буйруқларнинг ижро этилиши (масалан, душман истехкомлари девори остидан лаҳм кавлаш) ҳамда тинчлик пайтларида катта қурилишларда иш тақсимлаш кабилар билан ҳам шугулланган. Чунончи, Байлақон каналини қазишда 60—70 км масофани ҳар

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 160-бет; Язди. Зафарнома, 905, 907, 911-бетлар.

бир ҳарбий қисмга тақсимлаб беришга тавочилар бош бўлган¹.

Даргоҳда шунингдек бош ҳожиб, ҳожиблар, расмий тадбирлар бошқарувчиси ва ташкилотчилари, хазинадор, хонсолар (даргоҳда ва олий фармон билан бошқа ерларда, масалан, юришларда утказиладиган туй, базмлар, катта зиёфатларда стол тузатишга бош-қош бўлувчи), жибочи (қурол-аслаҳа сақловчи), қушчи (подшоҳона овлар уюштирилганда махсус ўргатилган ов қушларини олиб юривчи ва парвариш қилувчи) ва мана шу хизматни бошқарувчи қушбеги, баковулбоши (сарой ошпазларининг бошлиғи), котиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, ғазалхонлар, фаррошлар каби катта-кичик вазифалар, таблхона (ноғорахона), дорихона каби хизматлар бўлгани маълум.

Ижроия тизими, юқорида айтилганидек, марказда вазирликлар фаолиятида мужассамлашган. Кези келганда шуни таъкидлаш керакки, чингизийларнинг 150 йил ҳукмронлиги даврида маҳаллий бошқарув тизими анъаналари поймол қилинган бир шароитда Амир Темур биз сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, ануштегинийлар замонида шоҳиди бўлганимиз, ижроия ҳокимиятининг вазирликлар тизимини қайтадан жонлантира олди. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги олдида қилган катта хизматларидан бири ҳам шунда. Яъни у бир неча асрлар давомида шаклланиб келган давлатчилигимиз ижроия тизимидаги бошқарувнинг классик шаклларини тиклай олди. Бу ниҳоятда қадрли ва тарихий хизматдир.

Энди туғридан-туғри вазирликларга ўтсак.

Биринчиси — мамлакат ва райийат вазири. У мамлакатнинг муҳим ишлари, кундалик муомалалар, халқ аҳволи, вилоятларда олинадиган ҳосил, солиқлар, уларни тақсимлаш, кирим-чиқимлар, ободончилик ишлари, аҳоли фаровонлиги, хазина аҳволи каби муҳим юмушларга жавобгар бўлган. Мазкур масалалар юзасидан олий ҳукмдорга тегишли маълумот ва ҳисоботлар бериб турган. Агар мазкур вазирлик вазифасини олдинги давр ижроия тизими билан таққосласак, у ҳолда сўз бу ерда бош вазир ҳақида кетаётгани маълум бўлади.

Иккинчиси — ҳарбий вазир. У ҳарбийларнинг маоши, алоҳида хизматлари учун уларга туҳфа қилинган ер-сувлар бошқаруви (яъни назорат ва қайд этиш маъносида), қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий кўрикларни тайёрлаш, жангларда ярадор бўлиб хизматга яроқсиз бўлганларга

¹ Яъний. Зафарнома, 516, 538, 625, 719, 835, 905, 950 ва бошқа бетлар.

нафақа тайинлаш, истеъфога чиққан ҳарбийлар тўғрисида қайғуриш каби масалалар билан машғул бўлган.

Учинчиси — мулкчилик ва солиқ ишлари вазири. Бу вазирлик турли сабабларга қўра эгасиз қолган мол-мулкларни назоратга олиш, савдогарлардан (бу ерда асосан ташқаридан келувчи ва ичкаридан кетувчи савдогарлар назарда тутилган) закот ва бож олиш, мамлакат чорвалари, ўтлоқ-яйловларни бошқариш, уларнинг барчасидан тушадиган даромадларни сақлаш, мулкчиликдаги меросхўрлик тартибларини амалга ошириш (масалан, гойиб бўлганлар, ўлганларнинг мулкани ворисга топшириш) каби вазифаларни амалга оширган¹.

Тўртинчиси — бугун салтанат идораларининг қиримчиқимлари, хазинадан сарф қилинаётган барча харажатлар ҳисобини олиб борувчи молия вазири.

«Темур тузуклари»да молия вазири масъулиятига тегишли диққатга сазовар бир тузук бор: «Молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилиб (хазинадан бирон маблағни) ўзлаштириб олган бўлсалар, (аввал текшириб кўрилсин). Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли улуфа (яъни маош — А. З.) миқдорига тенг бўлса, мазкур маблағ унга совға — инъом ўрнида берилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баравар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маошидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч баравар кўп маблағ олинган бўлса, ҳаммаси (салтанат хазинасига) тортиқ сифатида олинсин»².

«Темур тузуклари»да мазкур тўрт вазирликдан ташқари яна **уч вазир** ҳақида сўз кетиб, улар салтанат таркибидаги турли ўлка ва мамлакатларга оид молиявий муомалалар ва келадиган даромадларни бошқарганлар. Агар салтанат ҳудуди ва унга кирган сарҳадлар кўлами назарга олинса, ҳақиқатан ҳам у ерлар билан боғлиқ молия-даромад ишларини ташкил қилиш учун уч вазирлик таъсис этилишини асосли деса бўлади³.

Саккизинчи вазирлик бу адлия вазирлигидир (девони мазолим)⁴. Кези келганда шуни алоҳида қайд этмоқ керакки, бу вақтда адлия, яъни суд тизими учга бўлинган эди. Адлия вазирлиги тўғридан-тўғри фуқаролар ё, манба тили билан айтганда, дунёвий ишлар билан шуғулланган. Ҳарбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида равишда фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари билан эса ислом қозиси

¹ Темур тузуклари, 107-бет.

² Темур тузуклари, 1991 йилги нашри, 73-бет.

³ Темур тузуклари, 107-бет.

⁴ *Яздий*. Зафарнома, 316-бет

шуғулланган¹. Кўриб турганимиздек, бу соҳада ҳам Амир Темур даврида илгариги анъаналар давом эттирилган. Суд тизимидаги тақсимот эса бизларда бир неча асрлар муқаддам амалга ошиб келганини мазкур давр мисолида ҳам мушоҳада қилса бўлади. Қонун, ўша замон тартиблари олдида жавобгарлик барчага баробар бўлган. Масалан, Амир Темурнинг набираси Пир Муҳаммад ибн Умаршайх (1379—1410) ўз қилмиши учун девони мазолимда қаттиқ сўроқ қилиниб, айби аниқлангач, шунга яраша жазо берилгани ва бу ҳақда шахсан Амир Темурнинг ўзи фармон бергани тарихий манбаларда ўз аксини топган².

Илгариги сулоалалар даврида мавжуд бўлган вақф ишлари вазирлиги хизмати Амир Темур даврида садрлар садрига (садрлар бошлиги) юклатилган. Гарчи вазирлик тизими маъносида тилга олинмаса-да, аммо мазкур хизмат моҳияти сақланиб қолган³. Бошқача бўлиши ҳам мумкина эмасди, чунки вақф мулкчилиги сақланганди.

Шунга ўхшаш ўтган замонларда таъкидланган хабар ва почта вазирлиги шаклан тилга олинмаса-да, аммо мазмунан бу вақтда ўзининг энг юксак раванқ даражасига кўтарилганди, десак тўғри бўлади. Зеро, улкан салтанатни мақсадга мувофиқ равишда бошқариб боришда унинг турли бурчакларида содир бўлаётганлардан боҳабар бўлиш, марказдан буйруқ, фармон, кўрсатмалар жўнатиш, марказга турли ҳужжат, ҳисобот ва ҳоказоларни етказиш, ташқи сиёсий-дипломатик муносабатларни пухта ва тезкор равишда йўлга қўйиш каби юмушларни катта салоҳият ва ғайрат билан амалга оширишга тўғри келарди.

Ўз ўрнида бу борадаги тадбирлардан савдо-сотик муносабатлари нечоғлик ютишини тасаввур қилиш мумкин. Гапнинг қисқаси, хабар ва почта хизмати аҳамиятини аввал бошданоқ яхши тушунган Амир Темур ўзининг дастлабки фармонларидан бирида уни йўлга қўйиш ҳақида кўрсатма берган. Ўша замон гувоҳларидан бири Испания элчиси Клавихонинг ёзишича, бутун салтанат узра бир кунлик йўл оралиғидаги ҳар бир масканда тўхташ жойлари бино этилган бўлиб, уларда 10 тадан 200 тагача от-улов сақланган, махсус хизматчилар фаолият кўрсатган. Бу юмушларнинг бари давлат хазинасидан таъминланган. Даргоҳдан ё даргоҳ томон жойлардан, хиз-

¹ Темур тузуклари, 108-бет.

² Шомий. Зафарнома, 2-жилд, 99-бет; Яъдий. Зафарнома, 731—733-бетлар.

³ Темур тузуклари, 108-бет.

мат юзасидан йўлга чиққан ҳар бир шахс ё гуруҳ мазкур жойларда тўхтаб дам олиб, отларни алмаштириб яна йўлда давом этаверган¹. Ҳайратга соларлик томони шундаки, улкан салтанатнинг ҳар бир бурчагидан Самарқанд томон йўналувчи йўлда шу тартиб жорий қилинган. Улар ҳатто аҳоли турмайдиган ерларда ҳам ишлаб турган. Чунончи, испаниялик элчилар Табриздан (ҳозирги Эроннинг шимоли-гарбидан) Самарқандгача бўлган сафар чоғида бундай тартибни ўз кўзлари билан кўрганлар. Тартиб ғоятда қатъий бўлган. Масалан, мазкур хизматдан фойдаланаётганлар минган от йўлда, тўхташ жойлардан йироқда яроқсиз бўлиб қолса, йўлда учраган отлиқнинг, ким бўлишидан қатъи назар, амирми, ҳарбийми, ҳатто олий ҳукмдорнинг ўғлими, отини олиб миниб кетишга ҳақли бўлган. Бир сафар шундай ҳолатда Амир Темурнинг катта ўғлининг отидан фойдаланган эканлар². Бу борадаги тартиб ва аҳвол хусусида янада аниқроқ маълумотни Ҳофиз Абру қолдирган. Унга кўра, Самарқанддан қайси бир томонга йўлга чиқилмасин, бир ой ё икки ой йўл юриладими, ҳеч ким ҳеч қачон кўчада қолмаган. Тўхташ жойлари бир йўла ҳатто 1000 кишини қабул қилиши мумкин бўлган³.

Амир Темур ва умуман темурийлар даврида ташқи сиёсий-дипломатик алоқалар изчил равишда олиб борилганини биламиз. Албатта, бунда тегишли давлат муассасаларининг роли бўлгани табиий. Бундан ташқари X—XIII аср бошларида биз ташқи алоқалар, ёзишмалар бўйича ижроия ташкилотлари ишлаб келганини кўрдик. Клавихонинг Самарқандда элчилар билан шуғулланувчи махсус амирлар хизмат қилгани, элчиларни кутиб олиш, кузатиш билан боғлиқ тадбирларни уюштиришга оид гувоҳликларини инобатга олиб хулоса қилиш мумкинки, ташқи алоқалар, элчилар, халқаро ёзишмалар билан шуғулланувчи хизмат бўлган. Афғидан, бу хизмат ижроия тизимида эмас, даргоҳ таркибида фаолият кўрсатган.

Хоҳ даргоҳ, хоҳ ижроия тизими бўлсин, давлат хизматлари қандай пухта ва аниқ ишлаганини Клавихонинг қуйидаги гувоҳлигидан билиб олиш мумкин. Ҳар бир маслаҳатчи, яъни йирик амалдор ўз битикчиси ва қайд дафтарига эга экан. Битикчилар ўз бошлиқлари кўр-

¹ *Руй Гонсалес де Клавихо*. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). 1990, с. 89.

² Уша жойда, 90-бет.

³ *Шомий*. Зафарнома, 2-жилд, 198-бет.

сатмасига мувофиқ турли ҳужжатлар, масалан, ёрликлар ёзиб тайёрларканлар, албатта, бу ҳақда қайд дафтарига ёзиб ёрликқа тегишли белги (рақам) қўйганлар. Кейин эса ёрлик йўриқчига топширилиб, у унга муҳр босган ва мазкур масалага дахлдор хизматларга юборган. Хуллас, ҳужжат яна 3—4 амалдор назоратидан ўтиб уларнинг муҳрлари босилгандан кейингина олий ҳукмдор муҳри урилган¹. Шундан сўнг бу ҳужжат қонун кучини олган. Кези келганда айтиш лозимки, Соҳибқирон муҳрида қуйидагича белги ўз аксини топган:

Икки оғиз сўз давлат хизматчилари ҳақида. Доим бўлганидек, давлат хизматига олинадиганларга катта талаблар қўйилган: улар ўқимишли, кенг билимли ва дунёқарашли, ҳалол бўлишлари керак эди. Бу борада Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида шундай ёзади: «Амр қилдимки, вазирлар тоза наслик, ақл-фаросатлик, халқ аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалалик, сабр-чидамлик ва тинчликсевар» бўлмоғи керак. Бундайларга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин. Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, наслию зоти ёмон, ҳасадчи, кина-кек сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди»².

Маҳаллий бошқарув ҳақида сўз кетса, аввал шуни қайд этиш керакки, салтанатнинг одатда ҳукмрон сулола намояндалари ва шу хонадон таянчи бўлмиш ҳарбий-сиёсий кучлар ёрдамида идора этилишини кўп бора кўрдик. Темурийлар даври ҳам бундан мустасно эмасди. Табиий равишда Амир Темур салтанатни бошқаришда, энг аввало, ўз ўгиллари ва авлодларига суянди. Чунончи, у салтанатни бир қанча улусларга тақсимлаб, Мовароуннаҳр яхлитлигини сақлаган ҳолда бошқарди. Ҳар бир улуснинг ҳам ўзига яраша даргоҳи ва вазирлари бўлган. Аммо марказий бошқарув тизимидаги каби кенг тармоқли бўлмай, муайян ҳудуд доирасида олий даргоҳ ва ижроия тизими олдида жавобгарлик ҳолатида фаолият кўрсатган.

Алоҳида кўрсатган хизматлари учун йирик амалдорлар, ҳарбийлар, дин пешволари ҳамда бўйсундирилган

¹ Клавихо. Дневник, с. 142.

² Темур тузуқлари, 94—95-бетлар.

собиқ ҳукмдорларга шахсий хизмати ва шароитга муносиб равишда бирон ҳудуд (вилоят, шаҳар, туман) тортиқ (суйурғол) қилинган. Масалан, Амир Темур ўз пири сайид Барақага Андхудни тортиқ қилгани маълум¹. Ана шундай ҳолларда, «Тузуклар»да ёзилишича, ҳар бир суйурғол қилинган вилоят ё мамлакатга иккитадан вазир тайинланган. Биринчиси — йиғиладиган солиқларни қайд этиб, аҳоли аҳволдан бохабар бўлиб туриш, иккинчиси эса йиғиладиган даромадлар қай тарзда харж қилинаётганини ҳисобга олиш, шу ерда мавжуд ҳарбий қисмларга бериладиган маош тақсимоти билан шуғулланиш кабилар билан банд бўлган². Фараз қилиш мумкинки, мазкур вазирлар орқали марказ жойлардаги молиявий, солиқ, ижтимоий ҳолат масалалари бўйича тўғридан-тўғри маълумот олиб турган. Афтидан, бу вазирлар юқорида тилга олинган марказий ижроия тизимидаги сарҳадлар бўйича уч вазирлик назорати ва ҳамкорлигида фаолият кўрсатган. Суйурғол ерларга махсус вазирларни тайинлашнинг амалий томони бўлгани шубҳасиз. Зеро, суйурғол эгалари ўзларига тортиқ қилинган жойлардаги аҳолидан олинадиган давлат солиқларини тўлалигича ё маълум бир улушини ўзларига олишлари назарда тутилган. Бу борада меъёрдан чиқиш, аҳоли норозилигига сабаб бўлувчи ишларга қўл уриш умуман салтанат қудратига путур етказиши турган гап эди. Шунинг учун ҳам марказ жойларда ўз вакиллариغا эга бўлгани табиий.

Шаҳар, туман миқёсидаги бошлиқлар доруға, қалъа бошлиғи кутвол дейилганини эслатиб ўтиш жоиз.

Энди кўриладиган даврда қонунчилик, жамият ва давлат бошқарувидаги қонун ва тартиблар ҳақида тўхталиб ўтсак. Темурийлар, хусусан, Амир Темур даври қонунчилигини ёритишда унинг «Тузуклар»и гоётда қўл келади. «Бу тузуклардан, — деб ёзади муаллиф, — (келажакда) салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар»³. Демак, «Тузуклар»ни ёзишдан мақсад жамият ва давлат бошқарувида зарур ҳисобланган қонунқоидалар, яъни тузуклар мажмуини яратиш бўлган. Агар ундаги баъзи бир қайтаришлар, шахсий мулоҳазалар ва «лирик кечинмалар»ни олиб ташласак, ихтиёримизда ўша даврнинг асосий қонунлари (қонунчилиги) мажмуи гавдаланиши турган гап.

¹ Яздий. Зафарнома, 915-бет.

² Темур тузуклари, 90-бет.

³ Уша жойда, 68-бет.

Умуман давлатчиликнинг ўрта асрларга хос, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихида давлат тепасида турган биринчи шахсга жуда кўп нарса боғлиқ бўлганини биламиз. Ҳар бир жамият ўзига муносиб ё ўзи муносиб бўлган ҳукмдорга эга бўлади, ҳикмати ҳам худди ўша замонлардан қолган ва ўша замон воқелигини акс эттиргани шубҳасиз. Шу маънода Амир Темур даври қонунчилиги нафақат унинг шахсияти, балки ўша жамият дунёқараши, одатлари, талаб ва имкониятлари қабила билан боғлиқ бўлгани аниқ. Юқорида биз алоҳида таъкидлаган давлатчилигимиз асосларига Амир Темур томонидан сингдирилган тўққизинчи асос — барча ижтимоий табақалар фаолияти ва манфаатларини назарда тутиш ўша замон қонунчилигининг бош бўғинини ташкил этган. Амир Темурнинг қуйидаги сўзларига эътибор берайлик: «Давлат устунлари ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан қувватланади». Агар қайтаришларни истисно этсак, бу табақа ва тоифа қуйидагилардир: сиёсатчилар, дин пешволари, ҳарбийлар, амалдорлар, зиёлилар, савдогарлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чорвадорлар¹. Кўриниб турганидек, бу ерда барча ижтимоий табақалар мужассамлашган. Гап «ҳукмрон синф» ё бирон-бир алоҳида табақа устида эмас, бутун жамият аъзолари ва улар тегишли бўлган тоифалар устида кетмоқда. Мазмун эътибори билан Амир Темур мазкур 12 табақага муносабатидан сўнг қуйидагиларни ёзади: «Давлат ишларини салтанат қонун қоидаларига... тўро-тузукка таяниб... амирлар, вазирлар, сипоҳ, раиййат — ҳар бирини ўз лавозимига ва мартабасига» қараб бошқардим. Гарчи бир қараганда ҳақиқатан ҳам Амир Темур бошқаргандек туюлса-да ва бунда ҳақиқат бор, аммо шу билан бирга аслида жамият ва салтанат шариат ва тўро-тузуклар, яъни ўз даври қонунчилиги асосида бошқарилган.

Шариат деганда ўша замонларда мусулмон жамиятидаги муайян бир ахлоқий-ҳуқуқий нормалар англамоғи керак. Зеро, «тўғри йўл» мазмунини берувчи шариат (Аш-шариа) асосида Куръон ва сунна ётса-да, лекин у аслида фикҳ (ҳуқуқ ва юриспруденция) учун умумий мафкуравий, диний-ахлоқий манба бўлиб хизмат қилган. Демак, хулоса қилиш мумкинки, жамият ҳаётининг турли соҳаларини бошқаришда қадимдан жорий бўлиб келган қонунчилик (тузукчилик) ва мусулмон қонунчилиги (фикҳ) имкониятларидан ҳам фойдаланилган.

¹ Ўша жойда, 81—84-бетлар.

Албатта, бу ерда ўрта асрларга хос ва мос якка ҳукмронлик бошқарув тизимида олий ҳукмдорнинг ўрнини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Зеро, унинг ҳар бир фармойиши амалда қонун кучини олган. Шу маънода «Тузуқлар»да келтирилган «Аҳolini йўл-йўриққа солиш ва маош тайинлаш», «Раийятдан мол-хирож олиш, мамлакатни тартибга келтириш ва юксалтириш, унинг ободончилиги, хавфсизлигини амалга ошириш», «Сипоҳ сақлаб туриш», «Вазир тутиш» каби қатор тузуқлар таҳлили эътиборга моликдир¹. Уларда ҳар бир алоҳида ижтимоий йўналишда доим содир бўлиб турадиган жараёнлар учун ҳуқуқий нормалар ўз аксини топган. Масалан, уруш пайтларида мингбошининг ҳукми юзбошига, юзбоши ҳукмининг эса ўнбошига мажбурийлиги ва бу тартиб бузилса тегишли жазо берилиши ё бўлмаса оддий аскар, ўнбоши, юзбоши, мингбошига бериладиган маошлардаги чегаралар, фарқларни оласизми, қўйингчи, ҳар бир тузуқда муайян бир воқелиқдаги фаолиятга адолат мезонидан туриб муносабатда бўлиш кўзга ташланиб туради. Демак, Амир Темур ўз тузуқларини ишлаб чиқиб ҳаётга татбиқ қиларкан, энг аввало, бир нарсани — жамиятда мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қонуний асосга қўйишни мўлжал қилган. Бунда олий ҳукмдор — давлат раҳбари олдида турган масъулиятни ҳам унутмаган. Унингча, давлат раҳбари бир сўзли, ўз ишини ўзи билиб қилиши, ўзи ва атрофидагиларга адолатли бўлиши, холис, қатъийлик билан иш юритиши, фикрлар хилма-хиллигидан чўчимаслиги, қизиққон бўлмаслиги, мулоҳаза билан иш юритиши лозим².

Талаблар нафақат фуқаро ё, кўрганимиздагидек, ҳукмдорга нисбатан, балки ҳокимият идоралари олдида ҳам қўйилгани маълум. «Агар, — дейилади «Тузуқлар»да, — (хароб бўлиб ётган ерларнинг) эгаси бўлса-ю, (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин»³. Кўриниб турганидек, фуқародан бир нарсани талаб қилишдан олдин давлат унга тегишли шарт-шароит яратиб бермоги лозимлиги қонунлаштирилган. Бу борада янада чуқурлашиб борилиб қуйидаги ҳуқуқий норма юзага келган: «Кимки, бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз қурса, ё бирон боғ кўкартурса, ёки бирон-бир

¹ Батафсил қаранг: Темур тузуқлари, 88, 94, 121, 122-бетлар.

² Ўша жойда, 80—81-бетлар.

³ Ўша жойда, 124-бет.

хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили райийат ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса (олиқ-солиқ) қонун-қоидасига мувофиқ хирож йиғилсин»¹. Фуқаролар ҳаёти ва фаолиятини адолатли, уларнинг манфаатига мос тарзда ташкил этишда бу билан ҳам чекланмаганлигини Амир Темурнинг қуйидаги фармонидан билиб олиш мумкин: «Хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига» ва бошқа шарт-шароитларга қараб олсинлар. Мазкур мисоллар ўзбек давлатчилиги ва қонунчилигининг Амир Темур давридаги мазмунини тўла равишда намоён қила олади, десак хато бўлмайди. Қонунчиликда биринчи ўринда фуқаро манфаати турган. «Негаки, — дейилади «Тузуклар»да, — райийат хонавайрон қилинса, (давлат) хазинаси камбағаллашишига олиб келади... (бу эса ўз ўрнида) салтанатнинг кучсизланишига олиб боради»². Бу ҳамма замонлар учун ҳақ гап. Зеро, иқтисодий қудратга эга бўлмаган давлат доим заиф бўлади. Иқтисодий қудратни эса халқ (райийат) яратади. Бунда адолатли қонун роли беқиёсдир. Амир Темур даҳосининг қирраларидан бири ҳам унинг мазкур абадий ҳақиқатни англай билганлиги ва амалда намоён қила олганлиги билан ўлчанади.

Икки оғиз ҳарбий сиёсат ҳақида. Амир Темурнинг мазкур масала бобидаги дунёқарашини унинг қуйидаги сўзлари орқали билиб олиш мумкин: «Давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим»³. Демак, сиёсат ва бошқарувда Амир Темур қиличга, яъни зўрликка фақат бир улушгина эътибор ажратяпти. Унинг байроги эса доимо сиёсат ва тадбир бўлиб келган. Шу билан бирга тарих Амир Темурни энг буюк саркардалардан деб биледи. Бу ҳақиқатан ҳам шундай. Аммо бизнинг фикримизча, Амир Темурнинг ҳарбий санъат борасидаги буюклиги унинг энг асосий фазилати — буюк давлат арбоблигининг бир қиррасини ташкил этган, холос. Зеро, унинг ҳарбий сиёсати бош мақсад — қудратли давлат ва салтанат барпо этиш ишига хизмат қилган. Масаланинг бу томонига алоҳида урғу беришимизнинг сабаби бор. Чунки шу чоққача ва баъзан ҳозирда ҳам Амир Темурнинг фаолияти ҳақида сўз кетганда

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда, 122-бет.

³ Ўша жойда, 25-бет.

унинг ҳарбий саркарда, лашкарбошилигига кўпроқ эътибор берилиб, унда у қўлга киритган ҳарбий ютуқлар ҳақида сўз кетган. Бу билан унинг умри фақат урушларда ўтгандай бўлиб қолади. Ваҳоланки, Шомий, Яздий, Нантанзий, Ҳофиз Абру ва бошқа тарихчилар асарларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Амир Темур ҳарбий тadbирлар билан тўғридан-тўғри ўрта ҳисобда йилда бир неча ойгина банд бўлган. Қолган вақт давлат ва салтанат ишларига бағишланган. Аслида эса, таъкидланганидек, ҳарбий сиёсат унинг бош мақсадининг амалдаги таркибий қисми эди, холос. Шу билан бирга катта истеъдод эгаси сифатида мазкур соҳада ҳам Амир Темур бошқалардан ажралиб турган.

Бунинг исботини биз «Тузуқлар»нинг мазкур масалага оид боблари билан танишиш борасида яққол кўришимиз мумкин. Амир Темур лашкарида ҳар бир аскар, ҳар бир қисм фаолияти, яъни маоши, ҳарбий аслаҳалар билан таъминоти, хизмат пиллапойларидан кўтарилиб бориши, навқар билан унинг беги ўртасида хизмат муомаласи, уруш пайтларидаги ҳарбий тактика каби барча масала ва тadbирлар олдиндан ўйланиб, муайян бир тартибга солинган эди. Бир сўз билан айтганда, Амир Темур лашкарида қатъий хизмат ва ташкилий интизом ўрнатилган, ким нима билан шуғулланиши, нимага жавоб бериши аниқ кўрсатиб қўйилган. Ҳатто икир-чикир масалалар ҳам олдиндан кўрсатилиб ўтилган. Масалан, оддий аскарнинг ҳарбий юришга тайёргарлигидаги талабларни олайлик. «Юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ ўқдон, бир қилич, арра, бигиз, битта қоп, жуволдуз, болта, ўнта игна ва чарм халта олсин», дейилган «Тузуқлар»да¹. Худди шунга ўхшаш баҳодирлар, ўнбошилар, юзбошилар, мингбошилар, амирлар учун зарур ҳисобланган қурол-аслаҳалар тафсилоти ҳам берилган. «Тузуқлар»да амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва бошқа ҳарбийларга маош белгилаш тартиби ҳам аниқ кўрсатилганини эсласак, шу нарса маълум бўладики, Амир Темур бўлажак ҳарбий тadbирларга, энг аввало, тинчлик шароитида, лашкарни ҳар жиҳатдан таъминлаш, у тўғрида қайғуриш орқали тайёргарлигини кўриб қўйган. Бир сўз билан айтганда, унинг лашкардан, лашкарнинг эса ундан кўнгли тўқ бўлган ҳолда жангларга киришилган. Амир Темур жанг суратини ҳам олдиндан

¹ Ўша жойда, 15-бет.

режалаштириб қўйгани маълум. Чунончи, у жорий қилган тартибга кўра, агар ганим лашкари ўн икки мингдан ортиқ, лекин қирқ мингга етмаса, лашкарбошилиқ шаҳзодалардан бирига юклатилган. Агар ганим қўшини қирқ мингдан ошиқ бўлса, у ҳолда Соҳибқироннинг ўзи лашкарга бошчилик қилган¹.

Тарихий манбаларда Амир Темурнинг шахсан ўзи яккама-якка олишувлардан тоймаганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Чунончи, 1379 йили Урганч қамал қилинаётган бир пайтда у Юсуф Сўфийга юзма-юз чиқишга отланади, аммо рақиби олишувга чиқмайди. Худди шунга ўхшаш ҳол 1383 йили Сейистон юришида бўлиб ўтган². Хуллас, Амир Темурнинг мардлиги ва шахсий намунаси лашкар руҳини кутаришда катта аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Шароитга қараб Амир Темур лашкарнинг саф тортиши, жангга кириш тартибини ўзгартириб турган. 1391 йили Тўхтамишхонга қарши жангда илгари ҳеч кимга маълум бўлмаган янги ҳарбий тактикани қўллаган. Амир Темур тарихчиларидан Шомийнинг ёзишича, «Соҳибқирон лашкарини сафлаб етти қисмга шундайин муқаррар этдики, унинг васфи ва баёнига киши ожизлик қилади»³. Мазкур гувоҳликдан чиқадиган хулоса шуки, бу ғоятда мураккаб ва камёб ҳарбий тактика бўлган.

Амир Темур ҳарбий юришларни ниҳоятда пухталиқ ва ортиқча шов-шувсиз тайёрлашга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам унинг қўшинлари ганим учун кутилмаган вақт ва ерда пайдо бўлиб, қўққисдан ҳамла қилиб қолиши ҳеч гап эмасди. Соҳибқироннинг ҳар бир йирик ҳарбий юришдан олдин кенгаш ўтказиши одат тусига кирган. Кенгашда у барча йиғилганларнинг фикрини тинглаб, мазкур шароитда энг мақбул йўлни танлашга ҳаракат қилган. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур даврида ташқи разведка фаолияти ниҳоятда юксак даражада йўлга қўйилган. Мазкур хизмат вакиллари чаканафуруш, йирик савдогар, полвон, дорбоз, ҳунарманд, мунажжим, қаландар, дарвиш, денгизчи, сайёҳ, мешкобчи, этикдўз, толиб ниқоби остида турли мамлакатларда бўлиб, у ерлардаги шаҳарлар, қишлоқлар, йўллар, тоғу тошлар, сувлар, ҳар бир жойнинг аҳолиси, бошлиқлари, улуғлари, амирлари, фозиллари, шарифла-

¹ Уша жойда, 125—134-бетлар.

² Яздий. Зафарнома, 343—362-бетлар.

³ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 123-бет.

ри, бойу камбагаллари тўғрисида ҳар томонлама батафсил маълумотлар йиғиб, ҳатто суратлари билан Самарқандга юбориб турганлар¹. Бу билан ҳам чекланмай, Амир Темур ҳарбий, сиёсий муносабатларга киришаётган мамлакатлар тарихи, урф-одатларига оид асарларни синчиклаб ўрганган.

Демак, Амир Темур ҳарбий сиёсати, энг аввало, давлатни мустаҳкамлаш, хавфдан сақлашга йўналтирилган бўлиб, бу сиёсатни пухта йўлга қўйишда Соҳибқирон масаланинг иқтисодий, техникавий, илмий (мамлакатлар, шаҳарлар, йўллар, халқлар, душман лашкарлари, табиий-иқлим шароитларини ўрганиш ва ҳоказо), ташкилий томонларига катта эътибор билан қараган. Худди шу йўл уни ҳарбий санъат борасида юксакликка олиб чиққан.

Шундай қилиб, биз Амир Темур даври давлат бошқаруви, қонунчилиги, ҳарбий санъат масалаларига оид мулоҳазаларни билдирдик. Мазкур соҳаларда олиб борилган ҳаракатлар бир мақсадга: давлатни қудратли ва жамиятни иқтидорли этишга қаратилганини ёдда тутиш биз учун гоёта муҳимдир.

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ, ФАҢ ВА МАДАНИЯТ

Амир Темур ва темурийлар даври ҳақида сўз кетганда аксар ҳолларда мавзунинг сиёсий тарих, ҳарбий юришлар билан боғлиқ томонларига кўпроқ эътибор бериб келинган. Гап ўша замон ижтимоий-иқтисодий муносабатлари масалаларига тақалганда эса жамиятдаги «ҳукмрон синфлар» манфаатларининг устунлиги ва оддий халқнинг «эзилгани» борасида фикр юритишдан четга чиқилмаган ҳисоб. Ваҳоланки, ўз даври учун тараққиётни юксак даражага олиб чиқишда муайян ижтимоий-иқтисодий муносабатлар жараёнини ҳам шундай поғонага кўтара билишлик тақозо этилгани ойдек равшан эди. Темурийлар ва айниқса Амир Темур давридаги давлатимиз қудрати кўп жиҳатдан ижтимоий-иқтисодий муносабатлар қуввати билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган.

Юқорида Амир Темур доимо қонун ва тўро-тузукларга суяниб иш тутгани ҳақида маълум қилгандик. Ижтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириш жараёни

¹ Амир Темур тарихи, 2-китоб, 71—72-бетлар.

ҳам бундан мустасно эмасди. «Темур тузуклари»да бу масалага бағишланган махсус боб бор. Унга кўра мазкур соҳа иштирокчилари (деҳқон, ҳунарманд, савдогар, солиқчи ва ҳоказо), объектлари (ер-сув, ҳосил ва бошқалар) — ҳар бирининг ўз ўрни ва вазифаси аниқ белгилаб қўйилган¹. Энг масъулиятли вазифани эса давлат ўз бўйнига олган. Хароба ерларга сув чиқариш ва обод қилиш, бузилган кўприкларни тузатиш, янгиларини қуриш, йўл хавфсизлигини таъминлаш, савдо ва элчилик карвонларига кузатувчи ва соқчилар тайинлаш, йўловчиларнинг ҳаётини, мол-мулкни муҳофаза қилиш, карвонсарой, ёмхоналар қуриш каби катта куч ва маблағ талаб қиладиган юмушлар шулар жумласидандир. Амир Темурнинг барча ижтимоий табақаларга бирдай муносабатда бўлгани ва, энг муҳими, жамиятни бошқаришда уларнинг ҳар бири имкониятларидан тўла фойдаланишга интилгани ҳақида биз тўхталиб ўтгандик. Бу борада Амир Темур илгари сурган ғоя — усул ҳам аниқ: куч — адолатда.

Барча замонлар учун оддий бир ҳақиқат бор: инсонни ер боқади. Ерни ишлаш, энг аввало, суғориш лозим. Амир Темур мазкур оддий ҳақиқатни давлат миқёсидаги масалага кўтара билди. Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, «олам равнақи ва рўшнолиги йўлида ҳафсаласи ниҳоятда баланд бўлган (Амир Темур) ободончиликка ярайдиган бирон парча ернинг зое бўлишини раво кўрмасди». Шу қоидага риоя қилган ҳолда у Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа ўлкаларда сув чиқариб ободончилик, янги ерлар очиш, боғлар барпо этиш каби муҳим тадбирларни амалга оширди. Амир Темур даврида Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳару туманларда ўнлаб каналлар, ариқлар қазилди, дарахтзорлар, экинзорлар, боғ-роғлар яшнаб, тўкин-сочинлик юзага келди, хориждан келган сайёҳлар, элчилар мамлакат гўзаллигидан ҳайратга тушдилар. Бундай тадбирлар нафақат бизнинг юртда, балки салтанат таркибидаги бошқа мамлакат ва маконларда ҳам амалга оширилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу маънода ўша замон тарих ва география олими Ҳофиз Абрунинг гувоҳликлари диққатга сазовордир. Унга кўра, Амир Темур Хуросондаги Мурғоб дарёси (ҳозирда Афғонистон ва Туркманистон ҳудудларидан оқадиган дарё) водийсида ободончилик ва деҳқончилик хароб аҳволга тушиб қолганини кўриб, дарёдан йигирмата канал қазиб сув чиқаришни буюради.

¹ Темур тузуклари, 122—125-бетлар.

Шу тариқа, деб ёзади тарихчи, водийда бунёдкорлик ва деҳқончилик соҳаларига асос солинди. Ким билсин, бугун ана шу каналлардан қайсилари сақланиб қолган экан. Шу вадан ҳам уларнинг номини келтириб ўтамиз: Дилкушо, Ганжравон, Дарбанд, Ганжхона, Умар Тобон, Оқбуго, Қутлуг хотун, Шайх Абу Саъид, Шайх Али, Давлатшоҳ Жондор, Гулбоғон, Қутлуг Темур, Ҳасан Жондор, Амир Аловуддин, Санжадак, Наврӯз, Навбатхон, Менглихожа, Кепакчи, Али Малик каналлари¹. Юқорида тилга олинган Қутлуқ хотун канали афтидан Амир Темурнинг опаси Қутлуқ Туркон Ого номига берилган бўлиши керак. Водийдаги ободончилик ва деҳқончилик равнақига кейинги даврларда ҳам эътибор сусаймаганини шундан ҳам билса бўладики, Хуросондаги сўнги темурийлардан бири Султон Ҳусайн Бойқаро Боло Мурғоб ва Марв оралигидаги ҳудудларда каналлар қазитиш, таъмирлаш, экинзорлар барпо қилиш тадбирларини амалга оширгани маълум.

Амир Темурнинг Озарбайжонда ҳам сунъий суғориш тизимларини бунёд этиш ишларига катта аҳамият берганини биламиз. Чунончи, Қорабоғда бўлиб турган пайтида Соҳибқирон ўша атрофда узунлиги 60—70 км келадиган Барлос каналини қазитгани ҳақида гувоҳликлар бор. Бошқа бир гал унинг буйруғи билан 35—40 км узунликдаги Бойлақон канали қазилади. Мазкур тадбирлар натижасида қаровсиз ерларга сув чиқиб, сахро ва харобалар ўрнида экинзорлар, боғ-роғлар, қишлоқлар қад кўтаргани манбаларда аниқ ёзилган². Амир Темурнинг Кобулдан нарироқда оқадиган Ғурбон дарёсидан 30—35 км узунликда канал чиқаргани ва у Жуйи моҳигир ҳамда Жуйи нав номлари билан машҳур бўлгани, натижада бу атрофда ободончилик юзага келгани ҳам маълум³.

Кўриб турганимиздек, Амир Темур ва темурийлар даврида сунъий суғориш ишларига катта эътибор берилган. Шу билан бирга лалмикор ерлар имкониятларидан ҳам унумли фойдаланишга ҳаракат қилинган. «Тузуқлар»да таъкидланишича, лалмикор ерлар жарибларга (гектарларга) бўлиниб, йигиб олинган ҳосилнинг учдан бир ё тўртдан бир қисми солиқ сифатида туланган⁴.

¹ Жугрофийойи Ҳофизи Аbru. Қисмати рабъи Хуросон. Мойил Ҳаравий нашри. Техрон, 1349 (х). 34-бет.

² *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 245, 291-бетлар; *Яъдий*. Зафарнома, 822, 910-бетлар.

³ *Яъдий*. Зафарнома, 621-бет.

⁴ Темур тузуқлари, 124-бет.

Ер-сувдан унумли фойдаланиш деҳқончиликнинг барча соҳалари ривожига туртки бўлган. 1404 йили Самарқандда бўлган Испания элчиси Клавихо қолдирган хотиралар фикримиз далили бўлиши мумкин. Унинг ёзишича, нон шунчалик арзон бўлганки, ундан арзон бўлиши мумкин эмасди. Гуруч эса ҳаддан ташқари кўп. Бир қоп арпа бир мири (яъни кумуш танганинг тўртдан бири), битта катта қўй тахминан ўн кумуш танга атрофида бўлган¹. Мазкур фактлар ўша пайтда ғаллачилик, чорвачилик қандай йўлга қўйилиб, нечоғлик юқори ҳосилдорликка эришилганидан далолатдир. Шунингдек пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик каби соҳалар ҳам изчил ривожланиб боргани маълум. Полиз экинларидан айниқса қовун хорижда ҳам машҳур эди. «Ҳар куни шаҳарга қовун ортилган туялар шунчалик кўп келадикки, уларнинг қандай сотилиб кетилишию қандай қилиб истеъмолчиларга етиб боришига ақлинг бовар қилмайди», деб ёзганди Клавихо юртимиз қовунларига таъриф бериб². Ё боғларни олайлик, Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳирот ва бошқа кўплаб жойларда ўнлаб боғлар барпо этилган. Биргина Самарқанд атрофида Беҳишт, Шимол (Шамол), Дилкушо, Баланд, Чинор, Зоғон, Боғинав, Жаҳоннамо, Нақши жаҳон, Гулбоғ, Бўлду, Давлатобод, Амирзода Шоҳрух каби бир қатор боғлар қад кўтарган. Улар нафақат боғдорчилик, балки ичидаги қасрлари билан меъморчиликнинг нафис намуналари ҳам эдилар.

Миришкор деҳқонлар ва боғбонлар ҳосил етиштириш билан бир қаторда уларни узоқ муддатда сақлашни ҳам яхши эплаганлар. Чунончи, анжир қоқи, қовун қоқи, туршак, майиз ва бошқа кўплаб қуруқ мевалар йил бўйи, айниқса, салқин-совуқ фаслларда бозор расталари ва хонадонларни безаган, чет элларга олиб бориб сотилган.

Мазкур соҳаларда юқори натижаларга эришишда адолатли солиқ тизимининг ҳам мавжудлиги ўз таъсирини кўрсатгани шубҳасиз. Шу маънода «Тузуқлар»даги қуйидаги қайдлар қизиқ: «Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан райийатдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, солиқни уч бўлиб олсинлар. Агар райийат солиқ тўпловчи юборилмасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агар солиқ йиғувчини юборишга мажбур бўлинса, улар солиқни бўйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак-арқон

¹ *Клавихо*. Дневник. с. 138.

² Ўша жойда.

ишлатиб ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб занжир билан кишанламасинлар»¹.

Ишлаб чиқаришга келсак, ип, ипак, жундан турли-туман газламалар, матолар тўқилган, кийим-кечаклар тикилган. Қуролсозлик, ойнасозлик, дурадгорлик, тош йўнувчилик, заргарлик, кўнчилик, кулолчилик каби бир қатор бошқа соҳалар юқори савияда ривож топган. Чунончи, испаниялик элчини лол қолдирган соҳалардан бири зардўзлик эди. У қимматбаҳо матоларни заррин иплар билан безаш, оловдек ёниб турган гиламларга заррин нақшлар ила жило бериш ҳунари нафис санъат даражасига етказилганига у тан берган.

Юқорида зикр этилган йўналишлардаги ютуқлар савдо-сотиқ ишларига кенг йўл очиб бериши табиий. Бунинг устига Хитойдан Европагача бўлган улкан ҳудуднинг бир сиёсий марказ остида бирлаштирилиши, шимолӣ ва жанубий йўналишлардаги савдо йўлларини назорат қилиш, карвон йўлларининг ҳар жиҳатдан таъминланиши, чунончи, хавфсизлик, равон йўллар, доимо хизмат кўрсатиб турувчи карвонсаройлар, лангарлар — буларнинг бари савдо-сотиқнинг гуркираб ўсишида муҳим омиллар бўлиб хизмат қилган. Хуллас, Амир Темур даврида ҳозирда «Буюк ипак йўли» номила машҳур Шарқ билан Ғарбни боғлаб турувчи савдо йўли узлуксиз ва маҳсулдор равишда ишлаб туришига кенг имкониятлар очилган. Шу ўринда Амир Темурнинг қуйидаги сўзлари эътиборга лойиқ: «Ҳар бир мамлакат ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладим, улар қаерга боришмасин, Хитой, Чинмочин, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Жазоир, Фарангистон (Европа), у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тўхфаларидан келтирсинлар»².

Соҳибқирон буйруғи билан бутун салтанатда ҳар бир кунлик йўл масофаси оралиғида карвонсаройлар қурилган. Карвонсаройлар чексиз саҳроларда ҳам бунёд этилиб зарурият туғилганда тунда ҳам минг отлиқ йўловчини қабул қилиш имконига эга бўлган. Мусофирхоналар ташкил қилиш ҳам шу тарзда йўлга қўйилган. Уларни озуқа, ем-хашак ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлаш учун бир қишлоқ, ё бир неча қишлоқни уларга вақф қилиб бериш қонунлаштирилган³. Хуллас, Амир Темур

¹ Темур тузуклари, 124-бст.

² Уша жойда.

³ Шомий. Зафарнома, 2-жилд, 198-бст.

савдо-сотикқа катта эътибор берган. Унинг фикрича, «Дунё савдо аҳли ила ободдир»¹.

Савдо муносабатларининг давлат ва жамият ҳаётида, ташқи сиёсатда тутган муҳим ўрнини яхши англаган Амир Темур бу борада яна қатор тадбирларни амалга ошириб борган. Чунончи, бозорлар қуриш, эскиларини кенгайтириш, таъмирлаш ишлари жадал кечганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бунинг исботини Самарқанд бозорининг бино этилиши орқали кўриш мумкин. Амир Темур буйруғи билан шаҳарнинг Темир дарвоза қисмидан бошланиб жануби-ғарбий йўналишда катта кўча қурилади. Унинг икки томонида эса асосан икки қаватли, чорсу, тим шаклида қурилган дўконлар, расталар қад кўтарари. Кўча усти бошдан охир гумбаз шаклида ишланган тоқ билан ёпилади. Ёруғлик тушиб туриши учун ҳар ердан дарчалар ҳам қолдирилган. Бундан ташқари маълум масофада фавворалар қурилиб, омборхоналар қад кўтарган². Эътиборга молик томони шундаки, бирон-бир соҳага мослашган маҳаллалар, тимлар, расталар кенг қулоч ёзган. Масалан, телпакчилар, каллапазлар, новвойлар, ҳолвачилар, газмолчилар, кўнчилар, темирчилар, заргарлар, қуролсозлар ва ҳоказо. Кези келганда шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, бозорлар, тимлар нафақат Самарқанд ва мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларида, балки Хуросон, Эрон ва бошқа улкаларда ҳам қурилганини биламиз. Масалан, «Зафарнома» муаллифи Шарафиддин Али Яздийнинг ватани Йаздда Амир Темур олий девонининг вакили бир тим қурдирган экан. Муаллифнинг ўзи ёзишича, «Дорул фатҳ» номила машҳур бўлган бу бино ўзининг тантанавор ва гузаллиги билан дунёда тенги йўқ ҳисобланган³. Соҳибқироннинг ўғли Шоҳрух ҳаракати билан эса Ҳиротдаги бозорни қайтадан таъмирлаш ишлари олиб борилгани ҳам маълум. Чунончи, Ҳофизи Абрунинг ёзишича, то шу чоққача Ҳирот бозорлари очиқ-сочиқ ҳолда бўлиб, чанг-тузон, ёғингарчилик, жазирама иссиқ пайтларда сотувчилар ҳам, олувчилар ҳам қийналар эканлар. Шоҳрух бозорни гишдан қурдириб, олий тоқлар барпо қилиб, майдоннинг устини ёпишни буюрган экан. Шаҳарнинг ўртасида жойлашган мазкур бозор майдонига шаҳарнинг тўрт дарвозаси орқали тушиб бориш имкони яратилган⁴.

¹ Аснод ва макотиб. Абулхусайн Навоий нашри. Тохрон, 1370 (х). 128-бет.

² *Клавихо*. Дневник, с. 134—135.

³ *Яздий*. Зафарнома, 850-бет.

⁴ Жуғрофийойи Ҳофизи Абру, 9—10-бетлар.

Хуллас, савдонинг ривожи учун бор имкониятлар ишга солинган. Натижада шаҳар ва қишлоқ бозорлариға ҳар қаердан — Хитой, Ҳиндистон, Хуросон, Эрон, араб давлатлари, Рум, Миср, Европадан маҳсулотлар оқиб келаверган. Масалан, Хитойдан асосан ипак, ипак матолар, чинни, мушк, олмос, лаъл, марварид, Ҳиндистондан мускат ёнғоқ, занжабил, долчин, қалампирмунчоқ ва бошқалар, Европадан газлама, пичоқлар, шимолий юртлардан эса мум, мўйна, тери, араб мамлакатларидан тайёр кийимлар, шиша буюмлар келтирилган. Мамлакатимиздан эса асосан тўқимачилик маҳсулотлари, ип газламалар, ипакли кийимлар, қоғоз, пахта, гуруч, мева, қуруқ мевалар каби қатор маҳсулотлар четга чиқарилган. Савдо ҳажми нечоғлик катта бўлганини шундан ҳам билса бўладики, Клавихо Самарқандда бўлиб турган йили фақат июнь ойининг ўзида биргина Хитойдан 800 туя мол олиб келинган экан¹. Савдо-сотиқнинг бундай гавжумлиги фақатгина Туркистон шаҳарлариға хос бўлмай, бундай ҳолатни салтанатнинг Табриз, Султония, Шероз, Исфаҳон, Кирмон, Хуросон, Шимолий Ҳиндистон, Ироқ, Сурия каби шаҳар ва ўлкаларида ҳам кўриш мумкин эди. Айтайлик, Эрондаги Султония шаҳрида ёз ойлари савдо шунчалар қизиқ кетарканки, Ҳиндистон, Хитой, Туркистон, Озарбайжон, араб ўлкаларидан юзлаб, минглаб карвонлар келиб-кетиб турган. Келтирилган маҳсулотларнинг муайян қисми шу еда қолиб, қолгани теварак-атрофдаги мамлакатларга олиб кетилган².

Темурийлар, айниқса, Амир Темури даврида ишлаб чиқариш ва савдо муносабатларидаги ижтимоий адолат масаласи муҳим ҳисобланганини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Яратилган шарт-шароитга, мавжуд тартибларга риоя қилмай текин даромад кетидан қувганлар жазо топиши ҳеч гап эмасди. Чунончи, Клавихо гувоҳлик беришича, навбатдаги ҳарбий юришдан қайтгач Амир Темури ўзи йўқлигида шаҳарда аҳвол қандай бўлганини текширган. Шунда бир қатор дўкандорлар, жумладан, қассоблар, этикдўзлар, бошмоқчилар ўз маҳсулотларини ҳаддан юқори баҳода сотганликлари маълум бўлади. Уларнинг иши дарҳол судга берилиб жазоланадилар, суистеъмол қилинган маблағ эса тортиб олинади³.

Темурийлар даврида пул муомаласига тўхталсак. Амир Темури замонида 6 грамм оғирликдаги кумуш тангалар ва

¹ Клавихо. Дневник, с. 141.

² Уша жойда, 80-бет.

³ Уша жойда, 122-бет.

унинг тўртдан бирига тенг 1,5 граммлик кумуш пуллар зарб қилингани маълум. 1,5 граммлик кумуш пуллар «мири» дейилган. Мазкур ном Соҳибқироннинг Амир унвони билан боғлиқ. Шунингдек муомалада мис пуллар — чақалар ҳам бўлганини биламиз. Тангалар Самарқанд, Бухоро, Ардабил, Астробод, Дарбанд, Домғон, Мордии, Табриз, Сабзавор, Шероз ва бошқа қатор шаҳарларда зарб қилинган. Бундан ташқари Амир Темур ҳарбий ўрдасининг ҳам махсус зарбхонаси (дор ал-зарби урдуи олий) бўлган¹.

832(1428/1429) йили пул муомаласини яхшилаш, мис тангалар қадрини ошириш мақсадида Мирзо Улуғбек пул ислохотини ўтказди. Унга кура, 1420 йили зарб этилган мис тангалар зарбхоналарга топширилиб, уларнинг ўрнига оғирлиги 1,5—2 баробар кўп бўлган тангалар зарб этилган. Қулайлик учун зарбхоналар Бухородан ташқари Андижон, Қарши, Самарқанд, Термиз, Шоҳрухийада ҳам ташкил қилинган². Натижада пулнинг қадри кўтарилган.

Энди икки оғиз сўз Амир Темур ва темурийлар даври фан ва маданияти ҳақида. Юқорида биз Соҳибқироннинг нечоғлик истеъдод эгаси бўлгани ҳақида таъкидлагандик. «Зар қадрини заргар билади» деган ҳикмат бор. Бир қатор илмларда (тарих, шеърят, тиббиёт, математика, астрономия, меъморчилик) салоҳияти катта бўлган шахс, бунинг устига яна подшоҳ, улкан салтанатнинг олий ҳукмдори бўлса, табиий равишда илм ва маданиятга, олим ва ижодкорга катта ҳурмат билан қарайди, бу йўлда барча имкониятларни ишга солади. Бундан ташқари ҳар қандай жамият ва давлат тараққиёти ва келажagini фан ва маданият равнақисиз тасаввур қилиб бўлмаслигини Амир Темур яхши тушунган. Шунингдек истеъдод эгалари махсус ва доимий эътиборга муҳтож ва лойиқ бўлишлари, ноёб қобилият эгаларини муҳофаза қилиш, ижодлари учун шароит яратиш, турмушларини таъминлаш зарурлигини ҳам у тўғри англаган. У олиму фозиллар ўз маслаклари ва дунёқарашлари юзасидан жамият ва давлат тараққиёти, замонавий аҳволи хусусида бошқа ижтимоий табақаларга нисбатан кўпроқ бош қотиришлари ва бу орқали тегишли тажриба ва билимларга эга бўлиб боришларини ёдда тутган. Шу сабаб ҳам дунёнинг қайси бир мамлакати ва шаҳарига

¹ Яъний. Зафарнома, 788-бет.

² Батафсил қаранг: Тухтисв И. Темур ва темурийлар сулоласининг тангалари, 1992; Давидович Е. А. История денежного обращения средневековой Средней Азии, 1983.

бормасин олиму фозилларни бир ерга йиғиб, улар билан узоқ суҳбатлашиш, уларнинг фикрини тинглаш, баҳслашиш ишини канда қилмаган. Фикримизча, Амир Темурнинг фан ва маданият соҳасида юритган сиёсатини худди мана шу омиллар орқали баҳолаш даркор. Шу маънода Ибн Арабшоҳнинг қуйидаги баёни эътиборли: «Амир Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, ўз икромии ҳурматини унга изҳор этарди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдики, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу ҳашамат бўларди»¹. Бироқ шу билан бирга мазкур омилларни юзага чиқариш, улар имкониятларидан тўла фойдаланиш учун яна бир муҳим омил мавжуд бўлишини ҳам Соҳибқирон яхши биларди. Иқтисодий ва сиёсий жиҳатлардан қудратли давлатгина тилга олинган омилларни юзага чиқариш имконини бериш мумкин. Ўз ўрнида, жавоб тариқасида, илм ва маданият ривожии давлат қудратига қудрат, обрўсига обрў қўшган. Шу маънода Амир Темур ҳокимият тепасига келган йилларни эслайлик.

Чингизийлар ҳукмронлиги даврида тараққиётда анча оқсаб қолган Туркистон XIV асрнинг ўрталарига келиб сиёсий бошбошдоқлик таъсирида янада мункиллаб қолган эди. Тахтга чиқиши билан Амир Темур чиқарган дастлабки фармонларда ана шу аҳволни тўғрилаш нияти борлиги яққол сезилиб туради. Чунончи, унинг буйруғига кўра олий ўқув юртлари бўлмиш мадрасалар ва уларнинг ўқувчиларини моддий жиҳатдан таъминлаб, стипендиялари оширилиши кўзда тутилган. Бу борада Муъиниддин Натанзий шундай ёзади: «Фақирлар ва илм толиблари нафақалари вақф мулклари ва мадрасаларга, ҳар бирининг ҳолига яраша ва воқиф шартига мувофиқ белгиланган. (Ана шундай) вақфларга ҳеч ҳам ва мутлоқо солиқ солинмаган. (Амир Темур) ўз вазирларига вақф мулкларидан бирон танга менинг хазинамга тушмасин дея кўрсатма берганди. (Соҳибқирон) илм, ҳикмат аҳли ва донишманд кишилар билан (тезда) киришиб кетарди»².

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи, 2-жилд, 69-бет.

² *Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 279—280-бетлар.

содир бўлган ноҳақликни тиклашга ҳаракат қилган. Бунда у, энг аввало, маҳаллий илм-фан ва маданият вакилларига суянгани аниқ, яъни илму маданият ривожини учун шарт-шароит яратган, сиёсий барқарорликка эришган. Натижада турли мамлакатлардаги туркистонликлар ўз юртларига қайта бошлаганлар. Улар орасида қачонлардир ота-боболари Шимолий Ҳиндистон, араб ўлкалари ва бошқа юртларга бориб ўрнашган авлодлар ҳам бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Улар, асосан, Соҳибқирон лашкарлари билан қайтган бўлишлари керак. Иккинчи томондан, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Ҳирот шаҳарларининг маданият ва илм марказига айланиши, бу ерларда бошқа жойлардан кўра ижод учун шароитнинг яхшилиги ўз-ўзидан хорижий олимлар, шоирлар, санъаткорларнинг бу ёқларга «оқиб келиши»га сабаб бўлган. Бунинг исботи сифатида Улугбек Академиясида фаолият кўрсатган эронлик, румлик олимларни эслайлик. Масалан, Улугбек расадхонаси, унинг илмий мактабида изчил фаолият кўрсатган эронлик машҳур олим Фиёсиддин Коший ана шундай олимлардан бири эди. Унинг ўзи, Эронда юлдузлар илмига эътибор сусайиб, аксинча, Самарқандда бу борада барча шароит борлиги сабаб ҳам Мовароуннаҳрга юзландим, деб ёзганди.

Энг муҳими, Туркистон фақатгина Амир Темур ва темурийлар даврида илму маданият соҳасида танилган юрт бўлмай, балки то ўша замонларга қадар ҳам дунёга зиё нурларини тарқатиб келаётган кўҳна ва муътабар мамлакат ҳисобланганлигини биз яхши биламиз.

Фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнаши темурийлар намояндаларининг барчалари, хоҳ тахтга чиққани бўлсин, хоҳ йўқ, кенг билим эгалари бўлганликлари орқасидан ҳамдир. Улар ўз она тилларидан ташқари форс, араб тилларини мукамал билар, тарих, астрономия, математика, тиббиёт, шеърят, ҳуснихат, меъморчилик, диний илмлар борасида катта салоҳият соҳиби эдилар. Улар китобга, яъни билим ва билиш манбаига катта ҳурмат билан қараганлар. Шунинг учун ҳам Амир Темур, Шоҳрух, Бойсунгур, Улугбек, Пир Муҳаммад, Халил Султон, Султон Ҳусайн, Бадиуззамон, Фариуддин Ҳусайн Мирзо каби подшоҳу шаҳзодаларнинг бой кутубхоналари кишилар оғзига тушган, улардан кўпчилик баҳраманд бўлган. Амир Темур, Шоҳрух, Улугбек, Султон Ҳусайн Бойқаро, Қутлуғ Туркон Ого, Милкат Ого, Гавҳаршодбегим каби темурий ҳукмдорлар ва маликалар ҳамда темурийлар хизматида бўлган бир қатор амирлар

томонидан Самарқанд, Бухоро, Гиждувон, Марв, Ҳирот, Йазд, Балх, Машҳад, Шероз ва бошқа шаҳарларда ўнлаб мадрасалар барпо этилди. Халил Султон, Мирзо Улуғбек, Искандар Мирзо Абу Бакр Мирзо, Гиёсиддин Бойсунғур, Абулқосим Бобур, Абдуллатиф Мирзо, Масъуд Мирзо, Бойсунғур Мирзо (Бойсунғури Соний), Султон Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Фариуддин Ҳусайн Мирзо, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо, Султон Муҳсин Мирзо, Мумин Мирзо, Музаффар Ҳусайн Мирзо, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ва бошқа темурий намояндалар нозик дидли шоир ҳам бўлиб, туркий ва форсийда шеър битганлар. Ва, табиий равишда, катта-кичик шоирларга ҳомийлик қилганлар, истеъдодли қаламкашларни парвариш айлаганлар. Шунинг учун ҳам темурийлар даври ўзбек ва форс адабиёти ривожда муҳим босқич ҳисобланади. Навоий ва Жомийларнинг худди ўша замонларда яшаб ижод қилганликларини эслайлик. Ўзбек ва, умуман, туркий тилли адабиёт равнақида улкан ҳисса қасб этган Саккокий, Лутфий, Атоий каби туркийзабон шоирлар, Бурундук Хўжандий, Исмаил Бухорий, Ҳумоюн Исфароиний, Бадриддин Чигатоий, Риёзий Самарқандий, Ҳалокий каби форсийзабон шоирлар ҳамда Эрон, Озарбайжон, Хуросон, Кичик Осиёда ижод қилган ўнлаб назм усталари худди шу даврда яшаганлар ва у ёки бу маънода темурийлар ҳимматидан баҳраманд бўлганлар. Абдулхай, Пираҳмад Боғишамолий, Муҳаммад Ҳалимий, Султон Али Бовардий, Шаҳобиддин Абдулло, Заҳириддин Асғар, Камолиддин Беҳзод каби наққошлар (миниатюра рассомлари) ҳам, Аҳмад Румий, Шомий Бойсунғурий, Ҳожи Абдулқодир, Муҳаммад Бадриддин, Муҳаммад Котиб, Султон Али Машҳадий, Абдулхалил котиб каби ўнлаб хаттотлар ҳам Амир Темур ва темурийлар даврида камолот чўққисига чиққанлар. Ҳуснихат борасида темурийлар ҳам ном чиқарганлар. Чунончи, Шоҳрухнинг ўғиллари Иброҳим Султон ва Бойсунғур қўли билан кўчирилган Қуръон нусхалари фикримиз далилидир.

Темурийларнинг илм-фан ва маданиятга рағбати шу қадар бўлганки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган йиллари бу мамлакат маданий тараққиётида жуда катта из қолдирди¹.

¹ Қаранг: *Зиёев А.* XVI—XVII асрларда форсийзабон тарихнавислик. «Шарқшунослик» туплами, 6-сон, 1995, 41—53-бетлар; Темурийлар даври Ҳиндистон тарихнавислиги. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнали, 7—10-сонлар, 1996, 172—180-бетлар.

Аниқ фанлар ривожда ҳам темурийлар замони алоҳида урин эгаллайди. Биргина Улуғбек Академиясини олайлик. Бу вақтларда Самарқандда ўнлаб мўътабар олимлар, астрономлар, математиклар фаолият кўрсатганлар. Қозизода Румий, Али Қушчи, Фиёсиддин Жамшид Коший, Муъиниддин Коший, Жалолиддин Астрободий, Низомиддин Биржандий, Мирим Чалабий, Мансур Коший, Абдулқодир Лоҳижий, Муҳаммад Ҳусайний ва бошқалар мазкур мактаб намояндалари, издошлари эдилар. Лекин ҳаммадан ҳам ўтиб тушгани Улуғбек бўлди. У Самарқандда ўз даври ва муайян маънода кейинги асрлар учун ҳам катта аҳамият касб этган фундаментал фанлар ривож учун кенг йўл очиб берди. Айниқса бу ерда расадхонанинг барпо этилиши оламшумул воқеага айланди. Йигирма йил атрофида олиб борилган юлдузлар ҳаракатини узлуксиз кузатиш ишлари натижасида 1018 та юлдузнинг эклиптик системадаги вазияти аниқланди. Расадхона бош ўлчов асбобининг аниқлик даражаси бир ёй секундигача бўлганлигини ҳисобга олсак, яратилган юлдузлар жадвали то XVII асрга қадар, яъни оптик асбоблар кашф этилгунча, энг мукаммал ҳисобланганлиги асоссиз бўлмаганини биламиз.

Икки оғиз сўз тиббиёт илми ҳақида. Аввалида Амир Темурнинг тиббиётга рағбати ҳақида сўз юритган эдик. Бунинг натижаси ўлароқ мазкур соҳа ривож учун ҳам қулай шароитлар туғилганди. Тиббиёт оламида машҳур бўлган асарлар, чунончи, Бурҳониддин Нафиснинг «Касалликларнинг сабаблари ва аломатлари шарҳи», «Мужаз ал-қонун» шарҳи», Фиёс Мутаббиддиннинг «Касалликлар шифоси», Мансур ибн Муҳаммаднинг «Инсон танаси ва унинг аъзолари ҳолатининг шарҳи», «Кифояти Мансурий», Баҳоуддаула Ҳасанийнинг «Тажрибалар ҳулосаси ва хайрли ишлар» каби яна бошқа қатор тиббиёт борасидаги рисолалар темурийлар даврида ёзилди. Бурҳониддин Нафис эса олимлик билан бир қаторда Улуғбекнинг шахсий табиби ҳам эди.

Амир Темур ва темурийларнинг тарих фанига ҳам катта эътибор билан қараганликларини биламиз. Тарихнавислик бобида Шарқда донг таратган Фиёсиддин Али, Низомиддин Шомий, Ҳофизи Аbru, Муъиниддин Нанзанзий, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар темурийлар паноҳида яшаб ижод қилганлар, улар ҳақида асарлар битиб машҳур бўлганлар. Мазкур ижодкорлар баъзи бирларининг асарларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Низомиддин Шомий. Асл исми Али ибн Муҳаммад, аммо қупинча Низомиддин Шомий ёки Низомиддин Шанбий номи билан машҳур. Туғилган йили аниқ эмас. Вафоти 1404—1409 йиллар орасида юз берган. 1383 йилдан буён Амир Темурнинг хизматида бўлган. Бошқа асарлари ҳам бўлса-да, уни машҳур қилган «Зафарнома»дир. «Зафарнома» 1404 йили тамомланган бўлиб, уни ёзиш ташаббуси шахсан Соҳибқирондан чиққан. 1404 йили Амир Темур Озарбайжон юришидан қайтгандан сўнг Шомий асарни унга тақдим қилган. Демак, бу «Зафарнома»га Соҳибқироннинг муборак назарлари тушган. Асар Амир Темурнинг тахтга чиққанидан (1370) то кўрсатилган 1404 йилга қадар Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Эрон, Кавказorti, араб мамлакатлари, Кичик Осиёда рўй берган ва, албатта, Амир Темур, темурийлар фаолияти билан боғлиқ муҳим воқеалар баёнидан иборат. Шомий асарни ёзишда Амир Темур хизматида бўлган битикчилар томонидан тайёрланган ҳар бир юриш, сиёсий, ижтимоий, маданий воқеалар ҳақидаги ҳисоботлар — ҳужжатларга таянган. «Зафарнома» Амир Темур тарихини тўла ёритган илк тарихий асар ҳисобланади. «Зафарнома» муқаддимасида ёзилишича, 804 (1401/1402) йили Соҳибқирон Шомийни даргоҳига чорлаб, ўз ҳаёти ва фаолияти тарихини ёзишни буюради ва шундай талаб қўяди: «Баён услуби мураккаблик аломатларидан ҳамда мақтанчоқлик дабдабаларидан холи бўлсин, (турли) маънодорлик тарзидан (ҳам) тийилинсин. Ташбиҳ ва истиоралар безаги (гирдобиди асосий мақсад) кўринмай қолса, бундай услубда битилган асардан не фойда? Бир киши, бирон сўз даражасини англаб унинг маънисини тушунса, қолган ўн киши, балкисим юз киши ундан кўзланган мақсадни англашда ожиздирлар. Демак, ундан оддий халққа ҳеч қандай наф йўқдир»¹. Кўриниб турганидек, Амир Темур тарихий асар яратишдан мақсадни, баён услубларини аниқ тасаввур қилган ва вазифани ҳам лўнда қўйган, яъни тарих омма, келажак учун ёзилади. Шомий Соҳибқирон талабларига мос асар яратишга интилган ва, таъкидланганидек, кейинги йиллар тарихчилари, жумладан, Шарафиддин Али Яздий ҳам, унинг асари тузилишидан кенг фойдаланганлар. Кези келганда шуни ҳам алоҳида қайд этиш керак-

¹ Шомий. Зафарнома, 11-бет.

ки, темурийлар замонида тарихнавислик ўзининг энг юқори чўққиларидан бирига чиққан¹.

Ҳофиз Аbru. Асли исми Шихобиддин Абдуллоҳ Хавофий бўлиб, 1430 йили вафот қилган. У ҳам Амир Темур ва кейинчалик Шоҳрух хизматида бўлган. Ҳофиз Аbru сермаҳсул тарихчилардан. Шу билан бирга, фикримизча, асарлари орасида «Зубдат ат-таворих» алоҳида ўрин тутаети. Бу асар Шоҳрухнинг ўғли Бойсунгур топшириғи билан ёзилиб, унинг тўртинчи қисмида Амир Темур тарихига оид бир қатор муҳим қўшимчалар ҳамда Соҳибқирон ўлимидан кейин то 1427 йилгача Хуросон ва Мовароуннаҳрда юз берган ҳаёт тафсилотлари ўз аксини топган².

Муъиниддин Натанзий. У ҳам темурийлар, хусусан, Искандар Мирзога ва унинг ўлимидан кейин Шоҳрухга хизмат қилган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, Натанзий ўз даврида энг машҳур олимлардан бири ҳисобланган. Бунга биз унинг «Мунтахаб ат-таворих» («Тарихларнинг сираси») асари билан танишиш орқали иқрор бўлишимиз мумкин. Асар оламнинг яратилишидан то Соҳибқирон вафотига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Унинг географияси ҳам кенг: Хитойдан Европагача. Биз учун Амир Темур даври қизиқ. Кўплаб тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, Натанзий фойдаланган манбалар, ҳатто Шомий истифода қилган ҳужжатлардан ҳам фарқлидир. Ҳақиқатан ҳам асар билан танишар эканмиз, унда кўплаб туркий сўзларни учратамиз. Демак, муаллиф ихтиёрида сарой архивига оид туркий тилда ёзилган қимматли ҳужжатлар тўплами ҳам бўлган. Умуман олганда «Мунтахаб ат-таворих» синчиклаб ўрганиладиган асар. Зеро, унда бошқа тарихий манбаларда бўлмаган ва ҳозирги кўплаб олимлар назаридан четда қолаётган ноёб маълумотлар бир талай³.

«Зафарнома» номи билан машҳур яна бир асар бор. Унинг муаллифи **Шарафиддин Али Яздийдир** (вафоти 1454 йил). У Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султон саройида хизматда бўлгани ва мазкур асарни яратиш иши ҳам ушбу темурий шаҳзода номи билан боғлиқлигини

¹ Асар ҳақида қаранг: *Низомиддин Шомий*. Зафарнома, Ф. Таувер нашри, 1-жилд, Прага, 1937; *Аҳмедов Б.* Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, 140—141-бетлар.

² Асар ҳақида қаранг; *Ҳофиз Аbru*. Зубдат ат-таворих. Саййид Жаводий нашри, Тсхрон, 1372 (х), 1-жилд; *Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари*, 143—145-бетлар.

³ Асар ҳақида қаранг: *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих. Ж. Обэн нашри, 1957; *Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари*, 141—143-бетлар.

биламиз. Яздий «Зафарнома»си юқорида кўрилган Шомий «Зафарнома»сидан фойдаланиб ёзилгани аниқ. Шу билан бирга Яздий асаарида кўплаб тўлдиришлар, аниқликлар мавжудки, бунинг сабабини муаллифнинг ўтмишдошларига нисбатан туркий битиклар, форсий манбалар, гувоҳлар, воқеалар иштирокчилари хотираларидан кенгроқ, унумлироқ фойдаланганлиги билан тунтириш мумкин. Иккинчи томондан, Яздий «Зафарнома»сини ёзиш тадбирига ҳам жиддий эътибор билан қараган. Муаллифнинг ёзишича, Иброҳим Султоннинг буйруғи билан мавжуд барча манбалар, ҳужжатлар, хотиротлар ҳар қаердан йиғиб келиниб, бирма-бир мутолаа қилиниб, бир неча мароталаб текширилиб кейин вараққа олинган. Натижада, 1425 йили Амир Темур тарихига оид ўз даври учун мукамал асар яратишга эришилган¹.

Темурийлар даврида сермаҳсул ижод қилган тарихчилардан яна бири **Абдураззоқ Самарқандий** (1413—1482) ҳисобланади. Унинг отаси Шоҳрух саройида хизматда эди. Кенг билим олган Абдураззоқ ҳам йигирма беш ёшларидан бошлаб Шоҳрух хизматига киради. Кейинчалик у Абу Саъид Мирзо ва Абулқосим Бобур каби темурийларга ҳам хизмат қилгани маълум. Бир сўз билан айтганда, Абдураззоқ Самарқандий темурийлар даврида, хусусан, XIV асрнинг 20-йилларидан 70-йилларигача кечган замонда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда бўлиб ўтган турли воқеалардан яхшигина хабардор бўлган. Нафақат хабардор бўлган, балки ўз вақтида тарихий воқеаларни қоғозга тушириб ҳам борган. Натижада улар асосида 1467—1470 йиллар орасида «Матлайи саъдайн ва мажмайи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ўрни ва икки денгизнинг қўшилиш жойи»)² асарини яратган. Асар икки жилддан иборат бўлиб, биз учун унинг иккинчи жилди, хусусан, XIV аср 20-йилларидан 1470 йилга қадар юқорида тилга олинган катта минтақада кечган ижтимоий-сиёсий тарих баёни муҳимдир.

Амир Темур ва темурийлар даврида меъморчилик равнақи борасида амалга оширилган тадбирлар ҳақида ҳам сўз айтиш мумкин. Туркистон шаҳарларида, чунончи, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Яссид; Хуросонда, масалан, Ҳирот, Машҳад, Нишопур ва бошқа шаҳарларда, Эрон ва Озорбайжонда бунёд этилган қалъалар, масжидлар, мадрасалар, карвонсаройлар, бозорлар, тимлар, са-

¹ Асар ҳақида қаранг: *Яздий. Зафарнома*, А. Уринбоев нашри, 1972.

² Қаранг: *Абдураззоқ Самарқандий. Матлайи саъдайн ва мажмайи баҳрайн* Таржима ва изоҳлар А. Уринбоевники, 1969.

ройлар, хонақоҳлар, хиёбонлар, мақбаралар ва бошқа мақсадга мўлжалланган бино ва иморатларнинг ҳар бири ҳақида кўплаб қоғоз қоралаш мумкин. Шунинг учун ҳам биз теурийларнинг меъморчилик фаолиятига доир баъзи бир далилларни келтириб ўтмоқчимиз.

Бунёдкорлик ва меъморчилик жиҳатидан энг гуллаб-яшнаган шаҳар теурийлар даврида Самарқанд бўлди. Буни табиий деб билиш керак. Зеро, у пайтларда дунёнинг энг қудратли ва бой давлати бизники эди. Самарқанд эса мамлакатимиз пойтахти ҳисобланган. Ва ўз-ўзидан жаҳоннинг энг олди давлати пойтахти даражасида гуллаб-яшнаган, гўзал бўлиши керак эди. Албатта, бу ерда Амир Темурнинг раҳбар сифатидаги орзу-ҳаваслари, ўз юртига нисбатан фарзандлик бурчи, мамлакати билан фахрланиш каби туйғулари ҳам ўз ўрнини топган. Буни биз Самарқанд атрофида Миср, Дамашқ, Султония, Бағдод, Шероз каби қишлоқлар бунёд этиши орқали ҳам кўришимиз мумкин. У Самарқандни ва, демак, мамлакатни дунёдаги йирик давлатлар пойтахти ва мамлакатларидан бир неча маротаба юксакликка кўтаришни истаган. Аслида у бутун умрини шунга сарфлади ҳам.

Чингизийлар босқини даврида Самарқанд харобаликка юз тутганини биламиз. Қалъалар, деворлар, масжидлар ва бошқа иншоотлар вайрон қилинганди ўшанда. Хитойлик сайёҳлардан бирининг гувоҳлик беришича, Самарқанд шунчалик ҳувиллаб қолган эканки, аввалги аҳолисидан чорагигина қолган. Амир Темур тахтга чиқиши билан шаҳар ички ва ташқи қалъасини (ҳисор) бунёд этди. Бозорларни тартибга солиб, меъморий жиҳатдан беназир тимлар, дўконлар қаторини қурдирди. Шаҳарнинг ичкари ва ташқарисида боғлар билан ўралган саройлар (Тахтақароча ва бошқалар), мадрасалар, мақбаралар (Оқсарой, Ишратхона, Гўри Амир), масжидлар (масалан, Бибиҳоним), давлат идоралари, ҳаммомлар бинолари меъморчилик нуқтаи назаридан юксак даражада бажарилган. Соҳибқирондан унинг атрофидагилар ҳам ўрнат олиб кўплаб қурилиш ишларини амалга оширганлар. Ё бўлмаса, унинг Шаҳрисабзда амалга оширган қурувчилик фаолиятини олайлик. Шаҳарни девор билан ўраш, бетакрор ва улуғвор Оқсаройни барпо этиш, Дор ултиловот, Дор ул-сиёdot мажмуаларидаги мақбараю мадраса таъмири ва яна қатор бошқа меъморчилик тадбирлари фикримиз далили бўла олади. Амир Темур буйруғи билан қурилган Аҳмад Яссавий мақбараси ҳашамати бугун ҳам кишини лол қолдиради. Ҳиндистон юришида Ирёб, Нагар

шаҳарларида қурилган қалъалар, Жанубий Озарбайжонда Байлақондаги таъмирланган қалъа, Кобул водийсида қурилган работлар ва бошқа қатор иншоотлар ҳам Амир Темур буйруғи билан амалга оширилган.

Соҳибқироннинг бундай ободончилик ва меъморчилик фаолияти бошқаларга ҳам ўрнак бўлгани маълум. Бу борада унинг авлодлари — Шоҳрухнинг Ҳирот ва Марв қалъаларини тиклагани, Ҳиротда мадраса, хонақоҳ, янги бозор биноларини қурдиргани, унинг хотинлари: Гавҳаршод бегимнинг Ҳирот, Машҳад, Тусда мадрасалар, Милкат Оғонинг Балхда битта, Ҳиротда иккита мадраса, «Дорушшифо» касалхонаси, хонақоҳ, ҳаммом, мақбара, кутубхона биноларини иморат қилганликларини мисол қилиш мумкин. Яна Улуғбек Самарқандда бино эттирган мадраса, ҳаммомлар, Шоҳи Зиндани таъмирлаш, кенгайтириш борасидаги қурилишлар, Ғиждувон, Бухородаги мадрасалар, Шаҳрисабздаги масжид, Самарқанддаги Муҳаммад Султон, Қосим Султон, Муҳаммад Қосим номлари билан боғлиқ ҳаммомлар, шу шаҳардаги Ферузшоҳ, Шоҳ Малик каби амирлар, Сароймулк хоним, Хожа Аҳрор, Мирзо Абдулло мадрасалари, Туман Оғо, Улуғбек хонақоҳлари, Ҳиротдаги амирлардан Жалолиддин Фирузшоҳ, Фармоншайх, Чақмоқ мадрасалари, Йаздаги амир Чақмоқ мадрасаси, Шероздаги Даштакий мадрасаси, Султон Ҳусайн хотини Билга Султоннинг Балхдаги «Бадиййа» мадрасаси, Машҳаддаги амир Юсуфхожа масжиди, Абдулқосим Бобур Мирзонинг Анўвдаги масжиди бино этилиши ҳақида сўз юритиш мумкин. Ё бўлмаса, Амир Темурнинг опаси Қутлуғ Туркон Оғонинг ўз ҳисобидан мадрасалар ва хонақоҳлар қургани ҳақидаги гувоҳликларни олайлик. Хуллас, темурийлар даври қурилиш ишлари хусусида яна кўп қоғоз қоралаш мумкин¹. Масалан, Алишер Навоийнинг Хуросон меъморчилигидаги фаолияти ҳақида. Аммо биз юқоридагилар билан кифояланиб, темурийлар замони меъморчилигининг баъзи бир жиҳатларига диққатни жалб этмоқчимиз.

Биринчидан, амалга оширилган ишлар, энг аввало, жамият манфаатини кўзлаб қилинган. Кўприklar, ҳаммомлар, бозорлардан кимлар фойдаланган, мадрасаларда кимлар ўқиган, карвонсаройларда кимлар тўхтаган, боғроғлардан кимлар баҳраманд бўлганини эслайлик. Иккинчидан, тўхтовсиз олиб борилган турли қурилиш иш-

¹ Қаранг: Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида, 1997; *Файзиев Турғун*. Темурийлар шажараси, 1996.

лари кишиларни иш билан таъминлаган, ҳашаматли ва дабдабали бинолар барпо этиш тадбири олимлар (айниқса, математика, геометрия, геодезия), ҳунармандлар ижодининг юксалишига катта туртки бўлганини тасаввур қилиш қийин эмас. Учинчидан, меъморчилик, қурувчилик орқали шаҳарлар, қишлоқлар, бутун бир мамлакат обод бўлиб борган. Тўртинчидан, давлат хазинасида йиғилган катта бойлик, тарихимизнинг баъзи замонларида бўлганидек, айшу-ишрат, ҳукмдор мавқеини сақлаш учун беҳуда совға-саломлар тарқатиш каби бемаъниликларга эмас, кўпчиликка фойдали, асрларга татигулик хайрли ишларга сарфланган. Хуллас, келажак авлод учун шундай маданий-маънавий мерос қолдирилганки, улар нафақат ўтмишдан хотира сифатида, балки ўзбек халқининг маданий бойлиги, маънавий салоҳияти, ақлий имкониятларидан далолат берувчи беқиёс тимсол ўрнида ҳам қадрлидир.

ТАШҚИ СИЁСАТ ВА ДИПЛОМАТИЯ

Амир Темур ва темурийлар даврида халқаро муносабатлар ва уларда давлатимизнинг тутган ўрни ҳақида сўз юритишдан олдин бир фикрни таъкидлаб ўтиш жоиз. 2700 йилдан ортиқ давлатчилик тарихига эга ўзбек халқининг ўтган мингйилликлардаги халқаро алоқалари жуда кам ўрганилган, чунончи, ташқи сиёсий муносабатлар дипломатияси масалалари деярли тадқиқ қилинмаган. Шу маънода мазкур йўналишда қўйилган ҳар бир қадам катта қизиқиш уйғотиши табиий. Шунга қарамай биз темурийлар, айтиқса, Амир Темур даври ташқи сиёсий алоқалари ва дипломатиясини ҳеч бир муболағасиз халқаро муносабатлар тарихимизнинг энг ёрқин саҳифаларидан дея оламиз.

Кўрилатган давр халқаро муносабатлари ва дипломатиясига баҳо бераётганда бир қондани ёдда тутмоқ даркор, яъни марказда воқелик туриши керак, наинки бир шахс ёки шахслар. Тарихий воқеликни ҳар тарафлама ва чуқур таҳлил қилмасдан туриб, аввалдан қандайдир бир ижтимоий ё ҳиссий буюртма билан бир мавзу, ё шахсни улуғлаш, оқлаш ё қоралаш, хаспўшлаш мақсад қилиб қўйилса боши берк кучага кириб қолиш, қолганларни ҳам ўша ёққа бошлаб кетиш ҳеч гап эмас. Тарихий воқелик тўғри англаб олингандагина тарихий шахслар роли ва хизматлари яққол билинади. Бундан ташқари

тадқиқ қилинаётган мавзу ва макон ҳақида ҳам тўғри ва аниқ тасаввурга эга бўлиш ниҳоятда муҳим. Шу маънода Амир Темур даври халқаро муносабатлари ва дипломатияси мағзини чақишда энг аввало, ўша замондаги жаҳон сиёсий, иқтисодий, мафкуравий манзарасини билиб олишга тўғри келади. Зеро, Амир Темур дунё миқёсида от ўйнатган сиёсатчи ва дипломатдир. Демак, биз, аввало, ана шу «ўйин майдони»даги аҳволни, паст-баландликларни, қонун-қоидаларни билиб олишимиз керак. Шундагина Амир Темурнинг ҳар бир муайян вазият ё масалада тутган сиёсати ва ёндашувининг сабабларини кўра оламиз. Бу ўз ўрнида Амир Темур даври давлатимиз ташқи сиёсати ва дипломатиясининг моҳиятини англаш учун йўл очиб беради.

XIV аср, умуман, дунёда ва, хусусан, Туркистонда (Амир Темургача) бошбошдоқлик, сиёсий тарқоқлик ва қарама-қаршиликлар авжига чиққан юз йиллик бўлган. Чунончи, минтақамизда ҳар бир вилоят ўз бошича бўлгани ва Соҳибқирон тахтга ўтиргач мамлакат бирлаштирилгани ва бунинг натижасида турли соҳаларда қўлга киритилган ютуқлар ҳақида тўхталиб ўтдик. Атрофда эса, хусусан, Ўрта ва Яқин Шарқда куртлар (маркази Ҳирот), сарбадорлар (Сабзавор, Астробод, Нишопур, Машҳад), музаффарийлар (Форс, Кирмон, Курдистон), жалойирийлар (Ироқ, Озарбайжон, Арманистон, Фарбий Эрон), кечроқ (XIV аср охирларида) қорақўйунлийлар (Озарбайжон, Арманистон), отабеклар (Кичик ва Катта Луристон), мамлуклар (Миср ва Сурия) ҳамда бир қатор вилоят миқёсидаги маҳаллий сулолалар ўзаро ҳам ички, ҳам ташқи зиддиятда эдилар. Кичик Осиёда ҳам сорунолийлар, ойдинийлар, мунташоийлар, такоэлийлар, кармиёнийлар, қарамонийлар, усмонлийлар каби бир қатор катта-кичик сулолалар фаолият кўрсатиб, улар орасида усмонлийларнинг ошиғи олчи бўлиб келаётган бўлса-да, ўзаро зиддиятлар барҳам топмаган эди.

Европага келсак, аҳвол бундан ҳам аянчлироқ эди. Европа халқлари бу вақтда марказлашган давлатчилик йўлига эндигина кириб келаётган, шаҳар маданияти пайдо бўлганига ҳали кўп ҳам бўлмаганди. (Эслатиб ўтамиз, Европада шаҳар маданияти узоғи билан IX аср, асосан X—XI асрлардан бошлаб изчил тараққий эта бошлаган.) Мазкур икки омил орқали қитъадаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожига қай даражада бўлганлигини билиб олишимиз мумкин. Масалан, Италияда Флоренция, Сиена, Пиза, Милан, Венеция ва яна бир қатор

давлатчалар мавжуд эди. Уларнинг номланиши ҳам қизиқ: шаҳар-давлатлар, денгиз республикаси. Марказий Италиянинг аксар қисмида эса католик черковининг маркази Рим папаси ҳукмрон эди. Бир сўз билан айтганда, Италия сиёсий тарқоқлик ва ички зиддият шароитида ҳаёт кечирарди. Франциянинг аҳволи бир оз дурустроқ кўринса-да, у ҳам марказлашган ҳокимият остида бирлаша олмаётганди. Айниқса, 1337 йили Англия билан бошланган ва умум ҳисобда юз йилдан ортиқ давом этган уруш ички вазиятни янада кескинлаштириб юборганди. Карл VI замонида (1380—1422) келиб эса маҳаллий сулолалар қиролга деярли бўйин бермай қўйгандилар. Германиядаги вазиятни 1356 йили Карл IV (1347—1378) имзоланган ҳужжатдан яққол кўриш мумкин. Унга кўра ҳар бир маҳаллий қироллик учун қонуний тарзда мустақиллик туғдириб берилган. Сиёсий тарқоқлик Испанияда ҳам ҳукм сурарди. XIV аср давомида Леон-Кастилия ва Арагон-Католон қиролликлари ўртасидаги рақобат тўхтамаган. Қачонлардир қудратга эга бўлган Византия (Рум) ҳам ички ва ташқи зиддиятлар сабаб ниҳоятда заифлашиб қолган, усмонлийлар тазйиқиға зўр-базўр бардош бериб инқироз арафасида турарди.

Европа мамлакатлариаро ўзаро қарама-қаршиликлар ҳам уларнинг ҳар биридаги ички зиддиятлардан қолишмас, боз устига уларни янада кескинлаштириб борарди. Юқорида Франция ва Англия ўртасидаги давомли урушлар ҳақида айтдик. Англия Испания билан ҳам зиддиятда эди. Бу ҳам етмагандай Испания Португалия билан қарама-қаршиликда эди. Шимолий Италия Венгрия ҳужумларига бардош беришига тўғри келарди. Аслида ўзиникилар томонида бўлиши керак туюлган Рим папалиги Венгрияни жанубий славян давлатлари — Сербия, Босния, Хорватияга қарши курашда қўллаб-қувватларди. Жанубий славянлар кези келганда Византиядан ҳам дод дердилар. Ўз ўрнида Босния Сербия тазйиқида ҳам қолганди. Хорватия Венгрияга қарамликка ўтган, Болгария эса XIV асрнинг иккинчи ярмида учга бўлиниб кетганди.

Рим папалигининг юқорида ишора қилинган фаолияти Европада мазҳабий жиҳатдан ҳам муштараклик йўқлигидан далолат беради, албатта. Ҳақиқатан, 1054 йили икки йирик мазҳабий кутбга (ғарбий католик ва шарқий православ) бўлиниш оқибатида заифлашиб қолган папалик XIII асрга келиб фаоллашади. Европа ҳаётидаги нафақат мазҳабий, балки сиёсий масалаларда ҳам етакчилик қилишга интила бошлайди. Салиб

юришларини илҳомлантирувчи ҳам худди шу диний ташкилот эди. Натижада баъзи бир европалик йирик сулолалар ва папалик ўртасидаги зиддият кучаяди. Масалан, шундай курашлар натижасида Франция қироллиги папалик марказини ўз мамлакатига кўчиришга муваффақ бўлади ва деярли 70 йил давомида бу ташкилот Франция измида қолади. Юз йиллик урушда Франция томонида бўлган папаликка қарши Англия бош кутаради. Шунингдек уч асрдан буён папалик асоратида бўлиб келган Португалия ҳам унга қарши кайфиятда эди. Православиёга тегишли Шарқий Европа ва Византиянинг Рим черковига қарши муносабатини тасаввур қилиш қийин эмас. Византия учун энг оғир йиллар ҳисобланмиш усмонлийлар хатари кучайган пайтларда ҳам ана шу мазҳабий қарама-қаршилик ҳеч бир сусаймаган, аксинча, тўғоноқ бўлган.

Буларнинг бари Европа халқларининг ижтимоий ҳаётига таъсир кўрсатмасдан қолмасди. Бу вақтда қитъада крепостнойлик ҳуқуқи ҳануз сақланар ва ўз ўрнида қатор галаёнларга сабаб ҳам бўлганди.

Шундай қилиб, юқорида Шарқ ва Ғарб мамлакатлари сиёсий-ижтимоий ва мазҳабий муносабатларига қисқа равишда тўхталиб ўтдик.

Энди эса XIV асрда дунёдаги умумий ва баъзи жиҳатлардан хусусий аҳволдан бохабар бўлган ҳолда тўғридан-тўғри Амир Темури юритган ташқи сиёсат ва дипломатиянинг амалий томонларига тўхталиб ўтамиз.

Амир Темурининг Туркистон ва Ўрта Шарққа нисбатан тутган сиёсатини шарҳлашда қуйидагиларни назарда тутмоқ лозим. Туркистон, Эрон, Хуросон, Шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олувчи улкан ҳудуд асрлар давомида сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муштараклик, яхлитлик, яқинлик шароитида яшаб келган. Узоққа бормай, Чингизхон босқинидан олдинги хоразмшоҳлар (ануштегинийлар) ҳукмронлиги даврини олайлик. Ўшанда ҳақиқатан ҳам мазкур ҳудуднинг аксари (Шимолий Ҳиндистондан ташқари) хоразмшоҳлар қўл остида бирлашган эди¹. Бунга ўрта асрларда сомонийлар, қорахонийлар, газнавийлар, салжуқийлар ҳам интиланликларини биламиз. Тилга олинган ҳудудда ўз вақтида кушонлар, эфталийлар, ашиналийлар ҳам от ўйнатганлари, худди шундай мақсадга эронлик сосонийлар сулоласи ҳам интилгани маълум. Бошқача айт-

¹ *Насаи. Жизнсописание*, с. 45.

ганда, ўрта асрлар воқелиги учун бу улкан ҳудуд яхлитлик, муштараклик касб этган ва манбаларда уни асосан Турон ва Эрон заминлари деб атайдилар. Чингизийлар даврида эса Турон ва Эрон учга бўлиб идора этилган: Олтин Ўрда, Чигатой ва Ҳалокуийлар улуслари. Бунда маркази ҳозирги Мўғулистонда бўлган Чингизхон асос солган салтанатнинг манфаати кўзда тутилгани аниқ ва табиийдир. Худди шунинг учун ҳам Туркистоннинг Мовароуннаҳр қисмининг ажралмас бўлаги бўлиб келган Хоразм иккига бўлиниб, шимоли Олтин Ўрдага, жануби эса Чигатой улусига қўшиб олинган. Шу сабабдан ҳам 1370 йили ҳокимият тепасига келган Амир Темур ўтган 150 йиллик чингизийлар ҳукмронлиги давомида тилга олинган улкан ҳудудда юз берган ўзгаришлар ва ҳосил бўлган воқеликлар билан ҳисоблашиб иш тутишига тўғри келганди. Хўш бу воқелик қандай эди?

Амир Темур Туркистонни бирламчи тарзда бирлаштиргандан сўнг дастлабки иши шу бўлдики, собиқ Чигатой улусига даъвогарлик ўчоғи ҳисобланмиш Мўғулистонда (Еттисув ва Кошғар) мавжуд сиёсий кучлар пайини қирқишга жазм этди. Зеро, бу вақтда Мовароуннаҳрга хавф солиб турган реал куч худди шу ерда мужассамлашганди. Буни аниқ тасаввур қилиш учун XIV асрнинг 60-йиллари биринчи ярмида юз берган Туғлуқ Темурхон ва Илёс Хожаларнинг Мовароуннаҳрга юришларини эслайлик. Шуларни назарда тутган ҳолда Амир Темур XIV асрнинг 70-йиллари давомида Мўғулистон томон бир неча марта ҳарбий юриш уюштириб у ерлик ҳарбий-сиёсий кучларни заифлаштириш, ташаббусни ўз қўлига олишга ҳаракат қилди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, Мовароуннаҳр ва Мўғулистон ўртасида зиддият юзага келгандан бери ҳали ҳеч ким шарққа томон лашкар тортмаган эди. Чигатой улусининг гарбий қисми бу маънода заифлик мавқеида бўлиб келарди. Амир Темурнинг Мўғулистонга отланиши минтақадаги вазият тамоман ўзгариб бораётганидан далолат берарди. Мўғулистонликлар ҳам тинч ўтирмаганлар. Чунончи, 1376 йили амир Қамариддин бошлиқ мўғул қўшинлари Фарғонага бостириб кирганларини биламиз. Аммо Амир Темурнинг етиб келаётганини эшитиши билан жуфтакни ростлаб қолган. Хуллас, 70-йилларнинг иккинчи ярмига келиб Амир Темур биринчи хавф ўчоғи бўлмиш Мўғулистонни асосан жиловлашга муваффақ бўлганди (лекин узил кесил эмас, бу-

нинг учун Соҳибқирон у томонга яна бир неча юришлар ўтказган, масалан, 1383, 1389, 1390 йилларда)¹.

Мовароуннаҳрга хавф тугдирадиган иккинчи куч шимолдан эди. Олтин Ўрда (Жўчи) улуси номила ҳам машҳур бу улкан салтанатнинг Сирдарёнинг сўл соҳилига кўз олайтириши дастлабки чингизийлар замонларидаёқ намоён бўлганди. Масалан, XIII аср ўртасида бир неча йил давомида Чигатой улуси Олтин Ўрдага қарам ҳолга тушгани маълум. Иккинчи томондан эса энг жанубий ҳисобланмиш Ҳалокуийлар улусида (Эрон) ҳам Мовароуннаҳр «ишқи» бор эди. Ҳалокуийларнинг 1272 йилги Бухорога юришларини эслайлик². Шу маънода чингизийлар улуслари орасида геополитик нуқтаи назардан собиқ Чигатой улуси энг заиф аҳволда қолганди, яъни ўртада эди. Унга нисбатан ҳар уч томондан тазйиқ ўтказиш имкони сақланиб келганди. Амир Темур Чигатой улусига барҳам бергани билан геополитик шароит деярли ўзгармаганди, яъни шимол ва шарқдан келувчи хавф ўз кучини йўқотмаганди. Бундай вазиятдан Амир Темур яхши хабардор бўлгани ва тегишли ҳисоб-китобни қилгани аниқ. Чунки унинг хатти-ҳаракатлари бундан далолат бериб турибди. Янада равшанроқ айтганда, Мўғулистондан сўнг Амир Темур Олтин Ўрда «масала»си билан шуғулланишга киришади.

XIV аср бошларидаёқ Олтин Ўрда иккига — Оқ Ўрда ва Кўк Ўрдага бўлиниб кетганди. Оқ Ўрда таркибига Сирдарё ҳавзаси, Орол денгизидан Ишим ва Сарисув дарёларигача бўлган шимоли-шарқий йўналишдаги ҳудуд кирарди³ (ҳозирги Қозоғистон ва Фарбий Сибирнинг майдонларига тўғри келади). Улуснинг қолган ерлари эса, жумладан, Қора денгиз ва Дарбанд ҳамда Рус князликларининг фарбий чегараларигача бўлган ерлар Кўк Ўрда ихтиёрида эди. Кўриниб турганидек, Кўк Ўрда қудрати улусда сезиларли бўлган ва шўнинг учун ҳам Кўк Ўрдага нисбатан илгариги Олтин Ўрда тушунчаси ишлатилаверилган.

Амир Темур тахтга чиққан йиллари Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрисхон (1361—1380) Кўк Ўрдада ҳам ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва бу билан Олтин Ўрда, яъни асл Жўчи улусидаги ҳокимиятни бутунлай қўлга олиш ҳаракатида

¹ Қаранг: *Шоий*. Зафарнома, 1-жилд, 64, 69, 70, 72, 74-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 332, 333, 424, 434, 1121-бетлар.

² *Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 134-бет.

³ Уша жойда, 81-бет («Улуғтоғ, Саккиз ёғоч, Қаротолдан Туйсин, Жанд ва Барчкентга қадар ҳудуд»).

эди¹. Агар у бу мақсадига эришса Мовароуннаҳр учун шимолдан катта хавф тугилиши муқаррар эди. Шу орада Тўхтамиш Ўрисхондан нолиб Оқ Ўрдадан Амир Темур даргоҳига бош уриб келади. Баъзи манбаларда ёзилишича, Ўрисхон Тўхтамишнинг амакиси бўлиб, ўзаро келишмовчилик оқибатида ўз укаси, яъни Тўхтамишнинг отаси Тўйхожани қатл эттиради. Бундай шароитда Тўхтамиш ўз юртида қололмай Мовароуннаҳрга қочган². Амир Темур учун бу ҳол «сопини ўзидан чиқариш» имконини туғдирганди. Олтин Ўрданинг кучайиб бориши бир кунмас бир кун Мовароуннаҳрга хавф туғдиришини билган Соҳибқирон у ерда ўз кишисига эга бўлиш нечоғлик муҳимлигини ҳисобга олиб, Тўхтамишга ёрдам беришга қарор қилади. Ҳарбий ва моддий жиҳатдан ёрдам олишига қарамай Тўхтамиш ҳеч бир ишнинг уддасидан чиқолмайди. Шунда Амир Темур Ўрисхонга қарши шахсан ўзи отланади. 1376—1377 йиллар қишида юз берган бу воқеа шуни тасдиқлайдики, Амир Темурнинг Олтин Ўрдага нисбатан тугган стратегияси Тўхтамиш омили билан боғлиқ эмасди. У ҳатто Тўхтамиш бўлмаганда ҳам бу йўналишдан воз кечмасди. Чунончи, шу вақтда Бухорода бўлиб турган Соҳибқирон олдига Ўрисхондан нолиб яна бир киши — Идику келади (рус солномаларида Едигей деб аталган ва у XV аср бошларида рус князликларини ўзига қарам ҳолда туггани билан машҳур). У келтирган маълумотга кўра, Ўрисхон Амир Темурга қарши урушга тайёргарлик олиб борган. Шу орада Ўрисхоннинг икки элчиси (Кепак манғит ва Тулижон) келиб, агар Амир Темур Тўхтамишни Олтин Ўрдага қайтармаса уруш бошланиши ҳақида расман хабар берадилар. Кўриниб турганидек, Амир Темурнинг Олтин Ўрдадан хавфсирашининг сабаби бўлган. Шу сабабдан ҳам у икки маротаба (1376 ва 1377 йиллари) Ўрисхонга қарши юради, унга сезиларли зарбалар бериб, ўзининг қатъийлигини намойиш этади. 1377 йил охирида эса Тўхтамишни Оқ Ўрда тахтига ўтқозишга эришади³. Бу билан Соҳибқирон шимолдан туғиладиган хавфни баргараф этгандай эди. Вақти келиб Тўхтамиш нонкўрлик қилиб ўзига қарши чиқишини у хаёлига келтирибди дейсизми! Аммо нима бўлганда ҳам Амир Темур ўз ҳукмронлигининг

¹ Уша жойда, 92—93-бетлар; Олтин Ўрда ва унинг қулаши, 269-бет.

² *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 74-бет; *Натанзий*, 92-бет; *Яздий*. Зафарнома, 334-бет.

³ *Шомий*. Зафарнома, 1-китоб, 75—79-бетлар; *Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 93—97, 420—427-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 336—339, 341—342-бетлар.

дастлабки ўн йили давомида мамлакатни шарқий ва ши-молий йўналишлардан келадиган хавфдан асосан ихота қилишга муяссар бўлганди. Олдинда эса жануб ва ғарбга йўналтирилган сиёсат турарди.

Айтилганидек, Ҳирот куртлар (картлар) номила машҳур туркий сулоланинг маркази эди. Ҳалокуийлар инқирозигача чингизийларга қарам бўлиб келган мазкур сулола кейинчалик мустақил сиёсат юргизиш йўлига ўтган. Уларнинг тақдири Амир Темургача ҳам бир хил кечмагани маълум. Масалан, XIV асрнинг 30-йилларида атиги икки йилгина сулолани бошқарган Малик Ҳофиз ғурийлар томонидан ўлдирилган. Ё бўлмаса, куртларнинг қўшни вилоятларга муносабатини олайлик. Ўз фаолиятларини Ҳиротда бошлаган куртлар Фаржистон, Сейистон, Қандаҳор каби вилоятларни ўз тасарруфларига олганларини ҳам биламиз. Уларнинг сарбадорлар билан ҳам муносабатлари зиддиятли ўтган. Чунончи, куртлардан бўлмиш Гиёсиддин Пир Али сарбадорлар ҳудудига ҳамла қилиб, Нишопур атрофидаги буғдойзорларни пайҳон, боғ-роғларни ер билан яксон қилгани, юз йиллик дарахтларни илдизи билан қўпортириб, кориз-қудуқларни тупроқ билан тўлдиртиргани ҳақидаги маълумотлар манбаларда ўз аксини топган¹.

778 (1376/1377) йили, яъни Амир Темур Муғулистон ва Олтин Ўрда билан банд бўлган кезлари Соҳибқирон ва куртлар сардори Гиёсиддин Пир Али элчилар алмашадилар. Соҳибқироннинг «Орамиздаги дўстлик қадимийдир. Мақсадимиз дўстликни мустаҳкамлаб, қон-қариндош бўлишдир. Ўртадаги бегоналик яғоналикка айлансин» мазмунидаги хатига жавобан Гиёсиддин Пир Али «Мен Сизнинг қулингизман. Агар ҳазрат фарзандим Пир Муҳаммадни хизматкорлари қаторига қабул этишга илтифот айласалар, биз учун ифтихор бўлур эди» деб ёзиб юборади². Шунга қўра Соҳибқирон ўзининг энг яқин кишиси — синглиси Ширинбека Оғонинг қизи Сўйунч Кутлуқ Оғоини Гиёсиддиннинг тилга олинган ўглига никоҳлаб беришга қарор қилади³. Бу ерда Соҳибқирон мақсади аниқ: дипломатия ва қариндошлик йўли билан Хуросонда ўзига яраша мавқега эса сиёсий кучни ўз томонига оғдириш. Куртларнинг қудрати чакана бўлмаганини ва қўшни сулолалар ишига аралаштиш ҳам қўлларидан келишини юқорида келтирилган Нишопур воқеаси

¹ Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 2-қисм, 75, 79 ва бошқа бетлар.

² Уша жойда.

³ Уша жойда, 80-бет.

орқали ҳам кўргандик. Бу борада далил ўрнида Ибн Баттута гувоҳлигидаги яна бир маълумотни беришимиз мумкин. Чунончи, Гиёсиддин Пир Алининг отаси Муъизиддин Ҳусайн (1331—1370) ҳукмронлиги даврида кўртлар Мовароуннаҳрнинг ички ишларига араллашиб чиғатой хонлардан Бузанга (1334—1338) қарши курашган Халилни ҳарбий куч ва маблағ билан таъминлаганлар. Ибн Баттутанинг далолат беришича, Халил кўртлар берган ёрдам билан Бузанни тахтдан ағдариб, ҳокимиятни кўлга олишга эришган¹. Демак, назарий жиҳатдан олганда ҳам кўртлар тегишли шароит туғилса Мовароуннаҳрга яна таҳдид солишлари мумкин эди. Шу маънода Амир Темурнинг улар билан дипломатик йўл орқали алоқани яхшилашга интилишини табиий деб билмоқ керак. Гиёсиддиннинг ваъдасига ишонган Амир Темур жиянини дабдаба билан Ҳиротга жўнатади. Бу ерда ҳам катта тўй бўлади. Аммо энг муҳим паллада келишувларга қарамай Гиёсиддин иттифоқчилик аҳдини бузади. 782 (1381/1382) йили Балх ва Андхуд оралиғида чақирилган ҳарбий қурултойга келмай бир неча шартлар кўяди. Шартлари бажарилгандан сўнг ҳам у қурултойга келмайди. Шунда Амир Темур куч билан Ҳиротни эгаллайди. Аммо Гиёсиддинни ўз ўрнида қолдиришига қарамай, у яна мухолифат йўлига киради. Амир Темур уни Самарқандга жўнатишга мажбур бўлади².

Гиёсиддиндан фарқли ўлароқ, сарбадорлар ҳукмдори Али Муаййад бош эгиб келиб, Амир Темур хизматига киради. Соҳибқирон уни эъзозлаб ўз ўрнида қолдиради. Лекин Журжон, Мозандорон ҳокими амир Вали, Тус, Калот, Обивард, Нисо, Марв ҳокими Валибеклар бир неча марта Амир Темурга тобеликларини билдириб, шунча марта аҳдни бузадилар. Ҳатто унга қарши суиқасд уюштириш йўлига кирадилар. Шундан сўнг Амир Темур уларнинг тақдирини ҳам узил-кесил ҳал қилади.

Шундай қилиб XIV аср 80-йилларининг ўрталарида Амир Темур Хуросон, Сейистон, Қандаҳор, Шимолий Эрон вилоятларини ўз ҳукми остида бирлаштиришга муваффақ бўлган эди. Унинг бу зафарли юришларидан узоқ-яқиндаги сулолалар, сиёсий кучлар хабардор эдилар, албатта. Гарчи улар кўп ҳолларда ўзаро зиддиятда бўлишларига қарамай Амир Темурнинг шахдам фаолияти

¹ Иброҳимов Неъматулло. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати, 1993, 73—74-бетлар.

² Шомий. Зафарнома, 1-жид, 81—84-бетлар; Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 306—311-бетлар.

олдида дипломатик борди-келдиларни кучайтириб музокаралар олиб борардилар. Бир вақтнинг ўзида ҳар қандай тадбирни тинчлик, дипломатия йўли билан битириш тарафдори бўлган Соҳибқирон ҳам улар билан элчилик алоқаларини йўлга қўйиб, уларнинг кўнглини олиш, хотираларини жам қилишни қанда қилмаган. Шу маънода музаффарийлардан Шоҳ Шужо (1359—1384) билан дипломатик музокаралар жараёни диққатга сазовордир. 784 (1382/1383) йили Шоҳ Шужо ўз элчиси амир Умаршоҳ орқали Соҳибқиронга йўллаган мактубида Амир Темурга нисбатан ихлоси ва тарафдорлигини билдиради¹. Соҳибқирон одатдагидек икки томонлама алоқаларни қариндошлик воситаси билан мустаҳкамлаш ниятида ўз фарзандларидан бирига Шоҳ Шужо қизларидан сўрайди. Аммо бир оз ўтиб Соҳибқирон тилга олинган Сейистонга юриш қилган кези бу вилоятга яқин Кирмон вилояти ҳокими амир Ихтиёриддин Ҳасан ўз ҳукмдори Шоҳ Шужога хат йўллаб, унда Амир Темур Сейистондан сўнг Кирмонга ҳам ўтса керак, деб ўз хавотирини билдиради. Албатта, амир Ихтиёриддин Шоҳ Шужо ва Соҳибқирон ўртасида олиб борилган музокаралардан беҳабар бўлган. Шунинг учун ҳам у хавотирга тушган. Лекин Шоҳ Шужонинг унга жавоб хатида диққатни тортувчи бир фикр борки, у орқали биз музаффарийлар сардорининг асл мақсадини билиб олишимиз мумкин. Чунончи, у Амир Темурни улуғлаб «ул зот ўз лашкарларини дўстлар ва мухлислар мулкига тажовуз қилишига йўл қўймадилар» дейиш билан бирга, агар Амир Темур лашкар тортса, бизнинг шижоатли қўшинимиз урушишга тайёр, деб асосий мақсадини ойдинлаштиради². Демак, Шоҳ Шужо, бир томондан, Амир Темур билан элчилар орқали музокаралар олиб бориб, унга тарафдорингизман, дея сўз бериб, иккинчи томондан, ҳарбий тайёргарликни ҳам кўраверган. Шоҳ Шужонинг ўз манфаатини кўзлаб юритган бундай сиёсатини табиий деб билган ҳолда Амир Темурга нисбатан у олиб борган муносабат самимий бўлмаганини кўрсатувчи яна бир муҳим маълумотни келтириб ўтмоқчимиз. Шоҳ Шужонинг тарафдорлигига ишонган Амир Темур ўз набираси Пир Муҳаммадга (1376—1407) унинг набирасини унаштириб қўйиш тарафдудидида бўлган бир пайтда охирати яқинлашганини сезган музаффарий ҳукмдор Соҳибқиронга қўйидаги мазмунда

¹ *Шоҳий*. Зафарнома, 1-жилд, 89-бет.

² Аснод ва мукотибот, 12-бет.

мактуб йўллаган: «Менинг куним битганга ўхшайди, ўғлим Зайналобиддин ва бошқа фарзандларимни сизга ишонаман, мен сизнинг ихлосмандингиз ва тарафдорингизман»¹. Қизиғи шундаки, худди шу мазмундаги хатни у тез орада Соҳибқиронга қарши курашга кирган Султон Аҳмад жалойирга (1382—1411) ҳам юборади. Султон Аҳмад жавоб хатида унинг илтимосини қабул қилгани ва бу борада бевафолик қилмаслигини алоҳида таъкидлайди².

Амир Темур жавоб хати ёзган-ёзмагани номаълум. Аммо 1387 йили Лилонда (Лайлон; Мароғадан 22 км нарида жойлашган) туриб Амир Темур Шоҳ Шужо ўлимидан сўнг тахтни эгаллаган Зайналобиддинга хат йўллаб шундай деган: «Сенинг марҳум отанг биз билан дўстлик ришталарини боғлаб, итоат ва тобелик мақомида эрди. Шу ваздан ҳам ҳузуримизга келишинг вожибдирким, то биз ул вилоятни янгитдан сенга хатлаб бергумиздир. (Сўнг эса) сени (шундай дабдаба билан) ўз юртингга йўллайликки, то шукуҳингга муносиб бўлғай»³. Кўриниб турганидек, аввалги аҳдга биноан Соҳибқирон Зайналобиддинни чорлаб ўртадаги алоқани яна бир бор мустаҳкамламоқчи. Ва доим бўлганидек, бош эгганларни ўз юртида қолдириш усулини музаффарий ҳукмдорга нисбатан ҳам қўлламоқчи. Ваҳоланки, бу вақтда Амир Темурнинг куч билан уни бўйсундиришга имкони етарли эди. Кейинги воқеалар эса буни исботлади. Яъни Зайналобиддин фақат аҳдни бузиш билангина чекланмасдан, балки Амир Темурнинг элчиларини вақтида қўйиб юбормай ушлаб қолади. Бу ҳам етмагандай Соҳибқирон йўлга чиққанини эшитиши билан тахтни ташлаб, Шуштарга (Эроннинг жануби-ғарбидаги Ҳузистон вилоятида) амакиваччаси Шоҳ Мансур ҳузурига қочиб боради. Бундай шароитда Амир Темур учун Ҳамадон, Исфаҳон, Шерозни бирон уринишсиз забт қилиш ҳеч гап эмасди. Шундай бўлди ҳам. Зайналобиддиннинг кейинги тақдири масаласи ҳам қизиқ. Юқорида дунё ўлкаларидаги сиёсий аҳволга тўхталарканмиз, барча жойда ички ва ташқи зиддиятлар, бошбошдоқлик ҳукмронлик қилганини айтгандик. Музаффарийлар ҳам бундан мустасно эмасдилар. Шу сабабдан ҳам Амир Темур илтифотидан қочиб Шуштарга борган Зайналобиддин амакисининг буйруғи билан

¹ Ўша жойда, 13—17-бетлар.

² Аснод ва мукотибот, 18, 23, 24-бетлар.

³ *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 104—105, 132-бетлар; *Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 193—194, 335—336, 353-бетлар.

дарҳол зиндонга ташланади. Бу ҳам етмагандай кўзи кўр қилиниб, метиндек мустаҳкам Сафид қалъасида тутқинликда тугилади. Бу ёғи ҳам қизиқ. 1393 йили Амир Темур қўшинлари мазкур қалъани забт этганларида Зайналобиддинни халос қилиб Соҳибқирон ҳузурига келтирадilar. Амир Темур унга меҳрибонлик кўрсатиб кўп совғалар беради ва биродари Султон Шибли билан бирга Самарқандга юбориб у ердан уларга ер-сув (иқто) ажратиб ҳам беради (Султон Шибли ҳам кўр қилинганди ва бу ҳақдаги буйруқни эса ўз отаси Шоҳ Шужо берган)¹.

Қолган музаффарий намояндаларга келсак, Шоҳ Мансурдан ташқари барчаларига Амир Темур ўз мулкларини бошқариш ҳуқуқини қайтариб берган. Кўриб турганимиздек, маҳаллий ҳокимларга, сулолаларга ўз юртида ҳукмронлик қилиш ҳуқуқларини қолдириш Амир Темур олиб борган ташқи сиёсатнинг муҳим томонларидан бири бўлган. Хўш, бунинг сабаблари нимада? Фикримизча, бу ерда камида икки жиҳат бор: 1. Соҳибқироннинг феъл-атвори, дунёқарашидаги шахсий хусусиятлар натижаси. 2. Бу йўлнинг амалий нафи, яъни тинч ва дипломатия йўли билан оғдирилган рақиб, агар унинг манфаати узил-кесил йўққа чиқарилмаса, яна хизмат қилиши мумкин. Акс ҳолда, у душманга айланади, курашни давом эттиради.

Шу ерда биз юқорида тилга олинган 1387 йилга қайтамыз. Айтилганидек, бу вақтда Соҳибқирон тарихий Озарбайжонда (ҳозирда жануб қисми Эронга, шимоли Озарбайжон Республикасига тегишли) турарди. Амир Темурни бу ёққа нима бошлаб келган эди, деган савол туғилиши табиий. Соҳибқироннинг ташқи сиёсий стратегияси ҳақида сўз юритиб, биз ундаги жануб ва ғарб йўналишларини ҳам тилга олгандик. Бу борада дастлабки қўйилган қадамлар Хуросон, Сейистон ва Қандаҳорни бирлаштириш имконини берган ва бу билан жануб масаласи деярли ҳал бўлганди. Шундан кейин эса сўнгги ва кейинчалик маълум бўлишича (ким билсин, балки бу Амир Темурга олдиндан маълум бўлгандир), асосий йўналиш — ғарб масаласи кўндаланг турарди.

Амир Темур ғарбга томон ҳам Шимолий Эрон, ҳам Жанубий Эрон орқали кириб бориши мумкин эди. Соҳибқирон биринчисини танлайди. Зеро, Жанубий Эрон бўйлаб юриш табиий-географик қийинчиликлардан ташқари сиёсий жиҳатдан қалтис эди. Биринчидан, ўша

¹ *Яъдий*. Зафарнома, 499-бет.

пайтларда музокара ва дипломатия йўли билан камида бетараф қилинган музаффарийлар билан алоқа бузиларди (Кирмон ҳокимининг Шоҳ Шужога хатини эслайлик), Самарқанддан узоқлашиб кетишга тўғри келарди. Натижада Мовароуннаҳрга Муғулистон ва Олтин Ўрдадан, Хуросонга Шимолий Эрондан амир Валининг таҳдиди учун шароит туғиларди. Шимолий Эрон орқали ҳаракат эса ҳар жиҳатдан нафли, энг муҳими, ўша давр геополитикаси ва ундан Амир Темур кўзлаган мақсадга тўла мос тушарди. Яъни, биринчидан, Шимолий Эрондаги сиёсий кучлар масаласи ҳал этилиб, бу минтақада мустаҳкам мавқега эга бўлиш имкони туғиларди. Ва бунда Эроннинг Кирмон, Форс, Курдистон каби вилоятларида фаолият кўрсатаётган музаффарийлар сардори Шоҳ Шужо билан келишув ва хайрихоҳлик (ҳатто назарий жиҳатдан ҳам) эътиборга олинса, Соҳибқирон Озарбайжондан ташқари деярли бутун Эронни ўз таъсирига тортиш имконига эга бўларди. Иккинчидан, бу пайтда Озарбайжон бир қатор сиёсий кучларнинг диққат марказида эди. Булар жалойирийлар, қорақўйунлийлар, музаффарийлар (айниқса, Шоҳ Шужо даврида), Олтин Ўрда, Кичик Осиё туркий сулолалари, айнақса, усмонлийлар ва Амир Темур эдилар. Тўғри, мазкур кучларнинг бу йўналишда кучлари-ю имконлари турлича бўлган. Масалан, музаффарийлар аҳволига юқорида назар солдик. Дажла дарёсининг юқори қисми ва Ван қўли жанубий оралигидаги водийда фаолият кўрсатган қорақўйунлийлар кўпроқ жалойирийларга қарам эдилар. Лекин бу на музаффарийлар, на қорақўйунлийлар Озарбайжонга нисбатан ўз манфаатларидан қайтдилар, дегани эмасди. Мазкур маконда манфаатлари кесишган асосий томонлар ҳозирча Олтин Ўрда, жалойирийлар ва Амир Темур эди. Катта қудратга эга бўлишларига қарамай усмонлийлар кўпроқ «чўғни бировнинг қўли билан ушлаш» сиёсатини олиб борардилар. Бунинг сабабини уларнинг бу вақтда нақд бўлиб турган Болқон масаласи билан фаол шуғулланаётганликлари билан тушунтириш мумкин.

Амир Темур ёрдами билан «одам бўлган» Тўхтамиш Оқ Ўрда тахтини эгаллагач, тез орада Олтин Ўрдада ўз мавқеини ўрнатишга муваффақ бўлганди. 1380 йили машҳур Мамайни (Мамоқ) енгиб у Олтин Ўрда, жумладан, Қрим ва Шимолий Кавказни ҳам ўз ҳукми остида бирлаштирганди¹. Натижада у жуда катта ҳарбий, моддий

¹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, т.1, с.75.

ва, албатта, сиёсий қудрат эгасига айланади. Шу ўрнида Олтин Ўрданинг ҳам эскидан мавжуд бўлиб келган геополитик манфаатларини ёдда тутмоқ лозим. Яъни Шарқий Европа, Кавказ орқали Озарбайжон ва Эрон ҳамда Мовароуннаҳр йўналишлари. Олтин Ўрданинг Мовароуннаҳрга нисбатан сиёсати ҳақида юқорида бир қадар тўхталиб ўтдик. Энди Олтин Ўрданинг Озарбайжонга нисбатан стратегиясига ойдинлик киритишга асосий эътиборни жалб қилсак.

Олтин Ўрда мазкур йўналишда доимо фаол ҳаракат қилиб келган. Озарбайжонга эгалик қилиш сиёсий жиҳатдан Эрон, Ироқ, Кичик Осиёга таъсир ўтказиш имконини берса, иқтисодий томондан Шарқ ва Ғарбни туташтирувчи жанубий магистрал-қарвон йўллари нозорат қилиш имкониятини яратарди (бир тасаввур қилайлик, Шарқ ва Ғарбни боғловчи шимолий йўналиш ўз маконидан ўтган Олтин Ўрда учун бу қандай улкан сиёсий-иқтисодий манфаат туғдирарди). Шу сабабдан ҳам ўз вақтида Олтин Ўрда ва ҳалоқуийлар ўртасида катта қарама-қаршилиқлар рўй бериб турган. Масалан, 1263—1265 йилларда Кура дарёсининг чап қирғоғида улар ўртасида жуда қаттиқ жанг содир бўлган¹. 1356 йили эса Олтин Ўрда ҳукмдори Жонибекхон (1342—1357) Табризни эгаллаб бу ерда ҳатто ўз номидан танга зарб этгани маълум². Ўз ниятларини амалга ошириш йўлида олтинўрдалиқлар барча мавжуд воситалардан фойдаланганлар. Чунончи, ҳалоқуийлардан Абақхон (1265—1282) даврида Табризда ёнларидан маблаг харжлаб, ўз хонлари номидан масжид қурдирганлар ва маҳаллий аҳолига мафкуравий жиҳатдан таъсир ўтказмоқчи бўлганлар (мусулмон оламида масжидларнинг тутган ўрнини эслайлик).

Озарбайжонга интилиш жалойирийларда ҳам ўзига яраша сезиларли эди. 1384 йили Амир Темур Райда (Техрондан жанубда жойлашган) бўлиб турганида Султон Аҳмад жалойир Султонияни мустаҳкамлаш ишига бел боғлайди. Аммо Соҳибқирон яқинлашиб келаётганини эшитиши биланоқ Бағдодга қочади. Бир оз ўтиб, 1385 йил қишида Озарбайжонга Тўхтамишхон юборган кўшин Кавказ орқали кириб келади. Улар бир ҳафта мобайнида Табризни қамал қилиб, ҳамма ёқни остин-устун этадилар. Айниқса, масжид ва мадрасалар катта талафот кўриб хонавойрон бўлади. Манба тили билан айтганда, йиллар

¹ Қаранг: *Рашид ад-Дин*. Джами ат-таварих, т. 3, 1957, с. 59—61, 68—69.

² *Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 83—84-бетлар.

давомида бу юртда тўпланган бойлик ўн кун ичида талон-торож қилинади¹. Аммо Амир Темур Тўхтамиш қўшинларига қарши бирон тадбир қўлламайди. Чунки бу вақтда, фикримизча, Соҳибқироннинг қудрати ҳали бунга йўл бермасди. Афтидан, шулардан келиб чиққан ҳамда музаффарийлар ва жалойирийларнинг ўзаро иттифоққа киришларини ҳисобга олган ҳолда келаси 1386 йили Соҳибқирон Шимолий Эрон бўйлаб яна бир бор ҳарбий сафарга чиқади. Ўйлаймизки, мазкур юришдан Амир Темурнинг яна бир амалий мақсади бўлган, яъни музаффарийлар масаласини ойдинлаштириш. Буни шундан ҳам билса бўладики, Соҳибқирон Кичик Луристонга ҳаракат қилиб унинг маркази бўлмиш Хуррамободни эгаллайди ва бу билан музаффарийларнинг шимол, яъни Озарбайжон билан алоқаларини узиб қўяди. Мазкур мўлжалнинг нечоғлик тўғри бўлганини тез орада содир бўлган воқеалар исботлайди. Биз бу ерда Султон Аҳмад жалойирнинг Бағдоддан лашкар тортиб Табризга йўлланганини назарда тутмоқдамиз. Аммо Султон Аҳмад жалойир бу сафар мақсадига эришолмай орқага қайтади. Бунга уни олдинроқ ҳаракат қилган Амир Темур мажбур қилганди². Табриз томон йўлга чиққан Соҳибқирон қўшинларига дош беролмаслигига унинг ақли етган эди.

Шундай қилиб худди шу вазиятда қуйидагилар маълум бўлиб қолганди: музаффарийларнинг бошқа сиёсий кучлар билан алоқаси узилган ва Султон Аҳмад жалойирнинг эса Амир Темур билан тўқнашишга имкони йўқ. Буни яхши англаган, аниқроғи, айнан шунга интилган Соҳибқирон кейинги, энг муҳим режани амалга оширишга киришади. Манбаларда ёзилишича, у шимолга қараб юриб то Элбурзгача бўлган ҳудудда ўз таъсирини ўтказишга муваффақ бўлади. Шу ерда биз бир масалага диққатни жалб қилмоқчимиз. То шу чоққача Амир Темур юритган ташқи сиёсат масалаларига баҳо берилганда деярли доим бир анъана ҳукм суриб келган, яъни Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари фақатгина унинг ҳарбий манфаати ва салтанатпарастлик режаларини рўёбга чиқариш йўлида амалга оширилган. Гуё унинг бутун фаолияти «уч йиллик», «беш йиллик», «етти йиллик» юришлардан иборат бўлган ва бутун умрини у шунга бағишлаган. Аввало шуни таъкидлаш лозимки, Амир Темур ҳеч қачон «уч йиллик», «беш йиллик», «етти

¹ *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 97-бст.

² *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 99-бст.

йиллик» уруш режаларини қилмаган. Биринчидан, мазкур тушунчаларни Шарафиддин Али Яздий таомилга киритган. Ундан олдин қалам тебратган Шомий, Натанзий каби тарихчиларнинг асарларида бундай таърифлар йўқ. Иккинчидан, ҳатто ушбу таърифлар шартли тарзда қабул қилинганда ҳам Соҳибқирон муттасил ва тўхтовсиз ҳар куни, ҳар ойда уруш билан машғул бўлган, деган хулосага келиш нотўғри. Зеро, жанг одатда бир неча соат давом этади. Қолган вақт эса унга тайёргарликка, бир манзилдан иккинчисига кўчишга сарф бўлган. Учинчидан, Соҳибқирон салтанатни фақат Самарқандда туриб эмас, тўғридан-тўғри жойларда ҳам бошқараверган. Масалан, Боязид устидан қозонилган ғалабадан (1402 йил) сўнг то Хитой юриши бошланган 1405 йилга қадар Амир Темурнинг бирон-бир жиддий жангга кирганини кўрмаймиз. Бу вақтда у асосан ободончилик, қурилиш ишлари (масалан, Байлақон каналини қаздириш), бошқарув юмушлари, хорижий давлатлардан келган элчиларни қабул қилиш, тўй-у маъракалар ўтказиш билан банд бўлган.

Бир сўз билан айтганда, Амир Темур даври давлатимиз ташқи ва ички сиёсатини фақат жангу жадалларга боғлаш, баён қилиш ҳам илмийликка, ҳам ўша замон тарихий воқелигига зиддир. Бундан ташқари жангу жадаллар ташқи сиёсатдаги бирон-бир муаммо, масалани ҳал этишнинг сўнгги ё навбатдаги босқичи бўлган. Шу маънода ўша давр воқелигини таҳлил қилиш ва ундаги Амир Темурнинг фаолиятини ўрганиш шуни кўрсатяптики, масала биз ўйлагандан кўра анча мураккаброқ бўлган.

Узоққа бормай Соҳибқироннинг Элбурзга қадар ҳудудда ўз назоратини ўрнатишини харита орқали мушоҳада этсак. Бундай қилинганда тасаввурларимиз бутунлай ўзгаради, аниқроғи Амир Темурнинг мўлжали ойдинлашади. Яъни Элбурзгача бўлган ерларни эгаллаш билан Соҳибқирон Кичик Осиё (усмонлийлар) билан Шимолий Кавказни (Олтин Ўрда) ва Шимолий Кавказ билан Жанубий Озарбайжонни бир-биридан узиб қўйган. Ўзига қарши шайланган Тўхтамишхон, Султон Аҳмад жалойир, усмонлийлар, музаффарийлар орасига тўғаноқ бўлиб ёриб кирган. Уларнинг ўзаро муносабатда бўлиш йўлларига ғов солган. Унинг бу мўлжали нечоғлик тўғри бўлганини кейинги воқеалар тўла тасдиқлайди.

Қорабўғда қишни ўтказаётган Амир Темурга баҳор яқинлашганда Тўхтамишхон Дарбанд орқали Самур

дарёси томон (ҳозирги Доғистонда) қўшин юборгани ҳақида хабар келади¹. Бу воқеа 1387 йилнинг баҳори арафасида содир бўлган эди. Агар биз юқорида зикр қилганимиздек, Олтин Ўрданинг Озарбайжонга нисбатан стратегияси, чунончи, XIII—XIV асрлардаги Табриз йўналишидаги ҳаракатлари ва ниҳоят Тўхтамишхоннинг бир йил бурунги мазкур шаҳарга юришини эсласак, унинг Озарбайжонга муносабатини яққол тасаввур қилишимиз мумкин. 1386 йилги Табризга юриши эса катта тадбирлар олдидан қўйилган синов қадами, десак асосли бўлади. Бу фикрларни тасдиқловчи яна бир далил бор. Тўхтамишхон олдига қўйган мақсадга осонлик билан эришиб бўлмаслигини яхши билган ҳолда иттифоқчилар излай бошлаган. Шу ниятда у 1385 йил январидаёқ Миср ҳукмдори, мамлуклардан бўлмиш Султон Барқуққа (1382—1388) ўз элчиларини юборган. Ўша замон тарихчилари гувоҳлик беришларича, Миср ҳукмдори элчиларни жуда зўр иззат-икром билан кутиб олган². Элчиликдан кўзланган мақсад эса Амир Темурга қарши Султон Барқуқни иттифоққа тортиш бўлганига шубҳа қилмаса бўлади. Зеро, биринчидан, Олтин Ўрда ва Миср мамлакатлари Озарбайжондан шарқ ва жанубда мужассамлашган кучларга қарши эскидан иттифоқдош бўлиб келганлар. Чунончи, Эрон, Озарбайжон, Ироқни ўз тасарруфида тутган ҳалокуийлар замонида бу икки тараф манфаатлари ўзаро борди-келди қилишни тақозо этганди. Олтин Ўрда, юқорида айтилганидек, Озарбайжонга интиларди. Мисрға эса ҳалокуийларнинг ғарбга қараб, яъни мамлуклар таъсир доирасидаги ҳудудлар томон ҳаракатларини бартараф қилиш муҳим эди. Шу сабабдан ҳам Олтин Ўрда ва Миср алоқалари изчиллашиб кетган. Масалан, Миср султони Байбарс (1260—1277) ва Олтин Ўрда ҳукмдори Беркахон (1256—1266) ўртасида олиб борилган дипломатик алоқалар бу борада ёрқин мисол бўла олади. Ўз хатларида Миср султони Олтин Ўрдани Кавказ орқали Озарбайжон ва Эронга қарши юришга гиж-гижлаб бу масалада ўзи кўмакдош бўлишини таъкидлаган³. Иккинчидан эса Миср ҳукмдорлари (мамлуклар) Амир Темурнинг ғарбга қараб силжиб боришидан манфаатдор эмасдилар ва бу ҳол уларнинг Тўхтамишхон билан иттифоққа киришлари учун етарли асос бўла оларди.

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 101-бет; Яздий. Зафарнома, 447-бет.

² Закиров С. Дипломатическис отношения Золотой Орды с Египтом, 1966, с. 93—94.

³ Ўша жойда, 5-бет.

Хуллас, афтидан Амир Темур Озарбайжон атрофида манфаатлари мужассамлашган барча тарафлар имкониятларини ҳар жиҳатдан чуқур билгани учун ҳам Тўхтамишхон қўшинларининг зикр этилган Самур дарёси томон юришига баҳо беришда ва чора қўришда шошмайди. Юзаки қараганда у дарҳол қўшин сафлаб, Тўхтамишхон билан юзма-юз бўлиши мумкин эди. Аммо Озарбайжонда ва унинг атрофида етарли мавқега эга бўлмасдан туриб бу ишни қилиб бўлмасди. Акс ҳолда тузоққа тушиб қолиш ҳеч гап эмасди. Шунинг учун ҳам Амир Темур Тўхтамишхон қўшинларига қарши бир неча амирлари ва ўғли Мироншоҳ бошлиқ бир бўлак лашкар жўнатиб, ўзи ўрдуда қолади. Мироншоҳ эса Тўхтамишхоннинг унча ҳам кўп бўлмаган аскарларига зарба бериб, бир қанчасини асир олиб қайтади. Шомийнинг ёзишича, Амир Темур асирларни ниҳоятда яхши қабул қилиб, қимматбаҳо совғалар билан тақдирлаган ва бир фикрни уларга уқтиришга интилан: «Биз ахир Тўхтамиш билан ота-боламиз-ку. Нега биз ўртадаги аҳду паймонни бузишимиз керак? Агар кимда-ким орамизга ана шундай ихтилоф уругини сочаётган бўлса, у худонинг қарғишига учраши тайин. Биз ундайларни жазоламоғимиз керак»¹. Амир Темурнинг мазкур тадбири ва сўзларини қандай шарҳлаш мумкин? Фикримизча, Соҳибқирон Тўхтамишхонга умид боғламаган. Шу билан бирга Тўхтамишхоннинг Озарбайжонга нисбатан сиёсати нафақат унинг, балки Олтин Ўрдада мужассамлашган ҳарбий сиёсий кучларнинг ҳам манфаатини ифода этишини жуда яхши англаган. Шу сабабли ҳам чамаси юқори мартабага эга бўлган асирларни яхши сўз билан сийлаб, уларга ҳиммат кўрсатган ва ўз томонига оғдиришга ҳаракат қилган. Зеро, Амир Темур ҳақидаги яхши таассуротни улар ўз юртига қайтгач бошқаларга ҳам етказишлари аниқ эди. Соҳибқироннинг «ўртамизга ихтилоф уругини сочаётганлар жазоланиши даркор» қабилидаги сўзлари ҳам илмоқли эди. Яъни ихтилоф уругини сочаётган Тўхтамишхоннинг ўзгинаси эканлиги ҳаммага аён бўлиб, энди фақат гап уни ким жазолашида қолганди: Амир Темурми ё олтинўрдаликларнинг ўзларими? Кейингиси Соҳибқирон учун ҳар жиҳатдан маъқулроқ эди. Чунки шу пайтда Амир Темур Тўхтамишхон билан росмана курашга тайёр эмасди. Аниқроғи, вазият унинг фойдасига зид равишда эди. Бундай дейишга қандай асосимиз бор?

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 102-бет.

Тарихий манбаларни, айниқса, шу давр асосий «қаҳрамонлари» бўлмиш усмонлийлар, жалойирийлар, қароқўйунлийлар, музаффарийлар, мамлуклар ҳамда Олтин Ўрда намояндаларининг ўзаро алмашган мактубларини ўрганиш шундай хулосага олиб келдики, Амир Темурнинг ғарбий йўналишда халқаро майдонга чиққанидан то Султон Боязидни енгунга қадар (1402 йил) Ўрта ва Яқин Шарқ, Кичик Осиё ҳамда Олтин Ўрдадан, яъни усмонлийлар, жалойирийлар, қароқўйунлийлар, музаффарийлар, мамлуклар, Тўхтамишхондан иборат ўзига хос ҳарбий-сиёсий иттифоққа қарши курашишига тўғри келганди. Бу иттифоққа бош-қошлиқни усмонлийлар олиб борганлар. Улар асосан четдан туриб бошқаларнинг қўли билан иш қилганлар. Иттифоқдаги энг абжир куч эса Тўхтамишхон ҳисобланган. Қолган кучлар, таъбир жоиз бўлса, «қитмир» кучлар эди. Қўлларидан бирор тadbир келмагани сабаб асосан усмонлийлар пинжига кириб ҳаракат қилганлар. Аммо ҳар бирлари ўз манфаатларини ҳеч қачон эсдан чиқармаганлар. Шу маънода музаффарий Шоҳ Мансурнинг Султон Боязидга йўллаган хатидаги бир жумла қизиқ. Унда Шоҳ Мансурнинг усмонлий ҳукмдорга, агар Амир Темур сизни иттифоққа чорласа, яна кўниб юрманг, мазмунидаги сўзлари битилган¹. Кўриб турганимиздек, «қитмир» кучлар ўзларидан хавотир олиб барчага шубҳа билан қараганлар. Энди мазкур иттифоқда усмонлийларнинг тутган ўрнига батафсилроқ тўхталиб ўтсак. Бунда фактларга суянган маъқул. Султон Боязиднинг Шоҳ Мансурнинг илтижо билан ёзган хатига жавобида шундай кўрсатмалар бор: «Қаро Юсуф ва Султон Аҳмад менинг паноҳимдадирлар. Уларга лашқар бериб Диёрбакрга жўнатдим. У ерда улар кеча-кундуз қаттол билан машғулдирлар. Сиз ҳам ўз ерларингизда пис-тирмада туриб фурсат туғилишини кутинглар. Бундан ташқари гоҳ у жойдан, гоҳ бу жойдан Амир Темурга зарба беришни қўлдан берманглар. Охири хайрли бўлишига шубҳа йўқ»².

Шунга ўхшаш кўрсатмани Султон Боязид Қаро Юсуфга ҳам берган: «Сизлар Ширвон, Гилон, Луристон ҳокимлари билан бир тану бир жон бўлиб, кеча-кундуз Амир Темурга қарши жанг қилмоқларинг керак»³. Ё бўлмаса, Султон Аҳмад жалойирнинг Султон Боязидга ёзган хатидаги қуйидаги таъкидларга эътибор берайлик:

¹ Аснод ва мукотибот, 48-бет.

² Уша жойда, 50-бет.

³ Уша жойда, 37-бет.

«Шом ёки Миср султонлари ва ҳокимлари ўртасида Амир Темурга қарши курашиш масаласида бирлик мавжуддир. Бу ёғи энди сизга (яъни Султон Боязидга — А. З.) боғлиқ»¹. Султон Аҳмаднинг бу сўзларига ҳеч шубҳа билдирмаса бўлади. Зеро, унинг Миср султони билан аввал элчилар орқали, кейин эса шахсан мулоқотда бўлгани, Султон Барқуқ уни ҳарбий куч билан қўллаб-қувватлаганини биламиз.

Шу ерга келганда эса биз ўз-ўзидан яна бир хулосага яқинлашиб қолдик. Кўрилаётган даврда халқаро муносабатларда учта йирик куч фаолият кўрсатган: усмонлийлар, Олтин Ўрда ва Амир Темур. Ҳарбий-сиёсий, иқтисодий имкониятлар нуқтаи назаридан уларнинг ҳар бири халқаро майдонда етакчилик қилиши мумкин эди. Бу билан айтмоқчимизки, ҳатто Амир Темур омили бўлмаган тақдирда ҳам халқаро геополитика деярли ўзгармасди. Олтин Ўрда ва усмонлийлар манфаати тўқнаш келиши турган гап эди. Лекин мавжуд шароит шундай шакллангандики, унга кўра Амир Темур бир вақтнинг ўзида зикр этилган «қитмир» кучлардан ташқари ҳам усмонлийлар, ҳам Тўхтамишхонга қарши туриши керак эди. Хўш, Соҳибқирон бундай вазиятда қандай йўл тутди?

Амир Темур ўз рақибларининг имкониятларини яхши билгани аниқ. Бундан ташқари уларнинг, биз ишора қилган тарихий манфаатларидан ҳам бохабар бўлганига шубҳа йўқ (манбаларда ёзилганидек, Соҳибқирон тарихни жуда яхши билган, тарихчилар билан суҳбат қуришдан чарчамаган. Шунингдек мўлжалидаги мамлакату шаҳарларни обдон ўрганган²). Шулардан келиб чиққан ҳолда у, энг аввало Тўхтамишхон билан орани очиқ қилишга киришади. Сўнг эса Султон Боязид «масаласи» билан шуғулланади. Музаффарийлар, жалойирийлар, қорақўйунлийлар, мамлуклар тақдири эса йўл-йўлакай ҳал этилади.

Холисона айтиш лозим: Олтин Ўрда Самарқандга қанчалик хатар туғдирса, мавжуд шароитда Амир Темур ҳам Тўхтамишхон учун шунчалик хавfli эди. Буни Тўхтамишхон яхши анлаган. Аммо Соҳибқирондан фарқли ўлароқ, у аҳдбузарлик, орқаваротдан иш тутиш йўлидан кетган. Чунончи, Мовароуннаҳр бирлигига пур етказиш ниятида Хоразмга ўз таъсирини ўтказа бош-

¹ Ушга жойда, 81—82-бетлар.

² Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи, 2-китоб, 71—72-бетлар.

лайди. Бунда у Амир Темур билан бир неча маротаба аҳдлашган ва шунча маротаба сўзини бузган маҳаллий сўфийлар сулоласига суянади (ваҳоланки, сўфийларга ишонган Соҳибқирон бошданоқ улар билан қариндошлик ипини боғлаб, ўғли Жаҳонгирга сўфийлар хонадонидан бўлмиш Хонзодабегимни олиб берганди¹). Тўхтамишхон бу билан қаноатланмай Амир Темур мамлакатда йўқлиги пайтларида Мовароуннаҳрга қўшин юборади. Масалан, 1387 йили унинг қўшинлари Самарқанд, Бухоро атрофини талаб, Занжирсаройни ёндирганлар². Амир Темур эса Тўхтамишхоннинг бу қитмирлигининг сабабларини яхши тушунган, яъни Соҳибқиронни шошма-шошарлик билан тadbир кўришга ундаган. Амир Темур бундай қилмайди ва 1395 йили Тўхтамишхон билан бўладиган жангга ҳар томонлама тайёргарлик кўриб уни енгади³. Бу билан Олтин Ўрдани ҳам ўз таъсир доирасига тортишга муваффақ бўлади. Шарқ ва Ғарбни туташтирувчи шимоллий карвон йўли ҳам энди Самарқанднинг назоратига ўтганди. Қизиги шундаки, мазкур жангда аранг жон сақлаб қолган Тўхтамишхон ўн йил давомида саргардон бўлиб юриб, 1405 йили Хитойга отланган Амир Темур ҳузурига элчи юбориб, тавба тазарру этади. Соҳибқирон унга Хитойдан қайтгач, яна бир бор Олтин Ўрда масаласи билан шуғулланишини айтади.

Шундай қилиб XV аср бўсағасида Амир Темур икки асосий ва қудратли рақибидан бири бўлмиш Олтин Ўрдани бир ёқли қилишга муваффақ бўлган эди. Энди унинг олдида сўнгги рақиб — усмонлийлар кўндаланг турарди. Амир Темур учун Султон Боязид билан юзма-юз келишдан бошқа йўл қолмаганди. Нега биз бошқа йўл йўқ эди, деяпмиз. Чунки дунёдаги энг қудратли икки куч бу вақтга келиб, Самарқанд ва Кичик Осиёда мужассамлашганди. «Икки кўчқорнинг боши эса бир қозонда қайнамайди». Фикримизча, масала моҳияти ҳам шунда. Ана шу тўқнашувга ким сабабчи бўлдию, нима баҳона чиқди, ким айбдору, ким ҳақ —булар энди мазкур асосий масаланинг тафсилотларидир. Аммо тарих мана шу тафсилотлари билан қизиқ. Шунинг учун ҳам қуйида бу борада қисқача тўхталиб ўтамиз.

XIII асрнинг сўнгги ўн йилликларидан бошлаб Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбида маҳаллий туркий сулола —

¹ *Шомиё*. Зафарнома, 1-жилд, 67—68-бетлар.

² *Яздий*. Зафарнома, 404—405-бетлар.

³ *Шомиё*. Зафарнома, 1-жилд, 157—161-бетлар.

усмонлийлар кучга тулиб, биз урганаётган даврга келиб дунёдаги энг қудратли давлатлардан бирига айланади. XV аср бўсағасида улар Византия (Константинополдан ташқари), Сербия, Болгария, яъни деярли бутун Болқон ярим оролини ўзларига бўйсундиришга муваффақ бўлгандилар. 1396 йили усмонлийлар ҳукмдори Султон Боязид Венгрия қироли Сигизмунд бошлиқ юз минг кишидан иборат европаликларнинг (Англия, Франция, Германия, Чехия, Италия ва Венгрия намояндаларидан иборат) умумий лашкари — салибчиларга Дунай дарёси ўнг қирғоғида жойлашган Никопол (Болгария) шаҳри атрофида қақшатқич зарба беради. Оддий аскарлардан ташқари бир қатор донгдор рицарларни ҳам асирга олади (кейинчалик уларни ўз даври учун жуда қагта маблағ — 200 минг дукатдан иборат тулов пулига озод қилади)¹. Мазкур ғалаба Султон Боязидга Марказий Европа томон ҳаракат қилиш учун қулай имкониятлар тугдирганди. Ўша замон тарихчилари ва мазкур мавзуни ўрганган барча тадқиқотчиларнинг фикрича, Ғарбий Европа Султон Боязид хавфидан талвасага тушиб қолганди². Аммо Никополдаги мағлубиятдан сўнг ҳеч бир мамлакат яна усмонлийларга қарши курашиш масаласини амалда кўтаролмасди. Шу ўринда арқон бўғизидида турган Византия императори Мануйилнинг (1391—1425) қисмати қизиқ. 1399 йили у усмонлийларга қарши ёрдам сўраб Европа мамлакатларига сафарга чиқади. Чунончи, Венеция, Милан, Флоренция, Франция, Германияда бўлиб, бу ерлик ҳукмдорлардан нажот кутади. Аммо тантанавор қабуллару қуруқ ваъдалардан бошқа деярли ҳеч нарсага эришмайди. То Мануйил сафардан қайтгунча бир неча йил ўтиб, орада Амир Темур Султон Боязидни мағлубиятга учратади³. Шу тариқа Константинопол маълум муддатга хавфдан қутилиб қолади. Ё бошқа бир масалани, яъни Рим папалигининг усмонлийларга муносабатини олайлик. Бунда бир мисол келтириш билан чекланамиз. Ўша кезлари европаликлар орасида шундай гаплар кенг тарқалган экан: усмонлий турклари аслида Рим папалигининг жиянларидир. Бундай дейилишига сабаб эса қуйидагича: усмонлийларга қарши салиб юришлари уюштираман, деб Рим папалиги Европа бўйлаб каттадан-катта маблағлар, солиқлар йиққан. Аммо йиғилган маблағнинг аксар қисмини суистеъмол қилиб юборган.

¹ История византийской империи, с. 759.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 761-бст.

Натижада усмонлийлар «хавфи» папаликка моддий наф келтирган.

Шу ерда Амир Темур билан Европа давлатлари урта-сидаги муносабатлар қизиқиш уйғотиши табиий. Афсуски, бу мавзуга оид Европа архив ва бошқа турдаги манбаларидан фойдаланиш имкониятларимиз жуда кам. Шунинг учун фақат борлари устидан ҳукм қилишимиз мумкин ва шунда бўлса ҳам асосий йўналишлар бўйича тасаввурга эга бўлиш имкони бор.

Амир Темур Генуя, Венеция, Византия, Испания, Франция, Англия билан дипломатик алоқаларни ташкил этгани маълум. Европаликларнинг Амир Темурга муносабатини Султон Боязид омили орқали баҳолаш табиий. Ҳа, бундай дейиш билан биз агар бу омил бўлмаганда эди, Самарқанд ва Европа муносабатлари ўзгача бўлиши мумкин бўларди, демоқчимиз. Бунга биз қуйидаги маълумотлар орқали амин бўлишимиз мумкин. Мануийл Европага жўнаганда Константинополда ўз ноибни Иоанни қолдирганди. Иоаннинг Амир Темур элчиларига «Константинопол то шу чоққача Султон Боязидга тўлаб келган солиқни бундан буён Амир Темурга тўлайди», деганини биламиз¹. Бошқа бир Мануийл номила машҳур Трабзон императори ҳам Султон Боязидга қарши уруш ҳаракатлари бошланса, Соҳибқиронга ҳарбий кемалар билан ёрдам беришини ваъда қилган. Аммо Султон Боязид енгилгандан сўнг эса Константинопол ҳам, Трабзон ҳам сўзида турмаган. Бу ҳам етмагандай усмонлийларга ёрдам берганлар². Биз нима учун Амир Темур ва Европа муносабатларини шарҳлашни айна шу масаладан бошладик? Чунки то шу чоққача мазкур муносабатлар ёритилганда асосан икки нарсага урғу бериб келинган: Европа икки туркий ҳукмдорни бир-бировига гиж-гижлаб, уларни уруштириб қўйган ва кейинчалик ўз манфаатини рўёбга чиқариб олган; Амир Темур Европани усмонлийлардан халос қилган.

Тўғри, юқорида кўрганимиздек, Амир Темур Европанинг бир қатор давлатлари билан дипломатик алоқаларни олиб борган. Чунончи, унинг франциялик Карл VI ва англиялик Ҳенри IV (1393—1413) билан ёзишмаларидан хабардормиз. Карл VI ҳам, Ҳенри IV ҳам Соҳибқиронни кўкка кўтариб мақтаб, унинг усмонлийларга қарши курашини юқори баҳолайдилар. Масалан, Карл VI Султон

¹ Уша жойда.

² Уша жойда.

Боязид мағлубиятини назарда тутиб, энди биз ўзимизни «гоятда енгил ва бахтиёр ҳис» этмоқдамиз деб ёзганди¹. Шу билан бирга, улар Амир Темур таклиф қилган ўзаро савдо алоқаларини ривожлантириш учун тайёр эканликларини билдирганлар. Амир Темур ҳам асосан савдо алоқаларини кенгайтириш масаласи билан чекланган. Зеро, икки томон ҳам бир нарсани яхши тушунганлар: Амир Темур Султон Боязидни енгиши билан то шу чоққача усмонлийларга у ёки бу шаклда қарам Европа энди кўп жиҳатдан Самарқандга боғлиқ бўлиб қолганди. Шунинг учун ҳам Европа ва Самарқанд ўртасидаги элчилик алоқалари Анқара жангидан сўнг анча фаол тус олган. Амир Темурнинг европаликларга савдо-сотикда ҳамкорлик қилишни таклиф этиши дипломатия тилидан оддий тилга ўтказилса «Мен сизларга Султон Боязид каби сиёсий талаб қўймайман, фақат бизнинг савдогарларга ўз юртларингизда шароит яратиб берсанглар бўлди», дегани билан баробар эди. Мазкур режа амалга оширилганда эса Хитойдан Атлантика океанигача бўлган савдо йўлларини назорат қилиш имкони тугиларди. Бунинг нечоғлик катта қудрат бахш этишини тасаввур қилиш қийинмас. Мана шу ерда асосий мақсадга кўчамиз. Амир Темур Султон Боязидга қарши курашаркан, бу ишнинг кимларгадир ёқиш ва кимларнингдир гиж-гижлашишига учиш учун эмас, балки сиёсий жиҳатдан ўз салтанати манфаатларини ҳимоя қилиш ва иқтисодий жиҳатдан дунё миқёсида кенг имкониятларга эга бўлиш йўлида амалга оширган. Агарда биз Соҳибқирон европаликларнинг гиж-гижлаши оқибатида Анқара жангига кирди, десак, унда ўзимиз билмаган ҳолда Амир Темурни ерга уриб қўямиз. Ўйлаб кўрайлик. Ўттиз йилдан ортиқ вақт мобайнида не-неларни кўрган, ҳар томондан илмли, тажрибали, ёши етмишга етиб қолган буюк сиёсатчи икки-уч кишининг ифвосига учиб, Султон Боязиддай қудратли сиёсий кучга қарши жангга кириб кетса. Йўқ, Соҳибқирон Султон Боязид билан тўқнашувга обдон тайёргарлик кўрган. Уни енгса нимага эришишию, акси бўлса не юз беради — ҳаммасини тарозуга солган. Шунинг учун ҳам 1404 йили Самарқандга кириб келган Испания элчиси Клавихони қабул қиларкан биринчи сўрагани қуйидагича бўлган: «Менинг ўғлим сенйор қиролнинг (яъни Испания қироли Ҳенри

¹ Труды Узбекского государственного университета. Новая серия. Выпуск 61, 1956, с. 195—196.

III нинг — А. З.) аҳволлари, соғлиқлари қалай... менинг ўғлим, дунёнинг (нариги) чеккасида яшовчи Фаранг қироллари орасидаги энг улуғи Испания қироли юборган мана бу элчиларга қаранглар... мен ўғлим — Испания қиролини дуо қиламан»¹. Мазкур сўзларни таҳлил қилсак, биз илгари сурган фикр янада ойдинлашади. Дипломатия тилидаги «ўғлим» оддий мулозиматда қаролим дегани. Франклар, яъни европаликларнинг энг улуғ қироли Соҳибқиронга ўғил бўлса, қолганлари-чи?! Демак, Амир Темурнинг Европага муносабатида шубҳа қилмас бўлади. У Европани озод қилишни мақсад қилиб қўймаган. Бунга унинг қуйидаги сўзлари тасдиқ бўла олади. Султон Боязидга ёзган хатларидан бирида Соҳибқирон шундай дейди: «Фаранг лашкарига қарши жиҳод фарзини амалга ошириш йўлида ҳаракат камарини (белга) боғлаганинг учун ҳам сенинг мамлакатинг ҳудудига ҳеч бир тажовуз этмадик», ё бўлмаса «ул жаноб ҳеч бир хавотирсиз (яъни Амир Темур орқадан босиб келади, деб ўйламасдан — А. З.) ўша диёр кофирлари жиҳоди ила машғул бўлаверсинлар. Биз томондан ул тарафга қайси шаклда мақбул бўлса самиймона иноят ва кўмак кўрсатилгай»².

Демак, Амир Темурнинг Султон Боязид билан ҳам муносабати ниҳоятда мураккаб бўлган. Бир томондан, диндош, иккинчи томондан, қавмдош, учинчи томондан, сиёсий муҳолиф. Учинчиси ҳамма замонлар, ҳамма давлатлар учун муҳим бўлиб келган. Тўғри, усмонлийлар билан сиёсий қарама-қаршилиқни Соҳибқирон дипломатия йўли билан ҳал қилишга кўп ҳаракат қилган. Икки томон тўрт маротаба хат алмашганлар³. Агар хатларни кўздан кечирсак, Амир Темур босиқлик билан иш тутувчи, мўлжалини рўёбга чиқаришда ҳеч бир шубҳаси йўқ кишини эслатади. Султон Боязид эса кўпроқ танглик, асабийлик, ўжарликка берилади. Ҳатто Амир Темур номига номақбул сўзларни ҳам айтади. Бундан ташқари Султон Боязид музаффарийлар, жалойирийлар, қорақўйунлийлар билан ёзишмаларида Соҳибқиронни таҳқирлаб кофирликда айблайди. Амир Темур буларга ҳам кўз юмади ва бу ҳақда Султон Боязидга шахсан ёзади ҳам. Хуллас, яхши сўз билан иш битмайди. Бошқача бўлиши мумкин эмасди. Яна қайтаришга мажбурмиз: Султон

¹ *Клавихо. Дневник, с. 109.*

² *Аснод ва муқотибот, 105—107-бетлар.*

³ *Ўша жойда, 92—93, 97—100, 104—111, 115—118-бетлар.*

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ XVI—XIX

АСРЛАРДА

ШАЙБОНИЙЛАР

Ўзбек давлатчилигининг Россия босқинидан олдинги сўнги босқичи, фикримизча, XVI асрдан, яъни ҳокимият шайбонийлар қўлига ўтишидан бошланади. Зеро, айнан мазкур асрдан бошлаб давлат бошқарувида то шу чоққача шаклланиб келган анъаналардан чекиниб бориш ҳолати кўзга ташланади. Бунинг сабаби шайбонийларнинг ўзлари ҳам, улар суянган ҳарбий-сиёсий қатламлар ҳам кучманчи муҳит вакиллари бўлганликларидадир. Нафсиламбирини айтганда, бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки шайбонийлар ўз фаолиятларини Жўчи улусининг Оқ Ўрда қисмида бошлаганлар. Мазкур сулола мавқеи, айниқса, шайбоний Абулхайрхон (1428/29—1468/69) даврида юксалган. XV асрнинг 30—40-йилларида аввалига Фарбий Сибирь ерларида, сўнг Сирдарёдан шимолдаги ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатган Абулхайрхон Сирдарёнинг чап қирғоғида жойлашган вилоятларга ҳам зуғум қила бошлайди. Чунончи, 1431 йилиёқ у Хоразмга бостириб киргани маълум¹. Бу энди шайбонийларнинг темурийлар билан ўзаро зиддиятга кира бошлаганидан далолат эди. Абулхайрхон Хоразм босқини билан чекланмай, Шоҳрух ўлимидан сўнг (1447) Улугбек мамлакатда йўқлигидан фойдаланган ҳолда Самарқанд ва Бухоро атрофига ҳарбий юриш уюштиради². Атроф ерларни талаб катта ўлжа олиб қайтиб кетади. Аммо шайбонийларнинг Мовароуннаҳрга бостириб боришларида темурийларнинг ўзаро кураши бош сабаб бўлган эди, десак тўғри бўлади.

1451 йили, Самарқанд тахти учун темурийзодалар ўртасида кураш қизиган бир паллада, темурий Абу Саъид (1451—1469) ёрдам сўраб Абулхайрхонга мурожаат қилади. Пайтдан фойдаланган Абулхайрхон лашкар тортиб

¹ Масъуд ибн Усмон Қўхистоний. Тарихи Абулхайрхоний. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 9989, 217 б-варақ;

² Уша жойда, 231 а-варақ.

Мовароуннаҳрга кириб келади ва Абу Саъидни бошқа бир темурий шаҳзода Абдулла Мирзога (1450—1451) қарши жангида қўллаб-қувватлаб, Самарқандни қўлга киритишда катта кўмак беради. Тахт эгаси бўлиб олган Абу Саъид шайбоний ҳукмдорга каттадан-катта совғалар бериб, Мирзо Улуғбекнинг Робия Султонбегим номли қизини ҳам «тортиқ» қилади¹. (Кейинчалик бу никоҳдан шайбонийлардан Кучкунчи, Севинчхожа, Оқбурун туғилган.) Аммо Абулхайрхон учун мазкур юришдан олинган энг катта ютуқ шу бўлдики, 1451 йил воқеалари орқали у Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётига шайбонийлар омилини олиб кирди, бу юртда ўз сиёсий мавқеига эга бўлиб олди. Энди унинг учун мазкур йўналишда янада фаолроқ ҳаракат қилиш имкони туғилганди. Бу имкондан у қандай фойдаланди?

1460 йили Абулхайрон Абу Саъиднинг рақиби темурийзода Муҳаммад Жукийга (1449—1464) Туркистон, Сайрам, Тошкент, Ахсикат, Шоҳрухийани эгаллаб олишида ҳарбий ёрдам беради. Шунга ўхшаш ёрдам қўлини у Хоразм учун Абу Саъид билан курашга киришган Султон Ҳусайнга (1469—1506) ҳам қўзади². Хуллас, Абулхайрхон борган сари Мовароуннаҳрда ўз нуфузига эга бўлиб боради. Амалда эса бу ҳолат шайбонийларнинг мазкур ҳудудда ўз мавқеларини мустаҳкамлаб бораётганларидан далолат эди. Аслини олганда шайбонийлар Олтин Ўрда (Жўчи улуси) намояндалари сифатида Мовароуннаҳрни собиқ Чигатой улусининг таркибий қисми деб билиб, унга нисбатан ўз даъволарининг ҳақли эканлигига ишонардилар ва бошқаларни ҳам шунга ишонтиришга уринардилар. Шу маънода Муҳаммад Шайбонийхоннинг қуйидаги сўзлари қизиқиш уйғотади: «Агар Темурбек авлодларидан баъзи мулкларни тортиб олган бўлсак ҳам, мулкпарастлик ва кичик мамлакатларга қаноат қилмаслигимиздан эмас, балки тақдир ҳукмига кўра шундай бўлди. Зеро, қазо меросий мулкни яна бизнинг қўлимизга ва ихтиёримизга қайтишини тақозо этади»³.

Абулхайрхон улимидан сўнг шайбонийлар хонадонидagi ички зиддиятлар сабаб сулола заифлашганига қарамай Муҳаммад Шоҳбахт даврига келиб шайбонийлар яна бир бор қаддиларини тиклаш имконига эга бўлдилар. Муҳаммад Шоҳбахт Абулхайрхоннинг Шоҳ Будог номли

¹ Ўша жойда, 216а-218а-варақлар; Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 167-бет.

² Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 167, 213—215-бетлар.

³ Меҳмонномаи Бухоро, 72 б-варақ.

ўғлидан тугилган набираси бўлиб, биз уни асосан Муҳаммад Шайбонийхон (1451—1510) номила яхши биламиз.

XV асрнинг 90-йилларидаёқ Муҳаммад Шайбонийхон Мовароуннахрнинг биқинида мустаҳкам ўрнашиб олганди, яъни Ўтрор, Сайрам, Туркистон (Йасси) унинг ҳукми остига ўтганди. У Хоразмга ҳам таҳдид солиб келарди. 1394 йили Мовароуннахр ҳукмдори теурий Султон Аҳмад (1451—1494) вафот этади. Бобур таъбири билан айтганда, «беклар иттифоқ қилиб» марҳумнинг укаси Султон Маҳмудни (1453—1495) тахтга ўтқазадилар¹. Унинг ҳукмронлиги ҳам узоққа бормаи, 1495 йили Самарқанд тахтини ўғли Бойсунғур (1477—1499) эгаллайди. Мовароуннахрдаги вазият кескинлашган йиллар айни шу замон бўлган десак тўғри бўлади. Зеро, маҳаллийчилик авж олиб, самарқандлик ва бухоролик беклар Бойсунғурни ҳисорлик бекларга ён босганликда айблаб, олий тахтга унинг укаси Султон Алини (1483—1501) ўтказиш пайига тушадилар. Мазкур қарама-қаршиликка дин пешволари ҳам аралашадилар. Вазиятнинг нечоғлик мураккаб бўлганини шундан ҳам билиб олса бўладики, хожа Аҳрор авлодларидан Муҳаммад Хожаги Бойсунғурни ёқласа, хожа Йаҳё Султон Али томонида эди. Бобур таъбири билан айтганда, «Ҳазрати хожа Убайдулло (Аҳрор) авлодининг орасида бу сабабдин таасуб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичигига муқаввий»². Бир сўз билан айтганда, мамлакат нафақат сиёсий, балки мафкуравий жиҳатдан ҳам иккига бўлинади. Бошқа томондан эса Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн Ҳисор ва Кундузга интилишини кучайтира бошлайди. 1496 йили Самарқанд тахти атрофидаги мазкур машмашалар хабари Фарғонага етиб боради. Бу ерда эса отаси ўлимидан сўнг ҳоким мақомида Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) фаолият бошлаганди. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзганди: «(Хабар келгач) биз ҳам Самарқанд, доияси (яъни даъвоси — А. З.) била... ўқ черик отландуқ»³. Бошқача айтганда, Самарқанд тахти учун яна бир даъвогар кўпайганди.

Бойсунғурнинг акаси Султон Масъуд (1475—1506) билан иттифоққа кирган Бобур 1497 йили Самарқандни қамал қилади. Бойсунғур ёрдам сўраб Туркистонга (Йассига) одам юбориб, Муҳаммад Шайбонийхонни даъват

¹ Бобурнома, 23-бет.

² Уша жойда, 36-бет.

³ Уша жойда, 37-бет.

қилади. Пайтдан фойдаланган Муҳаммад Шайбонийхон тезликда лашкар тортиб келган бўлса-да, аммо сўнгги паллада Бойсунғур айниб уни қабул қилмайди. Муҳаммад Шайбонийхон яна орқага қайтиб кетади. Бойсунғур ҳам Самарқандни тарк қилгач, шу йили Бобур илк бор Самарқандга кириб тахтни эгаллашга муваффақ бўлди. Аммо бу ютуқ узоққа чўзилмай тез орада Бобур ўзи йўқлигида Андижонни эгаллаб олган рақиблари билан курашиш учун Фарғонага жўнашга мажбур бўлади. Бир сўз билан айтганда, темурийлар хонадонида бошбошдоқлик авжига чиққан, маҳаллий беклар мавқеи ошиб расмий сулолани тан олмай қўйганлар. Бундай шароитда Муҳаммад Шайбонийхон учун Самарқандга интилиш табиий бир ҳол эди. Камолиддин Биноий шу муносабат билан, темурийлар ўртасида қарама-қаршилиқ ортиб бораётганидан хабар топган Муҳаммад Шайбонийхон бу сулоланинг умри тез орада битишини билди, деб ёзганди¹. Ҳақиқатдан ҳам кучга тўлиб келаётган Муҳаммад Шайбонийхоннинг мўлжали тўғри чиқади. Ўзаро чиқишмаган темурийлар орасидаги парокандаликдан фойдаланган Муҳаммад Шайбонийхон 1501 йили Самарқандни забт этишга муваффақ бўлади. Бобур Хуросон томон чекинади. 1503 йили Муҳаммад Шайбонийхон Амударёдан ўтиб темурийларнинг сўнгги таянчи Хуросон учун курашни бошлаб юборади. Ўзаро уюша олмаган хуросонлик темурийлар ҳам жангда енгилдилар. 1507 йили Ҳиротда Муҳаммад Шайбонийхон номидан хутба ўқилади. 1508 йили Муҳаммад Шайбонийхон Хуросоннинг Жом, Марв, Машҳад, Қандаҳор, Астробод каби муҳим марказларида ўз ҳукмини ўрнатишга эришгач², темурийларнинг мамлакатдаги ва умуман Турон минтақасидаги 135 йиллик фаолиятига нуқта қўйилади. Аввал Кобул, сўнгра Ҳиндистон томон юзланган Бобур 1526 йили Шимолий Ҳиндистонда темурийлар ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлади. Темурийларнинг Бобурдан тарқаган авлодлари бу кўҳна заминда расман 1858 йилга қадар даврон сурадилар.

Хуросоннинг ҳам бўйсундирилиши амалда минтақанинг бир марказ (Самарқанд) остида бирлаштирилиши эди. XV асрнинг иккинчи ярми давомида темурийлар рўёбга чиқаролмай келган вазифани Муҳаммад Шайбонийхон эплаганди.

¹ Шайбонийнома. ЎзФА ШИ ҚЖ. Рақами 844, 25 а-варақ.

² Бу ҳақда қаранг: Хабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 353—358-бетлар; Аҳсан ат-таворих, 1-жилд, 91, 97—100, 106-бетлар.

XV аср охири ва XVI аср бошларида нафақат Туркистон (Турон), балки Эронда ҳам катта сиёсий ўзгаришлар юз беради. Чунончи, Ғарбий Эронда ҳокимиятга янги сиёсий куч — сафавийлар (қизилбошлар) келадилар. Ғарчи манбаларда сафавийларнинг (1501—1732) келиб чиқиши ҳақида турлича талқинлар мавжуд бўлса-да (масалан, сафавийлар сулоласи насабини араблар, курдлар, турклар билан боғлаш ҳоллари бор), аммо бир нарса фанда аниқ. Яъни, сафавийлар Кичик Осиё ва Ўрта Шарқдаги муайян бир туркий ҳарбий-сиёсий кучларга суянганлар, улар кўмагида ҳокимиятга келганлар, улар ёрдамида давлатни бошқарганлар¹. Уларнинг қизилбош дейилишига сабаб, бош кийимларининг қизил рангда бўлганлигидандир. Зеро, Кичик Осиё қавмларининг XIII—XIV асрлардаёқ қизил кулоҳ кийиб юрганликлари маълум.

Шундай қилиб, собиқ теурийлар салтанати барбод бўлиши билан XVI асрда Турон ва Эронда икки янги сиёсий куч — шайбонийлар ва сафавийлар (қизилбошлар) фаолият кўрсата бошлайдилар. Бошқача айтганда, уларнинг ўзаро тўқнаш келишлари муқаррар эди. Зеро, ҳар икковлари ҳам бир-бирлари томон ҳаракатда жадал эдилар. 1510 йили Марв атрофида Муҳаммад Шайбонийхон ва сафавийлар сардори Исмоил (1510—1524) ўртасида жанг юз бериб, ҳарбий-тактикавий усталик йўли билан Исмоил шайбонийлар қўшинини мағлубиятга учратади².

Муҳаммад Шайбонийхон ҳам шу тариқа жангда ҳалок бўлади. Исмоил буйруғига кўра унинг калласи олиниб пусти шилинади, пусти ичи сомон билан тўлдирилиб, сафавийларнинг ғарбдаги душманлари бўлмиш усмонлийлар ҳукмдори Султон Боязид II (1481—1512) ҳузурига жўнатилади. Бу билан Исмоил усмонлий ҳукмдорга ўз қудратини кўрсатиб қўймоқчи бўлгани аниқ. Муҳаммад Шайбонийхон бош чаноғига келсак, Исмоил уни олтин билан қоплаб базми жамшидларда унга май қуйиб қадаҳ ўрнида фойдаланган.

Муҳаммад Шайбонийхон ўлиmidан сўнг тахтга Кўчкунчихон (1510—1530), яъни марҳумнинг амакиси чиқади. Ғарчи у расман йигирма йил мамлакатни бошқарган бўлса-да, аммо сулола ичида мавжуд баъзи бир қарама-қаршиликлар сабаб шайбонийлар Муҳаммад Шайбонийхон замонидек қатъий ички ва ташқи сиёсат

¹ Қаранг: Фаруқ Сумер. Сафавий давлатининг барпо бўлиши ва ривожиди Анадўлу туркларининг роли. Анқара, 1992.

² Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 4-қисм, 56—60-бетлар.

юргиза олмаганлар. Натижада дастлабки йилларда (1511—1512) шайбонийлараро ички зиддиятлардан фойдаланган ҳолда ҳамда сафавийлар кўмагига суяниб, Бобур Самарқанд тахти учун курашни давом эттириш имконига эга бўлади. Бобур хавфини қайтаришда Муҳаммад Шайбонийхоннинг жияни Убайдулла султон жонбозлик кўрсатади. Умуман олганда худди мана шу султон олий тахтга ўтиргунга қадар шайбонийлар на ички, на ташқи сиёсатда эътиборга молик тадбирларни амалга оширолмаганлар. 1530—1533 йилларда Кўчкунчихоннинг ўғли Абу Саъид ҳукмронлигидан сўнг ниҳоят олий ҳокимиятга Убайдулла келади. Шунда ҳам осонлик билан эмас. Чунончи, пойтахт Самарқандда ўрнашиб олган Кўчкунчихон авлодлари унинг шаҳарга кириб расм бўйича тахтга чиқишига тўсқинлик қилганликлари сабаб Убайдулла Бухорода олий ҳукмдор деб эълон қилинади. Демак, пойтахт ҳам ўша ёққа кўчади. Файратли ва уддабурон Убайдуллахон (1533—1539) мамлакат ичкарасида тартиб ўрнатишда ва айниқса, Хуросонда Мовароуннахрнинг илгариги мавқеини мустаҳкамлашда кўп тадбирларни амалга оширади. Сафавийлар билан тенгма-тенг рақобатлашади¹.

Убайдуллахоннинг ўлимидан кейинги йиллар яна бир бор шуни исботладики, яккахукмдорлик тузумида жамият ва давлат тақдири кўп ҳолларда олий ҳукмдор шахсига боғлиқ бўлиб қолади. Яъни, агар у уддабурон, ақлли, шижоатли, узоқни кўра биладиган етук сиёсатчи бўлса, унинг ҳам, сулоланинг ҳам, ва албатта, жамиятнинг ҳам иши юришади. Акс ҳолда вақт ички низолар, ташқи тажовузлар мавжудлиги билан ўтиб, давлат ва жамият заифлашиб бораверади. Убайдуллахондан сўнг ҳам шундай бўлди. Абдуллахон I нинг қисқа ҳукмдорлигидан (1539—1540) сўнг мамлакатда кўш ҳокимиятчилик юзага келади. Бухорода Убайдуллахон ўғли Абдулазиз (1540—1550), Самарқандда эса Кўчкунчихон ўғли Абдуллатиф (1540—1551) ҳукмфармо эдилар. Авваллари ҳам кўрганимиздек, сиёсат бўшашган замонларда дин пешволарининг роли ошиб борганидек, мазкур йилларда ҳам мамлакатда йирик дин пешволаридан ҳисобланмиш жуйборий хожаларидан Муҳаммад Ислом (вафоти 1563 йил) фаолияти тобора кўзга ташланиб боради. Ўткир тафаккурли хожа Муҳаммад Ислом бошданоқ ёш шайбонийзо-

¹ Силсилот ас-салотин, 116 б—120 а-варақлар; Аҳсан ат-таворих, 1-жилд, 240—246, 263—272, 274—278, 290—292-бетлар.

далардан бўлмиш, аммо ниҳоятда абжир ва уддабурон Абдулла султонни қўллаб-қувватлай бошлайди. Худди шундай хислатларга эга сиёсатчигина жамиятга ҳам, давлатга ҳам, ва албатта динга ҳам кўп фойда келтиришини у яхши билган. Абдуллахон II (1583—1598) амалий ҳокимиятни 1556 йилнинг охирларида қўлга киритгунга қадар Самарқанд ва Бухорода ҳукмдорлар бир маротаба ўзгаришга улгуради: Наврўз Аҳмадхон (1551—1556) ва Бурҳонхон (1550—1556). Олий ҳукмдор сифатида расман Абдуллахон II нинг амакиси Пир Муҳаммад I (1557—1561), 1561 йили эса отаси Искандархон (1561—1583) эълон қилинган бўлса-да, аммо таъкидланганидек, амалдаги сиёсат тизгини Абдуллахон II ихтиёрида эди¹. Расмий хон сифатида эса у фақат 1583 йили, яъни отаси ўлимидан сўнг олий тахтга чиқади.

Абдуллахон II сўнгги йигирма йил давомида сиёсий бошдошдоқлик натижасида парчаланган мамлакат ва минтақани бирлаштиришни бош мақсад қилиб, бу йўлда кўп ва муваффақиятли, шу билан бирга машаққатли ҳаракатларни амалга оширган буюк давлат арбобидир. У Самарқанд, Шаҳрисабз, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Термиз каби вилоятларни пойтахт Бухоро атрофида бирлаштириш йўлида кўплаб ҳарбий-сиёсий тadbирларни рўёбга чиқаради. Бу сиёсатнинг мураккаблиги нечоғлик бўлганини шундан ҳам кўра бўладики, 1578 йили, яъни фаол сиёсат юргиза бошлаганидан йигирма йил ўтгандан кейин ҳам, Самарқанд, Хоразмни пойтахт ихтиёрида сақлаб қолишдек юмушларни бажаришга мажбур бўлган. Хоразмни марказий ҳокимият доирасига киритиш учун уч маротаба урингани ва ахийри мақсадига 1596 йили, ўлимидан икки йил бурунгина эришганини олайлик. Хуллас, мамлакат сиёсий яхлитлигига эришиш осон кечмаган².

Абдуллахон II Амир Темурдан сўнг Дашти қипчоққа нисбатан қатъий сиёсат юргиза олган ягона ва сўнгги давлат арбоби ҳисобланади. Чунончи, у 1582 йили мазкур йўналишда Бухоро ҳокимиятини тиклаш ниятида ҳарбий юриш уюштириб, Улуғтоққача (ҳозирги Қараганда вилоятининг ғарбида, Сариксув дарёсининг шимолида жойлашган тоғлик) боради. Манбаларда шу муносабат билан қизиқ маълумот бор. Абдуллахон II Улуғтоққа етиб боргач тоғ тепасидаги бир минорада битилган қуйидаги сўзларга кўзи тушади: «Тарих етти юз тўқсон учинда,

¹ Абдуллонома, 1-жилд, 239, 299-бетлар.

² Абдуллонома, 2-жилд, 201-217; Шажарайи турк, 143, 147, 150—157-бетлар.

қўй йили, ёзнинг ора ойи, Турон султони Темурбек икки юз минг черик била Тўхтамишхон юртига интиқом учун юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсин деб бу минорани қурдирди. Тангри нусрат бергай, иншооллоҳ. Тангри эл кишига раҳмат қилгай. Бизни дуо билан ёд қилгай». Мазкур битиклар 1391 йили Амир Темур Тўхтамишхонга қарши лашкар тортган кези шу тоғ устига чиқиб, бу ерда бир минора қурдириб, унга ёздирган хотира сўзлари эди. Абдуллахон II Соҳибқирон ҳақиқа дуолар ўқиттириб, ўзи ҳам қарши томонда бир минора қуришга буйруқ беради. Ва унга «Кимки бу манзилга қадам қўйса, хайрли дуо ила бизни ёд айласин» сўзларини ўйдиртиради¹. Мазкур гувоҳликлар Абдуллахон II нинг Амир Темур даври Туронзамин шуҳрати ва қудратини тиклаш нияти нечоғлик баланд бўлганлигидан далолатдир, албатта.

Фикримиз исботи сифатида Абдуллахон II нинг 1563 йилиёқ шайбоний Кучумхонга лашкар бериб, уни Сибирь хонлигида ҳокимиятга келишида қўлаб-қувватлаганлиги ҳамда Сибирь хонлигининг Бухоро билан яқиндан сиёсий-иқтисодий ва диний алоқаларда бўлганлигини келтириш мумкин. Агар биз Абдуллахон II нинг 80-йилларда Хуросонда, айниқса, унинг марказлари Ҳирот, Машҳадда, 90-йилларда эса Сейистон, Гармсир ва то Ҳилманд дарёсигача бўлган ерларда Бухоро ҳокимиятини ўрнатганини, Қандаҳорни қамал қилганини назарда тутсак, у ҳолда биз Абдуллахон II даврида Улуғтоғдан Ҳилманд дарёсигача, Сибирь хонлигидан Машҳадгача бўлган улкан ҳудуд яна бир бор марказий ҳокимият — Бухоро қўл остида бирлашганининг гувоҳи бўламиз. Бундай натижага Амир Темурдан сўнг Абдуллахон II эришди, холос.

Абдуллахон II 1598 йили олтмиш беш ёшида вафот этган. Умрининг сўнгги йилларида у ўгли ва валиаҳди Абдулмўмин (1568 йили туғилган) билан бир оз қарама-қаршилиқда бўлгани маълум. Аниқроғи, манбаларда берилган таърифга кўра, шайбонийлар орасида шижоат, мардлик ва художўйликда беназир Абдулмўмин отасидан олий тахтни талаб қила бошлайди. Юқорида айтилган ҳолат, Искандархон расман олий ҳукмдор бўлса-да, аммо амалий ишни Абдуллахон II нинг ўзи бажарганини важ қилиб олган Абдулмўмин ниятидан қайтмай, олий тахт учун очиқчасига бўлмаса ҳам ҳар ҳолда кўп уринган. Лекин тез орада отасининг куни битиб 1598 йили у расман хонлик курсисига ўтиради².

¹ Силсилот ас-салотин, 125 б-варақ.

² Ўша жойда, 144а—147а-варақлар.

Абдулмўмин ўз мавқеини мустаҳкамлаш йўлида, тахтга даъвогарлик йилларида отаси томон бўлган баъзи бир амирларни қатл эттиради. Бу билан ҳам чекланмай, ҳатто шайбоний шаҳзодаларни ҳам аямайди. Сўнг эса салтанат ишларига киришиб, аввал шу йили Тошкентда юз берган шайбоний султонлар исёнини бостиради. Кейин Хуросонда ўз мавқеини янада мустаҳкамлаш ниятида йўлга чиқади. Ўша давр тарихчиларининг гувоҳлик беришлари-ча, Абдулмўмин қизиққон, чўрткесар шахс бўлиб, отаси даврида ҳузур-ҳаловат ва тақвога ўрганиб қолган бухоролик бир қатор бекларнинг пайига тушган. Улар буни сезиб мазкур Хуросон юришига йўлга чиққан, Ўратепа ва Зомин оралигига етиб борган Абдулмўминга қарши суъиқасд уюштириб, уни ўлдирадилар¹. Тахтга сўнгги шайбоний ҳукмдор Пир Муҳаммадхон чиқади. Орадан икки йилча вақт ўтиб — 1601 йили Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммад билан курашда енгилган Пир Муҳаммадхон тақдири билан бирга умуман шайбонийлар сулоласи тақдири ҳал бўлади. Зеро, Боқи Муҳаммад бошқа бир сулола — аштархонийлар намояндаси эди. Демак, 1601 йили мамлакатимиз сиёсий саҳнасиغا янги сулола — аштархонийлар чиқади.

Шайбонийлар даври давлат бошқаруви масаласига тўхталиб ўтсак. Шайбонийлар замони давлат бошқаруви ҳақида сўз кетганда теурийлар ва айниқса чингизийлар босқинидан аввалги замонлардаги каби давлат идоралариаро тақсимотда мавжуд бўлган аниқ кўринишлар тўғрисида сўз юритиш қийинроқ. Бунинг бош сабаби, бир томондан, кўрилаётган давр тарихий ва бошқа турдаги манбаларнинг кам ўрганилганида бўлса, иккинчи томондан, кўчманчи, ярим кўчманчи турмуш тарзи анъаналари мустаҳкам Жўчи улусидаги (Дашти қипчоқдаги) ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг шайбонийлар фаолиятида сақланиб қолганлигидандир. Аниқроқ айтганда, шайбонийларнинг Дашти қипчоқдан Мовароуннаҳрга кириб келишлари билан мазкур биринчи маконда мавжуд айрим анъаналарнинг ҳам Туркистон марказига тарқалиши учун шароит туғилганди. Худди шу сабаб ҳам ўзбек давлатчилигининг сомонийлар, қорахонийлар, газнавийлар, салжуқийлар, ануштегинийлар, теурийлар даврида мавжуд бўлган давлат бошқарув тақсимоти шайбонийлар замонида келиб консерватив йўналишда ривож топа бошлади. Яъни даргоҳ ва унинг атрофидаги хизматлар

¹ Ўша жойда, 1486–1556-варақлар; Муқимханская история, с. 69–70.

мавқеи кучайиб бориб, ижроия ҳокимиятидаги девонлар тизими фаолияти чегараланиб қолган. Албатта, буларнинг бари муайян бир жараён давомида содир бўлгани шубҳасиз.

Шундай қилиб шайбонийлар ҳукмронликлари йилларида ҳам энг олий давлат идораси даргоҳ ҳисобланган. Унинг тепасида табиий равишда олий ҳукмдор — хон турган. Олий ҳукмдорлик отадан болага эмас, балки сулоладаги энг улуғ ёшдаги намояндага ўтиши тартиби дастлабки шайбонийлар даврида сақланган бўлса-да, аммо юқорида кўрганимиздек, асосан XVI асрнинг 40-йилларидан бошлаб сулола ичидаги оилавий анъана устун чиқа бошлаган. Абдуллахон II даврига келиб эса бу ҳолат аниқ бир шаклга тушган (биз бу ерда расмий ҳокимиятни Искандархондан ўғли Абдуллахонга ва Абдуллахондан ўғли Абдулмўминга ўтганини назарда тутмоқдамиз). Шунга қарамай шайбонийлар сулоласидаги давомийлик масаласи сўнгги пайтларгача муайян шаклга эга бўла олмади. Чунончи, Абдулмўминдан сўнг тахт шайбонийлар хонадонидан тирик қолган Пир Муҳаммад II га ўтди. Тахт вориси наввоб, қуғулхоний, кичик хон деб аталганлигини ҳам эслатиб ўтмоқчимиз. Абдуллахон II замонида валиаҳдга Балх вилояти ҳокимлигини топшириш анъанаси ҳам шаклланиб борган бўлса-да, аммо шайбонийлар фаолиятига тез орада чек қўйилиши сабаб мазкур анъана ривож топмай қолган (бундай расм кейинги сулола аштархонийлар даврида кўпроқ жорий бўлган).

Даргоҳдаги хондан кейинги муҳим давлат вазифаси нақиб ҳисобланган. Таржимада сардор, бошлиқ, етакчи маъносини берувчи нақиблик мансаби амалда анча кенг мазмун ва ваколатга эга бўлган. Нақиб хоннинг энг яқин ва ишончли кишиларидан ҳисобланган. Расмий қабул маросимларида унинг олий ҳукмдордан чап томондан биринчи бўлиб жой олиши нақибнинг даргоҳда тутган юксак мақомидан далолатдир. Хоннинг фармон, ёрлиқларида ҳам нақиб номи биринчи бўлиб зикр этилган. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳамда ҳарбий масалаларда олий ҳукмдорнинг биринчи маслаҳатчиси сифатида қаралган. Масалан, 1570 йили Бухорода яна бир бор ўз ҳокимиятини тикларкан, бухороликлар томонидан ўртага солинган машҳур Қосим шайх Азизон (вафоти 1578 йил) билан музокарага Абдуллахон II ўз нақибини юборади¹. Ҳарбий юришларни уюштириш, давом этти-

¹ Абдулланом, 2-жилд, 79-бет.

риш, душман ҳарбий имкониятларини ўрганиш юмушларини ҳам хон нақибга юклаган, унинг маслаҳати билан қарор қабул қилган. Шунингдек нақибларга масъулиятли элчилик вазифалари ҳам юклатилгани маълум. Нақибларнинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, бу лавозимга асосан пайғамбар авлодлари ҳисобланмиш саййидлар хонадонига мансуб кишилар тайинланган. Афтидан, бу билан сиёсат ва мафкура жиловини даргоҳ доирасида тутиб туриш, мафкуравий ҳаёт тизгинини бутунлай тариқатлар ихтиёрида мужассамлашишининг олдини олиш мўлжал қилинган бўлса керак.

Давлат аҳамиятига молик мансаблардан яна бири оталиқдир. Номидан ҳам кўриниб турганидек, оталиқ қилмоқ, отасининг ўрнини босмоқ мазмунини берувчи мазкур лавозим марказий ҳокимиятнинг жойлардаги, яъни вилоят(мулк)лардаги сиёсатини белгилашда катта аҳамият касб этган. Зеро, олий ҳукмдор вилоятларни сулола намояндалари — шаҳзодалараро тақсимлаб берар экан, уларга оталиқ, яъни ўз назоратчисини, ишонган шахсини тайинлаган. Айниқса, балоғат ёшига етмаган шаҳзодалар вилоятларга тайинланган ҳолларда, улар то улғайиб мустақил фаолият кўрсатиш даражасига етгунликларига қадар, давлат ишларини бошқаришдек оғир юк худди мана шу оталиқлар зиммасига юклатилган. Демак, бундай ҳолларда амалда оталиқлар бутун бир вилоят тақдирини, унинг марказ билан муносабатлари қандай бўлишини ҳал этиб келганлар. Бундан чиқадикки, оталиқларнинг асосий вазифаси жойлар — вилоятлар билан боғлиқ бўлган.

Олий ҳукмдор чиқарган ҳукмлар, ёрлиқлар ва бошқа расмий ҳужжатларни ўз эгалари, масъулларига, ижрочиларига етказиш тадбирларига парвоначи жавобгар бўлган. Уруш пайтларида эса улар ҳарбий етакчилик вазифалари билан ҳам шуғулланганлар.

Даргоҳга тушган арзларни қабул қилиш, жавобини бериш ҳамда мамлакатдаги ижтимоий адолат тартибларига риоя қилишнинг назорати каби юмушларга додхоҳ мутасадди эди. Шунингдек у элчиларни қабул қилиш, элчилик юмушларини ташкил этиш ва ҳатто шахсан элчи сифатида бошқа мамлакатларга бориб келиш каби тадбирларни ҳам амалга оширгани маълум.

Даргоҳдаги яна бир муҳим лавозимлардан бири бу кўкалдош ҳисобланади. Мазмунидан ҳам кўриниб турганидек, улар олий ҳукмдорга ва расмий сулолага энг яқин кишилардан бўлган. Одатда, кўкалдошнинг ижтимоий

моҳияти расмий сулоланинг бирон вакили билан бир онани эмганлик билан тушунтирилади. Демак, кўкалдош даргоҳнинг энг ишончли кишиларидан ҳисобланиб, унга топшириладиган вазифалар ҳам шу қадар нозик ва масъулиятли бўлган. Бир сўз билан айтганда, мазкур мақом вазифаси мамлакатда олий ҳукмдор олиб бораётган сиёсат дахлсизлиги, унга кишиларнинг муносабатлари билан боғлиқ юмушлардан иборат эди. Масалан, юқорида келтирилган Абдуллахон II ва Абдулмўмин ўртасидаги қарама-қаршилиқни бартараф этишда, Абдулмўмин ҳаракатлари ва мақсадларини олдиндан билиб, хонга тўғри маълумот беришда асосий ўринни Қулбобо кўкалдош тутгани маълум. Худди шунинг учун ҳам Абдулмўмин тахтга чиққандан сўнг дастлаб қилган ишларидан бири Қулбобо кўкалдошдан қутилиш бўлган (уни қатл эттирган)¹.

Сулола ички муносабатларига оид тадбирлар, чунончи, олий ҳукмдор билан шаҳзодалар ўртасидаги алоқаларни тегишли тартиб асосида йўлга қўйиш ишини хон ясовули олиб борган. Чунончи, шаҳзодаларни хон томонидан қабул қилиш, уларнинг пешкашлари, арзлари, илтимосларини етказиш каби тадбирлар шулар жумласидандир.

Даргоҳдаги хавфсизлик, тартиб, келди-кеттидан ҳабардорлик каби тадбирлар эшикоғaboши бошлиқ хизмат бўйнида бўлган. Чап эшикоғоси, ўнг эшикоғоси, эшикоғоси каби ички тақсимотлари бўлган бу хизмат вакиллари уруш пайтларида олий ҳукмдорнинг энг муҳим ҳарбий топшириқларини ҳам бажариб борганлар.

Умуман олганда, ўша замонларга хос равишда давлатнинг бирон-бир хизмат идораси, хизмат тури намояндalари уруш пайтларида ўзларининг тўғридан-тўғри вазифаларига қўшимча равишда ҳарбий фаолият билан ҳам шуғулланиб келганлар. Буни биз мироҳур (олий ҳукмдорга тегишли йилқи, от-улов, уларнинг таъминоти кaбиларга масъул), шиғовул (чет эл элчиларини қабул қилиш бўйича махсус хизмат бошлиги), қушбеги (подшоҳона ов тадбирларини уюштирувчи), чухрабоши (махсус ҳарбий қисм бошлиги), баковулбоши, дастурхончи каби хизматлар фаолияти орқали ҳам кўришимиз мумкин. Яъни улар ўз идоравий вазифаларидан ташқари ҳарбий юмушларни ҳам бажариб келганлар.

Даргоҳ билан боғлиқ бошқа бир қатор хизматлар ҳам

¹ Силсилот ас-салотин, 147а—149а-варақлар.

бўлгани аниқ: қўрчибоши (қурол-аслаҳа хизмати бошлиги), унинг амалдорларидан бўлмиш жибочи; жарчи, тавочи, қоровулбеги, тугбеги, китобдор, мирзабоши, мунший, муҳрдор, хазиначи, меҳтар ва ҳоказо.

Даргоҳ фаолиятида катта мавқега эга бўлган лавозимлардан бири шайхулислом бўлиб, давлат ва жамиятдаги мафкуравий ҳаётда унинг ўрни фавқуллодда эди, десак хато бўлмайди. Юқорида айтилган маълумот: Абдуллахон II ни тахт учун курашда қўллаб-қувватлаган хожа Ислом ҳам ана шундай юксак мақомда бўлганини эслаш кифоя. Дин пешволари ва муассасалари нафақат ижтимоий ҳаётда, балки иқтисодий муносабатларда ҳам ўз мавқеларини йўқотмаганлар. Шу сабабдан ҳам вақф мулклари билан шуғулланувчи махсус хизматлар жорий этилган бўлиб, уларни мамлакат миқёсида бош садр, жойларда эса садрлар бошқарганлар.

Суд ишларига келинганда, мамлакат миқёсида тизимга бош қози етакчилик қилган бўлса, ҳарбийлар ҳаётида юз берадиган ҳуқуқий масалаларни аскар қозиси ҳал қилиб борган. Шу билан бирга ҳарбий қози ҳам, маҳаллий қозилар ҳам бош қозига буйсунганлар. Мамлакатдаги ахлоқий нормаларга риоя қилиш, айниқса амалдорлар, ҳатто дин пешволари орасидаги шу масалага муносабат нечоғлигини билиб бориш иши билан мухтасиб (раъис) шуғулланган.

Шайбонийлар давридаги девонлар тизими ҳақида фикр юритиш бир оз мушкулроқ. Зеро, X—XII асрлар ва темурийлар даврида бу борада тақсимот анча яққол кўзга ташланган бўлса, XVI асрдан бошлаб юқорида ишора қилинганидек, ижроия тизими кўпроқ даргоҳдаги турли хизматларда мужассамлаша борган. Зеро, қолоқ муҳит — кўчманчиликдан чиққан шайбонийлар ва улар суянган ҳарбий-сиёсий кучлар учун Мовароуннаҳр маданий тараққиёти маҳсули бўлмиш девонлар тизими бегона эди. Шу сабабдан ҳокимият тақсимооти хусусида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Чунончи, илгариги замонларда кўрганимиз, давлат назорати хизмати (девони мушриф) эндиликда тўғридан-тўғри даргоҳда кўкалдош фаолиятида ўз амалий ифодасини топа бошлаган. Шундай бўлса ҳам девоннинг шайбонийлар саройидаги мавқеи хусусида маълум бир тасаввурга эга бўлиш имкони бор. Чунончи, Ҳофиз Таниш Бухорий гувоҳликларига кўра, девонбеги мамлакатнинг муҳим ишларидан, мол-мулк, яъни молия, солиқ, ер-сув масалалари, вилоятлар буйлаб амалдорга иш тақсимлаш, мансабларга тайинлаш ва буларнинг бар-

часи ҳақида олий ҳукмдорга ҳар куни ҳисобот бериб туриши керак бўлган¹. Демак, девонбеги (бош вазир) нима бўлганда ҳам ўзининг илгариги мақомини ҳар ҳолда бутунлай йўқотмаган.

Бошқа девонларга келсак, манбаларда уларнинг номи кўп ҳам тилга олинавермайди. Бундан чиқадики, ушбу даврда улар ўз аҳамиятини йўқотган. Тилга олинганларидан, ҳукмдор сулолага тегишли ер-сув ва мол-мулк бошқаруви, назорати ҳамда солиқ ишларига масъул девонни кўрсатиш мумкин. Биламизки, ҳукмдор сулола намояндалари катта бойлик: мол-мулк, тегирмон, корхоналар, дуконлар, карвонсаройлар, ер-сув эгалари бўлганлар. Ана шу йўналишдаги ишларни девони саркори хосса олиб борган. Юқорида тилга олинган мухтасиб (раъис) хизмати ҳам илгари алоҳида девон миқёсида фаолият кўрсатганини биламиз. Аммо кўрилаётган даврда мухтасиб девонига ишора манбаларда йўқ бўлгани учун ҳам биз уни даргоҳ хизматлари доирасида тилга олдик. Шу билан бирга «Абдуллонома»да вазирлар тилга олинади². Аммо уларнинг вазифаси хусусида тўхталинмаган. Балки улар бир девон доирасида фаолият кўрсатгандирлар.

Бир неча сўз маҳаллий бошқарув ҳақида. Айтилганидек, вилоятлар асосан ҳукмдор сулола намояндалари орасида мулк ўрнида тақсимлаб берилган. Шунингдек вилоятларга йирик амалдорларни тайинлаш тартиби ҳам бўлган. Биз юқорида кўриб чиққан турли хизматларнинг кўпчилигини маҳаллий бошқарув тизимида ҳам учратиш мумкин. Айниқса, бу ҳолат Балх вилояти мисолида кўзга яққол ташланади. Шайбонийлар замонида ҳам қалъа бошлиғини кутвол дейиш расм бўлган бўлса-да, шу билан бирга бориб-бориб у шаҳар ҳокими мақомини ҳам касб этади.

Деҳқончилик ҳақида сўз юритганда, одатдагидек, аввало сугориш ишлари қай даражада йўлга қўйилганини айтиш жоиз. Бу борада шайбонийлар даврида ҳам бир қатор тадбирлар амалга оширилгани маълум. Бунда сугориш ишларида табиий таянч бўлиб келган анъанавий манбалар — Зарафшон, Чирчиқ, Сирдарё, Амударё, Вахш, Мурғоб дарёлари имкониятларидан фойдаланилгани ҳам, шубҳасиз. Масалан, «Меҳмонномаи Бухоро» муаллифи Сирдарё дарёси имконлари ҳақида сўз юритар экан, бу

¹ Абдуллонома, 2-жилд, 89, 212-бетлар.

² Уша жойда, 185-бет.

дарёнинг кечув жойларидан, ирмоқларидан кўплаб катта анҳорлар қазилгани ва улар суви билан атрофдаги экинзорлар суғорилганини алоҳида таъкидлайди. Айниқса, Сигноқ атрофини ободонлаштиришда бу яққол кўрсатилган¹. Мазкур муаллиф Фазлуллоҳ ибн Рўзбихонга ҳомийлик қилган Муҳаммад Шайбонийхон 1502 йили Зарафшон дарёсининг Оқдарё ва Қорадарёга айирилиш ерида кўприк — сув айиргичини бино қилдирганини биламиз. Умуман олганда, Муҳаммад Шайбонийхон ҳукмронлик йиллари ва ҳатто унинг ўлиmidан сўнг мамлакатда юзага келган сиёсий беқарорлик йилларида ҳам сунъий суғориш ишларининг аҳамияти йўқолмаган. Буни биз XVI асрнинг йигирманчи йилларида тузилган вақфномалардан бирида келтирилган маълумотлар орқали кўришимиз мумкин. Чунончи, биргина Кеш вилоятида Қашқадарё ирмоқлари бўлмиш Сурхоб, Рудакдан атроф қишлоқларга қазилган ўндан ортиқ каналлар ишлаб тургани маълум². Лекин сунъий суғориш ишлари XVI асрда гуркираган пайт бу Абдуллахон II замонида тўғри келади. Фикримиз исботи сифатида 1582 йили Зарафшон дарёсида қурилган Кармана кўприги (Пули Кармана) — сув айиргичи, 1583 йили Нурота тоғларида қурилган Оқжоб сув омбори, Зарафшон дарёси сувини тегишли ҳудудларга тақсимлашда катта аҳамият касб этган Меҳтар Қосим, Чаҳорминор, Жондор кўприк сув айиргичлари, Зарафшон дарёсидан Жиззах воҳасигача тортилган ва Сангзар дарёси билан туташувчи Туятортар канали, Мурғоб воҳасидаги Ҳовузихон сув омбори, 1556—1557 йиллари қурилган ва Саманжўқ даштини ободонлаштиришда катта аҳамият касб этган Хожа Кааб канали, 1559—1560 йиллари бунёд этилган Афшона канали, 1568—1569 йиллари Амударёдан Чоржўйгача тортилган, Мурғоб дарёсидан Марв атрофига чиқазилган каналлар, 1577—1579 йиллари амалга оширилган Ҳисор ва Ромитон, 1579—1585 йиллари Вахш дарёсидан қазилган сунъий суғориш иншоотлари кабиларни келтиришимиз мумкин. Чунончи, ҳужжатларга кўра, ана шундай тадбирларда ўн минглаб мардикорлар қатнашган. Булар, албатта, йирик сув иншоотларидир. Улардан ташқари маҳаллий аҳамиятга молик анҳорлар, ариқлар қазиш, уларни тозалаш (масалан, Тошкент вилоятдаги Зах ариқ), сардобалар қуриш каби тадбирлар ҳам доимо амалга ошириб борилганини назарда тутиш лозим.

¹ Меҳмонномаи Бухоро, 74, 116—177-бетлар.

² Мукминова Р. Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. Вакфнома. Тошкент, 1966, с. 288.

Суғориш ишларининг йўлга қўйилгани табиий равишда галлачилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, узумчилик, ипакчилик каби соҳаларнинг ривожланиб боришига йўл очиб бергани ўз-ўзидан маълум.

Ишлаб чиқаришга келсак, шайбонийлар замонида ҳам тикувчилик (пахта, ипак матолар), кулолчилик, темирчилик, қуролсозлик, заргарлик, дурадгорлик, қоғоз, қурилиш ашёлари ишлаб чиқариш каби қатор соҳалар фаолият кўрсатиб, ички ва ташқи бозорда сотиладиган турли турдаги, маҳсулотлар тайёрланган. Бу маҳсулотлар (ипак жун, ип газламалар, пилла, гилам, қуруқ мевалар, ширинликлар, қорақўл ва бошқалар) билан савдогарлар Эрон, Ҳиндистон, араб ўлкалари, Хитой, Аштархон, Нўғой, Қозон хонликлари, сўнгги уч хонлик Россия томонидан босиб олингач (XVI асрнинг 50-йиллари), Россия каби ўлкаларга қатнаганлар.

Ички савдо, умуман аҳоли турмушини яхшилаш ниятида пул ислоҳотлари ҳам ўтказилгани маълум. Чунончи, 1507—1509 йиллари Муҳаммад Шайбонийхон то шу вақтгача мавжуд турли ўлчов ва оғирликдаги тангалар ўрнига бир хил оғирлик ўлчовидаги (5,2 г) кумуш ва мис тангаларни жорий этади. Бу, албатта, пул-савдо муносабатларини барқарорлаштиради. Аммо Муҳаммад Шайбонийхон ўлимидан сўнг, бир томондан, шайбонийлараро қарама-қаршилик, иккинчи томондан, Бобурнинг Самарқандни олиш ниятидаги ҳарбий юришларидаги жанглар мамлакат иқтисодий ҳаётига катта зарар бўлиб, пул қадрсизланган. Шунинг учун ҳам Кучкунчихон 1515 йилдан бошлаб пул ислоҳотига киришиб, фақат 1527 йилга келиб аҳволни тўғрилашга эришади¹.

Шайбонийлар меъморчилик ишларида ҳам ўзларидан қатор ёдгорликлар қолдирганлар, турли мақсадга мўлжалланган қурилиш ишларини амалга оширганлар. Бу борада нафақат сулола намояндалари, балки ўз даврининг кўзга кўринган ва катта моддий имкониятга эга кишилари ҳам четда қолмаганлар. Чунончи, Самарқанддаги Муҳаммад Шайбонийхон қурдирган Хонийа, Абу Саъид, Қулбобо Кўкалдош номи билан боғлиқ мадрасалар; Бухорода шаҳар деворининг таъмирланиши, Мир Араб, Абдуллахон, Модарихон (Абдуллахон онасига аталган), Гавкушон, Жўйбор, Фатхулла қушбеги, Муҳаммад-хожа Порсо, Марокан, Қулбобо Кўкалдош (Кўкалдош) мадрасалари, Калон, Хожа Зайниддин, Баланд, Абдулла-

¹ Қаранг: Нумизматика и эпиграфика. X, 1972.

хон, Чор Бакр (хонақоси билан) масжидлари, Заргарлар, Саррофлар, Телпакфурушлар, Ҳқчилар, Унфурушлар тоқлари, Абдуллахон тими; Тошкентда Кўкалдош мадрасаси, Қаффоли Шоший мақбараси, Бароқхон мадрасаси; Туркистонда (Йасси) Муҳаммад Шайбонийхон масжиди; Карманада Қосим шайх масжиди; Балхда қалъа деворининг таъмири (узунлиги тахминан 14 км), Абдуллахон, Қулбобо Кўкалдош (Кўкалдош) мадрасалари, Кўкалдош масжиди ва работи, бир қатор чорбоғлар; Ҳиротдаги Кўкалдош мадрасаси; турли шаҳарларда қурилган кўплаб карвонсаройлар, ҳаммомлар, бозорлар ва бошқа қатор қурилиш, таъмирлаш ишлари шулар жумласидандир. Манбаларда ёзилишича, биргина Абдуллахон II даврида минтақада 1001 та работ ва сардоба (усти берк сув омбори) қурилган экан¹.

Шайбонийлар даврида фан ва маданиятнинг ривож топишида мазкур сулола намояндаларининг туган ўрни катта бўлгани, шубҳасиз. Аввало, уларнинг ўзлари ниҳоятда ўқимишли шахслар эдилар. Чунончи, Муҳаммад Шайбонийхон, Кучкунчихон, Убайдуллахон, Рустам Султон, Абдулазизхон, Жавонмардали Султон каби шайбонийлар туркий ва форсийда шеър битганлар, диний ва дунёвий илмларда етарли салоҳиятга эга бўлганлар. Муҳаммад Шайбонийхон ёшлигида таълимни Бухоро мадрасасида олган. Убайдуллахоннинг мусиқа илмига катта рағбати бўлгани, мусиқий асбоблар чалгани, нозик ҳуснихат эгаси бўлгани маълум. Абдуллатифхоннинг тарих, илми нужум борасида салоҳияти жуда юқори бўлган. Абдуллахон II нинг эса диний илмлардан кўплаб таълим олганини ҳам биламиз. Абдулазизхон ва Абдуллахон II га тегишли китобхоналар ўз замонасининг энг йирик китоб хазиналари ҳисобланган, уларда қўлёзма асарларни кўчириш, таъмирлаш, уларга безаклар ишлаш билан ҳам шуғулланилган. Шайбонийлар даврида ҳам тарих илми кўп ривож топган. XVI аср тарихини ёритиб берувчи «Таворихи гузида, Нусратнома», Мулла Шодийнинг «Фатҳнома», Биноийнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Абдуллоҳ Насруллоҳийнинг «Зубдат ал-асор», Фазлуллоҳ Рўзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Зайниддин Восифийнинг «Бадойе ал-вақое», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» каби мумтоз тарихий асарлари фикримиз далили бўла олади. Бундан ташқари Муҳаммад Шайбо-

¹ Силсилот ас-салотин, 147-варақ.

нийхон даврида Биноий «Ажойиб ал-маҳлуқот» географик асарини, Кучкунчихон буйруғи билан Муҳаммад Бухорий Рашидиддин Фазлуллоҳнинг машҳур «Жоме ат-таворих» асарини, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарини форсчадан ўзбек тилига ўтирганини ҳам эслатиш жоиз.

Тарихий ва бошқа турдаги манбаларда мужассамлашган маълумотларга кўра, XVI асрда мамлакатнинг турли марказларида юзлаб олимлар, шоирлар, тарихчилар, rassомлар, ҳуснихат эгалари фаолият кўрсатганлар. Биргина Бухоронинг ўзида бир вақтда ўнлаб илм ва маданият намояндалари ижод қилганлар. Улар орасида қомусий илм эгалари ҳам кам бўлмаган. Масалан, биз кўпроқ шоир сифатида биладиган мавлоно Мушфиқий (1538—1588) фалсафа, астрономия, фикҳ, ҳисоб, физика, мусиқа, араб тили каби соҳаларда ҳам етук саналган. XVI асрда тиббиёт соҳасида ҳам асарлар яратилган. Чунончи, Кучкунчихон ва Абу Саъидхон замонларида яшаган машҳур табиб ва олим Султон Али «Дастур ал-илож», «Муқаддимаи дастур ал-илож» рисолаларини битиб, уларда инсон танаси касалликлари шарҳи ва даъволари тўғрисида фикр юритади. Кўз касалликларига оид ишларни Абдуллатифхон шахсий табиби Муҳаммад Йусуф, Наврўз Аҳмадхон саройида Шоҳ Али табиб олиб бориб, тегишли асарлар ёзганлар («Кўз табиблари учун қўлланма», «Кўз касаллигига оид асарлар сараси» ва бошқалар). Муҳаммад Йусуфнинг яна икки асари маълум: «Иситмани ўрганишга доир», «Қон томири (пульс) ва сийдик». 1562—1567 йиллари Убайдуллоҳ Қаҳҳол томонидан яна бир муҳим қомусий асар «Касаллик шифоси» ёзилган.

Энди шайбонийлар давридаги ташқи сиёсий алоқалар тўғрисида бир неча оғиз сўз юритсак. Шайбонийлар ҳокимият тепасига келган йилларда ва улар фаолият юритган XVI асрда минтақа атрофидаги сиёсий манзара теурийлар замонига нисбатан анча ўзгариш топган. Бу, энг аввало, Эронда сафавийлар ва Шимолий Ҳиндистонда бобурийлар (темурийлар) ҳокимиятининг ўрнатилиши билан боғлиқдир. Бир сўз билан айтганда, Туркистон, Эрон, Шимолий Ҳиндистондан иборат улкан ҳудудда бир вақтда ўзига яраша қудратга эга уч сиёсий куч: шайбонийлар, сафавийлар ва бобурийлар фаолият юргизганлар. Табиий равишда уларнинг манфаатлари ўзаро тўқнашмай иложи йўқ эди. Ана шу манфаатлар кесишган «нуқта» бўлиб Хуросон ҳисобланган. Хуросон эса сиёсий-ҳарбий ва иқтисодий-савдо жиҳатларидан муҳим аҳамият

касб этган. Уни Туркистон, Эрон, Ҳиндистон йўналишларидаги дарвоза деса буларди.

Шайбонийлар каби бобурийлар ва сафавийлар ҳам туркий ҳарбий-сиёсий кучга суянганлар. Улар ўртасида ўхшашликлар ҳар ҳолда кўп эди. Аммо шайбонийлар ва бобурийлардан фарқли ўлароқ, сафавийлар шиа мазҳабини расмий давлат мафкураси даражасига кўтарганлар. Бу ҳолат Хуросон учун курашга мафкуравий тус бериш имконини туғдирган эди. Бундай «мафкуравий кураш»да бобурийлар асосан четда турганлари ҳолда шайбонийлар ва сафавийлар қарама-қаршилиги ниҳоятда авжига чиққан. Бутун XVI аср юзасидан хулоса қилинганда, Хуросонни назорат қилишда Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллахон ва Абдуллахон II даврида шайбонийлар устун турганлар. Қолган пайтларда эса сафавийлар ташаббусни қўлга олишга эришганлар. Хуросон учун курашда сафавийлар йўлига ғов бўладиган бир тўсиқ бор эди. У ҳам бўлса, уларнинг шимоли-ғарбидаги қўшнилари ва ашаддий рақиблари усмонлийлар салтанати ҳисобланган. Сафавийлар Хуросонга юзланганларида шимоли-ғарб холи қоларди ва аксинча. Шайбонийлар бундан усталик билан фойдаланиб келганлар. Сафавийларга қарши курашга улар бобурийларни ҳам жалб қилишга кўп уринганлар. Икки томон ўртасида элчилар айирбошлангани, улар келтирган номалар ҳақида манбаларда маълумотлар етарли¹. Бунда асосан сафавийларнинг бидъат йўлига кирганликлари (яъни шиалик) байроқ қилиниб, шайбонийлар бобурийларни биргаликдаги курашга чорлайдилар. Бу ҳол, айниқса, Абдуллахон II ва Акбар ёзишмаларида кўзга яққол ташланади. Аммо бобурийлар бирон марта ҳам шундай таклифларга амалий жавоб бермаганлар. Зеро, уларнинг ўзларида шайбонийлар билан сулолавий ва мулкый келишмовчиликлар бор эди. Чунончи, биз Бобурнинг бир неча маротаба Самарқанд тахтини шайбонийлардан тортиб олиш борасидаги уринишларини биламиз. Сўнгги 1511—1512 йилги уринишда у сафавийлар ҳарбий кучига суянган ҳолда иш тутади. Гарчи мақсадига эришиб, Самарқанд тахтини эгаллаган бўлса-да, аммо мафкуравий масалада хатога йўл қўйган. Яъни шиа мазҳабидагилар билан иттифоққа кириб Самарқандни олгандан сўнг бу ерда шоҳ Исмоил

¹ Бу ҳақда батафсил қarang: Зияев А. Переписка правителей Шейбанидов и аштарханидов с Ираном и Индией. // Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. Ташкент, 1993, с. 99—109.

ҳамда ўн икки имом номидан хутба ўқитади. Бу, албатта, маҳаллий аҳоли орасида унинг мавқеи йўқолишига сабаб бўлиб, шайбонийларнинг эса бидъатчиларга қарши курашда аҳли суннани руҳлантиришларига имкон туғилган.

Сафавийлар билан иттифоқчилик йўлига бобурийлар Ҳумоюн даврида ҳам кирган бўлсалар-да, аммо қўшма ҳарбий куч билан шайбонийларга қарши курашиш имкони туғилмаган. Аниқроғи бобурийлар бундай йўлга бошқа кирмаганлар, аммо Мовароуннаҳрга нисбатан ўз ниятларидан қайтмаганлар ҳам. Чунончи, 1528 йили Ҳумоюн бошлиқ қирқ-эллик минглик лашкар Балх томон отлангани маълум. Ўғлига ёзган хатида Бобурнинг, агар Самарқандни олишга эришсанг, ўша ерда сен ўзинг ўтир, Ҳисор вилоятини эса холиса (яъни давлат тасарруфига киритиш) қиламан, қабилидаги сўзларидан кўриниб турибдики, Бобур сўнгги вақтларгача Самарқанддан умидини узмаган.

Кейинги йилларда эса шайбонийлар ва бобурийлар ўртасидаги муносабатлар асосан бобурийлар назоратида бўлган ва шайбонийлар интилиб келган Бадахшон вилояти масаласи билан боғлиқ бўлган¹. Чунончи, Ҳумоюн ва Комрон ўртасидаги келишмовчиликлар авжига чиққан XVI асрнинг 40-йилларида Комрон Балхдаги шайбонийлар (Пир Муҳаммад) ёрдамида Бадахшонда ўз мавқеини мустақамлашга ҳаракат қилади. Бу ҳол ўз ўрнида Ҳумоюннинг шайбонийларга нисбатан кескин чоралар қўлашига сабаб бўлади. Натижада у 1549 йили Балхга қўшин билан кириб боради.

Хуллас, ўзаро элчилар алмашинилиши, олий ҳукмдорлар ўртасидаги ёзишмаларнинг деярли муттасил олиб борилишига қарамай, XVI аср давомида шайбонийларнинг сафавийлар ва бобурийлар билан муносабатлари кўпроқ кескинлик характерига эга бўлган. Айниқса, Бухоро тахтига Абдуллахон II чиққандан сўнг шайбонийларнинг Хуросон ва унинг атрофидаги устунликлари анча сезиларли бўлган. Машҳад, Ҳирот, Сейистон, Заминдовар, Қандаҳор атрофлари, Бадахшон каби уч томон ўртасидаги талаш ҳудудлар шайбонийлар назоратига ўтган. Аммо Абдуллахон II нинг ўлими ва Абдулмўмин фожиасидан сўнг шайбонийлар ҳокимиятида вужудга келган вазият Абдуллахон II даврида қўлга киритилган ютуқлар деярли кўпчилигининг чиппакка чиқишига сабаб бўлади.

¹ Батафсил қаранг: *Ахмедов Б. А.* Последние Тимуриды и борьба за Бадахшан / Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии, с. 81—98.

сезиларли ўзгаришлар юз берган. Асрлар давомида ҳар томондан тараққийпарвар мазмун касб этиб келаётган жараён — давлат бошқаруви тақсимоли тизими (даргоҳ ва девонлар) айнан шайбонийлар ҳукмронлиги йиллари нурай бошлади. Бунга бош сабаб, албатта, шайбонийлар ва улар суянган ҳарбий-сиёсий кучларнинг аслида тарихий-маданий жиҳатлардан қолақ бўлмиш Дашти қипчоқдан келиб чиққанларида ва улардаги шунга яраша сиёсий-ижтимоий тафаккурдадир. Натижада давлат бошқаруви тараққиёт тизимида орқага қайтиш бўлган. Зеро, шайбонийлар ўзлари билан давлат бошқарувининг кўчманчи, ярим кўчманчиларга хос маданиятини олиб келганлар. Ваҳоланки, бу босқични Мовароуннаҳр Х асрдаёқ орта қолдирган эди. Ва, аксинча, илғор бошқарув маданиятига эга теурийлар ва бобурийлар Ҳиндистонни юксалтиришга эришдилар.

АШТАРХОНИЙЛАР

Шайбоний Абдулмўминхон ҳалокатидан сўнг тахтга чиққан Пир Муҳаммадхон (1598—1601) ҳукмронлиги узоққа бормади. Зеро, Абдулмўминхонга нисбатан суиқасд уюштирилиши ҳодисасининг ўзи мамлакатда марказий ҳокимиятнинг заифлашиб бораётганидан, йирик амирлар ва маҳаллий кучлар мавқеи ошиб бораётганидан далолат эди. Бундай пайтларда одатда кўп нарса олий ҳукмдорнинг шахсига, унинг нечоғлик марказий ҳокимият обрўсини тута билишига боғлиқлиги ҳам табиий. Аммо Пир Муҳаммадхонда шундай хусусиятлар йўқ эди. Натижада 1601 йили у тахтни қўлдан бой беради. Аниқроғи, Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммадни пойтахт ихтиёрида тутиш ниятида тахминан 50 минг кўшин билан унга қарши чиққан Пир Муҳаммадхон Боғи шамол атрофида мағлубиятга учрайди. Бухоро тахти эса Боқи Муҳаммад қўлига ўтиб, у хон деб кўтарилди¹. Бошқача айтганда, шу тариқа шайбонийларнинг бир асрлик ҳукмронлигига нуқта қўйилади. Мамлакат ва давлат тизгинини энди янги сулола — аштархонийлар ўз қўлларига оладилар.

Икки оғиз аштархонийларнинг келиб чиқиши ҳақида. Олтин Ўрда (Жучи улуси) заифлашиб борар экан, унинг бир қанча майда хонликларга бўлиниш эҳтимоли

¹ Ўша жойда, 160а—161а-варақлар.

ҳам кучайган. Натижада XV асрнинг 30-йилларида Волгабўйи ерларида Аштархон хонлиги юзага келади. «Астрахан» Аштархоннинг руслашганидир. Аштархон эса аслида «Ҳожи Тархон» сўзидан олингандир. Тархон туркий тилли халқлар ҳаётида имтиёзли унвонлардан ҳисобланиб, машҳур Хазар хоқонлиги (VII—X) давриданоқ маълум. Шу ўринда ўқувчиларда, қандай қилиб туркий тилли халқларга тегишли ерлардан бўлмиш Ҳожи Тархон Астраханга айланган, саволи туғилиши табиий. 1552 йили Россия Қозонни босиб олгандан сўнг 1554 йили Аштархон (Ҳожи Тархон) хонлигига нисбатан босқинчилик қилади. Хонликни бу вақтда бошқариб турган мангит сулоласи намояндалари лашкари билан урушиб енгади ва тахтга шу сулолалик Дарвишалани ўтқзади. Мақсад уни қарамликда тутиб, хонликни ўз таъсиридан чиқармаслик эди. Аммо кўп ўтмай Дарвишали ҳам Москвага бўйсуннишдан бош тортгач, 1556 йили руслар катта кўшин билан яна бостириб келиб, хонликни бутунлай йўқ қилиб, бу ерларни Россия империясиники деб эълон қиладилар. Худди шу йилларда, манба тили билан айтганда, «урус (номила) машҳур насронийлар босқини дастидан (қочиб) Ёр Муҳаммадхон фарзандлари Жони Муҳаммад султон, Аббос султон, Турсун Муҳаммад султон, Пир Муҳаммад султон ва аҳли аёли билан Мовароуннаҳрга келган»¹.

Бу ерда Ёр Муҳаммадхонга катта ҳурмат билан қарайдилар. Чунончи, у Абдуллахон II нинг отаси Искандархон билан яқин муносабатда бўлгани маълум. Искандархон унинг тўнғич ўғли Жони Муҳаммад султонга қизи Зухрабонуни турмушга бериб, ўзаро алоқаларни қариндошлик иплари билан мустаҳкамлайди. Мазкур никоҳдан кейинчалик Дин Муҳаммад, Боқи Муҳаммад ва Вали Муҳаммадлар туғиладилар². Хуллас, Ёр Муҳаммад ва унинг авлодлари шайбонийлар хонадонининг энг яқинлари ва таянчларидан бирига айланиб, олий ҳукмдорга хизмат қила бошлайдилар. Бориб-бориб уларнинг ҳам мавқелари ошиб, охири юқорида айтилганидек, мамлакатдаги эътиборли вилоятлардан Самарқандни бошқаришга эришган Боқи Муҳаммадхон олий тахтни шайбонийлардан тортиб олишга ҳам муваффақ бўлади. Шу билан мамлакатда аштархонийлар сулоласининг бир ярим асрлик ҳукмронлик фаолияти бошланади.

¹ Силсилот ас-салотин, 1236—124а-варақлар.

² Уша жойда.

Ўзбек давлатчилиги бошқарувига янги сулоланинг келиши амалда бирон-бир кескин тарихий бурилишга сабаб бўлмагани табиий. Зеро, бошданоқ таъкидлаб ўтилганидек, давлат асослари бир, ўзгармас бўлгани ҳолда ҳар бир янги сулола уларга суянган равишда ўз замонаси шарт-шароитини ҳисобга олиб фаолият юргизади. Шу маънода Боқи Муҳаммадхон (1601—1605) олдида турган вазифаларнинг энг муҳими яна ўша мамлакат сиёсий яхлитлигини таъминлашдан иборат эди. Чунки шайбоний Пир Муҳаммадхон замонида заифлашиб қолган марказий ҳокимият сулолалар алмашуви билан боғлиқ воқеалар натижасида янада кучсизланиб, Марв, Хоразм, Балх кабилардаги сиёсий кучлар бошбошдоқлик йўлини тута бошлаганлар. Чунончи, шайбоний Абдуллахон II нинг саъй-ҳаракатлари билан Бухоро ихтиёрига киритилган Хоразм унинг ўлиmidан сўнг туркманлар ёрдамида яна итоатсизлик йўлига ўтади. Манбада ёзилишича, маҳаллий сулола намояндаси Ҳожи Муҳаммадхон (1558—1602) тез орада Амударёдан Аштархон ва Манқишлоққача бўлган ҳудудда ўз ҳукмини ўрнатишга эришади. Боқи Муҳаммадхон бунга бефарқ қараб туrolмасди. Аммо иш урушгача бормай «Боқи Муҳаммадхон ва Ҳожи Муҳаммадхон ўртасига оқсоқоллар тушиб орадаги низо ва қарама-қаршилиқ пардасини рафу даф қилиб, тинчлик иплари билан боғлаганлар»¹. Шундан сўнг мамлакат ғарбий мулкларидан кўнгли бир оз тасалли топган Боқи Муҳаммадхон 1602 йили Балх томон юриш уюштиради. Шунда ҳам очикчасига эмас, Ҳисор юриши баҳонаси билан. Мазкур тадбир муваффақиятли тугаб, Балх ҳам пойтахт доирасига киритилади ва уни Боқи Муҳаммадхон укаси Вали Муҳаммадхонга тортиқ қилади. Бу ерни «фитна ўчоғига айлантирган» Ёр Муҳаммад мирзо, Шерафкан мирзо ва Араб оталиқ кабилар қочиб, сафавий ҳукмдор шоҳ Аббос I (1587—1629) ҳузурига кетадилар. Балхнинг яна марказ ихтиёрига қайтарилиши ташаббус Боқи Муҳаммадхон томонда эканидан далолат берарди. У пайтни қўлдан бермай Андхуд, Шибирғон, Чечакту, Маймана, Форйоб — Мурғоб дарёсигача бўлган ерларни ҳамда Бағлон, Бадахшон, Ҳисорни ҳам аслий марказ — Бухорога бўйсундиртиради. Укаси Вали Муҳаммадни валиаҳд деб эълон қилиб, ўзи пойтахт Бухорога қайтади.

Гарчи мазкур уринишлар натижасида Боқи Муҳаммадхон мамлакат ва минтақани бирлаштиришда сезилар-

¹ Ўша жойда, 162аб-варақлар; Шажарайи турк, 157—158-бетлар.

ли ютуқларга эришган бўлса-да, аммо Эронга қочган султонлар 1603 йили сафавийлар қўшини билан яна Балх вилоятига келадилар. Бу сафар ҳам Бухородан етиб келган Боқи Муҳаммадхон қўли баланд келиб ганим қочади. Боқи Муҳаммадхон ташаббусни қўлдан бермасдан Хуросонда Бухоро ҳокимиятини тиклаш ниятида сафарга ҳозирлик кўриб турганида эса 1604 йили қозоқ хони Келди Муҳаммаднинг Тошкентга юриши, Самарқандга хавфи ҳақида хабар келиб, Хуросон юриши амалга ошмай қолади. Келди Муҳаммадхонни ҳам мамлакатдан ҳайдагунча вақт ўтиб 1605 йили у ўз ажали билан вафот этади¹. Олий тахтга валиаҳд Вали Муҳаммадхон (1605—1611) чиқади.

Боқи Муҳаммадхон каби Вали Муҳаммадхон ҳам дастлаб мамлакатнинг жанубий чегараларини қўриқлашга мажбур бўлган. Чунки Ёр Муҳаммад мирзо, Шерафкан мирзо ва бошқалар 1606 йили сафавийлардан мадад олиб яна Балхга қўшин тортадилар. Бу сафар ҳам Бухоро лашкари зафар кучади, сафавийларнинг қизилбошлардан иборат қўшини ҳамда мазкур мирзолар Эронга қочишга мажбур бўладилар. Уларни таъқиб қилган туркистонлик лашкар Ҳиротни яна Бухоро тасарруфига олиш имконига яқин бўлса-да, бироқ оби-ҳавонинг айниб қор ёғиб, қаттиқ совуқ тушиши сабаб мақсад амалга ошмай қолган. Аштархонийлардан кетма-кет бир неча марта мағлуб бўлган сафавийлар ҳукмдори шоҳ Аббос ишни дипломатия йўли билан битирмоққа киришади. Чунончи, у Вали Муҳаммадхон қароргоҳига элчи юбориб, ўзаро қўшничилик ва дўстликни таклиф қилади. Қандайдир сабабларга кўра қўли баланд келиб турган Вали Муҳаммадхон рози бўлиб, ўзи ҳам Эронга элчилар юборади. Натижада, дейилади манбада, Хуросон учун кўп машаққат чеккан ва қон тўккан бир қатор йирик бухоролик амалдорлар Вали Муҳаммадхоннинг мазкур сиёсатидан норози бўла бошлайдилар. Зеро, кўрсатиб ўтилган элчилик алмашувлари натижасида кейинги йилларда Хуросонда тикланган Бухоро мавқеи осонгина қўлдан чиқарилганди². Бу ҳолат бухоролик амирларни Вали Муҳаммадхонга нисбатан беихлос қилиб қўйган. Хон ҳам бундан хабар топиб уларнинг бир қанчасини жазолайди. Қолганлари эса энди

¹ Силсилот ас-салотин, 1616—169а-варақлар; Мукимханская история, с. 74—79.

² Силсилот ас-салотин, 1706—171а-варақлар; *Искандарбек мушшӣй*. Тарихи оламороӣй Аббосӣй. Техрон, I, 334 (х), 830—885-бетлар.

очиқдан-очиқ қарама-қаршиликка бориб Вали Муҳаммадхоннинг жияни, Самарқанд ҳокими Имомқули султонни олий тахтга ўтказиш пайига тушадилар. Бу ҳаракатлар 1608 йили бошланган бўлса, ниҳоясида Вали Муҳаммадхоннинг Эронга шоҳ Аббос олдига қочиши билан тугайди. Бухоро тахтини Имомқули султон эгаллайди. Вали Муҳаммадхон 1611 йили шоҳ Аббос берган ёрдам натижасида вақтинчалик (шу йилнинг август охириларида октябрь бошларигача) бўлса-да, Бухоро тахтини қайта эгаллашга эришса-да, аммо 1611 йил октябрда Имомқулихон билан Самарқанд атрофидаги навбатдаги тўқнашувда ҳалок бўлади. Шундай қилиб мамлакат тахтига Имомқулихон (1611—1642) ўтиради. Кўриниб турганидек, у давлатни ўттиз йилдан кўпроқ бошқарган. Боқи Муҳаммадхон ва Вали Муҳаммадхонларга нисбатан олганда бу албатта катта давр. Шунинг ўзиёқ Имомқулихон ҳукмронлик йиллари барқарор, марказий ҳокимият мустаҳкам бўлганидан далолатдир. Тўғри, Имомқулихоннинг ҳам шимолдан Тошкент ва Андижонга хавф солиб турган қалмоқ ва қозоқ қавмларини тийиб туришига тўғри келгани маълум. Чунончи, 1613 йили уларни қувлаб то Қоратоғ ва Ашпара томонларгача боргани, мазкур юришда укаси, Балх ҳокими Назр Муҳаммад султон ҳам қатнашганини биламиз. Бу эса ўз ўрнида жанубий чегараларда бошқа бир куч — марҳум Вали Муҳаммадхоннинг Ҳиротда паноҳ топган ўғли Рустам султон лашқари пайдо бўлишига сабаб бўлган. Чунки Рустам султон Ҳиротда тураркан, Назр Муҳаммад султоннинг Балхни тарк этганидан хабар топиши билан бу томонга ҳамла қилади. Бироқ бу сафар ҳам ҳеч нарсага эришолмай, мағлуб бўлиб яна орқага қайтиб кетади¹.

Хуллас, XVII асрнинг 30-йиллари охирида аштархонийлар ва бобурийлар ўртасидаги муносабатларнинг бир оз зиддиятлашганлигини (Ҳазоражот ва Кобул учун) ҳамда тилга олинган Рустам султоннинг Шибиргон, Андхуд (1620), Йабағу, Чечакту (1622), Маймана, Жузжон (1631) томонларга зугуми, аштархонийларнинг, асосан Назр Муҳаммад султон кучларининг Боло Мурғоб, Ҳирот, Машҳад атрофларига бир-икки юришларини ҳисобга олмаганда, Имомқулихон даврида Бухоро ташқи сиёсатида кенг кўламда ва мақсадга мувофиқ равишда сиёсий-ҳарбий ҳаракат қилинганини кўрмаймиз. Асосий

¹ Силсилот ас-салотин, 186а—188а-варақлар; Мукимханская история, с. 86—87.

қўшнилар қозоқ хонлари, Эрон ва Ҳиндистон (бобурийлар) билан кўпроқ элчилик алоқалари олиб борилган¹. Имомқулихон худди шу йўл билан мамлакат ташқи хавфсизлигини таъминлашга интилган. Афтидан, худди шу ҳол унга кўпроқ мамлакат ички ҳаёти билан машғул бўлиш имконини берган.

Имомқулихон даврида мамлакатдаги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий барқарорлик ҳақида ўша замон манбаларида етарли маълумотлар бор. Чунончи, уларнинг бирида шундай ёзилган: «Имомқулихон ночорлар ишини энгиллаштирди, арз билан келганларини қайтармади, унинг замонида на камбағал, на бечора қолмаганди. Чиқарган буйруқлари ижроси борасида амалдорларига қаттиқ турди, қоронғи тушиши билан оддий кийим кийиб вазири ва кўрчи билан бозорлару маҳаллаларни айланиб, оддий халқнинг ҳақиқий турмуш аҳволидан бохабар бўлиб турарди. Буни халқ биларди. Шунинг учун ҳам унинг ҳукмронлиги йиллари мамлакатда бирон марта ҳам исён туғи кўтарилмади»². Имомқулихон замонидаги бундай осойишталик ва фаровонлик афсуски кейинги олий ҳукмдор Назр Муҳаммадхон (1642—1645) ҳукмронлиги вақтида ички низолар қарама-қаршилиги билан алмашмаганди. Сўнгги йилларда кўзи ожиз бўлиб қолган Имомқулихон укаси Назр Муҳаммад султонни Балхдан чақиртириб тахтни унга топширади. Бошда бухоролик бир қатор амирлар, амалдорлар Имомқулихоннинг ушбу қароридан норози ҳам бўлганлар. Манба тили билан айтганда, «(Имомқулихон замонида) давлатнинг олиймақом ишлари ва муҳим мулкӣ ҳамда молиявий тадбирларини ижро қилиб келган» табақа³ Назр Муҳаммад султоннинг хонлик курсисига ўтиришидан манфаатдор эмасди. Зеро, шундай қилинганда мазкур гуруҳ илгариги мавқеини йўқотиши турган гап эди. Шу сабабдан ҳам ожиз Имомқулихоннинг тахтда тургани, чамаси, уларга кўпроқ маъқул бўлган, деб гумон қилиш мумкин. Аммо Имомқулихон ўз сўзини ўтказди. Бунда у ҳам ўша амиру амалдорларга, ҳам укасига насиҳат, тушунтириш йўли билан иш тутди.

Назр Муҳаммадхон тахтга чиққанидан сўнг мамлакат сиёсий доираларида ўзига нисбатан манфӣй муносабат

¹ Қаранг: Силсилот ас-салотин, 1886—1896, 1896—1926, 194а—196а-варақлар; Муқимханская история, с. 88—92; Шоҳ Аббос ёзишмалари мажмуаси. Абдулҳусайн Навоӣй нашри. Техрон, 1367 (х). 1—3-жилдлар.

² Муқимханская история, с. 82—83.

³ Силсилот ас-салотин, 1996-варақ.

борлигини билган ҳолда ишни йирик амирлар ва амалдорларга каттадан-катта совга-салом улашишдан бошлайди. Уларнинг кўнглини оламан деб у, ўша замон тарихчиси муболагаси билан айтганда, бор топган-тутганини сарф қилиб юборади. Шундан сўнг у кўрган тadbир мамлакат вилоятларини тақсимлаш билан боғлиқ бўлган. Бу ҳам осон иш эмасди. Чамаси тилга олинган норози гуруҳ ўша пайтдаёқ янги хоннинг мулк тақсимлаш жараёнида ўз манфаатини йўқотишини билган. Зеро, Имомқулихон давридаги мулк тақсимоотида амирлар иштироки сезиларли эди. Масалан, Йалангтушбий бутун Фарчистон вилояти, Абдурахмон оталиқ Қундуз, Ўрозбий Термиз, Раҳим парвоначи Қарши кабиларни бошқарганлар. Имомқулихоннинг бундай сиёсатини шу билан тушунтириш мумкинки, бир томондан, бу билан Имомқулихон йирик амирларни ўз ҳокимиятига боғлаб манфаатдор қилиб қўйган, иккинчи томондан эса ўғли Рустам султоннинг ҳалокатидан (1612) сўнг аштархонийлар сулоласининг ҳукмрон бош оиласидан фақат икки киши — Имомқулихоннинг ўзи ва укаси Назр Муҳаммад қолгандилар. Имомқулихоннинг бошқа ўғиллари ё укалари йўқ эди. Аштархонийларнинг бошқа оилалари, чунончи, Имомқулихоннинг амакиваччалари кўпчиликни ташкил қилмай, уларнинг мулк бошқарувида фаоллашувидан кўп ҳам манфаатдор бўлинмаган чоғи. Зеро, акс ҳолда сулола ичида олий тахт учун даъвогарлар сони кўпайиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Назр Муҳаммадхоннинг фарзандлари сероб бўлган. Одатга кўра, мулк тақсимоотида энг олий ҳукмдорнинг фарзандлари — шаҳзодалар катта имтиёзга эга бўлганлар. Чунки улар меросхўр сифатида ўз улушларига эга бўлишлари керак эди, ҳатто балоғатга етмаган бўлсалар ҳам. Бошқа томондан, олий ҳукмдор мамлакат бошқарувида ўз фарзандларига суянишга ҳаракат қилган. Шундай қилиб Назр Муҳаммадхон олти ўғли, бир набираси, икки жиянига мамлакатнинг асосий вилоятларини тақсимлаб беради. Чунончи, Абдулазиз султонга Самарқанд, Ҳисрав султонга — Бадахшон билан Қундуз, Баҳром Султонга — Тошкент, Субҳонқули султонга — Балх, Қутлуқ Муҳаммад султонга — Ҳисор, Абдурахмон султонга — Шибирғон ва Андхуд, набираси Қосим султонга — Ҳузор, жиянлари Муҳаммадёр султонга — Шаҳрисабз, Сўфи султонга — Толиқон тегади¹. Агар мазкур

¹ Ўша жойда, 204аб, 2096-варақлар.

шаҳзодаларнинг Имомқулихон олий ҳукмдорлиги йилларида оталари Назр Муҳаммадхон мулки — Балх вилояти доирасидагина фаолият кўрсатганликлари ҳисобга олинса, Назр Муҳаммадхоннинг Бухорога ўтиши мамлакат мулклар (вилоятлар) бошқарувидаги ўзгаришлар нечоғлик кескин бўлганини кўрсатади. Буни Назр Муҳаммадхоннинг тахтга чиқишидан норози бўлган гуруҳлар олдиндан билганлар, албатта.

Ҳар ҳолда нима бўлганда ҳам Назр Муҳаммад олий ҳукмдорлик камарини белига боғлайди. Мулк тақсимооти, амиру амалдорларни сайлаш каби ишлар билан бир қаторда Эрон, Ҳиндистон ҳукмдорлари, қозоқ ва қорақалпоқ қавмлари бошлиқларига элчилар юбориб, дўстлик ва қўшничилик ришталарини мустаҳкамлаш ниятида эканини билдиради. Тез орада Хоразмдан ҳам хуш-хабар келади. Исфандиёрхон (1623—1643) ўлимидан сўнг унинг ўғиллари оталари васиятига кўра Урганчда Назр Муҳаммадхон номидан хутба ўқитиб, Бухоро ҳокимиятини тан олганлар. Бундан ташқари, элчи қўйиб Назр Муҳаммадхондан ўз ноибларини юборишини илтимос ҳам қилганлар. Илтимос бажарилади¹.

Хуллас, кўриниб турганидек, ҳукмронликнинг бошланиши Назр Муҳаммадхон учун силлиқ кечган. Аммо тез орада мамлакатда вазият ўзгара бошлайди. Чунончи, Тошкент, Хўжанд вилоятларидаги кучманчи кучлар бебошлик йўлига кирадилар. Андижонга ҳам кучманчи қирғизлар ҳужум қила бошлайди, қалмоқлар Тошкент, Туркистон (Йасси) томонларга таҳдид соладилар. Буларнинг барини Назр Муҳаммадхон бартараф этади. Аммо энг асосий хавф — мамлакат ичкарасида йирик амирлар томонидан тугилган хавфни йўқ қилишга унинг кучи етмайди. Бир неча маротаба тилга олинган норози гуруҳлар 1645 йилнинг апрелида Ўратена атрофидаги Янгисарой (Саройи нав) деган жойда Абдулазиз султонни хон деб эълон қиладилар. Ваҳоланки, бу вақтда Бухорода Назр Муҳаммадхон ўтирарди. Хўш, бундай ҳолат қандай сабаб билан юзага келганди?

Дастлабки икки йил давомида ошиғи олчи келиб турган Назр Муҳаммадхон ўз ҳокимиятини янада мустаҳкамлаш ниятида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўрин тутиб келган амирлар мавқеини чеклаш йўлига ўтади. Чунончи, у машҳур Йалангтўшбийдан унинг мулки бўлмиш Каҳмердни тортиб олади. Ваҳо-

¹ Ўша жойда, 205а—209а-варақлар.

ланки, Йалангтўшбий замонасининг энг қудратли сиёсий арбобларидан бўлиб, ҳарбий ва иқтисодий жиҳатлардан хонлардан қолишмасди. Манба тили билан айтганда, «ҳар йили унга Ҳиндистон саркорлари, Қандаҳор ва Хуросон хонлари, қирғизлар, қозоқлар, қалмоқлар бошлиқлари ва Кошғар хони назру ниёз юбориб, у билан яхши муносабатда бўлишга интиланлар»¹. Шундай қудратли шахс билан қарама-қаршиликка бориш ниҳоятда қалтис иш бўлган. Бундан ташқари Назр Муҳаммадхон давлат юмушларида ўзининг эски қадрдонлари балхлик амирларга суяна бошлайди, уларга марказий ҳокимиятдан юқори лавозимлар беради. Масалан, Абдурахмонбийни девонбеги даражасига кўтаради. Назр Муҳаммадхоннинг яна бир хатоси шундан иборат бўлганки, тўнғич ўғли, яъни отадан сўнг хонликка даъвогар биринчи шахсни, одатга кўра Балхга эмас, Самарқандга тайинлайди. Балхга эса аввал бошқа фарзанди — Субҳонқули султонни тайинлаб, лекин тез орада унга Йалангтўшбийдан тортиб олинган Қаҳмердни беради. Балх эса ҳоли қолади. Афтидан, Назр Муҳаммадхон Балхдаги ҳокимиятни ҳам Бухоро билан қўшган ҳолда ўз ихтиёрида мужассамлаштирмоқчи бўлган. Хуллас, ҳаммаси бир бўлиб, фитна уюштирилади ва пойтахтдан йироқда, Балхга тайинланмаганидан норози бўлиб юрган Абдулазиз султонни хон деб эълон қиладилар. Назр Муҳаммадхон бундан хабар топиб Балхга қочишга мажбур бўлади².

Абдулазизхон (1645—1681) гарчи олий тахтни эгаллагани билан ҳали мамлакат бутунлай унинг ҳукми остида бирлашмаган эди. Балхда ўрнашиб олган Назр Муҳаммадхон Бухорога бўйсуннишни ўйламасди ҳам. Лекин Абдулазизхоннинг ҳам унга кучи етмасди. Шу сабабдан ҳам мамлакатнинг кўзга кўринган хожаларидан Абдулғаффорхожа (Маҳдуми аъзам Косонийнинг авлодларидан), Муҳаммад Содикхожа Жуйборий, Сангинхожа ва бошқа муътабар шахслар ва уламолар ўртага тушиб Абдулазизхоннинг Бухоро, Назр Муҳаммадхоннинг Балх билан кифояланишларини айтиб, масалани ҳал қилганлар³. Гарчи дин пешволарининг мазкур аралашуви мамлакат осойишталигидан келиб чиқиб амалга оширилган бўлсада, аммо мазкур ҳол, унга бир қатор амирларнинг,

¹ Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрор. Индия оффис кутубхонаси. Рақами 575, 2906—291а-варақлар.

² Силсилот ас-салотин, 210а—215б-варақлар; Амали Солиҳ, 2-жилд, 362—363-бетлар.

³ Ўша жойда, 220б—221а-варақлар.

маҳаллий ҳокимларнинг Назр Муҳаммадхон — олий ҳукмдорга қарши фитна уюштириб ўз мақсадларига эришганларини қўшсак, шуни кўрсатадики, марказий ҳокимият ва расмий сулола мавқеи анча тушиб кетган. Бу эса ўз ўрнида давлат асосларини заифлаштириши турган гап эди. Шу маънода Назр Муҳаммадхон ҳукмронлиги йиллари давлатчилигимиз тараққиётида салбий аҳамият касб этади, десак янглиш бўлмайди. Аммо бир савол устида ўйламай илож йўқ. Нима сабабдан қирқ йилга яқин давр мобайнида мамлакатда пойтахтдан сўнг энг йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланмиш Балхни бошқарган Назр Муҳаммадхон олий тахтга ўтиргандан сўнг ўзига ҳам, давлатга ҳам панд бериб қўйди? Унинг мақсади нима эди, фақатгина ўз мавқеини мустаҳкамлашми ё бошқа режалари ҳам бор эдими? Юқорида келтирилган маълумотлардан кўрдикки, у ўз мавқеини мустаҳкамлаш йўлида ҳаракат қилган. Бироқ қайси давлат арбоби, сиёсатчи бундай қилмаган?! Бу табиий ҳол.

Биз эса фикрни бошқа томонга қаратмоқчимиз. Балх вилоятига ҳеч кимни тайинламай, уни ҳам пойтахт билан қўшиб ўзи бошқаришга интилган Назр Муҳаммадхон шайбонийлар, айниқса Абдуллахон II замонидан таомилга кириб келган валиаҳдлик вилоятини йўқ қилиш ниётида бўлмаганмикан. Чунки валиаҳд қароргоҳига айланган Балх вилояти икки жиҳатдан марказни заифлаштириб қўйиши мумкин эди. Биринчидан, айтилганидек, бу ерда катта сиёсий ва иқтисодий қудрат мужассамлашганди ва унга суянган ҳолда ҳар ким, хусусан, валиаҳд мамлакатни бошбошдоқлик йўлига бошлаши ҳеч гап эмасди. Иккинчидан, кўрилаётган даврда Балх мамлакатнинг чекка, яъни доимий рақиблар Эрон ва Ҳиндистон билан чегарадош қисми сифатида, у ёки бу томонга оғиши, ё бўлмаса алоҳидаликка интилиши билан ўлка яхлитлигига завоқ бўлиши мумкин эди (келажақда шундай бўлди ҳам). Хуллас, Назр Муҳаммадхон, ҳақиқатан ҳам, биз ўйлаганчалиқ, узоқни кўра биладиган сиёсатчи бўлган бўлса, шулар ҳақида ўйлаб иш тутгани эҳтимол. Аммо у бир нимада адашди: ички муносабатларни ўрнига қўя олмади. Имомқулихон даврида мавқеини анча кўтариб олган йирик амирлар, маҳаллий ҳокимлар тилини тополмади.

Шундай қилиб, 1645 йилдан бошлаб мамлакатда қўш ҳокимиятчилик ҳукмфармо бўлган. Балхни бошқарган Назр Муҳаммадхон олий тахтни қайтариб олиш илинжида

кузига ҳеч нарса кўринмай, ёрдам сўраб бобурийларга мурожаат қилади. Бобурийлар эса пайтдан фойдаланиб қўшин тортиб келиб икки йил давомида (1646—1647) Балх ва Бадахшонда ҳукмронлик қиладилар. Алданган Назр Муҳаммадхон Эронга юзланади. Абдулазизхонга келсак, 1646 йил бошида у Туркистон (Йасси) ва Сайрамга ҳужум қилган қалмоқларни бартараф этиш билан машғул бўлиб, фақат шу йил кузидагина Бухоро қўшини ҳамда қозоқ ва қорақалпоқ қавмлари лашкари билан Бадашхон ва Балхга йўл олган. Манбаларда мазкур ҳарбий юриш, Абдулазизхоннинг шимолдан, Назр Муҳаммадхоннинг гарбдан Балх учун бобурийларга қарши курашлари тафсилотлари кенг берилган. Бир сўз билан айтганда, 1647 йил октябрда бобурийларнинг лашкари Балхни тарк этишга мажбур бўлади. Балх яна Назр Муҳаммадхонга насиб этади. Абдулазизхон эса Балхга олдинроқ кирган Назр Муҳаммадхонга қарши бирон чора кўролмаётган оққага қайтиб кетади¹.

Кўриниб турганидек, Абдулазизхоннинг мавқеи дастлабки йилларда айтарлик мустақкам бўлмаган. Манбаларда ҳатто унга қарши икки марта фитна уюштирилгани ҳақида гувоҳликлар ҳам бор. Чунончи, Абдулазизхондан норози бўлган гуруҳлар Бухоро тахтига аввал аштархонийлардан бўлмиш Сўфи султонни, кейинги сафар эса хоннинг укаси Субҳонқули султонни ўтқазмоқчи бўладилар. Икки сафар ҳам фитна очилиб, Сўфи султон қатл қилинади, Субҳонқули султон эса Балхга, отаси олдига қочади. Шу баҳона у Балх вилоятида ўрнашиб олиб, 1651 йили Балх тахтини отасидан тортиб ҳам олади. Давлат ишларидан қўлини ювиб ҳажга отланган Назр Муҳаммадхон шу йил ёзнинг ўрталарида Симнон (Эрон) шаҳрида вафот этади².

Абдулазизхон Балхни пойтахт ихтиёрига киргизишга бир неча марта (1655—1657) ҳаракат қилса-да, аммо Субҳонқули султон ҳам бўш келмай, деярли Бухородан мустақил тарзда даврон сурган. 1658 йили Абдулазизхоннинг пири Абдулғаффорхожа воситачилигида Бухоро ва Балх ўртасида тинчликка эришилиб, Субҳонқули султон акаси ҳокимиятини тан олса-да (Балхда Абдулазизхон номидан хутба ўқилган), лекин 1681 йилга қадар ҳам Балх амалдаги мустақиллигини сақлаб қолган.

¹ Уша жойда, 217а—2616-варақлар; Амали Солиҳ, 2-жилд, 383—442-бетлар; 3-жилд, 2—14-бетлар; Муқимханская история, с. 100-101.

² Силсилот ас-салотин, 2676-варақ.

1681 йили мадордан қолган Абдулазизхон тахтни укаси ва валиаҳд Субҳонқули султонга топшириб ҳажга жўнайди¹. Субҳонқулихон (1681—1702) мамлакатни нисбатан узоқ бошқарган бўлса-да, аммо мазкур йигирма йил давомида у ҳам Балх «масаласи» билан шуғулланишга мажбур бўлган. Балхга бир неча маротаба ўз ўғилларини тайинлаган ва бир неча маротаба фитна уюштирилиб шаҳзодалар қурбон бўлган (1683 йили — Искандар султон, 1684 йили — Ибодулло султон, Абулмансур султон, 1685 йили — Сиддиқ Муҳаммад султон, 1707 йили — Муҳаммад Муқим султон). Бу ҳолат марказий ҳокимиятнинг Балхдаги мавқеи ниҳоятда заифлашиб кетганидан ва маҳаллий сиёсий кучларнинг, хусусан йирик амирларнинг нуфузи ошиб борганидан далолат беради. Бунинг исботини шундан ҳам билса бўладики, 1688—1697 йиллар давомида Балх ҳукумати йирик амирлардан Маҳмудбий ихтиёрида мужассамлашган эди².

Мамлакат фарбида ҳам нотинчлик бўлиб турган. Чунончи, хоразмлик Анушахон (1664—1687) мамлакат ичкарисига ҳамлалар уюштириб, талон-торожлик билан шуғулланган. Масалан, 1684 йил ёзида у ҳатто Самарқандни эгаллашга эришиб, бу ерда ўз номидан хутба ҳам ўқитган ва фақат келаси йил кеч кузидагина Субҳонқулихон уни бартараф эта олган. Шунга қарамай Анушахоннинг вориси Арнак (Ўзбек, Эренг) 1687 йили яна мамлакат ичкарисига юриш қилади. Эндиги сафар Субҳонқулихон уни бартараф қилиш билан бирга хоразмлик амирлар хоҳишига кўра бу вилоятга ўз ноибини тайинлайди. Шу тариқа Хоразмда яна Бухоро ҳокимияти қарор топади³.

Мамлакатдаги ички зиддиятлар кейинги аштархоний ҳукмдор Убайдуллахон (1702—1711) даврида яна кучайган. Йирик амирлар ва маҳаллий ҳокимлар мавқеи эса тобора ошиб борган. Мамлакатдаги энг асосий вилоятлар ва шаҳарларда сулола намояндалари эмас, тобора қудратга тўлаб келаётган амирлар ҳукмронлик қилганлар. Масалан, Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарши, Ўратепа, Ҳисор, Балх (1707 йилдан бошлаб) ва бошқалар. Бу ҳол ўз-ўзидан расмий сулола учун жойларни назоратда тутиш имконини кескин камайтирган. Хуллас, 1711 йили Убай-

¹ Уша жойда, 2616—268а, 2696—271а, 281а—285а, 287а—2966-варақлар; Мукимханская история, с. 103—111.

² Мукимханская история, с. 111—184; Батафсил қаранг: *Ахмедов Б. А.* История Балха, с. 117—121.

³ Уша жойда, 145—153-бетлар; Силсилот ас-салотин, 303а—305а-варақлар.

дуллахон ҳам суиқасд қурбони бўлади. Убайдуллахон тарихини ёзган ўша замон тарихчисининг гувоҳлик беришича, олий ҳукмдорнинг ўзбилармонлик сиёсати туфайли саройдаги бир гуруҳ кишилар давлат ишларини қўлга олиб зулм йўлига ўтадилар. Убайдуллахон билиб турса ҳам индамаган. Шунда амирлар ва лашкарларнинг унга нисбатан эътибори сусайиб, мамлакатда сиёсий суиқасд учун вазият етилиб қолган¹.

Хуллас, Убайдуллахон фожиасини² нафақат у йўл қўйган хатолар, шу билан бирга кейинги ўн йилликларда кучайиб келаётган маҳаллий кучлар ҳамда йирик амирлар фаолияти билан ҳам тушунтирмақ керак. Бироқ нима бўлганда ҳам марказий ҳокимият ниҳоятда заифлашиб борган. Бундай аҳвол амалдаги сўнгги аштархоний ҳукмдор Абулфайзхон (1711—1747) замонида ҳам давом этган. Яна ўша бошбошдоқлик, маҳаллий кучлар ва нуфузли амирларнинг ўз манфаати йўлида интилишлари, уларни бартараф этишда Абулфайзхоннинг ожизлиги... Бу жараён шу даражада чуқурлашиб кетганки, ҳатто 1736 йили Эронда ҳукмронлик қила бошлаган янги сулола — афшорийлар (1736—1748) намояндаси шаҳзода Ризоқули мамлакатга бостириб кирганда улар вақтинча қовушган бўлсалар-да, аммо душман чекиниши билан яна эски ҳолатларига қайтадилар. Бунинг оқибати эса маълум.

1740 йили афшорийлар сардори Нодиршоҳ (1736—1747) яна бир бор бостириб келиб, аштархонийлар қудратига сўнгги қулатувчи зарбани беради. Гарчи Нодиршоҳ Абулфайзни ўз ўрнида хонлик курсисиде қолдирган бўлса-да, аммо амалда ҳокимият бошқа бир маҳаллий сулола — мангитлар намояндалари Муҳаммад Ҳакимбий ва унинг ўғли Муҳаммад Раҳимбий ихтиёрига ўтади³. Худди шу Муҳаммад Раҳимбий буйруғи билан 1747 йили Абулфайзхон қатл қилиниб, марҳумнинг ўғли Абдулмумин султон хон деб эълон қилинади. Аммо амалдаги ҳокимият Муҳаммад Раҳимбий ихтиёрида қолаверади. Бир йил ўтиб Муҳаммад Раҳимбий бу қўғирчоқ хонни ҳам ўлдиртириб, ўрнига марҳумнинг укаси Убайдулла султонни ўтқазиб тез орада уни ҳам йўқ қилади. Шу тариқа аштархонийлар сулоласи фаолияти ҳам узил-кесил барҳам топади.

¹ Убайдулланаме, с. 217—233.

² Уша жойда, 266—275-бетлар; История Абулфайзхана, с. 16.

³ *Батафсил қаранг*: Тухфат ал-хоний. 24а—31б; 32а—49б-варақлар; *Мирза Маҳди Астрободий*. Тарихи Нодирий. Техрон, 1370 (х), 344—364-бетлар.

кўрсатмалар тарқатиш, олий қабулларда ўз хоҳишига кўра иштирок этиш каби имтиёзларга эга бўлган. Манба тили билан айтганда, бу пайтда қушбегибоши амирларнинг энг улуғи эди¹.

Хуллас, шароит ва вазиятга қараб у ёки бу давлат лавозимининг эътибори ўзгариб бораверган. Кўриниб турганидек, бу ҳолат асосан олий ҳукмдорнинг у ёки бу шахсга, унинг ҳокимият учун тегадиган нафига, жамиятда тутган ўрнига қараб муносабатда бўлиши билан боғлиқ эди. Чунончи, аввал бошда Убайдуллахон саройида Муҳаммад Раҳим оталиқ мавқеи баланд бўлса, 1707 йили хон уни Қарши вилояти бошқарувига тайинлайди. 1710 йили эса Тўрақули қушбегибошига юқорида кўрсатилган катта имтиёзларни беради. Натижада қушбеги унвони мавқеи ўз-ўзидан юксалади². Хуллас, унвон эгаларининг ижтимоий мавқеи ҳал қилувчи рол ўйнаган. Шунинг учун ҳам вилоят ҳокимлигига парвоначи, оталиқ каби лавозимдагиларнинг тайинланиши табиийликка айланиб борган. Аштархонийлар давридаги даргоҳ хизматларидан яна бирига — сарой кутволига диққатни қаратмоқчимиз. Бу хизмат мамлакатда давлат хазинаси ҳисобига амалга оширилган қурилиш, ободончилик ишларига жавобгар бўлган. Масалан, 1709 йили Убайдуллахон сарой кутволи Хожа Болтуга пойтахт атрофида чорбоғ барпо этишни буюради. Хожа Болту ишга киришиб, муҳандислар, меъморлар, усталар, мардикорлар, ҳашарчиларни жалб қилиб, катта чорбоғ ва унинг ўртасида ажойиб ва ҳашаматли сарой ҳам қурилишига бошчилик қилади. Маблағни эса олий ҳукмдор беради³.

Аштархонийлар даври ижтимоий-иқтисодий ҳаёт масаласига келсак, албатта, энг аввало сунъий суғориш ҳақида сўз кетади. Бу борада ҳам муайян ишлар қилинган. Чунончи, 1614—1615 йиллари Имомқулихон буйруғи билан Қашқадарёдан Қарши чўлига канал чиқарилиб, натижада бир қатор қишлоқлар ва қаровсиз ерлар обод бўлганини биламиз. 1633—1634 йиллари Қушқўрғонда ҳам унинг буйруғи билан канал қазилгани маълум⁴. Шунга ўхшаш тадбирлар, айниқса, сунъий суғориш тизимларини, иншоотларини таъмирлаш, тозалаш кабилар ҳам муттасил равишда олиб борилган.

¹ Уша жойда, 214-бет.

² Уша жойда, 184—185-бетлар.

³ Уша жойда, 142-бет.

⁴ Тарихи Роқимий. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ кулёзмаси. Рақами 7711, 249а, б-варақлар.

Лекин XVI асрдаги каби кенг қўламдаги сунъий суғориш қурилишига оид ишлар камроқ бўлган кўринади. Зеро, бизга маълум манбалар шундан далолат беради.

Деҳқончиликнинг барча соҳалари (галлачилик, пахтачилик, полизчилик, пиллачилик, боғдорчилик) ўз ривож йўлидан кетаверган. Ўша пайтларда буғдойнинг йигирма хили бўлганини биламиз. Масалан, сарғиш; оқишининг уч тури; баҳорги-қизғиш; дони йирик («туя тиш» дейилган); бир томони оқиш, бир томони қизғиш; тоғолди ерларида ўсадиган, ҳаводаги намлик билан кифояланиб совуққа бардош бера оладиган нав; қора ҳолли нав; кузги; ем учун экиладиган, макка, ёсмиқ ва ҳоказо¹.

Ҳунармандчиликда ҳам илгаригидек анъанавий йўналишлар: тўқувчилик, темирчилик, қуролсозлик, дуррадгорлик, заргарлик, кулолчилик қабилар мавжуд бўлган. Тайёр маҳсулотлар (ипак, ипак кийимлар; ип газлама; қоғоз; тақинчоқлар; қуруқ мевалар; қимматбаҳо тошлар) ички ва ташқи бозорда сотилган. Албатта, ишлаб чиқариш ва савдо ривожига сиёсий барқарорликнинг аҳамияти катта. Шунинг учун ҳам мазкур соҳалардаги ривож сиёсий беқарорлик йиллари анча сусайгани маълум. Масалан, Убайдуллахон даврида марказ мавқеининг сусайиши, даргоҳдаги тартибнинг издан чиқиши натижасида давлат хазинаси анча бўшаб қолган. Уни қоплаш ниятида пул ислоҳоти ўтказилиб, пулнинг қиммати тўрт маротабага қадрсизлантирилиб сондан ютилмоқчи бўлинган. Натижа тескари бўлиб чиқади. Дўкондору ширкатлар ишини тўхтатиб савдо қилмай қўяди. Халқ норозилиги бошланади. Аммо хон қаттиқ туриб орқага қайтмаган².

Кўрилаётган даврдаги маданий ҳаётга тўхталадиган бўлсак, энг аввало, шуни қайд этиш лозимки, ҳукмрон сулола намояндалари, сиёсий ва ҳарбий арбоб бўлиш билан бирга ўз даврларининг етук илм эгалари ҳам эдилар. Уларнинг барчаси туркидан ташқари форс ва араб тилларини билганлар, шу тилларда хат ёзганлар, дунёвий ва диний илмлардан чуқур билимга эга бўлганлар. Имомқулихон, Назр Муҳаммадхон, Абдулазизхон, Субҳонқулихонлар шеър ёзганликлари маълум. Масалан, Субҳонқулихон «Нишоний», Абдулазизхон «Азийий» таҳаллуси билан ижод қилган. Абдулазизхон насх ва настаълиқ хатларида ёзишни, мактуб ва иншо машқини

¹ Иршод аз-зироат. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 565/II, 266-30а-варақлар.

² Убайдулланаме, с. 156—159.

замонасининг энг сара алломаларидан ўрганган. Кейинчалик олий ҳукмдор даражасига етишганда, Ҳиндистон, Эрон ва Румга хоҳ туркий, хоҳ форсийда бўлсин, нома битиларкан, уларни ўзи таҳрир қилиб, ёқмаса бошқатдан шахсан, ёзаркан¹.

Хуллас, сиёсий вазият қандай бўлишидан қатъи назар, аштархонийлар илм, фан, санъат, меъморчиликка ҳомий бўлишда ҳеч бир сустлашмаганлар. Шу сабабдан ҳам Бухорода Абдулазизхон, Убайдуллахон мадрасалари, Боқи Муҳаммадхон, Убайдуллахон масжидлари, Субҳонқулихон Регистонда қурдирган ҳовуз ва Бухородаги касалхона (Дорушшифо), Балхда Назр Муҳаммадхон, Субҳонқулихон мадрасалари, Балх атрофидаги қатор чорбоғлар саройлари билан, Балх аркидаги иморатлар, жоме масжиди, ҳазрати Али мазоридаги гумбаз ҳамда Имомқулихон Мадинада қурдирган чорбоғ, Нур тоғидаги ҳовуз, Маккада Каъбага кираверишдаги дарвозалардан бири остонаси учун ишлатилган олтин ва кумуш тутқичли ёғоч зиналар ҳақида маълумотлар тарих саҳифаларидан ўрин олади. Бундай савобли ишларни бошқалар, хусусан, маҳаллий сулолалар, амиру амалдорлар ҳам бажарганликлари маълум. Чунончи, XVII асрда Хивада Араб Муҳаммадхон, Ҳожамберди, Шерғозихон мадрасалари, Бухорода Пояндабий оталиқ масжиди, Шодимбек, Назр девонбеги мадрасалари, мазкур девонбегининг ҳаракатлари билан бунёд қилинган хонақоҳ ва ҳовуз; Бозори гусфанд мадрасаси; Самарқандда Йалангтушбий қурдирган Шердор, Тиллакорий мадрасалари, Самарқанд атрофидаги Назр девонбеги мадрасаси, шаҳардаги қози Соқий мадрасасини тилга олиш мумкин.

XVII асрда ижод қилган олиму фозиллар, шоирлар, тарихчилар сони илгаригидан кам бўлмаган. Чунончи, 1692 йили Муҳаммад Бади Самарқандий томонидан битилган тазкирада шу асрда яшаган 165 та ижодкорнинг номи тилга олинган². Тарихий манбаларда ҳам бунга доир гувоҳликлар бор. Соқий, Юсуф Қорабогий, Туробий, Нахлий, Муҳаммад Балхий, Турдий, Сайидо Насафий, Қосимхожа Самарқандий, Фитрат, Мулҳам, Сўфи Оллоёр, Машраб шулар жумласидандир.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йиллари тарихнавислик борасида ҳам қатор ишлар амалга оширилган. «Мусаххир

¹ Муқимканская история, с. 109; Силсилот ас-салотин, 295аб-варақлар.

² Муҳаммад Бади Самарқандий. Музаққир ал-асқоб. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ кўлэмаси. Рақами 4270, 2436—2876-варақлар.

ал-билод», Маҳмуд ибн Балининг «Баҳр ал-асрор, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк», хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ал-мулук», Муҳаммад Йусуф муншийнинг «Муқимхон тарихи», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллахон тарихи», Абдурахмон Толенинг «Абулфайзхон тарихи», Ҳожамқулихон Балхийнинг «Қипчоқхон тарихи» каби асарлар худди мана шу даврда ёзилган.

Икки оғиз тиббиёт соҳаси ҳақида. Тиббиёт илми айниқса Субҳонқулихон замонида гуркираган. Зеро, хоннинг ўзи бу соҳага катта рағбат билан қараган. Юқорида тилга олинган «Дорушшифо»нинг очилиши бекор бўлмаган, албатта. Бу масканда кишиларни даволаш билан бирга тадқиқот ишлари ҳам юритилган. Диққатга сазовори шундаки, Субҳонқулихоннинг ўзи ҳам бу тадбирларда қатнашиб «Ихйо ат-тибби Субҳоний» асарини тайёрлаган. Саккиз бобдан иборат бу рисолада турли касалликларга қарши дори-дармонлар хусусида сўз кетади.

Шунингдек, XVII асрда математика, астрономия, геометрия (мулла Турсун Фароизий, мулла Неъмат Самарқандий), мусиқашунослик (Абдулло Офаринкентий, Али Бухорий, мулла Раҳмат Самарқандий), ҳуснихат (Муҳаммад Ниёз, хожа Муҳаммад, мулла Зариф Мажнун ва бошқалар) соҳаларида ҳам қатор ишлар қилинган.

Давлатимизнинг XVII—XVIII асрнинг биринчи ярмидаги ташқи алоқаларига ҳам тўхталиб ўтсак. Умуман олганда, шайбонийлар даврида, айниқса, Муҳаммад Шайбоний, Убайдуллахон, Абдуллахон II ҳукмронлик йилларидаги каби фаол ташқи сиёсат аштархонийлар замонида кўзга ташланмайди. Аксинча, баъзи бир масалаларда давлат манфаатини ҳимоя қилиш иши ниҳоятда сустлашиб кетган. Чунончи, Абдуллахон II ҳаракатлари билан Бухоро ихтиёрида тутиб келинган Ҳирот ва умуман Хуросон, унинг ва Абдулмўминнинг ўлиmidан сўнг эронлик сулола — сафавийлар таъсир доирасига тушиб қолган эди. Сафавийлар бу билан чекланмасдан Балх, ҳатто Бухорони ҳам ўзларига тобе қилиш йўлларини қидирадилар. Бунда улар, энг аввало, Балх ҳокимиятига ўз тарафдорларини ўтказишга интилганлар. Аммо бир неча марта қилган уринишларига қарамай (1602, 1605, 1606, 1607), улар мағлуб бўлиб қайтганлар¹. Мазкур ни-

¹ *Батафсил қаранг:* Силсилот ас-салотин, 1616—1626, 1646—1686-варақлар; Муқимханская история, с. 75—78; Баҳр ал-асрор, 666—686, 1736—1756-варақлар; Ахмедов Б. А. История Балха, 1982, с. 199—202.

ятни сафавийлар 1610 йили Эронга қочиб борган аштархоний ҳукмдор Вали Муҳаммадхон орқали амалга оширишга уриниб кўрадилар. Вали Муҳаммадхон ҳатто Бухоро тахтини эгаллайди ҳам. Лекин Имомқулихон ҳаракати билан у сиёсий саҳнадан бутунлай улоқтириб ташланади¹. Сафавийлар шунда ҳам бўш келмай, энди Вали Муҳаммадхоннинг ўғли Рустам султонни қўллаб-қувватлаш билан Балхнинг Андхуд, Шибирғон каби ерларига доимий зуғум уюштириб турадилар. Рустам султондан эронликлар шу асрнинг то қирқинчи йилларига қадар фойдаланиб келганлар. Ўз ўрнида аштархонийлар ҳам тинч утирмаганлар. Чунончи, 1623 йили Йалангтўшбий, 1632—1637 йиллари Абдулазиз султон бошлиқ қўшин Боло Мурғоб, Машҳад, Ҳирот томонларга бир неча марта юриш уюштириб, вақтинчалик бўлса ҳам муваффақият қозонган бўлсалар-да², аммо фикримизча, энг муҳим масалани — Хуросонни яна эски марказ Бухорога қайтаришни мақсадга мувофиқ равишда ҳал эта билмаганлар. Натижада кўпроқ Балх мулкининг жанубий сарҳадларини ҳимоялаш иши шу йўналишдаги ташқи сиёсат вазифаларига айланиб қолган. Хуросон ва Ҳирот қўлдан кетган. Тўғри, Субҳонқулихон даврида Боло Мурғоб Бухорога бўйсундирилса-да, аммо юқорида таъкидланганидек, ташқи сиёсатдаги мўлжал тамомила ўзгарганлиги сабаб, унинг кўп ҳам фойдаси тегмаган. Бу эса сафавийларнинг янада фаол бўлишларига туртки эди. Улар Хоразм сиёсий кучларига, Эронга ёрдам сўраб борган аштархоний намояндаларига (масалан, Вали Муҳаммадхондан сўнг 1646 йили Назр Муҳаммадхон борган) ҳарбий кўмак бериш йўли билан мамлакатдаги сиёсий қарамақаршилиқни кучайтиришга интилганлар. Дўппилари тор келганда эса, хусусан, шимол ва ғарбда усмонлийлар хавфи кучайганда, дарҳол Бухорога элчи қўйиб тинчлик, дўстлик ва қўшничилик сиёсатини ўртага солиб, пайтдан ютишга интилганлар. Ё бўлмаса, Назр Муҳаммадхонга ҳарбий ёрдам ниқоби остида катта кучни Хуросонга ташлаб, кейинчалик ундан 1649 йили бобурийлар қўл остида бўлган Қандаҳорни эгаллашда фойдаланганлар³. Қолган йилларда эса Бухоро ва Исфаҳон ўртасида мунтазам равишда элчилик алоқалари олиб борилиб, ҳар икки томон

¹ Силсилот ас-салотин, 1736—1836-варақлар.

² Баҳр ал-асрор, 1956—1986, 2226—230а-варақлар.

³ Силсилот ас-салотин, 245а—249б-варақлар; Амали Солиҳ, 3-жилд, 51—55-бстлар.

Хуросон учун курашда амалий ҳаракатлар фойдасиз бўлган ҳолларда элчилар орқали мулоқотда бўладилар.

Эронга, айтилганидек, усмонлийлар хавфи огир тош бўлиб турса, аштархонийлар учун, энг аввало, ички келишмовчиликлар, хусусан, Бухоро-Балх зиддияти, ҳам Эрон, ҳам Ҳиндистон билан барқарор муносабатда бўлишликни тақозо этарди. Аммо натижа улар ўйлагандек чиқмади. 1736 йили Эрон тахтини эгаллаган, асли туркманларнинг афшор қавмидан бўлмиш Нодиршоҳ 1740 йили лашкар тортиб келиб, аштархонийлар сулоласи тақдирини ҳал қилади. Юқорида айтилганидек, мамлакатдаги сиёсий ҳокимиятни Нодиршоҳ ёрдамида мангитлар қўлга оладилар. Бу ҳам етмагандек, Нодиршоҳ буйруғи билан Самарқанддан Амир Темур қабри устидаги яшм (нефрит) тоши ва Бибихоним масжидининг икки табақали, етти хил металл қоришмасидан тайёрланган дарвозаси Машҳадга олиб кетилади. Аммо номаълум сабабга кўра Нодиршоҳ уларни кўрадию, яна Самарқандга қайтаришни буюради¹. Кези келганда шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, Нодиршоҳнинг Туркистонга юриши вақтида, хусусан Бухоро таслим бўлганда, унга тақдим қилинган совғалар орасида Амир Темурга тегишли қилич ва зириҳнинг ичидан кўкрак ва орқага қўйиладиган тўрт темир пора (чоройина) бор экан. Бундан ташқари мазкур юришда иштирок этган курд сардорларидан бири Самарқандда Амир Темур қабри устига қўйилган, Шохрухнинг ўғли Бойсунғур томонидан кўчирилган Қуръон нусхасини олиб кетган. Мазкур Қуръон нусхаси оддий бўлмай, ниҳоятда нафислик билан кўчирилган ва безатилганидан ташқари, ҳажми, яъни саҳифасининг катталиги тахминан ярим метрга бир метрдир. Курдлар аввалига унинг ҳар саҳифасини йиртиб олишган, кейинчалик бир қисми бир имом мақбарасига берилган экан².

Аштархонийларнинг Ҳиндистон, хусусан, бобурийлар билан алоқаларига келсак, умуман олганда икки томонлама муносабатлар барқарор бўлиб келган. Ўзаро элчилар алмашиб турилган. 1646—1647 йиллардаги сиёсий бўҳрондан фойдаланиб бобурийларнинг Балх вилоятини забт этишларини ҳисобга олмаганда, Бухоро ва Ҳиндис-

¹ Бартольд В. В. Сочинения. Т. IV, 1966, с. 241—242.

² 1994 йили камина Эронда илмий сафарда бўлганимизда, Техрондаги «Салобод» музейлар мажмуасининг ҳарбий қисмида Амир Темурнинг қиличини ҳамда Машҳаддаги имом Ризо мажмуасидаги Қуръон музейида мазкур «Бойсунғур Қуръони»нинг бир неча саҳифаларини кўришга муяссар бўлганмиз. Шунингдек «Бойсунғур Қуръони»нинг бир неча саҳифаси Эрондаги шахсий қўлёзма жамғармаларидан бирида борлигини ҳам биламиз.

тон кўпроқ ўзаро яқинликка интилиб келган. Зеро, минтақада икки давлатнинг манфаати йўлида эронлик сафавийлар тўғоноқ бўлиб турардилар. Шунинг учун ҳам улар кези келганда сафавийларни шиа мазҳабига ружу қўйганликда айблаб, бирлашиб уларга қарши юриш режаларини бир-бирларига таклиф ҳам қилганлар. Аммо бундай таклифлар қоғозда қолаверган¹.

Аштархонийлар, хусусан, Балх ҳокими Муҳаммад Муқим султоннинг усмонлийлар ҳукмдори Султон Аҳмад III (1703—1730) даргоҳига элчи юбориб алоқа қилганини ҳам биламиз². Умуман олганда аштархонийлар ва усмонлийлар ўртасидаги элчилик муносабатлари сезиларли бўлмаган. Ваҳоланки, ҳар икки томон учун умумий бўлган рақиб — сафавийларга қарши ҳаракатда улар ўзаро борди-келдини жонлантиришлари мумкин эди. Тўғри, 1691 йил усмонлийлар ҳукмдори Султон Аҳмад II (1691—1695) Субҳонқулихон даргоҳига элчи Мустафони юбориб, аштархоний ҳукмдорни Эрон шиаларига қарши биргаликдаги урушга чорлаган³. Аммо бу борада амалий қадамлар қўйилмаган.

Энди аштархонийларнинг Россия билан муносабатларига ҳам тўхталиб ўтсак. Россия томонидан босиб олинган Волга, Урал бўйлари, Фарбий Сибирь ерлари табиий равишда ва тарихан Туркистон минтақаси ҳамда туркий тилли халқлар яшаш жойларига алоқадорлиги шубҳасиз. Шу маънода бухоролик, самарқандлик, хоразмлик, балхлик савдогарларнинг мазкур юртларда савдо қилишга интилишлари ҳам табиий эди. Савдонинг ривожидан манфаатдор аштархоний ҳукмдорлар Россия давлати билан элчилик алоқалари олиб бориб, ўз савдогарларига қулай шароит яратишга интилганлар. Россия ҳукумати эса савдо муносабатларини ўз савдогарлари манфаатида ташкил қилишга ҳаракат қилиб, туркистонлик савдогарларга Россияда эркин савдо фаолияти юритишларини тақиқлаган эди. Шунингдек Россиядан Туркистонга металл ва ундан ишланган маҳсулотларни олиб кетишга ҳам йўл берилмасди. Бундай хатти-ҳаракатлардан мақсад аниқ: бир томондан, янги босиб олинган ерлардаги маҳаллий туркий тилли аҳоли билан туркистонликлар-

¹ *Батафсил қаранг:* Силсилот ас-салотин, 128а—143б, 189б—192б, 205а ва бошқа варақлар; Низомуддинов И. Г. Из истории среднеазиатско-индийских отношений. Ташкент, 1969; Зиёев А. XVI—XVII асрларда Хуросон учун кураш. «Шарқ машъали», 1992, 3—4-сонлари.

² Силсилот ас-салотин, 328а—331а-варақлар.

³ Муқимханская история, с. 154—157.

нинг иложи борича камроқ мулоқотда бўлишини, маҳаллий аҳолининг Москвага қарши кайфиятини кучайтирмасликни таъминлаш, иккинчи томондан, ҳарбий соҳада катта аҳамият касб этган металл ва ундан тайёрланган қурулларнинг (масалан, милтиқ, замбарак ва ҳ. к.) хонликка етиб боришининг олдини олиш.

Россия томонидан Туркистонга келиб кетган савдогарлар, элчилар ўз вазифаларидан ташқари ўлкани ҳар томонлама ўрганиш билан ҳам машғул бўлганлар. Бу ердаги турли-туман бойлик, айниқса, олтин ҳақидаги маълумотлар рус ҳукуматининг рашкини келтириб, Пётр I замонидан бошлаб минтақага нисбатан дастлабки ҳарбий экспедициялар уюштириш бошланади (1714, 1716, 1717, 1719, 1721 йиллари). Улардан мақсад мамлакатни пухта ўрганиш, қуруқлик ва сув йўллари аниқлаш, ички иқтисодий-савдо имкониятларни таҳлил қилиш, иложи бўлса маҳаллий ҳукмдорларни Россия паноҳига ўтишга қўндириш, эвазига ҳарбий ёрдам ваъда этиш каби тадбирларни амалга ошириш эди. Гарчи мазкур экспедициялар барбод бўлса-да, аммо улар Россиянинг Туркистонга нисбатан бошланган бошқинчилик ва империяпарастлик сиёсатининг ибтидоси эди.

Шундай қилиб, биз аштархонийлар ҳукмронлиги давридаги давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий аҳволини кўриб чиқдик. Бир сўз билан айтганда, қанчалик катта иқтисодий, маданий, маънавий шарт-шароит ва имконларга эга бўлинмасин, марказий ҳокимиятнинг заифлашиши, маҳаллийчилик, сиёсий бошбошдоқлик мамлакат ва давлатнинг бошқа барча қудратларини кесиб юборади. Эътибор берган бўлсангиз, Назр Муҳаммадхон замонида бошланган сиёсий беқарорлик тахминан юз йил ўтиб сулола инқирози ва давлатнинг учга бўлиниши билан тугади. Шунингдек давлат бошқаруви тизимида шайбонийлар даврида бошланган «орқага қайтиш» жараёни кучайиб бориб, аштархонийлар замонида девонлар тизими деярли барбод бўлди. Бутун ҳокимият даргоҳда мужассамлашиб қолди. Агар даргоҳ ва девонлар тизими мавжудлиги шароитида марказ вилоятларни даргоҳ — маҳаллий ҳокимликлар тизимидан ташқари девонларнинг маҳаллий бўлимлари орқали ҳам бошқариш имконига эга бўлиб, бу ҳол марказ эътиборини мустақамлашда муҳим аҳамият касб этган бўлса, энди эса жойлардаги бутун ҳокимият маҳаллий кучлар қўлида мужассамлашганди. Шунинг учун ҳам вилоятларнинг бошбошдоқлик кайфияти бу вақтда ниҳоятда кучайган.

Бундан давлатчилик асослари заифлашиши ҳам турган гап эди. Шундай бўлиб борди ҳам.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йиллари кўзга ташланадиган яна бир муҳим жиҳат хусусида тўхталиш лозим. У ҳам бўлса, давлатимизнинг халқаро ҳаётдаги мавқеининг сусайиб бориши масаласи. Эътибор берилса, ташқи алоқалар асосан Хуросон доирасида, шимолдаги кучманчи халқлар билан муносабатларда чекланиб қолган. Бу вақтда илм-фан, техника тараққиётида, ҳарбий санъатда илгарилаб бораётган Европа давлатлари билан алоқалар ўрнатиш, жаҳон сиёсий, иқтисодий, илмий-маданий даврасига кириш, бунинг орқасида дунё миқёсида фикрлаш, сиёсат юритиш анъанаси бизнинг сиёсатчилар, давлат арбобларида бўлмаган. Шунинг учун ажодларимиз гидравлика, машина, механизмлар, энг замонавий ҳарбий қуруллардан беҳабар қолаверганлар. Замонанинг энг илғор ютуқларидан миллий манфаат йўлида фойдаланишга масъул ҳукмрон кучлар, сулолалар тобора ўз қобиларига ўралашиб, маҳаллийчилик, сулолавий манфаатлар қарама-қаршилиги асоратидан чиқа олмаганлар.

МАНФИТЛАР, ҚЎНФИРОТЛАР, МИНГЛАР

Шундай қилиб, биз ўзбек давлатчилиги тараққиёт йўлидаги муҳим тарихий босқичлардан бирига етиб келдик. Нима учун муҳим тарихий босқич деяпмиз? Тадқиқ этиладиган жараёнларнинг натижада давлатчилигимиз тарихида қандайдир ижобийлик, юксаклик ҳолати билан боғлиқ бўлгани учун эмас, аксинча, XVIII—XIX асрларда (то Россия босқинига қадар), доимо таъкидлаб келганимиз, ҳар қандай жамият борлиги ва тараққиётини белгилаб берувчи давлатчилик асосларининг ниҳоятда заифлашиб борганлигидан, оқибатда миллат ва давлат қарамлик аҳволига тушиб қолганидан келиб чиққан ҳолда мазкур даврни ўрганиш ва билиш муҳимдир. Яъни сўз кетадиган замонлар биз учун катта тарихий сабоқ бўлмоғи керак.

XVIII асрга келиб, бу вақтгача 2400 йиллик улкан тарихий тараққиёт йўлига эга ўзбек давлатчилигида бўлиниш, тарқоқлик ҳолати кўзга яққол ташланади. Бир сўз билан айтганда, миллат ва жамият бошқарувига даъвогар ҳокимият уч ерда — Бухоро, Хива, Қўқонда алоҳида-алоҳида мужассамлашганди. Таъбир жоиз бўлса, мамлакатда уч ҳокимиятчилик голиб келган эди. Тўғри,

мазкур ҳолатнинг юзага келишида муайян сабаблар бўлгани аниқ. Аммо ҳар қандай жараёнга бериладиган баҳо, энг аввало, ўша пайтдаги манзара, кечиб борган ижтимоий-сиёсий жараён ва етиб борган нуқта — натижа билан ўлчанаркан, демак, қандай бўлишидан қатъи назар, бу сабабларни биз оқлай олмаймиз. Яъни давлатчиликдаги бўлиниш, уч ҳокимиятчиликнинг юзага келиши охири-оқибатда давлатнинг кучсизланиши ва емирилишига, бошқа омиллар билан қўшилиб Россия босқинига дош беролмай қарамликка юзтубан бўлишига олиб келган.

Аштархонийлар ҳақида сўз юритиб, 1747 йили мазкур сулола фаолиятига амалда чек қўйилганини айтгандек. Гарчи шундан кейинги бир ярим йилча вақт мобайнида аштархонийлардан Абдулмўмин ва Убайдуллахон сохта хон сифатида эътироф қилинса-да, аммо ҳокимият бутунлай манғитлардан бўлмиш Муҳаммад Раҳим (1747—1758) ихтиёрида эди.

Кўриниб турганидек, давлатчилигимиз тарихида Амир Темур давридан кейин манғитлар замонида яна бир бор «сохта хон»лар анъанасига қайтилган, яъни Муҳаммад Раҳим амир мақомида мамлакатни бошқаришга киришган. Муҳаммад Раҳим ғайратли ва қаттиққўл сиёсатчилардан ҳисобланган. У аштархонийлар даврида заифлашиб қолган марказ мавқеини тиклашга уриниб, Самарқанд, Миёнқол, Қарши, Хузор, Шаҳрисабз, Кармана, Чоржўй ва Карки кабиларни пойтахт измига қайтара олган. Аммо унинг ўлиmidан сўнг вазият яна кескинлашиб, кейинги манғит намояндаси, Муҳаммад Раҳимнинг амакиси Дониёл (1758—1785) замонида яна маҳаллийчилик кучайиб, Нурота, Кармана, Хузор, Ҳратепа, Бойсун, Шеробод, Ҳисор беклари бошбошдоқлик йўлига ўта бошлайдилар. Гарчи катта қийинчилик билан Дониёл уларни яна Бухоро ҳокимиятини тан олдиришга эришса-да, аммо бу масала узил-кесил ҳал бўлди дегани эмасди. Масалан, Шаҳрисабздаги кучлар амалда ўз мустақилликларини сақлаб қолиб, бундан ташқари Бухоро ҳокимиятига доим хавф туғдириб келганлар¹.

Марказий ҳокимиятни мустақамлаш ишига қатъий бел боғлаган ҳукмдор бу Шоҳ Мурод (1785—1800) бўлди. Манғит намояндалари орасида Шоҳ Мурод ҳам шахс, ҳам арбоб сифатида алоҳида ўрин тутган, десак хато бўлмайди. У, бир томондан, ўта художўй, элпараст бўлса,

¹ Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений, т. 1, с. 181—184; Тухфат ал-хоний, 77а—946-варақлар.

иккинчи томондан, ниҳоятда қаттиққўл сиёсатчи ҳисобланган. Бошданоқ у мамлакатда қатъий тартиб ўрнатишга киришиб, ишни сулола мавқеини расмий жиҳатдан мустақкамлашдан бошлайди. Яъни сохта хонлик анъанасига чек қўйиб (Дониёл пайтида ҳам аштархонийлардан Абулғозий расман хон ҳисобланган), тахтга расман ўзи чиқади, лекин хон эмас, амир унвони билан. Шу вақтдан бошлаб давлатнинг ҳам расмий, ҳам амалий бошлиги унинг ўзи — амир ҳисобланган. Бу тўғри йўл эди. Зеро, энди мамлакатдаги бирон-бир сиёсий куч манғитларнинг, чунончи, Шоҳ Муроднинг тахтга даъвоси асосизлигидан баҳона чиқара олмасди. Шу билан бирга Шоҳ Муроднинг мазкур тадбирни нисбатан силлиқ амалга ошира олганининг бошқа сабаблари ҳам бор. Биринчидан, сулола алмашинганига ва манғитларнинг жамият онгига ҳукмрон куч сифатида ҳам синггиб бораётганига қирқ йилча вақт бўлиб қолганди. Иккинчидан эса, Шоҳ Мурод ўз фаолиятида оммага суяниб иш тутди. У, энг аввало, шариат тартибларига қатъий риоя қилиш, ҳаром билан ҳалолни ажратишда қаттиқ туриш сиёсатини кенг тадбиқ этишдан толмади. Чунончи, биз авваллари кўрган мухтасиб — раъис хизматини, яъни бозорлардаги адолат (қаллоблик, тарозудан уриш, сифатсиз маҳсулот сотиш ва ҳоказо) бузилиши, кўча-кўйларда ахлоқ нормаларига риоя қилиш кабилар билан боғлиқ тадбирларни тиклади ва жонлантирди. Ўзи ҳам ниҳоятда камтарин ҳаёт кечирिशга ҳаракат қилган. Манбаларда ёзилишича, унинг ўзи учун кундалик харажати бир тангадан ошмаган экан, ебичиши ва кийиниши ҳам оддий бўлган. Бирон-бир амалдорнинг уйига зиёфатга бормас, ҳеч кимдан совға олмас, ўз шарафига турли дабдабали тадбирлар уюштирилишига йўл қўймас экан. Буларнинг бари, албатта, кенг омма орасида тарқалиб, халқ олдида Шоҳ Муроднинг обрў-этибори ошиб бораверган. Бунинг устига отаси Дониёл замонида жорий этилган турли олиқ-солиқларни бекор қилиб, жамият орасида яна кўп шуҳрат топган. Оддий халқнинг Шоҳ Муродга муносабати қанчалик бўлганини шундан ҳам билса бўладики, уни «беғуноҳ амир», деб атаганлар. Хуллас, Шоҳ Мурод, бир томондан, халққа, иккинчи томондан, лашкарга суяниб мамлакат сиёсий яхлитлигини таъминлаш билан бирга эронлик Нодиршоҳ (1740) босқини йили Бухоро ихтиёридан чиққан Хуросонни қайтариш учун ҳарбий ҳаракатларни ҳам бошлаб юборган. Хусусан, 1789—1790 йиллари Марвда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, марвликлардан бир неча ўн минг ки-

шини Самарқанд ва Бухорога кучиртиради. Шундан сўнг эскидан Самарқанд ё Бухоро (яъни пойтахт маъносида) измида бўлиб келган Балх, Маймана, Андхуд каби вилоятларни ҳам қайтариб олиш пайига тушади. Аммо бу осон эмасди. Зеро, 1747 йилдан бошлаб Балх, Бадахшон, Андхуд, Маймана, Шарқий Сейистон, Балужистон, Синд, Кашмир, Панжоб каби вилоятларни ўз тасарруфига олган дурронийлар (1747—1842) сулоласи (яъни ҳозирги Афғонистон давлатига асос солган сиёсий куч) намояндаси Темуршоҳ (1773—1793) ҳам бўш келадиганлардан эмасди. Хуллас, ўзаро кураш қаттиқ бўлса-да, сезиларли натижа чиқмаган¹.

Шоҳ Муроддан фарқли ўлароқ, унинг вориси амир Ҳайдар (1800—1826) ҳукмронлик йиллари мамлакатда нотинчлик ҳукм суради. Яъни марказ ва вилоятлар ҳамда кечагина вилоят мақомида бўлган, лекин эндиликда алоҳида сиёсий бирлик — хонликка айланган Хива ва Қўқон билан қарама-қаршилиқлар авжига чиқади. Миёнқол, Шаҳрисабз, Карки, Марвдаги маҳаллий кучлар яна ўзбошимчалик қила бошлаганлар. Чунончи, Марвни бошқариб турган Дин Носир (амирнинг укаси) Хива хони Элтузар (1804—1806) кўмагига ишониб бош кўтаради. Амир Ҳайдар учун бу ниҳоятда хавfli ҳолат эди. Чунки бу шунчаки бир вилоятнинг марказга бўйин эгмаслиги эмас, балки расмий сулола намояндасининг, минтақадаги рақиблардан — хивалиқлар билан тил бириктириб, олий тахтга қарши ҳаракати эди. Шунинг учун ҳам амир Ҳайдар унга қарши лашкар тортади. Дин Носир бас келолмай Машҳадга қочади. Шоҳ Мурод даврида бўлганидек, амир Ҳайдар Марвни эгаллагач, маҳаллий аҳолининг бир қисмини Зарафшон водийсига кучиртириб, бу ерга туркманларни ўрнаштиради.

Бухородаги ички зиддиятлардан Хива хонлиги бундан кейин ҳам фойдаланишга кўп уринганини биламиз. Чунончи, Дин Носирга ёрдам бериш баҳонасида Бухоро амирлиги ҳудудига кириб борган Элтузархондан сўнг 1821—1825 йиллари амир Ҳайдар Миёнқолда хитой-қипчоқлар исёнини бостириш билан оворалигида хивалиқлар Чоржўй ва Марвга ҳарбий юриш уюштирадилар. Хивалиқлар ҳатто Марвни забт этишга ҳам муваффақ бўлганлар. Бунгача ҳам амирликнинг шарқий қисмида анча йўқотишлар ва ўзгаришлар бўлган. Масалан, Қўқон

¹ *Тарихи амир Ҳайдар. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёмаси. Рақами 1836, 8а-9а-варақлар; Аҳмад Дониш. Рисола. 12—26-бетлар.*

ҳукмдорлари 1805 йили Хужандни, 1809 йили Тошкентни, 1816 йили эса Туркистонни (Йасси) ишғол этиб, хонлик доирасига киритадилар. 1806—1813 йиллари Ғартепага, 1806 йили Жиззахга, 1821 йили Самарқандга таҳдид солганлар. Хуллас, амир Ҳайдар ҳукмронлиги анча таҳликали бўлиб марказий ҳокимият қудрати сусайган эди¹.

Бунинг исботини шундан ҳам билиб олса бўладики, унинг ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган ўғиллари — амир Ҳусайн икки ярим ой, кейин эса амир Умар тўрт ойгина ҳукмронлик қилганлар, холос². Шу йили (яъни ҳижрий йил назарда тутилмоқда) амирлик курсисини амир Насрулла (1827—1860) эгаллайди. Ҷша замон тарихчиси Аҳмад Дониш амир Насрулла ҳақида шундай ёзганди: «(У) вазмин ва қўрқмас, қаттиққўл ва зукко ҳукмдор эди. Эл ва улусда фитна чиқаришда ном чиқарган ё илгариги амирларга (яъни ҳукмдорга — А. З.) нисбатан кўрнамаклик қилганнинг барчасини жазолади, ўз тарафдорларини сийлади»³. Шунингдек у шариат тартибларини мустаҳкамлаб, отаси амир Ҳайдар даврида бебошлик қилган барча вилоятларни, аниқроғи, улардаги сиёсий кучларни пойтахт измига қайтарди.

Амир Насрулла Хива ва Қўқонни яна Бухоро атрофида бирлаштиришга кўп уринган сиёсатчидир. Чунончи, у илгари қўлдан кетган Марвни пойтахтга бўйсундириш учун хиваликлар билан кўп курашади ва 1843 йили мақсадига эришади. Аммо хиваликлар ҳам бўш келмай 1855 йили яна бир бор Марвни ишғол қиладилар. Хиваликлар бу билан чекланмай Чоржўйга ҳам доимо таҳдид солиб турганлар. Ўз ўрнида эса амир Насрулла Хива хонлиги доирасидаги Ҳазораспга юриш уюштиргани маълум.

Амир Насрулланинг Қўқонга нисбатан тутган сиёсати унумлироқ бўлган, дейиш мумкин. 1840—1842 йиллар давомида у катта уринишлар натижасида Хужанд, Тошкент, Қўқон қабиларни Бухорога бўйсундиришга эришади. Бир қараганда, мазкур воқеалар натижасида мамлакатнинг бирламчи бирлашуви учун қайта имкон туғилгандай бўлса-да, аммо амир Насрулланинг бир хатоси туфайли мўлжал рўёбга чиқмай қолган. Ҷша замон воқеалари гувоҳи, тарихчи Муҳаммад Ҳакимхон ёзиши-

¹ *Батафсил қаранг:* Тарихи амир Ҳайдар, 7—81-боблар; Тарихи Шоҳрухий, Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 1787, 31а—856-варақлар.

² Рисола, 28—30-бетлар.

³ Уша жойда, 31-бет.

ча, амир Насрулла уйламасдан Қўқонга Иброҳим парвоначи манғитни тайинлаб ўзи Бухорога қайтиб кетган. Иброҳим парвоначи эса кечагина урушдан чиққан маҳаллий аҳолига нисбатан зулм ўтказа бошлаган, айниқса олиқ-солиқлар борасида. Натижада икки ой ўтиб-ўтмай асли минглардан бўлмиш, қирқ беш йил давомида тоғлик ерларда, қирғизлар орасида яшаган Шерали вазиятдан хабар топиб, тезда лашкар йигиб келади ва Бухоро ноибини ағларади. Гарчи амир Насрулла ҳам қўшин тортиб келиб, Қўқонни яна бир бор эгаллашга ҳаракат қилган бўлса-да, бироқ уддасидан чиқолмайди. Шу тариқа Бухоро ва Қўқонни бирлаштириш имкони қўлдан кетади¹.

Амир Музаффар (1860—1885) ҳукмронлик йиллари манғитлар сулоласи ва улар ҳукми остида яшаган аҳоли учун энг таҳликали давр бўлган, десак адашмаймиз. Фаолиятини отаси замонида мансабда бўлган амалдорларни бўшатиш ва мол-мулкларини мусодара қилишдан, амир Насрулла томонидан ўз вақтида Карманага сургун қилинган кишиларни яна пойтахтга қайтариб юқори лавозимларга тайинлашдан бошлаган амир Музаффар, гарчи шу тариқа ўз мавқеини мустаҳкамлашга уринган бўлса-да, аслида бу билан киши билмас давлат ва сулола қудратига катта зарба берганди. Карманадан қайтарилиб юқори давлат вазифаларига тайинланганлар, Аҳмад Дониш сўзи билан айтганда, ўз фаолиятларида «халқнинг қонини сўрганлар». Айниқса, солиқ йиғишда. Яна мазкур тарихчи гувоҳлик беришича, амир Музаффар Ҳисор ва Қўқонга қилган ҳарбий юришларидан (1863—1865) мағрурланиб кетган. Ўзидан бошқани тан олмай қўйган. Шариат ҳукмларини ижро этишда ўзбошимчалик қилиш йўлига ўтиб олган. Масалан, дейди Аҳмад Дониш, арзимаган жиноят қилган киши қатл этилиши, одам ўлдирган жиноятчини биров сўраб-суриштирмаслиги ҳам мумкин бўлиб қолганди. Шунингдек унинг даврида лашкар ҳам заифлашган, отаси замонида ҳарбий юришларда пишиган саркардаларни қатл эттириб, ўринларига «таги паст кишиларни ва ғуломларни» тайинлаган. «Русия ўлкага бостириб кирганда эса, деб давом этади Аҳмад Дониш, таги паст, нодон ва ғайратсиз саркардалар жуфтакни ростлаб қолдилар, (то шу вақтгача улардан) озор чекиб келган аскарлар

¹ Амир Насрулла замони бўйича қаранг: Рисола, 30—40-бетлар. *Мир Олим Бухорий*. Фатҳномаи султоний. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 1838. 56а ва кейинги варақлар; Тарихи Шоҳрухий, 986—101а-варақлар; *Муҳаммад Ҳакимхон*. Мунтахаб ат-таворих. Душанба, 1985, 2-жилд, 732—739-бетлар.

гуломларга хизмат қилишни ор билиб тарқаб кетдилар. Натижада барча вилоятлар Русия қўлига тушди»¹. Бир сўз билан айтганда, 1868 йили Россия ҳарбий босқинига дош беролмай манғитлар бошқарган Бухоро амирлиги қарамликни бўйнига олишга мажбур бўлади. Барча сиёсий ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилинган амир Музаффар ва унинг ворислари Абдулаҳад (1885—1910), Сайид Олимхон (1910—1920) Россия империяси ихтиёридаги кўғирчоқ хонлар эдилар, холос. 1917 йили империя марказида давлат тўнтариши натижасида ҳокимиятни қўлга олган янги сиёсий куч — болшевиклар Бухоро ва Хивадаги хонлик-мустамлакачилик тартиблари ўрнига совет-мустамлакачилик шароитини ўрнатиш ниятида 1920 йили Бухорода амирлик, Хивада хонлик ҳукуматини йўқ қилдилар. Шу тариқа манғитлар сулоласи тарихий-сиёсий фаолиятига хотима ясалади.

Энди Хива хонлиги тўғрисида тўхталиб ўтсак. Ўтмиш даврлар мисолида кўрилганидек, доимо мамлакат марказига бўйсуниб келган ё ўзи марказ бўлиб ўлкани бирлаштириб турган (масалан, ануштегинийлар даврида), Хоразм вилояти XVI асрга келиб бир қатор маҳаллий сиёсий кучлар ҳаракати билан ўзбошимчалик кайфиятига берила бошлайди. Хусусан, темурийлар даврида Самарқанд ихтиёрида бўлган Хоразм мамлакатда сиёсий бошқарувга даъвогарлар ўзгаргандан сўнг ҳам илгариги мақомда қолган. Темурийлардан давлат тизгинини тортиб олган Муҳаммад Шайбонийхон замонида ҳам Хоразм Самарқанд сиёсий доирасида эди. Аниқроғи бунга Муҳаммад Шайбонийхон ўша асрлар қонунларига кўра 1505 йили Хоразмга ҳарбий юриш уюштириш орқасида муваффақ бўлган. Аммо 1510 йили Марв атрофида Муҳаммад Шайбонийхонни енгган эронлик сафавийлардан Исмоил пайтдан фойдаланиб Хоразмда ўз таъсирини ўтказиш ниятида бу ёққа лашкар билан ноибларни юборди. Аммо Шариф Сўфий ва Мирзо Хизр каби маҳаллий намояндалар уларга бўйин товламасликка ўтиб, бунда даштиқипчоқлик сиёсий кучларга суянадилар. Натижада, 1511 йили Хоразмда даштиқипчоқлик Элбарсхон ҳокимиятни қўлга олади². Элбарсхон эса аслида шайбонийлар сулоласидандир. Янада аниқроқ айтганда, Самарқанд тахтини темурийлардан тортиб олган Муҳаммад Шайбонийхоннинг бешинчи аждоди Пулод (Фулод)

¹ Рисола, 35—37-бетлар.

² Шажарайи турк, 120—123-бетлар.

икки ўғилли бўлган: Иброҳим ва Арабхон (Арабшоҳ). Муҳаммад Шайбонийхон Иброҳимнинг тўртинчи авлоди бўлса, Элбарс Арабхоннинг бешинчи авлодидир. Бир сўз билан айтганда улар амакиваччалардир. Демак, 1505 йили Муҳаммад Шайбонийхон томонидан Самарқандга бўйсундирилгандан сўнг олти йил давомида Хоразмда шайбонийларнинг ҳукмронлиги устивор бўлиб келган десак, 1511 йили эса мазкур вилоятда шайбонийларнинг бошқа бир оиласи намояндалари ҳокимиятни қўлга оладилар. Бу ерда табиий бир савол туғилиши мумкин: аслида бир сулола экан, нима учун хоразмлик шайбонийлар алоҳидаликка интилганлар, маркази аввал Самарқандда, сўнг эса Бухорода бўлган, Муҳаммад Шайбонийхон оиласи билан келиша олмаганлар? Бу ерда камида икки сабаб бор. Биринчидан, бир сулолага мансуб бўлишларидан қатъи назар бу икки оила орасида илгаридан қарама-қаршилик бўлиб келган. Масалан, Муҳаммад Шайбонийхон ўз вақтида, ҳали Дашти қипчоқдалигида Элбарснинг отаси Бурка султонни (Берка) ўлдирганди¹. Иккинчидан, қайси оила ё сулолага тегишли бўлишига қарамай, асрлар давомида, кўриб келганимиздек, маҳаллий кучлар доимо марказдан узоқлашишга интилиб келганлар. Хоразмга келиб ҳокимиятни олган шайбонийларнинг бошқа бир тармоғи намояндалари ҳам бундан мустасно эмасдилар.

Демак, 1505—1770 йиллар орасида Хоразмни асосан шайбонийлар сулоласи намояндалари бошқарганлар. Кўрииб турганидек, уларнинг, аниқроғи Арабхон наслидан тарқаган шайбонийларнинг ҳукмронлик йиллари Иброҳимнинг авлодлари — Бухоро шайбонийлари ҳукмронлик фаолиятидан (1501—1601) анча узоқроқ давом этган. 1770 йили эса Хоразмда амалий ҳокимият қўнгирот сулоласидан бўлмиш Муҳаммад Амин иноқ қўлида мужассамлашади. Ва шу тариқа мазкур вилоятда янги сулола — қўнгиротлар фаолияти бошланган.

Абулғозий Баҳодирхон, Мунис қолдирган маълумотларга кўра, 1511—1770 йилларда Хоразмда ҳукмронлик қилган шайбонийхонлар сони қирқ атрофида эди. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бири ҳақида батафсил тўхталмай, энг асосий воқеаларга диққатни қаратмоқчимиз.

¹ Таворихи гузида. Нусратнома, 162—165, 270—271-бетлар. *Камолiddин Биноий*. Шайбонийнома. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қулёмаси. Рақами 844, 56-варақ; Шажарайи турк, 118—120-бетлар.

Элбарсхон давридаёқ (1511 — тахминан 1516) Хива хонлигининг сиёсий географияси шаклланган эди, десак тўғри бўлади. Зеро, бу пайтда хонлик гарбда Каспий денгизи, шимолда Орол денгизи ҳавзаси, жанубда Атрек дарёси ва Сарахс атрофларигача бўлган ҳудудни ўз ичига олганди. Арабхон (1602—1621) давригача пойтахт Урганч ҳисобланиб, кейин эса Хивага кўчирилган. Шунга кўра замонавий тарихшуносликда хонликни Хива хонлиги дейиш одат тусига кирган.

Хиваликлар мазкур фаолият майдони билан чегараланмасдан ички Хуросон, Бухоро хонлиги ерларига доимо юришлар уюштириб турганликларини биламиз. Ўз ўрнида Бухоро ҳам Хоразмни марказга бўйсундиришга кўп марта ҳаракат қилган. Чунончи, шайбонийлардан Убайдуллахон ва Абдуллахон II даврларида хивалик шайбонийлар бухоролик сулоладошларига бўйсундиришга мажбур бўлганлар. Аммо Абдуллахон II ўлимидан сўнг ўша пайтдаги Хива хони Ҳожи Муҳаммадхон (1560—1602) яна мустақил сиёсат юргизиш имконига эга бўлган. XVII асрга келиб эса Хива ва Бухоро хонликлари ўртасидаги муносабатларда бир оз ўзгариш юз берган. Яъни шу асрдан бошлаб Бухоро хонлиги бошқарувини қўлга олган янги сулола — аштархонийлар намояндаси Назр Муҳаммадхон замонида Хивада унинг номидан хутба ўқилгани 1678 йили кейинги аштархонийлардан Субҳонқулихоннинг Хивага ўз ноиби Шоҳниёз эшикоғобошини юборгани ҳисобга олинмаса, хиваликлардан Абулғозий Баҳодирхон (1644—1664) ва Анушахон (1664—1687) даврларида Бухоро хонлиги ичкарасига муттассил ҳарбий юришлар уюштирилиб турилганини биламиз. Хусусан, Абулғозий Баҳодирхоннинг ўзи олти марта шундай тadbирни амалга оширган бўлса, ўғли Анушахон 1684 йили ҳатто Самарқандни эгаллаб бу ерда ўз номидан хутба ўқитган. Лекин шунга қарамай Бухоро кейинчалик ҳам Хивага нисбатан олиб борган сиёсатидан воз кечмаган. Чунончи, юқорида тилга олинган Муҳаммад Амин иноқ Хивада ҳокимиятни қўлга олишда Бухоро мададига суянгани маълум. Бу ҳақда хоразмлик тарихчи Мунис гувоҳлик беради.

Шундай қилиб, 1770 йилдан бошлаб Хивада янги сулола — қўнғиротлар сиёсий фаолияти бошланади. Қўнғиротлар фаолияти ҳам, бир томондан, бухоролик мангитлар сулоласи тарихининг ибтидосига ўхшаб кетади. Яъни Муҳаммад Амин ва унинг ўғли Аваз (1790—1804) амалий ҳокимиятни қўлда тутган ҳолда хон-

лик бошлиғи сифатида сохта хонларни эълон қилганлар. Фақат 1804 йилдагина навбатдаги қўнғиротлардан бўлмиш Элтузарнинг ўзи шахсан хонлик тахтига чиқиб, масаланинг расмий томонини ҳам ҳал қилади. Лекин у узоқ ҳукмронлик қилмаган. Кейинги ҳукмдор Муҳаммад Раҳимхон (1806—1825) хонликни ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатлардан мустақкамлашга уринган бўлса, унинг давомчиси Оллоқулихон (1825—1842) асосий эътиборни Хуросон ва Бухоро билан муносабатларга қаратган. Шу ерда бир нарсага фикрни жалб қилиш ўринлидир. Хуросон учун курашни асосан XVII асрдан бошлаб хиваликлар олиб борганлар. Бухоро сиёсий кучлари бу борада нисбатан анча суёт сиёсат юргизиб, кўпроқ Қўқон ва Хива хонликларига қарши кураш билан банд бўлганлар. Буни ҳам тушунса бўлади. Чунки Бухоро ўртада бўлиб ҳам шарқ, ҳам ғарб томонда кураш олиб борган. Шунинг учун ҳам хиваликларнинг Хуросонга нисбатан сиёсати жадалроқ бўлган. Чунончи, Оллоқулихон бошчилигида олти марта, Муҳаммад Амин II (1845—1855) даврида эса ўндан ортиқ бор Хуросонга юриш қилинган. Аммо Бухоро ва Хуросон «ишқи»да бўлган қўнғиротлар бостириб келаётган Россия хавфига бошқа хонликлар каби қандайдир бир бепарволик билан қараганлар. Мана шу бепарқлик натижаси ўлароқ Муҳаммад Раҳимхон II (1865—1910) замонида Россиянинг 1873 йилги босқинидан сўнг, энг аввало, Хоразм аҳли ва табиий равишда қўнғиротлар сулоласи бегоналарга қарамлик ҳолатига тушиб қоладилар. Қачонлардир боболари сохта хонларни тахтга ўтқазиб, амалий ҳокимиятни қўлда тутган бўлсалар, энди қўнғиротлардан Муҳаммад Раҳим II ва сулоланинг сўнгги намояндаси Исфандиёр (1910—1918) Россия империяси ихтиёридаги қўғирчоқ хонларга айланганлар¹.

Кўрилаётган даврда ўлкада мустақил сиёсий фаолият юргизган яна бир сулола ҳақида сўз юритсак.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йилларининг сўнгги босқичида (Убайдуллахон, Абулфайзхон) марказий ҳокимият заифлашиб, вилоятлардаги бошбошдоқлик кучайиб кетгани ҳақида айтган эдик. Биз кўпроқ Қўқон хонлиги деб биладиган сиёсий бирлик аслида худди шу омил — марказнинг (Бухоро) кучсизланиши, жойлардаги вазият-

¹ *Хива шайбонийлари ва қўнғиротлари фаолияти ҳақида қаранг:* Шажарайи турк, 120—188-бетлар; Фирдавс ал-иқбол, 3—5-боблар; Шажарайи Хоразмшоҳий, 5—16-боблар.

ни ўз измида тута олмаганлиги натижасида юзага келган-ди. Гарчи 1705 йилда ҳам Фарғона, Андижон кабиларнинг Бухорога боғлиқлиги борасида манбаларда ишора бўлса-да, аммо бир нарса аниқки, бу вақтда Фарғона водийсида пойтахтдан кўра чадоқлик (Чустдан 40 км шарқда жойлашган жой) дин пешволарининг мавқеи катта эди. Дин пешволарининг ҳатто бир водий миқёсида сезиларли мавқега эга бўлишларини ўз пайтида temuрийлар (XV аср иккинчи ярми), шайбонийлар (XVI аср ўрталари), аштархонийлар (XVII аср ўрталари) замонларида ҳам марказ сиёсати бўшашиши оқибатида дин пешволарининг роли ошиб бориши ҳолати билан ўхшатиш мумкин. Демак, бу ерда қандайдир бир қонуният бор (!). Шу билан бирга бундай ҳолат қанчалик давом этишидан қатъи назар охири қандайдир бир сиёсий куч ўртага чиқиб, сиёсий тизгинни қўлга олади, яъни сиёсий бўшлиқни тўлдирди. Фарғона водийсида ҳам шундай бўлган. 1709 йили майдонга минглардан бўлмиш Шоҳрух чиқади.

Минглар нафақат Фарғона водийсида, балки мамлакатнинг бошқа ерларида ҳам яшаган уруф. Масалан, манбаларда уларнинг Урғут, Чечакту, Маймана, Сарипул, Гурузвон, Шибирғон, Андхуд каби ерларда ҳам мавқелари етарли даражада бўлгани тўғрисида далиллар бор. Мингларнинг Фарғона водийсида сиёсий ҳокимиятни қўлга олиб, кейинчалик уни бир бутун хонлик миқёсига кўтара олганликлари сабабларига келсак, биринчидан, айтилганидек, водийда шунга яраша шароит туғилган, иккинчидан эса аштархоний Убайдуллахон даврида Бухоро тасаруфидаги вилоятлардан баъзиларида катта мавқега эга минглар намояндалари (масалан, Урғутда Оллоҳберди минг, Маймана ва унинг атрофида Хушҳол минг) тазйиққа учраганлар¹. Ва афтидан, мазкур ҳолат Фарғонадаги мингларнинг фаоллашувига яхшигина туртки бўлган. Хуллас, Убайдуллахон Фарғонада юз берган сиёсий бурилишга қарши бирон чора кўролмаган. Бунинг устига 1711 йили ўзи сиёсий фитна қурбони бўлганини ҳам биламиз. Эътиборни тортадигани шуки, Убайдуллахоннинг ўлдирилишида мазкур Оллоҳбердининг укаси Кучак, демак, минглар ҳам, иштирок этганлар². Кейинги аштархоний ҳукмдор Абулфайзхон эса, кўрганимиздек, аввалига ўзи билан ўзи овора бўлиб, эронлик Но-

¹ Убайдулланаме, с. 36—38, 204—205.

² Уша жойда, 267-бет.

диршоҳ юришидан кейин эса умуман аштархонийлар сулоласи тақдири ҳал этилган. Буларнинг бари оқибатда Фарғона водийсида Шоҳрух (1709—1721), сўнг эса унинг ворислари Абдурраҳим (1721—1733), Абдулкарим (1733—1750) кабилар замонида минглар сиёсий мақеи мустаҳкамланиб, Қўқон хонлиги юзага келишига шароит яратган. Минглар нафақат водийда оёққа туриб олганлар, балки Бухоро сиёсий доирасидаги Хўжанд (1725), Ўратепа (1726), Самарқандга (1729) ҳам ҳарбий юриш уюштириб, вақтинча бўлса-да муваффақиятларга эришганликлари маълум¹.

Шу билан бирга минглар сулоласида ички зиддиятлар бўлгани ҳам манбалардан кўриниб турибди. Чунончи, Абдулкаримдан сўнг тахтга чиққан Абдурраҳмон атиги тўққиз ойгина хонлик қилгач, тахтдан туширилиб ўрнига Эрдона (Эрдон) ўтқазилади. Бир йил ўтиб эса (1752) тилга олинган Абдурраҳим ўғли Бобобек тахтга даъвогарлик қилиб ниятига эришса-да, аммо 1753 йилги Ўратепа юришида Бешариқда амирлар томонидан ўлдирилиб, хонлик курсисига яна Эрдона чиқади. Эрдона Қўқон хонлигини ички томондан мустаҳкамлашга кўп уринган сиёсатчи ҳисобланади. Шунингдек у Фарғона водийсининг ўзига хос дарвозаси ҳисобланмиш Хўжандни хонлик ихтиёрига киритишга обдон ҳаракат қилгани, аммо бухоролик кучлар бунга йўл қўймаганликлари маълум. Ўша замон тарихчиси таърифи билан айтганда, Эрдона замонида хонлик қудрати анча юқори кўтарилиб, водийда тинчлик ва фаровонликка эришилган. Эрдона Қўқон хонлигининг шарқида жойлашган Ўш, Ўзганд каби ерларни ҳам бўйсундиришга эришган сиёсатчилардан. Унинг бу билан чекланмасдан, 1758—1759 йиллари Хитойнинг ҳукмрон сулоласи бўлмиш цинлар (1664—1911) томонидан забт этилган Шарқий Туркистонда ҳам ўз сиёсатини юргизишга уриниб, у ерга ҳарбий юришлар уюштириб турганини биламиз². Бир сўз билан айтганда, Фарғона вилоятида мустаҳкам ўрнашиб олган минглар кўрилаётган даврга келиб гарбда Бухоро амирлиги, шарқда эса Хитой билан курашда бўш келмаганлар. Шундай сиёсатни кейинги ҳукмдор Норбўта (1763—1798) ҳам олиб борган.

Қўқон хонлигининг маъқеи айниқса Олимхон

¹ Тарихи Шоҳрухий. Қозон, 1885, 25—29-бетлар.

² Тарихи Шоҳрухий. 30—32 бетлар; Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 378—395-бетлар.

(1798—1810) замонида юксалади. Аввало мазкур ҳукмдор хонлик мақомини қабул қилгани билан машҳурдир. Мингларнинг ундан кейинги намояндалари ҳам хон мақомида бўлганлар. Шу сабабдан ҳам 1709—1876 йиллари маркази Фарғона водийсида ҳисобланган ва минглар номи билан боғлиқ сиёсий бирликни Қўқон хонлиги дейиш одат тусига кирган.

Олимхон Қўқон хонлигининг кучайиб боришида ўзини кўрсатганлардан биридир. 1805 йили у Хўжандни эгаллаб, юқорида айтилганидек, Фарғона водийси учун стратегик аҳамият касб этган мазкур чегарани узил-кесил хонлик таркибига киритади. 1809 йили эса XVIII аср охирларидан бошлаб мустақил бўлиб олган ва шайх Хованд Тохур (ҳозирда Шайхонтоҳур номила машҳур, XIV асрнинг кўзга кўринган дин пешволаридан) авлодларидан бўлмиш Йунусхожа (1784—1801) етакчилик қилаётган Тошкент вилоятини ҳам Қўқонга бўйсундиришга эришади. Натижада Сайрам ва Чимкент томонларга қараб силжиш имкони тугилади. Шу тариқа у Туркистон (Йасси) ва Авлиёотагача бўлган ерларда ҳарбий юришлар уюштиради¹.

Мазкур йўналишда янада илгарилаб борган Умархондир (1810—1822). Чунончи, у Сирдарёнинг ундан ирмоқ олган Янгидарё ҳудудларигача кириб бориб, 1813—1815 йилларда Сирдарёнинг ўнг қирғоғида Оқмасжид қалъасига (ҳозирги Қизил Ўрда) асос солади. Шунингдек Умархон томонидан Чимкентдан Ила дарёсигача (яъни шарқий йўналишда) бир қатор қалъалар силсиласи бунёд этилгани маълум. Масалан, 1814 йили Қоратоғнинг шимолий томонида Чўлоққўрғон, Олойда Қизилқўрғон, 1821 йили Талас дарёси бўйида юқорида тилга олинган Авлиёота (ҳозир Жамбул) ҳамда Улуғқўрғон, Даровутқўрғон шулар жумласидандир. Умуман олганда, XIX асрнинг 20-йилларида Қўқон хонлигининг шарққа қараб ҳаракати ниҳоятда сезиларли бўлган. Фикримиз далили сифатида шу аср 20-йиллари ўрталарида Қўқон хонлиги томонидан Чу дарёси бўйлаб Мерка, Пишкек (ҳозирда Бишкек), Тўқмоқ ва Отбоши каби қалъаларнинг бунёд этилиб, улардан ҳарбий-мудофаа чизиги ўрнида ҳамда иқтисодий савдо-муносабатларида фойдаланилганлигини келтириш мумкин. Кези келганда айтиш лозимки, Қўқон хонлари ҳаракати билан бунёд бўлган ушбу истеҳкомлар бориб-бориб шаҳар-у қишлоқларга асос

¹ Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 401—445-бетлар.

бўлганлар (кейинги йилларда қурилганлари билан ҳисоблаганда 30 дан ортиқ қалъа — Сўфиқўрғон, Жумагул, Тўққизтепа, Куртка, Тошқўрғон, Чолдевор (Чордевор, Чеҳелдевор), Шештепа, Иткечув, Оқсув, Кастак, Қорақўл, Барсқовун, Кўнурулан, Қизилангур, Кўчқор, Тўрақўрғон, Кўчанди, Бўғувчи, Бўстонтерак, Исфана, Кан, Янгиқўрғон, Чортоқ, Узун Аҳмад (Улуғқўрғон), Бешкампир ва бошқалар).

Шу билан бирга Умархон Бухоро амирлигига нисбатан ҳам фаол сиёсат юритишга ҳаракат қилган. Чунончи, у 1821 йили Миёнқолдаги хитой-қипчоқлар исёнидан фойдаланган ҳолда Самарқандга юриш қилиб, етти кун давомида уни қамалда тутган¹.

Кейинги йиллар Кўқон хонлигининг қудрати ошиб борганидан далолат беради. Муҳаммадалихон (1822—1842) даврида 1826 ва 1830 йилларда Шарқий Туркистонга юриш қилиниб, у ерда хитойлик цинлар ҳокимиятини ағдаришга ҳаракат қилинган. Гарчи мазкур режа амалга ошмаган бўлса-да, аммо Хитой билан битимга кўра, кўқонликлар Шарқий Туркистонда бир қатор иқтисодий ва савдо имтиёзларига эга бўлганлар².

Кўқон хонлигининг қудратли кучга айланиб бо-раётганини Бухоро амирлиги ҳам тан олмасдан иложи йўқ эди. Гарчи икки ўртада Ўратепа учун ҳануз кураш кетса-да, бироқ кўқонликларнинг 1837 йили Қоратегин ва Дарвозни ҳам бўйсундиришлари ҳар ҳолда хонлик сиёсий мавқеининг ошишида катта воқеа бўлган. Шу билан бирга ҳукмронлигининг сўнгги йилларида Муҳаммадалихон давлат ишларида калтабинликка йўл қўя бошлайди. Чунончи, бир қатор нуфузли арбобларни тазйиқ остига олади, ижтимоий ҳаётда ахлоқ-шариат талабларига тамомила зид нолюйиқликларга қўл уради. Натижада норозилик туғилиб, ундан қутилиш пайига тушиб, Бухоро амири Насруллага мурожаат этганлар. Пайтдан фойдаланган амир 1842 йили лашқар тортиб келиб Кўқонни қўлга олган. Шундан сўнг у Кўқонда ўз ноибини (баъзи манбаларга кўра Раҳим парвоначи, бошқаларида эса Иброҳим Ҳаййол) қолдириб ҳамда кўқонликларнинг бутун қурол-яроғини олиб Бухорога жўнайди. Аммо юқорида айтилганидек, Бухоро ноибининг ноўрин хатти-ҳаракатлари туфайли маҳаллий аҳоли орасида норозилик

¹ Умархон даври ҳақида батафсил қаранг: Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 445—546-бетлар; Тарихи Шоҳрухий, 86—113-бетлар.

² Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 611—613-бетлар.

юзага келади ва бу ҳолат Қўқонда яна минглар сулоласи намояндалари, аниқроғи Шералихон ҳукмронлиги ўрнатилишига шароит яратади¹. Гарчи Шералихон тез орада Бухоро лашкарининг 1840—1842 йиллардаги Қўқон хонлигига нисбатан сиёсати натижасида қўлдан кетган Хўжанд ва Тошкент кабиларни яна хонлик доирасига қайтара олган бўлса-да, аммо бошқа бир омил — маркази Норин ва Қашқадарё оралигида бўлган кўчманчи қипчоқлар орасида катта нуфузга эга қулон уруғилик Мусулмонқул мингбошининг (1794—1852) хонликда катта мавқега эга бўлиши минглар сулоласига зарба бўлган. Чунончи, 1844 йили Мусулмонқул Андижон, Наманган кабиларни ўз ҳукми остида бирлаштириб ва, энг аввало, қипчоқларга суянган ҳолда Қўқонга таҳдид сола бошлайди. Субутсилик қилган Шералихон ҳам Қўқонни, ҳам ҳокимиятни қўлдан беради. Гарчи у тахтда қолдирилган бўлса-да, амалдаги ҳукумат энди Мусулмонқул мингбоши ва унинг тарафдорлари ихтиёрига ўтган эди. Энг муҳим лавозимларга ўз кишиларини тайинлаган Мусулмонқул сиёсати табиий равишда маҳаллий доираларга хуш келмаган. Гарчи, 1844 йили улар Шералихонни ўлдириб, ўрнига Олимхоннинг ўғли Муродни хон қўтариб, бу билан вазиятни ўзгартирмақчи бўлсалар-да, аммо Мусулмонқул усталик билан, яъни аввалига хонни тан олиб, сўнг эса ўлдириб, Қўқон ҳукмдори сифатида Шералихоннинг ўн уч-ўн тўрт яшар ўғли Худоёрни (1845 йили) эълон қилади. Кўриниб турганидек, Мусулмонқул тахтга ёш болани ўтқазиб, бошқарув ишларини ўз қўлида сақлаб қолган. Бундай ҳолат то 1852 йилгача давом этган. Орада норозилик, айниқса, илгаридан хонликда катта нуфузга эга бўлиб келган маҳаллий намояндалар норизолиги тўлиб-тошиб бораверган. Бундан ташқари шайхул-ислом Зокирхожа Намангоний, унинг ўғли Сулаймонхожа Холмуҳаммад раёис, Ҳожамқули аълам кабиларнинг Мусулмонқул томонидан қатл қилиниши вазиятни янада етилтирган. Шунингдек қипчоқ сиёсий гуруҳлари орасида вужудга келган қарама-қаршилиқлар ҳам Мусулмонқул мавқеининг бўшашишида ўз таъсирига эга бўлганини ҳам биламиз. Чунончи, мазкур қарама-қаршилиқ натижасида 1846 йили Мусулмонқул вазифасидан четлаштирилган. Аммо бир оз ўтиб у яна хонликдаги энг

¹ Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 716—736-бетлар; Тарихи Шоҳрухий, 134—136-бетлар; *Мулла Аваз Муҳаммад*. Тарихи жаҳоннамоӣ. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ кўлэмаси. Рақами 9455, 160а—175а-варақлар; Ансоб ас-салотин, 19—21-бетлар.

асосий кучга айланади. 1848, 1849 йиллардаги яна икки бор даргоҳдан четлаштирилганига қарамай, ҳар гал ҳокимиятни қўлга олишга муваффақ бўлаверган. Охири 1852 йили юқорида кўрсатилган сабаблар ҳамда умуман қипчоқларнинг кўчманчи, ярим кўчманчи ҳолатидан шаҳарларга ўрнашишда маҳаллий ўтроқ аҳолига ўтказган зулмлари бир бўлиб, тошкентлик ва фарғоналик маҳаллий сиёсий кучлар бирлашиб, Мусулмонқулни барча имтиёзлардан маҳрум қилиб қатл эттирилишига эришадилар.

Бу билан бир қараганда энди Худоёрхон учун хонлик ишини сулола ва даргоҳ манфаати нуқтаи назаридан юргизиш имкони юзага келгандай бўлиб туюлса-да, аммо яна эски «касаллик» — маҳаллий бекларнинг исёни (масалан, Тошкент, Ўратепа), энг муҳими, шимолдан Россия империяси босқини билан боғлиқ воқеалар Қўқон хонлигининг бундан буёнги тақдирини иккилик қилиб қўйганди. Рус аскарлари шундоққина хонликнинг шимолий чегараларига қадам босиб турганларида ҳам ички зиддиятларга барҳам берилмаганига нима дея оласиз?! Ака-укалар — Худоёр ва Малла ўртасидаги кураш, 1858—1862 йилларда Маллахоннинг тахт соҳиби бўлиши, 1862 йили Худоёрхоннинг яна тахтга чиқиб, 1863—1865 йилларда Саъидхон ҳукмронлиги (аслида яна бир қипчоқ намояндаси Алимқул ҳокимияти), 1865—1875 йиллари эса Худоёрхоннинг сўнгги бор хонлик қилиши ҳам бир бўлган. Шу йиллар орасида Россия томонидан биринкетин Қўқон хонлиги ерларининг, аслида мамлакатимиз бир қисмининг босиб олиниши ҳам бир бўлган. 1876 йили Россия Қўқон хонлигини бутунлай йўқ қилиб, унинг доирасидаги ерларни ўзиники деб эълон қилади¹.

Шу ерда бошқарув масаласига тўхтаб ўтсак. Айтилганидек, Бухорода бошқарувнинг амирлик тизими жорий этилган, яъни энг олий давлат мақоми амир ҳисобланиб, табиий равишда бундай мақомда олий ҳукмдор — манғитлар сулоласи намояндаси фаолият кўрсатган.

Кўрилаётган даврда марказий бошқарув тулалигича даргоҳда мужассамлашиб, аштархонийлар даврида асосан емирилиб бўлган даргоҳ ва девонлар тизими тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Аниқроғи, мазкур тизим йўққа чиққан ва ижроия вазифалари тўғридан-тўғри саройдаги у ёки бу лавозимда ёки бирон-бир йирик арбоб фаолиятида мужассамлашган. Масалан, аштархо-

¹ Ансoб ас-салoтин, 22—115-бетлар; Тарихи Шоҳрухий, 137—280-бетлар.

ний Убайдуллахон замонида мамлакатдаги энг нуфузли давлат мақомига айланган қушбеги мангитлар даврида, Шоҳ Мурод ҳукмронлик қилган йилларни ҳисобга олмаганда, амирдан кейинги иккинчи шахсга айланган. Бош вазир ўрнида қабул қилинадиган қушбеги мамлакат бошқаруви, молия, солиқ, ҳазина, пойтахтдаги аҳвол билан боғлиқ энг муҳим масалаларни назорат қилган. Шунингдек унга барча вилоятлар буйсунган¹.

Муҳимлиги жиҳатидан кейинги вазифа молия вазири (девонбеги) ҳисобланиб, уни одатда қуйи қушбеги деб атаганлар. Сабаби, қушбеги — бош вазир арқда фаолият кўрсатган бўлса, молия ишлари, асосан закот билан машғул қушбеги идораси арқдан пастда жойлашган. Шунинг учун ҳам халқ орасида бош вазир бош қушбеги, молия вазири эса қуйи қушбеги дейилган.

Мангитлар даврида шайбонийлар, айниқса, аштархонийлар замонида катта мавқе касб этиб келган оталиқ хизмати асосан Самарқанд ва Бухоро, яъни амирликнинг марказий қисмини суғориш ишлари, сув тақсимооти билан боғлиқ тадбирларга бош-қош бўлган. Ҳар ҳолда XVIII аср охирига оид ишончли манбалардан бирида шундай ёзилган². XIX асрга келсак, хусусан, тилга олинган Аҳмад Дониш асарида бу лавозимга оид маълумотларни топишнинг иложи бўлмади.

Шунингдек, амирликда парвоначи (олий ҳукмдор ёрлиқларини амалдорлар, умуман тегишли кишиларга етказувчи; унга шунингдек араб миллатига мансуб аҳоли билан шуғулланиш ҳам юклатилган), додхоҳ (жабрланувчилар арзини амирга етказиш ва жавобини олиб беришга масъул, баъзан олий ҳукмдор рухсати билан ўзи ҳам даъвогарларнинг талабларини қондириши мумкин бўлган) каби илгариги асрлардаёқ жорий бўлган вазифалар бор эди. Аммо мазкур давлат лавозимларининг мавқеи энди кўпроқ шу мансабдаги шахс нуфузи билан ўлчанадиган бўлиб қолганди. Худди шунга ўхшаш ҳолатни биз иноқ вазифасида ҳам кўришимиз мумкин. Иноқ (бош иноқ) ўз лавозимига кўра, олий ҳукмдор буйруқларини ҳукуматдаги оддий хизматчиларга етказиш, демак, буйруқни амалга оширишни ташкил қилиш ва умуман ҳали давлат мансабини эгалламаган, лекин ҳокимият хизматида бўлганлар билан шуғулланган. Бундан ташқари кичик иноқ хизмати бўлгани ҳам маълум. У

¹ Рисола, 37-бет.

² Мажма ал-аркам, с. 95.

жойлардан, чет эл элчилари томонидан тақдим қилинган ҳужжатлар, номаларни қабул қилиб олувчи илк босқич ҳисобланган. Бундан ташқари олий ҳукмдор муҳри ҳам унда сақланган¹. Амирликдаги яна бир муҳим давлат мансабларидан бири бу тўқсободир. Мазкур хизмат мазмунининг ўзгариб бориши қизиқ. Асл маъносига кўра, туғ, яъни олий ҳукмдор — давлат байроқдори ҳисобланса-да, у олий маросимларда ишончли шахс сифатида ҳукмдор олдига таом тортиш каби масъулияти тадбирларни ҳам бажарган. Шу билан бирга унга бирон-бир туман ҳам бириктириб қўйилган. Бошқача айтганда, даромад манбаи шу тумандан бўлган². Аммо XIX асрга келиб эса мазкур лавозим эгаси худди додхоҳ каби ҳарбий вакил даражасига кўтарилган. Ҳарбий ишлар бўйича энг юқори даражада эса ҳарбий вазир турган. Уни кўпроқ лашкар тўпчибошиси деб атаганлар. Аниқроғи, лашкар тўпчилар қисмининг қумондони ҳамда Бухоро гарнизони бошлиғи лашкар бошлиғи саналиб, амалда ҳарбий вазир вазифасини ўтаган. Тўпчи қисмлар бошлиғининг бундай юксак қадрланишини шундай тушунтириш мумкин: бу вақтга келиб ҳарбий санъат ва урушда тўпчилар, яъни энг замонавий қурол усталарининг ўрни алоҳида бўлган.

Шунингдек бошқарувда кўкалдош (мамлакат миқёсида хавфсизлик хизмати бошлиғи), бош хожа (ҳарам ходимлари бошлиғи), меҳтар, кутвол (қурилиш ишларига масъул), баковулбоши, кичик уроғ (олий ҳукмдор ва амалдорларнинг хизматидагиларни назорат қилиб турувчи ходим), эшикоғабоши, мироҳур, кўрчибоши (қурол-аслаҳага масъул), қоровулбеги (шаҳар, йўллар посбони), удайчи (уруш пайтида ҳарбийларни турига қараб тақсимловчи), шиғовул (элчилар қабулини уюштирувчи) каби қатор лавозим ва хизматлар ҳам бўлганки, улар ўзларининг тўғридан-тўғри вазифаларидан ташқари амирлик сиёсий ҳаётида тутган шахсий мавқелари билан ҳам қадрланганлар. Шунга кўра ўз-ўзидан улар эгаллаб турган лавозимнинг қадр-қиммати ҳам ошган. Масалан, 1842 йили Қўқонни бўйсундиргач, амир Насрулла бу ерга ноиб сифатида парвоначи унвонидаги ўз кишисини тайинлагани маълум.

Жамият бошқарувида муҳим аҳамият касб этиб келган шайхулислом, қози фаолиятларига ҳам тўхтаб ўтсак. Шайхулислом мафкуравий муносабатларда энг олий да-

¹ Уша жойда, 96—97-бетлар.

² Уша жойда, 98—99-бетлар.

ража ҳисобланиб, жамият маънавий ҳаётида, жумладан, ҳукмдор хонадон ва олий ҳукмдор туриш-турмушига таъсири жиҳатидан XVII— XIX аср биринчи яримларида ниҳоятда катта маъқега эга бўлган. Унга ҳатто қози калон (қози ал-қуззот) ҳам бўйсунган. Олий қозига ўз ўрнида қуйи табақа қозилари, жумладан, аскар қозиси ҳам ҳисоб-ботда бўлганлар. Ҳарбий доирадаги ҳуқуқий масалаларни аскар қозиси олиб борган. Қози калоннинг ваколатига қуйидагилар кирган: умуман суд ишлари, ижтимоий адолат билан боғлиқ масалалар, хусусан, бозор, қўча-қўйлардаги аҳвол, мадрасалардаги таълим, вақф ишлари, йўқолган вақф ҳужжатларини тиклаш, етим ва бевалар ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш, карвонсаройлардаги тартиб ва ҳоказо. Амир Шоҳ Мурод даврида қозилик тизимида қатор ўзгаришлар бўлгани ҳам маълум. Чунончи, олий маҳкама таъсис этилиб, унинг ишида 40 нафар фақиҳ (қонуншунос) фаолият кўрсатган. Шоҳ Муроднинг бу борадаги ислоҳотларининг аҳамияти шундаки, суд жараёнида айбланувчи ҳам, жабрланувчи ҳам албатта иштирок этиши керак бўлган. Бирон-бир томон эгаллаб турган юқори лавозими орқасида жавобгарлик, гувоҳликдан бош тортолмаган. Шунингдек, мазкур тизимда муфтий (ривоят ва фатво билан таъминловчи), раъис (мухтасиб), садр (вақф мулклари ҳисоб-китоби ва назорати билан шугулланувчи) каби хизматлар ҳам бўлганини эслатиб ўтмоқчимиз.

Хива ва Қўқон хонликларидаги бошқарув масаласига келсак, умуман олганда уларнинг Бухоро амирлигидан кўп ҳам фарқи бўлмаган. Буни табиий деб билмоқ керак. Зеро, аслида бу уч сиёсий бирлик ягона сиёсий бирлик — давлатнинг учга бўлинишидан, бир мамлакатнинг учга парчаланишидан таркиб топган эди. Шунинг учун ҳам улар бир-бировларидан узоққа ё четга «қочиб» кетолмасдилар. Бунинг исботини биз Мунис келтирган маълумотларда кўришимиз мумкин: «Абулғозийхон ўзбекдан уч юз олтмиш кишига амал берди. Аларнинг ўттиз иккисига ўз ёнидан ўрин берди. Андоқким, икки шайхулислом, икки қози, бир раис..., бир мутавалий, бир нақиб, тўрт оталиқ, тўрт иноқ, тўрт мироб, тўрт чиғатой иноқи ва бир вазирким, ҳоло меҳтар дерлар ва бир қушбеги, бу иккови ўринсиз хон ҳузурида оёқ устида турадилар»¹.

Фарқларга келсак, Хива хонлигида иноқ вазифаси шайбонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврларида катта

¹ Фирдавс ал-иқбол, 28а-варақ.

амалий аҳамият касб этган. Натижада ишора қилинганидек, Муҳаммад Амин иноқ 1770 йили ҳатто ҳокимиятни қўлга киритишга ҳам эришган. Аммо XIX аср биринчи ярмида эса Хива хонлигида хондан кейинги муҳим лавозим қушбеги бўлган. Мазкур ҳолат шу юз йилликнинг 60-йилларида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмагани маълум. Чунончи, 1865 йили Ҳасан Мурод қушбеги вазири аъзам мақомида бўлган. Бунинг сабабини билиш қийин эмас. Бухоро амирлигида бўлганидек, у ёки бу шахснинг мавқеига қараб унинг расмий мақоми ҳам ошиб бораверган. Айтайлик, Ҳасан Мурод вафотидан (1865 йил) сўнг вазири аъзамлик Абдулло меҳтарга ўтади. Бухорода эса меҳтарга хон муҳрини сақлашдан (кичик меҳтар) закот, вориссиз мулклар билан шуғулланишгача (катта меҳтар) ишлар юклатилган¹. Хивада эса у улуг вазир даражасида турган. Кейинчалик эса девонбегининг мавқеи хонликда олий ҳукмдордан кейин иккинчи ҳисоблангани маълум. Девонбеги нафақат бошқарув, олиқ-солиқ, молия ишлари, балки ҳарбий масалалар, чунончи, ҳарбий юришларга бош бўлиш, аскарларга нафақа ва мукофот тайинлаш, душман билан музокара олиб бориш, сулҳ тузиш каби-ларга ҳам дахлдор бўлган². Хива хонлиги бошқарувида биз шунингдек доруға, кутвол, тўқсабо, шиғовул, ясовулбоши, мингбоши, юзбоши, солоқ, сардор, мунший каби вазифаларни учратамиз.

Қўқонда ҳам бошқарув тизими кўп жиҳатдан Бухородаги ҳолатни эслатса-да, аммо унинг ҳам ўзига хос томонлари бўлган. Қушбеги, девонбеги, оталиқ, парвоначи, додхоҳ каби мансабларнинг мавқеи бу ерда ҳам баланд ҳисобланган ҳолда, ҳарбий лавозим эгаларининг, айниқса, мингбошининг роли баъзи замонларда ниҳоятда юқори бўлганини биламиз. Чунончи, қушбеги, парвоначи лавозимидагиларга мингбоши ҳарбий унвони берилиши фикримиз далили бўла олади. Юқорида кўрганимиз, Мусулмонқул мингбоши ҳатто ҳокимиятни қўлга олиб, бугун хонлик ишларини юргизганини эслайлик.

Энди XVIII—XIX асрларда (то Россия босқинига қадар) мамлакатдаги ишлаб чиқариш соҳаларига тўхтаб ўтсак. Сиёсий муносабатлар нечоғлик мураккаб бўлишидан қатъи назар, бу даврда сунъий суғориш ишларига эътибор сусаймаган, десак тўғри бўлади. Деҳқончилиги кўп жиҳатдан сунъий суғориш ишлари билан боғлиқ

¹ Мажма ал-аркам, с. 97—98.

² Шажарайи Хоразмшоҳий, 202—238-бетлар.

мамлакатимиз учун бу соҳадаги доимий ҳаракатлар бўлиши табиий эди. XVI—XVII асрларда бу соҳада қилинган тадбирларни айтиб ўтгандик. Манғитлар замонига келиб то шунгача амалга ошириб келинган, қурилган сунъий суғориш иншоотларидан кенг фойдаланишга ҳаракат қилинган, янгилари ҳам қурилган (масалан, Шоҳ Мурод, Ҳайдар ҳукмронлик йилларида). Хива хонлигида эса сунъий суғориш борасида олдинги асрларга нисбатан кўп иш қилингани яққол кўринади. Албатта, бунда энг аввало хонлар ва йирик амалдорлар ташаббус кўрсатганлар. Араб Муҳаммадхон Тук қалъасидан Куйгун томон қазитган канал, Абдулғозий Баҳодирхон номи билан боғлиқ Ғозиобод каналининг таъмир этилиши, Анушахон замонида қурилган Шоҳобод (узунлиги 143 км, эни 30 метр, чуқурлиги 3,5 метр), Ўрмиш (узунлиги 96 км, эни 17,5 метр) каналлари, Али Султон қурдирган Тошли ёрмиш канали ҳамда Манғитарна (XVII), Эшим Яраган, Омонқули, Ингичка, Ихлос, Қилич Ниёзбой (1815), Янгиёп ва Қорақўз (XIX), Шоҳмурод (1846), Раҳмонбердибой, Тошсақо (1828), Кўҳна Урганч-Хонёп (1831), Қорақалпоқ, Хонобод (1847), Сипоҳий, Муҳаммад Амин (1850), XIX аср 50-йилларидаги Калтаминор, Боғёп, Амиробод, Сарибий каналлари ва бошқа қатор катта-кичик сунъий суғориш иншоотлари билан боғлиқ тадбирлар фикримиз далили бўла олади.

Кўқон хонлигида Эрдона, Норбўта ҳукмронлик қилган замонларда Сўх дарёсидан чиқарилган каналлар, Олимхон буйруғи билан қаздирилган олтита канал (ариқ) ва натижада ҳозирда машҳур Олтиариққа асос солиниб, бу ерларнинг ободонлашиши, Умархон даврида Сирдарёдан чиқарилган Ўзганддан бошланиб Андижон ва Маргилон оралиғидаги Шаҳрихонгача борадиган канал, Норин дарёсидан бошланадиган Янгиариқ канали (1819), Хон ва Зарбак каналлари (1803), Муҳаммадалихон замонида Иламишмозордан бошланувчи узунлиги 30 км. дан ошиқ канал, Худоёрхон замонидаги Чинобод (1855), Улуғнаҳр (1869—1870) каби каналларнинг бунёд этилиши мазкур водийда ҳам сунъий суғориш ишлари жадал борганидан далолатдир.

Суғориш ишларини йўлга қўйиб бориш табиий равишда деҳқончилик, боғдорчилик учун тегишли шароит яратиб берган. Ўлкада илгаригидек дончилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, пиллачилик ривожланиб бораверган. Мазкур соҳалардаги аҳвол нечоғлик бўлганини шундан ҳам билса бўладики, масалан, 1840

йили Бухоро амирлигида фақат боғдорчиликдан олинган умумий даромад 99 млн. тиллани ташкил қилган. Боғдорчилик Хива ва Қўқон хонликларида ҳам шундай даражада тараққий топган. Боғлар ўнлаб, юзлаб гектар майдонни эгаллаган. Бир қизиқ маълумот. Қўқондаги боғлардан бирида турли ранг ва турдаги ўн икки минг каптар бўлган экан. Кўрилаётган даврда ўлкада қурилиш учун зарур ёғоч етиштириш ва ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланилганини таъкидлаш жоиздир.

Ҳунармандчиликка келсак, бу борада тўқимачилик, тикувчилик, кўнчилик, кончилик, мисгарлик, заргарлик, ёғочсозлик, темирчилик, кулолчилик, қоғоз ишлаб чиқариш кабиларни кўрсатиш мумкин. Маллахон даврида Қўқонда тўп ишлаб чиқарувчи «артиллерия» корхонаси қурилган.

Қурилиш ишларига ҳам эътибор сусаймаган. Чунончи, Бухоро шаҳрининг ўзида XIX аср ўрталарида, яъни Россия босқинидан олдин, 38 карвонсарой, 9 савдо тими, 16 ҳаммом, 45 бозор бўлгани маълум. Шунингдек 200 дан ортиқ масжид, 100 дан ортиқ мадраса мавжудлиги ҳам манбаларда ёзилган. Улар орасида Турсунжон (1796—1797), Эрназар элчи (1795), Халифа Ниёзқул (1807), Халифа Худойдод мажмуасидаги мадрасалар айниқса диққатга сазовордир.

Хива хонлигида ҳам қурилиш кўп бўлганини биламиз. Фикримиз исботи ўрнида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин: Араб Муҳаммадхон (1616), Ҳожамбердибий (1688), Шерғозихон (1719—1728), Муҳаммад Амин иноқ (1765), Қутли Мурод иноқ (1809), Оллоқулихон (1832—1835), Араб Муҳаммадхон (1870), Мусатўра (1841), Саидбой (1842), Амиртўра (1870), Муҳаммад Раҳимхон (1871), Муҳаммадмурод девонбеги, Отажон тўра, Қадам ясовулбоши, Иброҳимхожа, Юсуф ясовулбоши, Ҳусайн Муҳаммадбой, Дўст Олим, Қози Муҳаммад Салим, Исломхожа, Исфандиёрхон мадрасалари, Саидбой (1842), Оқмасжид (1875) масжидлари, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси (1835), Кўҳна Арк, Тошқовли, Нуруллабой саройлари, Жума, Саидбой (1842), Кўкминор (1852—1853), Исломхожа (1908) миноралари ва бошқалар.

Фарғона водийсида 1740 йили Эски Ўрда ўрнида ҳозирги Қўқон шаҳрига асос солиниши, хонликнинг турли шаҳарларида бунёд этилган кўплаб ўрдалар, бозорлар, карвонсаройлар, масжидлар, хонақоҳлар, қорихоналар, мадрасалар, чунончи, Мир (1798), Норбўта, Хонмирза

Ёдгор (1830), Ҳазрати Соҳиб (1861), Худоёрхон (1850, 1870 йиллари Қўқонда, 1873 йили Наманганда, 1874—1875 йили Шоҳободда, Чустда), Ҳакимойим (1869), Султон Муродхон (1871), Маъруфхонтўра (Наманган ва Асакада), Олимбек (Ўшда), Насриддинбек (Андижонда), Тошкентда XIX асрда қурилган Бекларбеги, Муйи Муборак, Эшонкул додхоҳ, Юнусхон, Абулқосим мадрасаларини далил сифатида кўрсатиш мумкин.

Хуллас, ишлаб чиқариш ва қурилиш тўхтагани йўқ. Шундай ривож ҳолатини маданият соҳасида ҳам кўриш мумкин. Тўғри, мамлакатнинг учга бўлиниб кетиши, сиёсий қарама-қаршиликлар ва, айниқса, Россия босқини туфайли сиёсий мустақилликнинг қўлдан кетилишининг умумий манзарасида бу соҳадаги аҳвол илгариги, масалан, теурийлар замони каби намоён бўлмаслиги мумкин. Аммо бир нарса аниқки, кўрилаётган босқичда фан ва маданият ҳар ҳолда бир ерда тўхтаб қолмаган. Юқорида зикр этилган қурилишлар, айниқса, мадрасалар бунёди шунга ишорадир. Совет даври тарихшунослиги иложи борица XVIII—XIX асрларда ўзбек халқининг бу соҳалардаги тарихини бўяб кўрсатишга интилиб, ўлкани маданий қолоқликда айблаб, бу билан Россия босқинининг Ўзбекистон учун «прогрессив аҳамиятини» исботлашга атайин ҳаракат қилган.

Ўтган сулолалар каби манғитлар, қўнғиротлар, минглардан чиққан намояндалар ҳам ўз даври ва доираларининг ўқимишли шахслари бўлганлар. Масалан, Қўқон хони Умарнинг «Амирий», малика Моҳларойимнинг «Нодира», «Комила», «Макнуна», Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II «Феруз», унинг акаси Отажон Тўра Мурод «Муродий» тахаллусида шеър битганларини, Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима» каби ўзбек тилида ёзган асарларини эслайлик. Фазлий, Мушриф, Ҳазрат, Афсус, Содик, Хижолат, Ҳозиқ, Хотиф, Маҳмур, Гулҳаний каби етук қалам соҳиблари Фарғона водийсида яшаб ижод қилганлар. Шунингдек «Афзал ат-таворих», «Тарихи Умархон», «Рисолайи аскаррия», «Мунтахаб ат-таворих», «Тарихи Шоҳрухий» «Тарихи жаҳоннамой», «Хулосат ал-ахбор», «Таснифи Ғариб», «Тарихи жадидаи Тошканд» каби бошқа кўплаб тарихий асарлар ҳам худди шу даврда Қўқон хонлиги доирасида ёзилган. Бухорода ҳам тарих ёзишлик тараққиётда тўхтамаган. Ҳеч бўлмаса, «Тухфат ал-хоний», «Тарихи амир Ҳайдар», «Фатҳномаи султоний», «Манғитлар хонадони салтанати қисқача тарихи»,

«Ўзбек подшоҳлари зикри», «Тарихи салотини мангитийа, ўзбакийа ва аштархонийа» кабиларни ёдга олиш мумкин.

Хива ҳам тарихий асарлар битиш борасида ўзига хос марказга айланган. Зикр қилинган «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», Муниснинг «Фирдавс ал-иқбол», Огаҳийнинг «Риёз ад-давла», «Зубдат ат-таворих», «Иқболи Ферузий», Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи», «Жоме ал-воқеоти султоний», «Гулшан ад-давлат», «Иқболи Ферузий» асарларининг ёзилганлиги энг катта далилдир. Хивалик олимлар, тарихчиларнинг ўз даври учун ўзбек тарихшунослигига қўшган энг катта ҳиссаларидан бири шундаки, улар тилга олинган манбаларни ўзбек тилида ёзганлар. Бундан ташқари хиваликлар тарихшуносликдаги таржимачилик соҳасида таҳсинга лойиқ ишларни рўёбга чиқарганликларини айтиб ўтиш лозим. Чунончи, Мирхонднинг «Равзат ас-сафо», Яздийнинг «Зафарнома», Хондамирнинг «Хабиб ас-сияр», Восифийнинг «Бадойе ал-вақоий»; «Тарихи Табарий», Рашидиддиннинг машҳур «Жоме ат-таворих» (Али султон (вафоти 1571—1572) буйруғи билан), Биноийнинг «Шайбонийнома», «Тарихи Муқимхоний», «Табақоти Акбаршоҳий», Маҳдихон Астрободийнинг «Тарихи Нодирий», «Зубдат ал ҳикоёт», «Мифтоҳ ат-толибин», «Ахлоқи Муҳсиний», «Насихатномайи Кайковус» («Қобуснома»), Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», «Саломон ва Ибсол», «Юсуф ва Зулайҳо», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хисравийнинг «Ҳашт беҳишт», Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо», Носирийнинг «Равзат ас-сафойи Носирий», Дарвиш Аҳмаднинг «Саҳойир ал-ахбор», машҳур араб тарихчилари Масъудий, Ибн ал-Асир асарлари араб ва форс тилларидан ўзбекчага ўтирилган.

Хуллас, сунъий суғориш ишлари, қурилишдан тортиб деҳқончилик, ҳунармандчилик, фан ва маданиятгача, ички савдодан ташқи иқтисодий алоқаларгача (Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой, Россия ва бошқалар) оид маълумотларни олсак, умуман олганда, юртимиз ва аждодларимиз XVIII—XIX асрларда дунёнинг кўпчилик халқлари ва мамлакатларидан орқада бўлмаганлар. Ундан олдинги ўтмиш маданиятни назарда тутсак, келаётган фан ва техника асрида (XX) тараққиётнинг олдинги сафларарида туришлари учун потенциал имкониятлар бор эди. Аммо давлат сиёсатида, яккаҳукмдорлик асосида қурилган ижтимоий-сиёсий тизимдаги етакчи кучлар — хону

амирлар, беку амалдорлар фаолиятида ана шу замонавий тараққиёт асосларининг инкор этилиши, улардан миллий манфаат йулида фойдалана билмаслик, ўз тор доираларида ўралашиб қолишлик, дунё миқёсида фикрлашнинг йўқлиги пировардида қимматга тушди. Сиёсий жиҳатдан тарқоқ, ҳудудий парчаланган, ҳарбий жиҳатдан қолақ булган мамлакатимиз XIX асрнинг 60—70-йилларида Россия босқинчилари томонидан забт этилди. Шу тариқа ўзбек давлатчилиги тарихида навбатдаги, бу сафар 125 йилдан ортиқ кечган қарамлик даври бошланди.

ХУЛОСА

Ўзбек давлатчилиги тарихи мавзусини ўрганиш жараёнида қуйидаги хулосаларга келинди.

1. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи масаласи то асризмнинг 90-йиллари бошига қадар нафақат ўзбек тарихшунослигида, балки умуман замонавий тарих фанида алоҳида бир илмий йўналиш сифатида мавжуд бўлмаган. Бунинг бош сабаби энг аввало шўро замони тарихшунослик фанида коммунистик, салтанатпарастлик мафкурасининг ҳукмронлиги билан боғлиқ бўлиб, евроцентризмнинг ҳам ўзига яраша таъсири катта эди. Шу сабабдан ҳам яқин-яқингача ўзбек давлатчилиги мавзуси инкор қилиб келинган. Ваҳоланки ўзбек давлатчилиги мавзусини тарихшуносликнинг алоҳида йўналиши сифатида қабул қилиш ва ривожлантириш учун барча илмий асослар мавжуд эди. Биз бу ерда археологик изланишлар натижасида топилган моддий ашёлар, ижтимоий-сиёсий муносабатлар тарихини акс эттирган турли тиллардаги (туркий, эроний, араб, хитой, ҳинд, армани, сурёний, лотин, рим ва ҳоказо) бирламчи ёзма манбалар, халқ оғзаки ижоди намуналарини ва, албатта, давлатчилик мавзусини ўрганишнинг назария ва услубиятини назарда тутмоқдамиз.

Хуллас, ўзбек давлатчилиги мавзусини ёритиш учун зарур ёзма манбалар кўлами ниҳоятда кенг ва мазкур катта йўналишни ҳар томонлама, чуқур ва узлуксиз тадқиқ этиш учун етарли даражададир. Ушбу манбалар ёрдамида тадқиқотчи давлатчилик тарихи бошланган илк замонлар ижтимоий-сиёсий манзарасини, воқеалар ривожини кузатиши мумкин.

2. Манбаларнинг турли тилларда, турли мамлакатлар, сиёсий манфаати ҳар хил бўлган томонлар вакиллари тарафидан ёзилгани мавзуга оид масалаларни ўрганиб

хулоса қилишда илмий холисликни сақлаш имконини беради. Масалан, милоддан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярмини тадқиқ қилишда биз асосан «Авесто»га, шунингдек эроний, лотин манбаларига суяндик. Албатта, улар қиёсий ўрганилди.

Тадқиқ қилинаётган мавзуга оид ёзма манбалар сони ва улардаги маълумотлар кўлами даврлар оша кўпайиб ва кенгайиб боради. Айниқса, ўрта асрлар манбалари мавзунини янада чуқурроқ ва батафсилроқ ўрганиш имконини беради. Чунончи, давлат бошқаруви масалаларини, замонлар сари бошқарувдаги ўзгаришлар жараёнини таҳлил этишда тўғридан-тўғри шу мавзуга бағишланган тарихий асарларнинг (масалан, «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Темур тузуклари», «Дастур ал-вузаро», «Мажма ал-арқом» ва бошқалар) мавжудлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

3. Тадқиқот географияси ҳозирги Ўзбекистон давлати ҳудудларидан ташқарига чиқиб кетгани табиийдир. Чунки, биринчидан, 1924 йилда шўро ҳукумати томонидан зўравонлик йўли билан ўтказилган ушбу маъмурий чегаралар то ўша йилларгача ўзбек халқи тарихи, жумладан, давлатчилик тарихининг географик кенглигига мос келмайди; иккинчидан, турли мингйилликларда сиёсий, иқтисодий, савдо, маданият маркази, давлат пойтахти ролини ўйнаган Хоразм, Бухоро, Самарқандга ҳозир биз Ўрта Осиё деб биладиган минтақадан ташқаридаги ҳудудлар ҳам бўйсунганлар, ягона давлат, салтанат таркибига кирганлар; учинчидан, ташқи тажовузкорларга қарамлик йилларида ё бўлмаса, минтақадан чиқиб ўзининг мустақил сиёсий қурилмасига эга бўлган ҳолда ўзбек давлатчилиги тарихида «пассив» таъсири бўлган ҳукмрон сулолалар, сиёсий бирликлар ҳам бўлган. Шу сабабларга кўра тадқиқот географияси Каспий денгизидан Ҳиндистонгача, Шарқий Туркистондан Эронгача бўлган катта ҳудудни қамраб олган.

4. Археологик изланишлар, ёзма гувоҳликларни таҳлил қилиш ҳамда қадимги давр давлатчилиги талабларини инобатга олиб биз ўзбек давлатчилигининг илк асоси бундан 2700 йил олдин, яъни милоддан аввалги 1-мингйилликнинг VII асрида қўҳна Хоразмда бунёд бўлган, деган хулосага келдик. Зеро, биринчидан, айти шу даврда Хоразмда мавжуд бўлган йирик сунъий

суғориш иншоотларини бунёд этиш, таъмирлаш, назорат қилиш ва ниҳоят улардан фойдаланиш учун катта куч ва сафарбарликни талаб қиладиган сиёсий тизим мавжуд бўлиши керак эди. Иккинчидан, воқеалар баёни айнан 1-мингйилликнинг биринчи ярмига тўғри келадиган, ватани Хоразм ҳисобланмиш энг кўҳна манбалардан «Авесто»га кўра бу пайтда сиёсий, ҳарбий, мафкуравий бошқарув тизими нафақат алоҳида вилоят (дахью) доирасида, балки ана шундай вилоятлардан иборат бирлашма (дахьюсасти) миқёсида амалга оширилган. Бу бирлашмани тўғридан-тўғри давлат тушунчаси билан боғлаш ҳақиқатга мос тушади. Учинчидан, минтақа атрофида, чунончи, ҳозирги Эрон, Ҳиндистон ҳудудларида худди шу даврда давлатчилик асослари мавжуд бўлгани ҳолда ушбу жараён Хоразм ерини четлаб ўтиши мумкинлиги хусусида фикр қилиш ғайриилмийдир. Зеро, ёнма-ён жойлашган ва кейинги мингйилликлар тажрибасидан келиб чиқсак, бир-бировига таъсири доимо сезиларли бўлган мамлакатларда, айниқса, Турон ва Эронда давлатчилик анъаналари тахминан бир вақтда шаклланиган мантиқлидир. Тўртинчидан, узоқ даврлардан буён деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти ривожланиб келаётган, шаҳарсозлик, қалъасозлик маданияти милоддан аввалги 2-мингйилликка бориб тақаладиган, ҳозирда ҳам барҳаёт Самарқанд, Бухоро, Хива, Кува каби шаҳарларнинг ибтидоси милоддан аввалги VIII—IV асрларга тугаш мамлакатда давлатчилик анъаналари шу қадар қадим бўлиши табиий.

5. Милод бошига қадар кечган асрларда ўзбек давлатчилиги ривожидида Ер юзида илк давлатчилик ўчоқларидан бўлмиш Яқин ва Ўрта Шарқдаги маконларда (Миср, Жазира, Финикия, Фаластин, Сурия, Эрон ва бошқалар) Ҳиндистон, Хитой, Юнонистонда ҳам кечганидек жараён юз берган. Биз алоҳида вилоят, ички минтақа, ҳатто шаҳар доирасидаги давлатчилик муносабатларини назарда тутмоқдамиз. Шунинг учун то кушонлар замонига қадар Хоразм, Бақтрия, Парфия, Фарғона, Тоҳаристон давлат бирликлари кўп ҳолларда алоҳидалик мақомида фаолият кўрсатганлар. Тўғри, мазкур қаторда Хоразмнинг мавқеи, бошқаларга таъсири сезилиб турган. Аммо фақат кушонлар ҳукмронлиги йил-

ларидан бошлаб давлат ҳокимиятини бир марказдан туриб бутун минтақа ва ҳатто ундан ташқарига ҳам тарқатиш тамойили кўзга ташланади. Бошқача айтганда, милоддан бу ёғига давлатчиликда салтанатчилик сифати амалда намоён бўла бошлайди.

6. Милодий I асрда кушонларнинг ҳокимиятга келиши ва уларнинг намояндалари саъй-ҳаракати билан минтақадаги деярли барча сиёсий бирликлар, маконларнинг ва ҳатто қўшни мамлакатларнинг ҳам бир сиёсий марказ атрофида бирлаштирилиши ўзбек давлатчилиги тарихида салтанатчилик босқичини очган. Кушонлар шимолда Шош, шарқда Шарқий Туркистон, ғарбда Эрон, жанубда Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудни бирлаштиришга эришганлар. Кейинчалик бу анъана эфталийлар, сомонийлар, ануштегинийлар, temuрийлар, маълум маънода шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида давом этди.

Салтанатчиликнинг ўзига яраша ижобий ва салбий жиҳат ва оқибатлари бўлганини таъкидлаш лозим. Мамлакатни бирлаштириш, ҳудудий яхлитликни таъминлаш, савдо-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш, маданий алоқаларни жадаллаштириш, халқаро майдонда изчил ва фаол сиёсат юритишда салтанатчилик шубҳасиз ижобият касб этган. Аммо турли ички ва ташқи омиллар сабаб юз берган салтанат парчланиши оқибатида сулолалар алмашуви, бир неча ўн, юз йилларда шаклланган анъаналарнинг ўзгариши содир бўлган. Бундай ҳолат ҳамма вақт ҳам яхшилик билин тугамаган. Масалан, temuрийлар салтанатининг парчланиши ва шайбонийларнинг ҳокимиятга келиши фикримиз далилидир.

7. Ўзбек давлатчилигининг Россия босқинига қадар тарихий босқичларини биз қуйидагича белгиладик:

А. Милодгача бўлган давр. Мазкур босқич тарихий чегараларини аниқлаштиришда биз шунчаки янги милонинг бошланишини назарга олганимиз йўқ. Бу ерда асосий мезон «майда» давлат бирликларидан фарқли ўлароқ, давлат тизимининг бутун ҳудудни қамраб олиши ва мазкур ҳолатнинг қатъийлашиши бошланган кушонлар ҳукмронлиги айнан янги милод ибтидосига тўғри келиши билан боғлиқдир.

Б. Милод бошидан исломгача бўлган давр. Бу босқичнинг асосий чегараси юртимизга мусулмончиликнинг кириб келишидир. Зеро, ислом омили ўтмиш асрларга қарши ўлароқ, жамият бошқарувининг ягона мафкурасини шакллантирди. Шунингдек атроф улка ва давлатлар мафкураси ҳам айнан мусулмончилик асосларидан иборат бўлиб қолган эди. Нафақат бизнинг, балки кўплаб халқлар тарихида исломнинг ўрни ва таъсирини ҳисобга олсак, давлатчилигимиз тарихида ислом хуружи даврининг чегарасини тортиш зарур, деб ҳисоблаймиз. Чунки Араб халифалиги замонида бошқарув анъаналарида унинг таркибида бўлган халқлар давлатчилигида ўзаро таъсирланиш жараёни кечган.

В. X—XIII асрлар (мўғуллар босқинига қадар). Мазкур даврни давлатчилигимиз тарихидаги ўзига хос «олтин давр» дейиш мумкин. Бошқарувнинг классик шакларининг юзага келиши, сиёсий-иқтисодий муносабатлар, илм-фан ривожини (Илк Уйғониш даври), халқаро муносабатларда тугилган катта мавқе ва буларнинг бариининг Чингизхон босқини оқибатида завоқ топиши ушбу асрларни алоҳида тарихий босқич сифатида белгилашни тақозо этади.

Г. Амир Темур ва темурийлар даври. Амир Темурнинг, умуман темурийларнинг давлатчилигимиз тарихида алоҳида ўринга эгаллиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмас керак. Айниқса давлатимизга Амир Темур раҳбарлик қилган йилларда мамлакатимиз бутун дунёнинг сиёсий, иқтисодий, илмий-маданий марказига айланди. Амир Темургача ҳам, ундан кейин ҳам давлатимиз ана шундай тараққиёт даражасига эриша олмаган.

Д. XVI—XIX асрлар (Россия босқинига қадар). Ушбу давр давлатчилик асосларининг заифлашиб, ички ва ташқи сиёсатда илгариги замонларда эришилган марраларнинг, давлат бошқарувида шаклланган анъаналарнинг нураб бориши, охир-оқибатда Россия қарамлигига тушиб қолиш билан характерлидир.

8. Бизнингча, Амир Темур давлати, Сомонийлар, Кушонлар давлати каби атамалар нисбийдир. Давлатчилик анъаналари, асослари моҳият эътибори билан бирон-бир шахсга ё сулолага алоқадор бўлмайди. Давлатчилик асосини жамият, халқ ташкил қилади. Муайян

бир шахс, сулола ё ҳозирги ибора билан айтганда, сиёсий куч — партия давлатни вақтинча бошқариши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ўзбек давлатчилигининг кушонлар, эфталийлар, темурийлар, шайбонийлар ё бўлмаса, Амир Темури, Исмоил Сомоний бошқарган даври, тартибида илмий муомалага киритиш тарафдоримиз. Айнан шундай ёндашувгина ўзбек давлатчилиги тарихини узлуксиз бир жараёнда ўрганиш, ёритиш имконини беради. Энг муҳими, давлат ва миллат омилларини ўзаро уйғунлаштириш, давлатчиликни шакллантириш, ривожлантиришдаги миллатнинг ролини, миллий тараққиётдаги давлатнинг аҳамиятини баҳолаш мумкин бўлади. Давлат ва давлатчиликнинг ўз миллий эгаси пайдо бўлади.

9. Ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тараққиёт йўли умуман кишилик жамияти тарихидаги бир ҳақиқатни яна бир бор исботлайди. У ҳам бўлса, тарихда шахснинг роли. Яккаҳукмронлик асосида қурилган давлатчилик ривожда шахснинг ўрни ниҳоятда юқорилигини биз Амир Темури, Исмоил Сомоний, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ, Абдуллахон ва бошқа тарихий шахслар мисолида яққол кўрдик. Бир сўз билан айтганда, буюк шахслар биз таъкидлаган давлатчилик шароитида ички ва ташқи сиёсатда ҳам ўзларига қадар, ҳам ўзларидан кейинги даврларга нисбатан фавқуллодда ютуқ ва марраларга эришишлари мумкин экан. Шу билан бирга худди шундай шароитда алоҳида истеъдод ва салоҳиятга эга бўлмаган сиёсатчилар фаолияти орқасида ўтган йилларда йиғилган имкониятлар қўлдан бой берилиши ҳам мумкин экан. Бундан чиқадиган хулоса, давлат ва жамият бошқарувида алоҳида шахс истеъдоди ва салоҳиятигагина боғлиқ бўлиб қоладиган тизимдан фарқли ўлароқ жамиятнинг ўз-ўзини бошқарув тизимини яратишдир.

10. Жамиятни қонунлар асосида бошқариш борасида ўзбек халқи кўп асрлик тажриба ва анъаналарга эгадир. V—VI асрлардаёқ ижтимоий муносабатларни бошқаришда тузукларнинг ўрни алоҳида бўлган. Ислом хуружидан кейинги замонларда фикҳшуносликнинг назарий ривожини ва амалий қўлланиши қонунчилик, ҳуқуқшунослик тушунчалари ўзбек жамияти учун янгилик эмаслиги, улар-

ни эндигина, яъни XX аср охирига келиб ўзига кашф этмаётганини таъкидлаш жоиздир.

11. Давлат бошқарувидаги ҳокимият тақсимооти анъанаси ҳам аслида ўзбек халқи учун тарихий янгилик эмас. Бундан минг йил бурун, яъни X асрдан бошлаб то муғуллар босқинига қадар ўзбек давлатчилигида қонун чиқарувчи идора — даргоҳ ва ижроия идораси — девонлар тизими мавжуд бўлган. Демак, ҳокимият тақсимооти жараёни ўзбек заминидан ун аср муқаддам бошланган. Чингизийлар ҳукмронлиги (1221—1370) йилларида ушбу тизим барбод бўлган бўлса-да, Амир Темур уни тиклашга эришди. Аммо шайбонийлар ҳукмронлигидан бошлаб мазкур тизим ва анъана нураб, ўз мазмунини бутунлай йўқотиб борган. Бунга сабаб шайбонийларнинг аслида кучманчи маданият вакиллари бўлганликларидир. Зеро, ҳокимият тақсимооти анъанаси ўтроқ халқлар давлатчилигига хосдир. Сиёсий онглари тамомила ўзга шароитда шакланган, суяниб турган кучлари ҳам кучманчи муҳит вакиллари бўлган шайбонийлар учун темурийлар замонидан шакланган бошқарув тизими бегона эди. Шунинг учун ҳам улар ҳокимиятни бир ерда, яъни даргоҳда марказлаштиришга зўр берганлар. Кейинги сулолалар даврида ушбу тамойил янада мустаҳкамланиб борди. Таъбир жоиз бўлса, XVI асрдан бошлаб давлат бошқаруви анъаналарида орқага қайтиш жараёни кечди.

12. Давлатчилигимиз тарихидаги салбий омиллардан бири — бу ягона давлатнинг бир неча мустақил сиёсий бўлақларга бўлиниб кетишидир. Гарчи ушбу тартиб асосан XVIII асрдан бошлаб яққол тарзда амалий кўринишга эга бўлган бўлса-да (биз бу ерда Бухоро амирлиги, Хива, Қўқон хонликларининг юзага келишини назарда тутяпмиз), аммо унинг илдизларини, энг аввало, бизда «давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналари»¹ шакланмаганидан, қолаверса, шайбонийлар ҳукмронлиги йилларидаги қўш ҳокимиятчилик ҳолатидан, XVI—XIX асрларда кучайиб борган уруф-аймоқчилик, маҳаллийчилик каби иллатлардан қидириш керак, деб ўйлаймиз.

¹ Каримов Ислоҳ. Ўзбекистон XXI аср бусағасида.., 101-бет.

13. Ўзбек халқи тарихидаги сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий ривожланишда, халқаро миқёсда катта мавқега эришишда, умуман ҳар соҳадаги ютуқларда давлатнинг аҳамияти, таъсири, ўрни беқиёс бўлиб келган. Шу соҳалардаги жараёнларни шакллантирадиган, бошқарадиган ҳам давлат эди. Буни биз жамиятимиз ҳар жиҳатдан юксалган Амир Темур давридаги давлатчиликнинг нуфузи орқали кўришимиз мумкин. Ва, аксинча, Россия босқини арафасида сиёсий тарқоқлик шароитида давлат асослари ниҳоятда сусайиб кетган эди. Ҳарбий қудратни замонавий асосда тутиш, иқтисодни мустаҳкамлаш, илм-фанни ривожлантириш, жаҳон цивилизацияси ютуқларидан миллий манфаат йўлида фойдаланишни ташкил қилолмаган сиёсатчилар сабабли қачонлардир буюк бўлган давлат заифлашиб, ҳатто мустамлакага айланиб қолган.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ 2700 ЙИЛЛИК ТАРИХИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТГАН РАСМИЙ СУЛОЛАЛАР

Милоддан аввалги 1-мингйиллик

Хоразмшоҳлар (Сиёвушийлар) — VII—I асрлар.
Бақтрия ҳукмдорлари — VII—VI аср ўрталари; III аср
ўрталари — II асрнинг 30-йиллари.
Аршакийлар — III— милодий III асрлар.
Фарғона ҳукмдорлари — II—I асрлар.
Юечжилар — II—I асрлар.

Милоддан кейинги мингйилликлар

Кушонлар (I—IV асрлар)

Азила (Азилисес).
Кужула Кадфиз.
Вима Кадфиз.
Канишка I.
Васишка.
Хувишка.
Канишка II.
Васудева...

Эфталийлар (IV—VI аср ўрталари)

... Ахшунавар (Ахшуван), ... Варз

Ашиналийлар (VI аср ўрталари—657)

Истеми (вафоти 576 йил).
Қора Чурин (576—609).
Таман (609—611).
Шегуйхон (611—618).
Тунёбғухон (618-630).
Сибирхон (630—631).
Ирбис.
Бўлунёбғухон (631).

Тўнг Алп Дулухон (631—634).
Тўнгшад-Ишбара Тўлишад (634—639).
Элқутлуқшад Ирбисхон (639—640).
Баҳодур-Ирбисёбғухон (640—641).
Ирбис Шегуйхон (641—651).
Ишбарахон (651—657).

VII аср 60-йилларидан VIII аср бошларига қадар сиёсий тарқоқлик, бошбошдоқлик даври.

VIII—IX асрлар — Араб халифалигига қарамлик даври.

Сомонийлар (892—1005)

Исмоил (892—907).
Аҳмад (907—914).
Наср (914—943).
Нух (943—954).
Абдулмалик (954—961).
Мансур (961—976).
Нух II (976—997).
Мансур II (997—999).
Абдулмалик II (999—1000).
Исмоил б. Нух (1000—1005).

Қорохонийлар (X аср — 1212/1213)

Сотуқ Бугрохон Абдулкарим (вафоти 955 йил).
Мусо ибн Сотуқ (вафоти 992 йил).
Сулаймон ибн Сотуқ (X аср).
Али ибн Мусо (вафоти 998 йил).
Аҳмад ибн Али (вафоти 1017/18 йил).
Мансур ибн Али.
Юсуф Қодирхон (вафоти 1032 йил).
Сулаймон ибн Юсуф Қодирхон (1057 йили ўлдирилган).
Муҳаммад ибн Юсуф Қодирхон (1057 йили ўлдирилган).
Иброҳим ибн Муҳаммад (1057/58 йили ўлдирилган).
Тўғрул Қарохон Юсуф ибн Юсуф Қодирхон (1057—1073).
Наср ибн Иброҳим (1073—1079).
Хизрхон (1079-?).
Аҳмад ибн Хизрхон (1095 йили ўлдирилган).
Масъуд ибн Муҳаммад (1095—1097).
Сулаймонтегин.
Маҳмудтегин.
Хорунтегин Муҳаммад ибн Сулаймон (1132 йили ўлдирилган).

Иброҳим ибн Сулаймон.
Ҳасантегин ибн Али.
Маҳмуд ибн Муҳаммад (вафоти 1141/42 йил).
Иброҳим ибн Муҳаммад (вафоти 1156 йил).
Жалолиддин Али ибн Ҳасантегин (вафоти 1160 йилдан
кейин содир бўлмаган).
Масъуд ибн Ҳасантегин (вафоти 1169/70 йили ёки кейин-
роқ).
Муҳаммад ибн Масъуд (вафоти 1173/74) йил.
Иброҳим ибн Ҳусайн.
Усмон ибн Иброҳим (вафоти 1212/13 йил).

Ғазнавийлар (962—1183)

Алптегин (962—963).
Исҳоқ (963—965).
Билгатегин (966—972/973).
Пирий (972/973—976/977).
Сабуктегин (976/977—997).
Исмоил (997).
Маҳмуд Ғазнавий (998—1030).
Муҳаммад (1030).
Масъуд (1030—1041).
Мавдуд (1041—1049).
Масъуд ибн Мавдуд (бир неча кун).
Али ибн Масъуд ибн Маҳмуд (1049).
Абдуллашид (1050—1051).
Фаррухзод ибн Масъуд (1051—1058).
Иброҳим ибн Масъуд (1058—1098/99).
Масъуд III (1098/99—1115).
Шерзод (1115—1116).
Арслоншоҳ (1116—1119).
Баҳромшоҳ (1119—1153).
Хисравшоҳ (1153—1160).
Хисравмалик (1160—1186/1187).

Салжуқийлар (1040—1157)

Тўғрулбек (1040—1063).
Алп Арслон (1063—1072).
Маликшоҳ I (1072—1092).
Маҳмуд (1092—1094).
Баркёруқ (1094—1104).
Маликшоҳ II (1104—1105).

Гиёсиддин Абу Шужо Муҳаммад (1105—1118).
Санжар (1118—1157).

Ануштегинийлар (1097—1231)

Ануштегин (тахминан 1077—1097).
Қутбиддин Муҳаммад (1097—1128).
Аловиддин Отсиз (1128—1156).
Абулфатҳ Эл Арслон (1156—1172).
Султоншоҳ Маҳмуд (1172—1193).
Аловиддин Текиш (1193—1200).
Аловиддин Муҳаммад (1200—1220).
Жалолиддин Манкбурни (1220—1231).
1220—1370 йиллар орасида чингизийларга қарамлик даври.

Темурийлар (1370—1858)*

1. Амир Тарағай (вафоти 1360).

хотинлари

1. Қадок хотун (вафоти 1389 ёки 1390).
2. Тегина хотун.

ўғиллари

1. Темур (1336—1405). Онаси — Тегина хотун.
2. Олимшайх.
3. Суйурғатмиш.
4. Жукий.

қизлари

1. Ширинбека Оғо. Муаййад арлотга турмушга чиққан.
2. Қутлуқ Туркон Оғо (вафоти 1383 йил). Аввал Султон дуглотга, унинг улимидан сўнг амир Довуд дуглотга турмушга чиққан.

набиралари

(Амир Темур авлодларидан ташқари)

1. Севинч Қутлуқ Оғо. Онаси — Ширинбека. 1379 йили куртлар сулоласи шаҳзодаси Пир Муҳаммадга турмуш-

* 1370—1506 йиллари Туркистонда, 1504 йилдан бошлаб Кобулда (Заҳириддин Муҳаммад Бобур), 1526 йилдан 1858 йилга қадар Ҳиндистонда. Темурийлар шажарасини тузишда Жон Вудснинг «Темурийлар сулоласи», Турғун Файзиевнинг «Темурийлар шажараси» асарлари ҳамда бирламчи манбалардан кенг фойдаланилди.

га чиққан. Унинг ўлиmidан сўнг 1390 йили Амир Темур фарзанди Умаршайх никоҳига кирган.

2. Умар. Онаси — Ширинбека Оғо.
3. Али. Онаси — Ширинбека Оғо. Унинг Жаҳон Султонбека номли қизи бўлиб, Амир Темурнинг набираси Халил Султонга турмушга чиққан.

II. Амир Темур.

хотинлари

1. Турмуш Оғо.
2. Ўлжой Туркон Оғо (вафоти 1366 йил) — Амир Мусаллонинг қизи; амир Хусайннинг синглиси.
3. Сароймулк хоним (1337—1408) — чигатоий хон Қазоннинг (вафоти 1346/47 йил) қизи. 1370 йили Амир Темурга турмушга чиққан.
4. Улус Оғо — амир Баён сулдузнинг қизи. Никоҳ йили 1370.
5. Ислоом Оғо — Хизр йасавурийнинг қизи. Амир Темур унга 1370 йили уйланган.
6. Дилшод Оғо (вафоти 1383 йил) — Шамсиддин дуғлотнинг қизи. 1375 йили Амир Темур никоҳига кирган.
7. Туман Оғо — амир Мусонинг қизи. 1378 йили Амир Темур никоҳига кирган.
8. Тўғал хоним — мўғулистонлик хон Хизрхожанинг қизи. Амир Темурга 1379 йили турмушга чиққан.
9. Тўғдибека — Оқсуфи қўнғиротнинг қизи. Соҳибқирон унга 1388 йилнинг кузида уйланган.
10. Давлат Туркон Оғо.
11. Бурхон Оғо.
12. Султон Оғо.
13. Хонибека (Жонибека) Оғо.
14. Қундуз Оғо.
15. Чўлпон Мулк Оғо — Ҳожибекнинг қизи.
16. Бахт Султон Оғо.
17. Султон Оғо.
18. Наврўз Оғо.

хос канизаклари

1. Тулун Оғо.
2. Менклибека Оғо — Ҳаёт Жонқурбоний қизи.
3. Тағой Туркон Оғо.

4. Хонмулк Тўқмоқ.
5. Қатуғхон.
6. Жон Бахт Оғо.
7. Нигор Оғо.
8. Руҳпарвар Оғо.
9. Дилбека.
10. Дур Султон Оғо.
11. Муродбека Оғо.
12. Хушқолди Оғо.
13. Ферузабека Оғо.
14. Дилхуш Оғо.
15. Тинибека.
16. Дилшод Оғо.
17. Баротбиби Оғо.
18. Севинчмулк Оғо.
19. Орзубиби Оғо.
20. Ёдгор Султон Оғо.
21. Худойдод Оғо.
22. Бахт Нигор Оғо.
23. Нигор Оғо.
24. Маликоншоҳ Оғо.
25. Қутлибиби Оғо.

уғиллари

- II.I. Умаршайх (1354—1394). Онаси — Тулун Оғо.
- II.II. Жаҳонгир (1356—1376). Онаси — Турмуш Оғо.
- II.III. Мироншоҳ (1366—1408). Онаси — Менклибека.
- II.IV. Шоҳрух (1377—1447). Онаси — Тағой Туркон Оғо.
- II.V. Жаҳоншоҳ (туғилган йили 1367 йил). Онаси — Турмуш Оғо.
- II.VI. Иброҳим (1384—1385). Онаси — Хонмулк Тўқмоқ.
- II.VII. Исми номаълум (40 кунлигида ўлган). Онаси — Султон Оғо.

қизлари

- II.VIII. Оғобегим (вафоти 1382 йил). Онаси — Турмуш Оғо.
- II.IX. Султон Бахт Оғо (вафоти 1429 ёки 1430 йил). Онаси — Ўлжой Туркон Оғо.
- II.X. Саодат Султон. Онаси — Ўлжой Туркон Оғо.
- II.XI. Саодат Султон. Онаси — Дилшод Оғо.
- II.XII. Исми номаълум. Онаси — Дилшод Оғо.

II.XIII. Бекажон (1 ёшлигида вафот этган). Онаси — Менклибека.

II.XIV. Қутлуқ Султон Оғо. Онаси — Тағой Туркон Оғо.

II.XV. Исми номаълум. Онаси — Қатуғхон.

II.I. Умаршайх.

хотинлари

1. Маликат Оғо — Хизр Ўғлоннинг қизи.
2. Қутлуқ Туркон Оғо.
3. Султон Оғо.
4. Бекмулк Оғо — Хожа Юсуф ибн Ўлжойту апардининг қизи.
5. Бахт Султон — Йасавур жалойирнинг қизи.
6. Туғлуқ Султон.
7. Меҳрхуш.
8. Текиш хотун.
9. Севинч Қутлуқ Оғо.

ўғиллари

1. Пир Муҳаммад (1379—1410). Онаси — Маликат Оғо.
2. Рустам (1381 — 1424). Онаси — Қутлуқ Туркон Оғо.
3. Искандар (1384—1415). Онаси — Маликат Оғо.
4. Аҳмад (1385—1425). Онаси — Маликат Оғо.
5. Сайди Аҳмад (1391—1429). Онаси — Туғлуқ Султон жалойир.
6. Бойқаро (1393—1423). Онаси — Маликат Оғо. Аммо тарбияни Амир Темур хотинларидан Султон Бахт Оғо берган.
7. Исфандиёр. Онаси — Маликат Оғо.
8. Муҳаммад. Онаси — Бекмулик Оғо.
9. Бистом. Онаси — Бахт Султон. Тарбияни Дур Султон Оғо берган.
10. Али. Онаси — Меҳрхуш. Сароймулк хоним қўлида тарбия топган.
11. Умар. Онаси — Меҳрхуш. Қутлуқ Туркон Оғо тарбиясини олган.
12. Достон. Онаси — Текиш хотун.

қизлари

1. Насаб Султон. Онаси — Султон Оғо.
2. Бобобека. Онаси — Бекмулк Оғо. Сароймулк хоним қўлида тарбияланган.

3. Зубайда Султон. Онаси — Бахт Султон. Ёдгоршоҳга турмушга чиққан.
4. Саодат Султон. Онаси — Меҳрхуш. Султон Маҳмуд-хонга, яъни Амир Темур давридаги сохта хонлардан бирига турмушга чиққан.
5. Жаҳон Султон. Онаси — Қутлуқ Туркон. Ҳамза ибн Тағой барлосга турмушга чиққан.

Умаршайхнинг ўғилларидан тарқаган авлод

II.I.I. Пир Муҳаммад.

хотинлари

1. Нигор Оғо — Фиёсиддин тархоннинг қизи. Никоҳ йили 1392.
2. Одил Султон Оғо. Эрининг улимидан кейин Бойқарога, яъни Пир Муҳаммаднинг укасига турмушга чиққан.
3. Ширин Малик.

ўғиллари

1. Дарвиш Муҳаммад. Онаси — Нигор Оғо.
2. Умаршайх (1398—1429). Онаси — Нигор Оғо. Бувиси Маликат Оғо қўлида тарбияланган.
3. Илонгир. Онаси — Нигор Оғо.
4. Солиҳ (1406—1452). Онаси — Нигор Оғо.
5. Абу Исҳоқ. Онаси — Нигор Оғо.
6. Жон Қобул. Онаси — Одил Султон Оғо. Бувиси Бекмулк Оғо тарбиясини олган.
7. Бузанжир (вафоти 1422 йил).

қизлари

1. Марйам Султон.

II.I.I. 2. Умаршайх.

хотинлари

1. Султон Бахт — Халил Кепакхоний қизи.
2. Кичик Султон.

ўғиллари

1. Муҳаммад. Онаси — Султон Бахт Оғо.

қизлари

1. Зайнаб. Онаси — Кичик Султон.

II.I.2.1. Муҳаммад.

қизлари

1. Бекажон Оғо. Умаршайхнинг Рустам ўглидан набираси Султон Жалолиддинга турмушга чиққан.

II.I.4. Солиҳ.

хотинлари

1. Шоҳ Султонбека — Жаҳонғир ўгли Пир Муҳаммад қизи.

ўғиллари

1. Абулайс. Онаси — Шоҳ Султонбека.
2. Султон Халил. Онаси — Шоҳ Султонбека.
3. Пир Муҳаммад.
4. Умаршайх.

қизлари

1. Руқийа Султон. Онаси — Шоҳ Султонбека.
2. Фотима Султон. Онаси — Шоҳ Султонбека.
3. Шарифа Султон. Онаси — Шоҳ Султонбека.

II.I.2. Рустам.

хотинлари

1. Маҳдум Султон. Кейинчалик Сайди Аҳмадга турмушга чиққан.
2. Саодат Султон — Фиёсиддин тархоннинг қизи. Никоҳ йили 1392.
3. Дилшод қипчоқ.
4. Исан мўғул.
5. Бахт Султон.

ўғиллари

1. Пир Муҳаммад. Онаси — Маҳдум Султон.
2. Султон Жалолиддин. Онаси — Маҳдум Султон.
3. Усмон (1400—1424). Онаси — Дилшод қипчоқ.
4. Олимшайх. Онаси — Саодат Султон.
5. Султон (1404—1423). Онаси — Саодат Султон.
6. Жаъфар. Онаси — Дилшод қипчоқ.
7. Муҳаммад Қочули. Онаси — Исан мўғул.
8. Суйурғатмиш. Онаси — Исан мўғул.
9. Муҳаммад Султон. Онаси — Бахт Султон.

II.1.2.1. Пир Муҳаммад.

хотинлари

1. Хуршидбека — Жаҳонгирнинг Пир Муҳаммад ўғлидан туғилган Санжарнинг қизи.

ўғиллари

1. Исфандиёр (3 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
2. Малик Қосим (2 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
3. Санжар (22 ёшида Султон Абу Саъид томонидан ўлдирилган). Онаси — Хуршидбека.

қизлари

1. Марйам Султон (1 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
2. Махдум Султон (2 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
3. Махдум Султон (1 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
4. Бекабегим. Онаси — Хуршидбека.
5. Шоҳ Султон кўкалдош. Жаҳонгирнинг Пир Муҳаммад ўғлидан туғилган набираси Санжарнинг ўғли Абулхайрга турмушга чиққан.

II.1.2.2. Султон Жалолиддин.

хотинлари

1. Бекажон Оғо — Умаршайхнинг Пир Муҳаммад ўғлидан туғилган набираси Умаршайхнинг Муҳаммад номили ўғлининг қизи.

ўғиллари

1. Рустам. Онаси — Бекажон Оғо.
2. Жаъфар.
3. Умаршайх.
4. Бойқаро.

қизлари

1. Ёдгорбегим.

II.1.2.2.1. Рустам.

хотинлари

1. Ёдгорбегим — Шоҳрухнинг Суйурғатмишдан туғилган набираси Султон Масъуд қизи.

ўғиллари

1. Султон Али. Онаси — Ёдгорбегим.
2. Султон Масъуд.

қизлари

1. Исми номаълум.
 2. Исми номаълум.
- II.1.2.2.1.1. Султон Али.

ўғиллари

- I. Мирзажон.

II.1.2.2.1.2. Султон Масъуд.

хотинлари

- I. Бегим Султон — Умаршайхнинг Бойқаро ўғлидан на-бираси Мансурнинг ўғли Султон Ҳусайн қизи.

II.1.2.2.2. Жаъфар.

ўғиллари

1. Фаррухзод.
2. Маҳмуд Султон.
3. Санжар.
4. Санжар.
5. Аҳмад.
6. Турди Муҳаммад.

қизлари

1. Хуршидбека.
2. Махдум Султон.
3. Оғобека.

II.1.2.2.2.6. Турди Муҳаммад.

ўғиллари

1. Али.

қизлари

- Бекачи.

II.1.2.3. Усмон.

хотинлари

1. Ойшабека.

ўғиллари

1. Султон Али. Онаси — Ойшабека.
2. Султон Муҳаммад (Мирзо Або). Онаси — Ойшабека.

қизлари

1. Фотима Султон. Онаси — Ойшабека.

II.1.2.3.2. Султон Муҳаммад.

хотинлари

1. Дур Султон — Алика кўкалдош қизи.

ўғиллари

1. Саъд Ваққос (15 ёшида вафот қилган). Онаси — Дур Султон.
2. Усмон.

қизлари

1. Фотима Султон (25 ёшида вафот қилган). Онаси — Дур Султон.
2. Ойшабека. Онаси — Дур Султон.

II.1.2.5. Султон Али

хотинлари

1. Ҳожимулк хотун.

ўғиллари

1. Султон Ҳусайн.

II.1.2.5.1. Султон Ҳусайн.

ўғиллари

1. Ёдгор.
2. Музаффар.

II.1.2.5.1.2. Музаффар.

қизлари

1. Руқийа. Мироншоҳнинг Суйурғатмишдан туғилган набираси Баҳор ўғли Жаҳонгирга турмушга чиққан.

II.1.3. Искандар.

хотинлари

1. Бека Султон. Никоҳ санаси 1397 йил.
2. Жон Малик — амир Чўлпон қавчиннинг қизи.
3. Шероз Малик мўғул.

ўғиллари

1. Пир Али. Онаси — Жон Малик.
2. Султон Али. Онаси — Жон Малик.
3. Маҳди. Онаси — Шерзод Малик.

қизлари

1. Шаҳзода. Онаси — Бека Султон.

11.1.4. Аҳмад.

хотинлари

1. Тожмулк — амир ҳожи Сайфиддин нукуз қизи.
2. Хуршид Оғо — амир Шаҳобиддин қизи.
3. Давлаткелмиш Оғо.
4. Фотима.

ўғиллари

1. Муҳаммад Али. Онаси — Тожмулк.
2. Султон Маҳмуд. Онаси — Хуршид Оғо.
3. Санжар (вафоти 1459 йил). Онаси — Тожмулк.
4. Султон Иброҳим. Онаси — Хуршид Оғо.
5. Султон Бойазид. Онаси — Хуршид Оғо.
6. Султон Муҳаммад. Онаси — Хуршид Оғо.
7. Султон Муҳаммад. Онаси — Давлаткелмиш Оғо.
8. Султон Муҳаммад. Онаси — Фотима.

қизлари

1. Ойша Султон. Онаси — Тожмулк.
2. Хадича Султон. Онаси — Тожмулк.
3. Марям Султон. Онаси — Тожмулк. Амакиси Бойқаронинг ўғли Муҳаммадга турмушга чиққан.
4. Осие Султон. Онаси — Хуршид Оғо.
5. Зубайда Султон. Онаси — Хуршид Оғо. Амакиси Бойқаронинг ўғли Мансурга турмушга чиққан.

II.1.4.3. Санжар.

хотинлари

1. Саодат Султон — Умаршайх ўғли Бойқаро қизи.
2. Бахт Султон.

ўғиллари

1. Исми номаълум.

қизлари

1. Хон Султон (Бека Султон). Онаси — Бахт Султон. Умаршайхнинг Бойқаро ўғлидан набираси Мансурнинг ўғли Султон Ҳусайнга турмушга чиққан.

II.1.4.6. Султон Муҳаммад.

хотинлари

1. Саодат Султон — амир Арғуншоҳ қизи.
2. Давлат Султон Оғо — амир Арғуншоҳ набираси.

ўғиллари

1. Исфандиёр. Онаси — Саодат Султон.
2. Аҳмад. Онаси — Саодат Султон.
3. Ориф. Онаси — Саодат Султон.

қизлари

1. Бадиулжамол. Онаси — Саодат Султон.
2. Байрам Султон. Онаси — Саодат Султон.
3. Хуршидбека. Онаси — Саодат Султон. Аввал Умаршайхнинг ўгли Бойқаронинг набираси Муҳаммад Музаффарга, сўнг эса унинг биродари Муҳаммад Бадига турмушга чиққан.
4. Марйам Султон.

II.1.4.6.I. Исфандиёр.

қизлари

1. Марйам Султон — саййид Барака авлодидан бўлмиш саййид Халилга турмушга чиққан. Саййид Муҳаммад, Хонзодабека, Шаҳзодабека каби фарзандлари бўлган.

II.1.5. Сайди Аҳмад.

хотинлари

1. Маҳдум Султон.

II.1.6. Бойқаро.

хотинлари

1. Бека Султон.
2. Қутлуқ Туркон Оғо — Искандар ўгли Алининг қизи.
3. Одил Султон Оғо.
4. Офоқ Оғо.
5. Меҳрнуш Оғо.
6. Меҳрнигор Оғо.
7. Лаълбека.
8. Ҳамза тархон қизи.

ўғиллари

1. Мансур (1413—1445). Онаси — Қутлуқ Туркон Оғо.
2. Музаффар (1409—1429). Онаси — Қутлуқ Туркон Оғо.
3. Музаффар. Онаси — Одил Султон Оғо.
4. Муҳаммад. Онаси — Офоқ Оғо.
5. Темурбек. Онаси — Меҳрнуш Оғо.
6. Аҳмадқаро. Онаси — Меҳрнигор Оғо.

қизлари

1. Саодат Султон. Онаси — Бека Султон.
2. Саодат Султон. Онаси — Лаълбека.
3. Хон Султонбека. Онаси — Ҳамза тархон қизи. Мироншоҳнинг ўғли Муҳаммад Темурга турмушга чиққан.
4. Марйам Султонбека. Онаси — Одил Султон Оғо. Жаҳонгирнинг Пир Муҳаммаддан тугилган набираси Жаҳонгирга турмушга чиққан.

5. Бека. Онаси — Офоқ Ого.
6. Фотима Султон. Онаси — Бека Султон.

II.1.6.1. Мансур.

хотинлари

1. Зубайда Султон — Умаршайх ўгли Аҳмаднинг қизи.
2. Ферузабегим — Мироншоҳнинг Қутлуғ Султон номли қизининг қизи.

ўғиллари

1. Дарвиш Муҳаммад. Онаси — Зубайда Султон.
2. Муҳаммад Бади. Онаси — Зубайда Султон.
3. Муҳаммад Музаффар. Онаси — Зубайда Султон.
4. Бойқаро (1430—1478). Онаси — Ферузабегим.
5. Султон Ҳусайн (1438—1506). Онаси — Ферузабегим.

қизлари

1. Шаҳрбону. Онаси — Зубайда Султон.
2. Меҳрнигор. Онаси — Зубайдабону.
3. Оқобека. Онаси — Ферузабегим. Мироншоҳнинг Сайди Аҳмад ўғлидан набираси Султон Аҳмад (Маҳмуд)га турмушга чиққан.
4. Бадржамол. Онаси — Ферузабегим. Аввал Пир Будоқ султонга, ундан сўнг эса Аҳмадхон Ҳожитархонийга турмушга чиққан. Султон Маҳмудхон, Баҳодир Султон каби ўғиллари, Хонзода хоним номли қизи бўлган.
5. Ўрун Султон хоним. Онаси — Ферузабегим.

II.1.6.1.2. Муҳаммад Бади.

хотинлари

1. Хуршидбека — Умаршайхнинг Аҳмаддан набираси Султон Муҳаммаднинг қизи. Икки ўғил туғиб берган. Аммо номлари номаълум.

II.1.6.1.3. Муҳаммад Музаффар.

хотинлари

1. Хуршидбека — Умаршайхнинг Аҳмаддан набираси Султон Муҳаммаднинг қизи.

қизлари

1. Зайнаб Султон. Онаси — Хуршидбека.

II.1.6.1.4. Бойқаро.

хотинлари

1. Саодат Султон — Умаршайх ўгли Бойқаронинг ўгли Муҳаммаднинг қизи.
2. Саодат Султон.

ўғиллари

1. Султон Муҳаммад (1451—1483). Онаси — Саодат Султон.
2. Султон Увайс (1454—1491). Онаси — Саодат Султон.
3. Султон Искандар (1460—1503). Онаси — Саодат Султон.

қизлари

1. Маликат. Онаси — Саодат Султон.
2. Султон хоним. Онаси — Саодат Султон.
3. Ойшабека. Онаси — Саодат Султон-2.
4. Исми номаълум. Онаси — Саодат Султон-2.

II.1.6.1.4.2. Султон Увайс.

хотинлари

1. Зайнаб Султон — Султон Ҳусайн Бойқаро қизи.
2. Турди Султон.

ўғиллари

1. Фаррух Нажод. Онаси — Зайнаб Султон.
2. Муҳаммад Мансур. Онаси — Зайнаб Султон.
3. Султон Муҳаммад (1472—1501). Онаси — Зайнаб Султон.

қизлари

1. Руқийа Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
2. Зубайда Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
3. Қутлуқ Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
4. Оғабека. Онаси — Турди Султон.
5. Бекабека. Мироншоҳнинг Суйурғатмишдан набираси Баҳорнинг ўғли Саъд Ваққосга турмушга чиққан.

II.1.6.1.4.3. Султон Искандар.

хотинлари

1. Султон Нажод — Султон Ҳусайн Бойқаро қизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад. Онаси — Султон Нажод.

қизлари

1. Бека. Онаси — Султон Нажод.
2. Бека. Онаси — Султон Нажод.
3. Оғо Тағойшоҳ. Онаси — Султон Нажод.
4. Султон Ҳажар. Онаси — Султон Нажод.

11.1.6.1.5. Султон Ҳусайн Бойқаро.

хотинлари

1. Бека Султонбегим — Умаршайхнинг Аҳмад ўғлидан набираси Санжарнинг қизи.
2. Шаҳрбонубека — Султон Абу Саъид қизи.
3. Пойанда Султонбегим — Султон Абу Саъид қизи.
4. Офоқбегим — амир Ҳусайн қизи.
5. Тулакбегим — Ҳусайн Сўфий қизи, Юсуф Сўфий жондор синглиси.
6. Хадичабегим — амир Муҳаммад Сарик қизи.
7. Зайнаб Султон — амир Ҳусайн қизи.
8. Латифа Султон — амир Султон Ҳусайн Чоршанба қизи.
9. Менглибиби Оғоча ўзбек.
10. Бобо Оғоча — ҳожа Муҳаммад Ота қизи.
11. Бека Султон.
12. Зубайда Султон — Ҳасан қизи.

ўғиллари

1. Бадиуззамон (1458—1517). Онаси — Бека Султон бегим.
2. Афросиёб. Онаси — Бека Султонбегим.
3. Ҳайдар Муҳаммад (1477—1502). Онаси — Пойанда Султонбегим.
4. Шоҳ Фариб (1470—1496). Онаси — Хадичабегим.
5. Музаффар Ҳусайн (1473—1509). Онаси — Хадичабегим.
6. Султон Жаҳонгир. Онаси — Хадичабегим.
7. Жаҳонгир Ҳусайн. Онаси — Хадичабегим.
8. Абулмуҳсин Ҳасан (1472—1507). Онаси — Латифа Султон.
9. Муҳаммад Муҳсин (1476—1507). Онаси — Латифа Султон.
10. Маъсум Али. Онаси — Зайнаб Султон.
11. Абу Туроб (1472—1498). Онаси — Менглибиби.
12. Муҳаммад Ҳусайн (1476—1503). Онаси — Менглибиби.
13. Фаридун Ҳусайн (1478—1509). Онаси — Менглибиби.
14. Муҳаммад Маъсум (1476—1501). Онаси — Бобо Оғоча.
15. Фаррух Ҳусайн (1480—1509). Онаси — Бобо Оғоча.
16. Иброҳим Ҳусайн (1478—1505). Онаси — Бобо Оғоча.
17. Ибн Ҳусайн (1480—1513). Онаси — Бобо Оғоча.
18. Муҳаммад Қосим (1482—1507). Онаси — Бобо Оғоча.
19. Муҳаммад Сухроб.
20. Муҳаммад Жаҳонгир.
21. Муҳаммад Бади.

қизлари

1. Улуғбегим. Онаси — Пойанда Султонбегим.
2. Оқбегим (вафоти 1504 йилдан олдин юз берган). Онаси — Пойанда Султонбегим. Муҳаммад Қосим арлотга турмушга чиққан.
3. Кичикбегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Саййид Ота сулоласидан мулла Хожага турмушга чиққан.
4. Бекабегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Султон Абу Саъиднинг Робийа Султонбегим қизининг ўғли Бобурга теккан.
5. Огабегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Султон Абу Саъиднинг Робийа Султонбегим қизининг ўғли Муродга теккан.
6. Зайнаб Султоним. Онаси — Тулакбегим. Умаршайхнинг набираси Мансур ўғли Бойқаронинг ўғли Султон Увайсга, унинг ўлимидан сўнг Мироншоҳ набираси Муҳаммад Боқирнинг ўғли Абдулбоқийга турмушга чиққан.
7. Хоним. Онаси — Хадичабегим.
8. Салимабека. Онаси — Латифа Султон.
9. Марйам Султонбека. Онаси — Менглибиби. Саййид Абдуллоҳ Мирзага турмушга чиққан.
10. Фатима Султонбека. Онаси—Менглибека. Мироншоҳнинг Фаррухзод номли набираси ўғли Ёдгор Фаррухбекка турмушга чиққан.
11. Хуршид Бахт. Онаси — Бобо Оғоча.
12. Салима Султонбегим. Онаси — Бобо Оғоча.
13. Саодат Бахтбегим. Онаси — Бобо Оғоча. Султон Абу Саъид набираси Султон Масъудга турмушга чиққан.
14. Султон Нажод. Онаси — Бобо Оғоча.
15. Мунаввар Султон. Онаси — Бобо Оғоча.
16. Бегим Султон. Умаршайх набираси Султон Жалолиддиннинг набираси Султон Масъудга турмушга чиққан.
17. Ойша Султон. Онаси — Бека Султон. Аввал Қосим Султонга, сўнг Бўрон султонга турмушга чиққан.

II.1.6.1.5.1. Бадиуззамон.

хотинлари

1. Ўрин Султон хоним — Султон Абу Саъид қизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад Мўмин (1486—1497). Онаси — Ўрин Султон хоним.
2. Муҳаммад Замон (1496—1539).

қизлари

1. Чучукбегим.

II. 1.6.1.5.3. Ҳайдар Муҳаммад.

хотинлари

1. Бекабегим — Султон Абу Саъид ўгли Султон Маҳмуд қизи.

II.1.6.1.5.11. Абу Туроб.

ўғиллари

1. Суҳроб (1490—1509).

II.1.6.1.5.14. Муҳаммад Маъсум.

хотинлари

1. Бекабегим — Султон Абу Саъид ўгли Улугбек қизи.

II.1.7. Исфандиёр

II.1.8. Муҳаммад

II.1.9. Бистом

II.1.10. Али

II.1.11. Умар

II.1.12. Достон

II.11. Жаҳонгир

хотинлари

1. Севинчбека — Оқ Суфи қўнғирот қизи. Никоҳ йили 1374.
2. Руқийа Хоника — амир Кайхисрав апардийнинг қизи.
3. Бахтмулк Оғо — Илёсхожа йасавурийнинг қизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (1376—1403). Онаси — Севинчбека. Тарбияни Қўтлуқ Туркон Оғо берган.
2. Пир Муҳаммад (1376—1407). Онаси — Бахтмулк Оғо.

қизлари

1. Ёдгор Султон. Онаси — Севинчбека.
2. Жаҳон Султон. Онаси — Руқийа Хоника.
3. Фотима Султон. Онаси — Бахтмулк Оғо.
4. Пойанда Султон. Онаси — Бахтмулк Оғо.

Жаҳонгир ўғилларидан тарқаган авлод

II.11.1. Муҳаммад Султон.

хотинлари

1. Хоника — Муҳаммад ўғлоннинг қизи.
2. Тотлибиби — Мусака нукузнинг қизи.

3. Хон Султон — Алибек Жониқурбонийнинг қизи.
4. Нигор Оғо.
5. Давлат Султон.
6. Жонибека.
7. Лаълчечак.

ўғиллари

1. Яҳё (1400—1408). Онаси — Хоника. Сароймулк хоним тарбиялаган.
2. Саъд Ваққос (1399—1418). Онаси — Тотлибиби. Тарбиячиси — Туман Оғо.
3. Муҳаммад Жаҳонгир (1396—1433). Онаси — Нигор Оғо. Дур Султон Оғо қулида тарбия топган.
4. Исмоил. Онаси — Лаълчечак.
5. Нуҳ. Онаси — Хон Султон.

қизлари

1. Оғобегим (вафоти 1419 йил). Онаси — Хоника. 1404 йили Мирзо Улуғбекка унаштирилган.
2. Азиз Султон. Онаси — Нигор Оғо.
3. Ойшабегим. Онаси — Нигор Оғо. Аввал Юсуф ибн Сулаймоншоҳ дуглатга, ундан кейин эса Мироншоҳ ўғли Сайди Аҳмадга турмушга чиққан.
4. Шодмулк. Онаси — Давлат Султон.
5. Фотима Султон. Онаси — Давлат Султон.
6. Севиндик Султон. Онаси — Жонибека.

II. II. I. I. Яҳё.

хотинлари

1. Пойанда Султон Оғо — Шоҳрух Мирзонинг кенжа қизи.

II. II. I. 2. Саъд Ваққос.

хотинлари

1. Ражаб Султон — Мироншоҳ Мирзонинг қизи. Эрининг ўлимидан сўнг Жаҳонгирнинг Пир Муҳаммаддан бўлган набираси Санжар Мирзога турмушга чиққан.

қизлари

1. Осиёбека. Онаси — Ражаб Султон.

II. II. I. 3. Муҳаммад Жаҳонгир.

хотинлари

1. Марйам Султон Оғо (вафоти 1441 йили) — Шоҳрух Мирзонинг қизи. Никоҳ йили 1413.

ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (1416—1438). Онаси — Марйам Султон.
2. Муҳаммад Халил Султон (1426—1459). Онаси — Марйам Султон.

қизлари

1. Шукрбиби Оғо. Онаси — Марйам Султон.

II.II.I. 3.I. Муҳаммад Султон.

хотинлари

1. Руқийа Султонбегим — Шоҳруҳ Мирзо ўғли Суйургатмишнинг қизи. Никоҳ йили 1433 ёки 1434.
2. Ойша хотун.

ўғиллари

1. Муҳаммад. Онаси — Ойша хотун.

қизлари

2. Хадичабегим. Онаси — Руқийа Султонбегим.

II.II.I.3.2. Муҳаммад Халил Султон.

хотинлари

1. Соҳиб Султон — Шоҳруҳ Мирзонинг ўғли Бойсунғур қизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад Умар. Онаси — Соҳиб Султон.

қизлари

1. Марйам Султон. Онаси — Соҳиб Султон.
2. Шукрбека. Онаси — Соҳиб Султон.
3. Ойшабека. Онаси — Соҳиб Султон.

II.II.2. Пир Муҳаммад.

хотинлари

1. Ҳрдумулк — амир Ҳожи барлос қизи.
2. Сабур Султон — музаффарий Шоҳ Шужоннинг набираси. Никоҳ йили 1384.
3. Соҳибжамол.
4. Бибихон.
5. Фотима Султон.
6. Бекамулк Оғо.
7. Тўғлуқ Султон жалойир.

ўғиллари

1. Қайду (1697—1418). Онаси — Сабур Султон.
2. Халид (1399—1427). Онаси — Сабур Султон.
3. Саъд Ваққос (1400—1418). Онаси — Ҳрдумулк.

4. Қайсар (1401—1418). Онаси — Сабур Султон.
5. Жаҳонгир (1402—1433).
6. Бузанжир (1402—1423). Онаси — Сабур Султон.
7. Санжар (1403—1429). Онаси — Сабур Султон.
8. Довуд.
9. Маҳди.

қизлари

1. Махдум Султон. Онаси — Ҷрдумулк. Аввал Рустам Мирзога, сунг эса Сайди Аҳмад Мирзога (иккови ҳам Умаршайхнинг ўғли) турмушга чиққан.
2. Соҳибжамол.
3. Бибихон.
4. Фотима Султон.
5. Шоҳ Султонбека.

II. II. 2. 5. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Кичкинаҳоним.
2. Марйам Султонбека — Умаршайх ўғли Бойқаро қизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад. Онаси — Кичкинаҳоним.

II. II. 2. 6. Бузанжир.

ўғиллари

1. Пир Муҳаммад.

қизлари

1. Исми номаълум.

II. II. 2. 7. Санжар.

хотинлари

1. Ражаб Султон — Мироншоҳнинг қизи.

ўғиллари

1. Абу Саъид.
2. Абу Исҳоқ.
3. Абулхайр.

қизлари

1. Руқийабекка. Онаси — Ражаб Султон.
2. Хуршидбекка. Онаси — Ражаб Султон.

II. II. 2. 7. 2. Абу Исҳоқ.

хотинлари

1. Ҳожи Султон.
2. Шаҳрбону кўкалдош — Мироншоҳнинг набираси Муҳаммад Боқир қизи.

ўғиллари

1. Жаҳонгир. Онаси — Ҳожи Султон.
2. Пир Муҳаммад. Онаси — Шаҳрбону.

қизлари

1. Султон Бадрулмулк. Онаси — Шаҳрбону.
2. Исми номаълум. Онаси — Ҳожи Султон.

II. II. 2. 7. 3. Абулхайр.

хотинлари

1. Шоҳ Султон кукалдош — Умаршайхнинг Рустам Мирзо ўғлидан туғилган Пир Муҳаммаднинг қизи.

ўғиллари

1. Иброҳим. Онаси — Шоҳ Султон кукалдош.
2. Абу Солиҳ. Онаси — Шоҳ Султон кукалдош.
3. Малик Қосим. Онаси — Шоҳ Султон кукалдош.

II. II. 2. 7. 3. 1. Иброҳим.

ўғиллари

1. Муҳаммад Темур.

қизлари

1. Қутлуғ Султон.

II. II. 2. 7. 3. 2. Абу Солиҳ.

ўғиллари

1. Али Акбар.

қизлари

1. Шоҳбону.

II. II. 2. 7. 3. 3. Малик Қосим.

ўғиллари

1. Санжар.

II. II. 2. 7. 3. 3. 1. Санжар.

ўғиллари

1. Нуриддин.

қизлари

1. Фахржаҳон.

II. 3. Мироншоҳ.

хотинлари

1. Давлатқолди — Пойанда Султон қизи.
2. Севинчбека (Хонзода).
3. Ўрин Султон Хоника — Суйурғатмишхон қизи.
4. Мурод.
5. Руҳпарвар.
6. Нигор.

7. Фахрийа.
8. Бахт Султон.
9. Давлат Бахт.
10. Меҳрнуш.

ўғиллари

1. Сайди Аҳмад. Онаси — Давлатқолди.
2. Халил Султон (1384—1411). Онаси — Севинчбека.
3. Муҳаммад Қосим. Онаси — Севинчбека.
4. Або Бакр (1382—1434). Онаси — Ўрин Султон Хоника.
5. Умар (1383—1407). Онаси — Ўрин Султон Хоника.
6. Жамшид. Онаси — Мурод.
7. Қарочар. Онаси — Рухпарвар.
8. Султон Муҳаммад. Онаси — Меҳрнуш.
9. Муҳаммад Темур. Онаси — Давлат Бахт.
10. Ижал (1387—1415).
11. Суйурғатмиш (1386—1411).
12. Муҳаммад Бакр (1406—1437).

қизлари

1. Фотима Султон.
2. Бека Султон. Умаршайхнинг ўғли Бойқарога турмушга чиққан.
3. Қутлуғ Султон. Аввал Амир Темурнинг қизи Оғобегим ўғли Султон Ҳусайнга, унинг ўлиmidан кейин эса термизлик саййидлардан бирига турмушга чиққан.
4. Саодат Султон.
5. Ражаб Султон. Аввал Жаҳонгирнинг ўғли Пир Муҳаммад фарзанди Саъд Ваққосга, унинг ўлиmidан сўнг эса укаси Санжарга турмушга чиққан.
6. Робийа Султон.

Мироншоҳ ўғилларидан тарқаган авлод

II. III. I. Сайид Аҳмад.

хотинлари

1. Ҳожи хотун.
2. Қутлуғ Саодат.
3. Ойшабека — Жаҳонгирнинг ўғли Муҳаммад Султон қизи.
4. Руқийа Султон — Қаро Усмон бойандир қизи.
5. Соҳиб Султон.
6. Мавлоно саййид Али қизи.

ўғиллари

1. Абулмаолий. Онаси — Ҳожи хотун.
2. Абу Солиҳ. Онаси — Қутлуғ Саодат.
3. Фаррухзод. Онаси — Қутлуғ Саодат.

4. Султон Аҳмад (Маҳмуд). Онаси — Ойшабека.
5. Муҳаммад Боқир. Онаси — Руқийа Султон.
6. Усмон. Онаси — Руқийа Султон.
7. Зайналобиддин. Онаси — Руқийа Султон.
8. Музаффар. Онаси — Руқийа Султон.
9. Ғазанфар. Онаси — Соҳиб Султон.
10. Сухроб. Онаси — Соҳиб Султон.

қизлари

1. Давлатқолди. Онаси — Руқийа Султон.
2. Асил Султон. Онаси — Руқийа Султон.

II. III. I.3. Фаррухзод.

хотинлари

1. Фотима Султон — Мироншоҳнинг ўғли Султон Муҳаммад қизи.
2. Исми номаълум.

ўғиллари

1. Фаррухқадам. Онаси — Фотима Султон.
2. Султон Муҳаммад. Онаси — Фотима Султон.
3. Ёдгор Фаррухбек. Онаси — Фаррухзоднинг исми номаълум иккинчи хотини.

қизлари

1. Зайнаб Султон. Онаси — Фотима Султон.

II. III. I. 3.3. Ёдгор Фаррухбек.

хотинлари

1. Фотима Султонбека — Жаҳонгирнинг набираси Мансурнинг ўғли Султон Ҳусайннинг қизи.

ўғиллари

1. Султон Мансур. Онаси — Фотима Султонбека.
2. Султон Мурод. Онаси — Фотима Султонбека.
3. Бобур. Онаси — Фотима Султонбека.
4. Фаррухнажод. Онаси — Фотима Султонбека.

қизлари

1. Маҳдум Султон. Онаси — Фотима Султонбека.

II. III. I. 4. Султон Аҳмад (Маҳмуд).

хотинлари

1. Оғобека — Умаршайхнинг набираси Мансурнинг қизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (вафоти 1484 йил). Кичик Мирзо ҳам деганлар. Онаси — Оғобека.

қизлари

1. Давлатқолди Оғо. Онаси — Оғобека.
2. Гулбегим. Онаси — Оғобека.

II. III. I. 5. Муҳаммад Боқир.**хотинлари**

1. Маҳмуд ибн Қаро Усмон бойандирнинг қизи.

уғиллари

1. Абдулбоқий. Онаси — Маҳмуд ибн Қаро Усмоннинг қизи.

қизлари

1. Фаҳржаҳон. Онаси — Маҳмуд ибн Қаро Усмоннинг қизи.
2. Шаҳрбону кўкалдош. Онаси — Маҳмуд ибн Қаро Усмон қизи.

II. III. 2. Халил Султон.**хотинлари**

1. Жаҳон Султонбека — Амир Темурнинг синглиси Ширинбека Оғо набираси.
2. Шодмулк Оғо.
3. Тўқмоқ.

уғиллари

1. Бурғул (1399 йили туғилган). Онаси — Жаҳон Султонбека.
2. Муҳаммад Баҳодир. Онаси — Жаҳон Султонбека.
3. Муҳаммад Боқир (1406—1434). Онаси — Шодмулк Оғо.
4. Али. Онаси — Тўқмоқ.

қизлари

1. Ширинбека Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
2. Кичик Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
3. Султон Бадрулмулк. Онаси — Шодмулк Оғо. Шоҳрухнинг ўғли Мирзо Улуғбекка турмушга чиққан.
4. Сароймулк Оғо.

II. III. 4. Або Бакр.**хотинлари**

1. Шоҳмулк Оғо — ҳожи Сайфиддин нукузнинг қизи. Никоҳ йили 1389 ёки 1390.
2. Дур Султон Оғо.
3. Жаҳон хотун.
4. Гулмулк.
5. Шодмулк.

ўғиллари

1. Али. Онаси — Дур Султон Оғо.
2. Усмон Жоди (1401—1408). Онаси — Дур Султон Оғо. Амир Темурнинг хотини. Чулпонмулк Оғо тарбиясида бўлган.
3. Илонгир (1396—1409). Онаси — Жаҳон хотун.
4. Суҳроб. Онаси — Гулмулк.
5. Афросиёб.

қизлари

1. Ойша Султон. Онаси — Шоҳмулк Оғо.
2. Ўга Султон. Онаси — Шоҳмулк Оғо.
3. Зоҳида Султон. Онаси — Шоҳмулк Оғо.
4. Зухра Султон. Онаси — Дур Султон Оғо.
5. Одил Султон. Онаси — Жаҳон хотун.
6. Ҳабиба Султон. Онаси — Гулмулк.
7. Кермон Султон. Онаси — Шоҳмулк.

II. III. 4. 2. Усмон Жоди.

қизлари

1. Зухра Султон.
2. Махдум Султон.

II. III. 4. 3. Илонгир.

ўғиллари

1. Али Аскар.

II. III. 5. Умар.

хотинлари

1. Пойандабека — амир Сайфиддин илчиктойнинг қизи.
2. Лаълбиби Туқмоқ.

ўғиллари

1. Йасугей. Онаси — Пойандабека.
2. Бахшойиш. Онаси — Лаълбиби.

қизлари

1. Султон Бадрулжамол. Онаси — Лаълбиби.

I. III. 8. Муҳаммад Темур.

хотинлари

1. Хон Султонбека — Умаршайхнинг ўғли Бойқаро қизи.

қизлари

1. Робийа Султон — Мироншоҳнинг ўғли Султон Муҳаммаднинг Абу Саъид ўғлидан туғилган набираси Абу Саъидга турмушга чиққан.

II. III. 9. Султон.

хотинлари

1. Шоҳ Ислон — Сухроб курднинг қизи.

уғиллари.

1. Манучеҳр (1421—1469). Онаси — Шоҳ Ислон.
2. Султон Абу Саъид (1424—1469).

қизлари

1. Фотима Султон. Мироншоҳнинг Сайди Аҳмад углидан туғилган набираси Фарруҳзодга турмушга чиққан.

II. III. 9. 1. Манучеҳр.

уғиллари

1. Малик Муҳаммад (1458—1494).

II. III. 9. 1. 1. Малик Муҳаммад.

хотинлари

1. Исми номаълум — Султон Абу Саъид ўгли Султон Маҳмуднинг қизи.

уғиллари

1. Исми номаълум.

II. III. 9. 2. Султон Абу Саъид.

хотинлари

1. Хонзодабегим — Абулхайрхон қизи.
2. Робийа Султон — Мироншоҳ ўгли Муҳаммад Темурнинг қизи.
3. Угабегим — Мирзо Улугбекнинг қизи.
4. Қутлуқ Султон хоним.
5. Малик Султонбегим — Ўрда Бўғо тархон қизи.
6. Шоҳ Султонбегим мўғул.
7. Шаҳзодабегим — Шоҳ Муҳаммад Бадахшоний қизи.
8. Хонзодабегим — Хонзода Тожиддин Термизий қизи.
9. Солиҳа Султон Оғо — Чака барлос қизи.
10. Жамолбека Оғо барлос.
11. Давлат Бахт Оғо — Қозоншайх мўғул қизи.
12. Канизакбегим Оғо — Шайх Йусуф алака қизи.
13. Умид Оғо — Султон Фиёсбек ўгли Аҳмад қизи.
14. Қутлуқбека Оғо — Худойдод ўгли Муҳаммад қизи.
15. Руқийа Султонбегим — Шоҳрухнинг Бойсунғур ўғлидан туғилган Алавидавланинг қизи.
16. Хуршидбека Оғоча — Мурод ахтачи қизи.
17. Дилшод Оғоча — амир Баён ўгли амир Бузург қизи.
18. Боймулк Оғоча — Жон Дарвиш қизи.
19. Офок Оғоча кўкалдош — Бойсунғурнинг Алавидавладан туғилган набираси Иброҳим қизи.

20. Шоҳим оғоча — амир Яҳё қушчи қизи.
21. Ҳанифа Султон Оғоча — амир Ажаб мўғул қизи.
22. Давлат Султон Оғоча — Рустам Тута қизи.
23. Бўлғон оғоча.
24. Маҳдум Оғоча — Фиёсбек ўғли Султон Муҳаммаднинг қариндоши.
25. Саодат Бахт Оғоча — Али Бағдодий қизи.
26. Офоқ оғоча.
27. Гавҳар Султон Оғоча — хожа Ростий қизи.
28. Гулшан Оғоча.
29. Шоҳ Султон Оғоча.
30. Сабур Султон Оғоча — Абдулшайх қизи(?).
31. Хадичабека хурд — Мавлоно Насриддин қизи.
32. Нусрат Султон Оғо — Шоҳвали сулдуз қизи.
33. Биби Султон Оғоча — Фарруҳшоҳ қавчин қизи.
34. Зайнаббека Оғо — Султон Аҳмад сулдуз қизи.
35. Гулрух Султон Оғоча — Ҳамза ўғли Йусуфнинг қизи.

ўғиллари

1. Султон Муҳаммад (1452—1467). Онаси — Хонзодабегим.
2. Султон Аҳмад (1451—1494). Онаси — Малик Султонбегим.
3. Султон Маҳмуд (1453—1495). Онаси — Оғобегим.
4. Абобакр (1458—1479). Онаси — Шаҳзодабегим.
5. Шоҳ Муҳаммад. Онаси — Тожиддин Термизий қизи Хонзодабегим.
6. Муҳаммад Жаҳонгир. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
7. Султон Жаҳонгир. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
8. Султон Халил. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
9. Султон Иброҳим. Онаси — Канизекбегим Оғо.
10. Умар (вафоти 1478 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Қутлубека Оғо.
11. Шоҳрух (1459—1494). Онаси — Руқийа Султонбегим.
12. Бойсунғур (туғилган йили 1456). Онаси — Руқийа Султонбегим.
13. Султон Санжар. Онаси — Дилшод Оғоча.
14. Абдулло. Онаси — Боймулк Оғоча.
15. Султон Мурод (вафоти 1475 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Боймулк Оғоча.
16. Султон Муҳаммад (вафоти 1494 йил). Онаси — Ҳанифа Султон Оғоча.
17. Искандар. Онаси — Давлат Султон Оғоча.
18. Шоҳ Мансур. Онаси — Бўлғон Оғоча.

19. Мироншоҳ. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
20. Рустам. Онаси — Гулшоҳ Оғоча.
21. Султон Усмон. Онаси — Сабур Султон Оғоча.
22. Султон Валад (вафоти 1469 йилдан сунг юз берган).
Онаси — Нусрат Султон Оғо.
23. Музаффар. Онаси — Биби Султон Оғоча.
24. Умаршайх (1456—1494).
25. Улуғбек (1460—1501).

қизлари

1. Султон Бадрулмулк. Онаси — Ўгабегим.
2. Гавҳаршодбегим. Онаси — Ўгабегим.
3. Хонзодабегим. Онаси — Ўгабегим.
4. Хадича Султонбека. Онаси — Малик Султонбегим.
5. Зубайда Султонбека. Онаси — Солиҳа Султон Оғо.
6. Саодат Султонбека. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
7. Соҳиб Султон Оғо. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
8. Бибигегим. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
9. Султон Бахтбека. Онаси — Канизақбеги Оғо.
10. Жаҳон Султонбека. Онаси — Канизақбегим Оғо.
11. Омон Султонбека. Онаси — Умид Оғо.
12. Ўрин Султон хоним. Онаси — Руқийа Султонбегим.
13. Кутлуқ Туркон Оғо. Онаси — Хуршидбека Оғоча.
14. Пойанда Султонбегим. Онаси — Дилшод Оғоча.
Умаршайхнинг набираси Мансурнинг ўғли Султон
Ҳусайнга турмушга чиққан.
15. Робийа Султонбека. Онаси — Дилшод Оғоча. Мирон-
шоҳ ўғли Суйурғатмиш ўғли Муҳаммад Бади ўғли
Муҳаммад Қосимга турмушга чиққан.
16. Ойша Султонбека. Онаси — Дилшод Оғоча.
17. Шаҳрибонубека. Онаси — Боймулк Оғоча. Умаршайх
набираси Мансурнинг ўғли Султон Ҳусайнга турмушга
чиққан.
18. Меҳрнушбека. Онаси — Боймулк Оғоча.
19. Меҳрбонубека. Онаси — Боймулк Оғоча.
20. Султонбека. Онаси — Офоқ Оғоча кукалдош.
21. Бадржамолбека. Онаси — Офоқ Оғоча.
22. Туман Оғо. Онаси — Шоҳим Оғоча.
23. Ширинбека Оғо. Онаси — Шоҳим Оғоча.
24. Марйам Султонбека. Онаси — Булғон Оғоча.
25. Кутлуқ Султонбека. Онаси — Махдум Оғоча.
26. Хон Султонбека. Онаси — Саодат Бахт Оғоча.
27. Фаҳржаҳонбека. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.

28. Бибихонбека. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
29. Давлат Султонбека. Онаси — Гулшоҳ Оғоча.
30. Зайнаббека. Онаси — Шоҳ Султон Оғоча.
31. Қутлуқ Султонбека. Онаси — Зайнаббека Оғо.
32. Ойша Султонбека. Онаси — Гулрух Султон Оғоча.
33. Хон Султонбека.
34. Хадича Султонбека.

II.III.9.2.2. Султон Аҳмад.

хотинлари

1. Меҳрнигор хоним — Йунусхон қизи.
2. Тархонбегим тархон.
3. Қутлуқбегим — мазкур Тархонбегим синглиси.
4. Хонзодабегим Термизий.
5. Латифабегим — Аҳмадхожибекнинг набираси. Султон Аҳмаддан сўнг шайбонийлардан Ҳамза султонга турмушга чиққан. Ундан уч ўғил кўрган.
6. Ҳабиба Султонбегим — Султон аргун жиянларидан.

қизлари

1. Робийа Султонбегим (Қароқўзбегим). Онаси — Қутлуқбегим. Аввал Султон Маҳмудхонга турмушга чиққан ва ундан бир ўғил кўрган. Исми — Бобохон. Султон Маҳмудхон ўлимидан сўнг шайбоний Жонибек султонга турмушга чиққан.
2. Солиҳа Султонбегим (Оқбегим). Онаси — Қутлуқбегим. Амакиси Султон Маҳмуднинг ўғли Султон Масъудга турмушга чиққан.
3. Ойша Султонбегим. Онаси — Қутлуқбегим. Заҳириддин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан.
4. Султонбегим. Онаси — Қутлуқбегим. Аввал амакиси Султон Маҳмуднинг ўғли Султон Алига турмушга чиққан. Ундан кейин эса шайбонийлардан Темур султонга, ундан сўнг Маҳди султонга турмушга чиққан.
5. Маъсума Султонбегим. Онаси — Ҳабиба Султонбегим. Заҳириддин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан. Никоҳ йили 1507.
6. Гулбекабеги. Амакиси Суйурғатмиш ўғли Баҳорга турмушга чиққан.

II.III.9.2.3. Султон Маҳмуд.

хотинлари

1. Султон Нигорхоним — Йунусхон қизи.
2. Хонзодабегим — амир Бузург Термизий қизи.
3. Пошшабегим — Али Шукурбек баҳорлу қизи.

4. Хонзодабегим — амир Бузург Термизийнинг набираси.
5. Зухрабека.

уғиллари

1. Султон Масъуд (1475—1506). Онаси — Хонзодабегим-2.
2. Бойсунғур (1477—1499). Онаси — Пошшабегим.
3. Султон Ҳусайн (1481—1493). Онаси — Хонзодабегим-4.
4. Султон Али (1483—1501). Онаси — Зухрабека Оға.
5. Султон Вайс (1485—1521). Онаси — Султон Нигор хоним.

қизлари

1. Исми номаълум. Онаси — Пошшабегим. Мироншоҳнинг Султон Муҳаммаддан набираси Манучеҳр ўғли Малик Муродга турмушга чиққан.
2. Махдум Султонбегим. Онаси — Зухрабека Оғо.
3. Хонзодабегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Або Бакр дуғлотга турмушга чиққан.
4. Бекабегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Умаршайхнинг Бойқародан набираси Мансурнинг Султон Ҳусайн номли ўғлининг Ҳайдар Муҳаммад номли ўғлига турмушга чиққан. Никоҳ йили 1495.
5. Оқбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Султон Абу Саъиднинг набираси Жаҳонгирга турмушга чиққан. Никоҳ йили 1504.
6. Зайнаб Султонбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Заҳириддин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан. Никоҳ йили 1504.
7. Ражаб Султон.
8. Муҳиб Султон.
9. Ойбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4.

II. III. 9. 2. 3. 1. Султон Масъуд.

хотинлари

1. Солиҳа Султонбегим — Султон Абу Саъиднинг Султон Маҳмуддан бўлган набираси.
2. Саодат Бахтбегим — Умаршайхнинг Бойқаро ўғлидан набираси Мансурнинг ўғли Султон Ҳусайн қизи.

II. III. 9. 2. 3. 4. Султон Али.

хотинлари

1. Султонимбегим — султон Абу Саъиднинг Султон Аҳмаддан бўлган набираси.

II. III. 9. 2. 3. 5. Султон Увайс (Хон Мирза).

ўғиллари

1. Сулаймон (1514—1589).

II. III. 9. 2. 3. 5. 1. Сулаймон.

ўғиллари

1. Иброҳим (1534—1559).

II. III. 9. 2. 3. 5. 1. 1. Иброҳим.

ўғиллари

1. Шоҳрух (1557—1592).

II. III. 9. 2. 3. 5. 1. 1. Шоҳрух.

ўғиллари

1. Муҳаммад Замон (1576—1613).
2. Ҳасан (1580—1605).

II. III. 9. 2. 24. Умар Шайх.

хотинлари

1. Қутлуқ Нигор хоним (вафоти 1505 йил) — Йунусхон қизи.
2. Фотима Султон Оғо.
3. Умид Оғоча.
4. Оғо Султон.
5. Маҳдум Султонбегим.
6. Улус Оғо — хожа Ҳусайнбек қизи.
7. Қароқўзбегим.
8. Тун султон.

ўғиллари

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530). Онаси — Қутлуқ Нигорхоним.
2. Жаҳонгир (1485—1508). Онаси — Фотима Султон Оғо.
3. Носир (1487—1515). Онаси — Умид Оғоча.

қизлари

1. Хонзодабегим (1478—1544). Онаси — Қутлуқ Нигор хоним.
2. Меҳрбонубегим (туғилган йили 1481). Онаси — Умид Оғоча.
3. Шаҳрбонубегим (туғилган йили 1491). Онаси — Умид Оғоча.
4. Ёдгор Султон бегим (туғилган йили 1394 ёки 1395). Онаси — Оғо Султон.
5. Руқийа Султонбегим (туғилган йили 1394 ёки 1395). Онаси — Маҳдум Султонбегим. Аввал шайбонийлардан Абдуллатиф султон, сўнг эса Жонибек султон никоҳига кирган.

II. III. 9. 2. 24. 1. Заҳриддин Муҳаммад Бобур.

хотинлари

1. Ойша Султонбегим — Султон Абу Саъид ўғли Султон Аҳмад қизи. Никоҳ йили 1500.
2. Зайнаб Султонбегим (вафоти тахминан 1506 йил) — Султон Абу Саъид ўғли Султон Маҳмуд қизи. Никоҳ йили 1504.
3. Моҳимбегим (вафоти 1533 йил). Никоҳ йили 1506.
4. Маъсума Султон — Султон Абу Саъид ўғли Султон Аҳмад қизи. Никоҳ йили 1507.
5. Гулруҳбегим (вафоти 1545 йилдан олдин юз берган).
6. Дилдорбегим — вафоти 1547 йилдан сўнг юз берган).
7. Биби Муборака Йусуфзай. Никоҳ йили 1519.
8. Гулнор Огоча — вафоти 1575 йилдан сўнг юз берган).
9. Норгул Огоча.

ўғиллари

1. Ҳумоюн (1508—1556). Онаси — Моҳимбегим.
2. Комрон (1509—1557). Онаси — Гулруҳбегим.
3. Аскарӣй (1516—1558). Онаси — Гулруҳбегим.
4. Олур (1514—1519). Онаси — Дилдорбегим.
5. Султон Аҳмад (1517—1523). Онаси — Гулруҳбегим.
6. Ҳиндол (1518—1551). Онаси — Дилдорбегим.
7. Борбул (1518—1521). Онаси — Моҳимбегим.
8. Форуғ (туғилган йили 1526). Онаси — Моҳимбегим.
9. Шоҳрух (1522—1527). Онаси — Гулруҳбегим.

қизлари

1. Фаҳрулнисо (туғилган ва вафот йили 1501). Онаси — Ойшабегим.
2. Маъсума Султонбегим. Онаси — Маъсума Султонбегим. Султон Ҳусайн Бойқаро набираси Муҳаммад Замонга турмушга чиққан.
3. Гулрангбегим (туғилган йили 1514). Онаси — Дилдорбегим. 1530 йили Эсон султон никоҳига кирган.
4. Гулбаданбегим (1523—1603). Онаси — Дилдорбегим. Хизрхожага турмушга чиққан. Саодатёр номли ўғли бўлган.
5. Гулчеҳрабегим (туғилган вақти 1515—1517 йиллар орасида — вафоти 1557 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Дилдорбегим. 1530 йили Тўхта Бўғо султонга турмушга чиққан.
6. Гулзорбегим. Онаси — Гулруҳбегим.

7. Меҳржаҳонбегим. Онаси — Моҳимбегим.
8. Эсондавлатбегим. Онаси — Моҳимбегим.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. Ҳумоюн.

хотинлари

1. Гунурбиби.
2. Моҳичучукбегим (вафоти 1564 йил) — Байрам ўғлон синглиси. Никоҳ йили 1546.
3. Хониш Оғо — Жужик мирзо Хоразмийнинг қизи.
4. Шодбиби.
5. Шоҳим Оғо.
6. Меважон — Ҳаданг йасавул қизи.
7. Бегабегим (вафоти 1581 йил) — Ёдгорбек тағой қизи.
8. Ҳамидабонубегим (вафоти 1604 йилда). Никоҳ йили 1541.

ўғиллари

1. Ал-Омон (туғилган йили 1528 — ёшлигида вафот қилган). Онаси — Моҳичучукбегим.
2. Фаррухфол (1547—1552). Онаси — Моҳичучукбегим.
3. Муҳаммад Ҳаким (1554—1558). Онаси — Моҳичучукбегим.
4. Иброҳим Султон (туғилган йили 1553 — болалигида вафот этган). Онаси — Хониш Оғо.
5. Жалолиддин Муҳаммад Акбар (1542—1605). Онаси — Ҳамидабонубегим.

қизлари

1. Бахтинисобегим (туғилган йили 1550). Онаси — Моҳичучукбегим.
2. Аминабонубегим. Онаси — Моҳичучукбегим.
3. Сакинабонубегим. Онаси — Моҳичучукбегим. Шоҳ Ҳазратхонга турмушга чиққан.
4. Ақиқабегим. Туғилган йили 1551. Онаси — Бекабегим.
5. Бахшибонубегим (туғилган йили 1540). Онаси — Биби Гунур. 1550 йили Иброҳим Мирзога турмушга чиққан; 1561 йили Мирза Шарафиддин Ҳусайнга турмушга чиққан.
6. Жаҳон Султонбегим (1545—1547).
7. Фахрулнисобегим. Онаси — Моҳичучукбегим. 1564 йили асли термизлик беклардан Абулмаолийга турмушга чиққан. Абулмаолий ўлдирилгандан кейин 1565 йили хожа Ҳусайн Нақшбандий никоҳига кирган.

8. Исми номаълум (туғилган йили 1544). Онаси — Ҳамидабонубегим.
9. Нажибулнисобегим (1547—1607).

II.III.9.2.24.1.1.3. Муҳаммад Ҳаким.

хотинлари

1. Сулаймон Мирзо қизи.

ўғиллари

1. Афросиёб (1571—1597). Онаси — Сулаймон қизи.
2. Қайқубод (1574—1591). Онаси — Сулаймон қизи.

II.III.9.2.24.1.1.5. Жалолиддин Муҳаммад Акбар.

хотинлари (ва хос канизаклари)

1. Руқийабону (1542—1626). Ҳинол қизи.
2. Қимобону — арабшоҳ қизи. 1574 йили ҳарамга кирган.
3. Ман Кахан қизи. 1579 йили ҳарамга кирган.
4. Шамсжон қизи. 1592 йили ҳарамга кирган.
5. Биби Давлатшод.
6. Салима Султонбегим (1550—1612).

ўғиллари

1. Мирзо Ҳасан (туғилган йили 1564; бир ой яшаган).
2. Мирзо Ҳусайн (туғилган йили 1564; бир ой яшаган).
3. Султон Салим (1569—1627).
4. Султон Шоҳ Мурод (1570—1599).
5. Султон Дониёл (1571—1601).

қизлари

1. Дурударо(?). Туғилган йили 1569.
2. Оромбонубегим (1584—1624). Онаси — Биби Давлатшод.
3. Шукрулнисобегим. Онаси — Биби Давлатшод. 1593 йили Шоҳрух Мирзо никоҳига кирган.
4. Шаҳзодахоним (туғилган йили 1569). 1593 йили Музаффар Ҳусайн Мирзога турмушга чиққан.

II.III.9.2.24.1.1.5.3. Султон Салим (Жаҳонгир).

хотинлари (ва хос канизаклари)

1. Рожа Баҳгавандас Качваҳа қизи (вафоти 1602 йил). Никоҳ йили 1585.
2. Рожа Уди Санга (Сингх) қизи (вафоти 1619 йил). Никоҳ йили 1586.
3. Рой Рой Санга қизи. Никоҳ йили 1586.
4. Саъидхон Қаҳқоҳ қизи. Никоҳ йили 1586.
5. Хожа Ҳасан қизи (вафоти 1600 йил).
6. Дарбо Балханас қизи.

7. Гисудас Ратхур қизи.
8. Рожа Муна.
9. Мирза Санжар қизи. Никоҳ йили 1591.
10. Кичик Тибет ҳукмдори қизи. Никоҳ йили 1592.
11. Муборакхон қизи. Ҳарамга кирган йили 1592.
12. Ҳусайнжон қизи. Ҳарамга кирган йили 1592.
13. Гулруҳбегим. Комроннинг қизи. Никоҳ йили 1593.
14. Рожа Алихон қизи. Ҳарамга кирган йили 1593.
15. Рожа Жагат Санга қизи. Никоҳ йили 1607.
16. Нуржонбегим (вафоти 1645 йил). Никоҳ йили 1611.

ўғиллари

1. Султон Хисрав (1587—1622). Онаси — Рожа Баҳгавандас Качваҳа қизи.
2. Султон Парвиз (1589—1626). Онаси — хожа Ҳасан қизи.
3. Султон Хуррам (1592—1666). Онаси — Рожа Уди Санга қизи.
4. Султон Жаҳонгир (туғилган йили 1605). Онаси — хос канизаклардан.
5. Султон Шаҳриёр (1605—1627). Онаси хос канизаклардан.

қизлари

1. Султоннисобегим (1586—1646). Онаси — Рожа Баҳгавандас Качваҳа қизи.
2. Исми номаълум (туғилган йили 1589).
3. Давлатнисобегим (туғилган йили 1589). Онаси — Дарбо Балханас қизи.
4. Баҳорбонубегим (1589—1646). Онаси — Гисудас Ратхур қизи. 1625 йили Султон Дониёл ўғли Таҳмурасига турмушга чиққан.
5. Бегим султон (туғилган йили 1589). Онаси — Рожа Муна.
6. Шукрулнисобегим (вафоти 1653 йил). Онаси — Кичик Тибет ҳукмдори қизи.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.1. Султон Хисрав.

хотинлари

1. Хони Аъзам қизи.

ўғиллари

1. Баланд Ахтар (туғилган йили 1609). Онаси — Хони Аъзам қизи.
2. Доварбахш (вафот этган йили 1628). Булоқий исми билан ҳам машҳур бўлган.
3. Гиршосп (вафот этган йили 1628).

қизлари

1. Хушмандбонубегим. 1625 йили Султон Дониёл ўгли Хушангга турмушга чиққан.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.2. Султон Парвиз.**хотинлари**

1. Жаҳонбонубегим.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.. Султон Хуррам (Шоҳ Жаҳон).**хотинлари**

1. Мумтоз Маҳал (1593—1631). Асл исми Аржумандбонубегим. Отаси — Осифхон. Никоҳ йили 1612.
2. Музаффар Хусайн Мирзо қизи. Никоҳ йили 1611.
3. Шоҳнавозхон қизи.

ўғиллари

1. Доро Шукуҳ (1615—1659). Онаси — Мумтоз Маҳал.
2. Шоҳ Шужо (1616—1661). Онаси — Мумтоз Маҳал.
3. Муҳаммад Аврангзеб (1618—1707). Онаси — Мумтоз Маҳал.
4. Мурод Бахш (1624—1660). Онаси — Мумтоз Маҳал.
5. Умид Бахш (1619—1624). Онаси — Мумтоз Маҳал.
6. Жаҳонафруз (1619—1620). Онаси — Шоҳнавозхон қизи.

қизлари

1. Хурилнисобегим (1613—1616). Онаси — Мумтоз Маҳал.
2. Жаҳоноробегим (1614—1681). Онаси — Мумтоз Маҳал.
3. Равшаноробегим (1617—1671). Онаси — Мумтоз Маҳал.
4. Сурайё (1621—1628). Онаси — Мумтоз Маҳал.
5. Гавҳароробегим (вафоти 1706 йил). Онаси — Мумтоз Маҳал.
6. Хусноробегим (1603—?). Онаси — Мумтоз Маҳал.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.1. Доро Шукуҳ.**хотинлари**

1. Султон Парвиз қизи.
2. Нодирабонубегим.

ўғиллари

1. Сулаймон Шукуҳ (1635—1662). Онаси — Султон Парвиз қизи.
2. Сепаҳр Шукуҳ (туғилган йили 1644). Онаси — Султон Парвиз қизи.
3. Маҳр Шукуҳ (туғилган ва ўлган йили 1638). Онаси — Султон Парвиз қизи.
4. Мумтоз Шукуҳ (туғилган йили 1643). Онаси — Султон Парвиз қизи.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.1.1.. Сулаймон Шукуҳ.

қизлари

1. Исми номаълум. 1678 йили хожа Баҳовиддинга турмушга чиққан.
2. Салимабонубегим. 1672 йили Муҳаммад Акбар II га турмушга чиққан.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.1.2. Сепаҳр Шукуҳ.

хотинлари

1. Бадрулнисобегим. Никоҳ йили 1673.
2. Зубатулнисобегим.

ўғиллари

1. Аъло Табор (1676—1677). Онаси — Зубатулнисобегим.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.2. Шоҳ Шужо.

хотинлари

1. Угарсин Рожа Каштвара қизи.

ўғиллари

1. Султон Зайниддин (туғилган йили 1639).
2. Султон Баланд Ахтар (туғилган йили 1645). Онаси — Угарсин Рожа Каштвара қизи.

қизлари

1. Гулруҳбонубегим (туғилган йили 1639).

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3. Аврангзеб.

хотинлари

1. Шохнавозхон қизи. Дилрасбону. Никоҳ йили 1637.
2. Рожур заминдори қизи Раҳматулнисо (вафоти 1691).

ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (1639—1675). Онаси — Раҳматулнисо.
2. Муҳаммад Муаззам (1643—1712). Онаси — Раҳматулнисо.
3. Муҳаммад Аъзам (1653—1705). Онаси — Дилрасбону.
4. Муҳаммад Акбар (1657—1707).
5. Муҳаммад Гомбахш (1667—1707). Онаси — Рой Удипурий қизи.

қизлари

1. Зейбулнисобегим (1639—1707). Онаси — Дилрасбону.
2. Зийнатулнисобегим (1643—?). Онаси — Дилрасбону.
3. Бадрулнисобегим (1647—1670). Онаси — Раҳматулнисо.
4. Зубатулнисобегим (1651—1707). Онаси — Дилрасбону.
5. Меҳрулнисобегим (1661—1704).

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.1. Муҳаммад Султон.

хотинлари

1. Дўстдорбонубегим (вафот йили 1676).

ўғиллари

1. Масъуд бахт (вафот йили 1677).

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.2. Муҳаммад Муаззам (Шоҳ Олам).

хотинлари

1. Руп Санга Ратҳур қизи. Никоҳ йили 1661.
2. Абдулмўмин қизи (вафоти 1673 йил).
3. Санжар Нажми соний қизи Нурулнисобегим.
4. Фахрулнисобегим.

ўғиллари

1. Султон Муъизиддин (1661—1713).
2. Султон Иъзаддин (туғилган йили 1664).
3. Муҳаммад Аъзим (1664—1712). Онаси — Руп Санга Ратҳур қизи.
4. Рафиушшон (1670—1712). Онаси — Нурилнисобегим.
5. Муҳаммад Хужаста Ахтар (1674—1712). Онаси — Фахрулнисобегим.
6. Муҳаммад Ҳумоюн (1677—?).

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1. Султон Муъизиддин (Жаҳондоршоҳ).

хотинлари

1. Саййидулнисо. Никоҳ йили 1684.

ўғиллари

2. Иъзаддин.
3. Аъзиддин.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.1. Иъзаддин.

хотинлари

1. Аминхон қизи.
2. Бидор Бахт қизи. Никоҳ йили 1709.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2. Аъзиддин (Оламгир II).

ўғиллари

1. Жалолиддин Али Гавҳар (1727—1806).

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1. Жалолиддин Али Гавҳар (Шоҳ Олам II).

ўғиллари

1. Муҳаммад Жавон Бахт.
2. Абулнаср Муъиниддин (1760—1837).

**II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1.2. Абулнаср Муъиниддин
(Акбаршоҳ II).**

ўғиллари

1. Муҳаммад Жаҳонгир.
2. Абулмазаффар Сирожиддин (1775—1862).

**II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1.2.2. Абдулмазаффар
Сирожиддин Баҳодиршоҳ.**

ўғиллари

1. Мўғул Мирзо (1796—1858).
2. Хизр Сулаймон Мирзо (1799—1858).

**II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1.2.2.2. Хизр Сулаймон
Мирзо.**

ўғиллари

1. Абубакр Мирзо (1821—1858).

**II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.3. Муҳаммад Аъзим
(Аъзимушшон).**

хотинлари

1. Киср Санга қизи. Никоҳ йили 1678.
2. Олийабегим. Никоҳ йили 1692. Отаси Руҳиллахон Ав-рангзеб холасининг ўғли эди (вафоти 1692).

ўғиллари

1. Муҳаммад Карим (туғилган йили 1679). Онаси — Киср Санга қизи.
2. Муҳаммад Фаррух Сийар (1688—1719).
3. Ҳусайн Бахт.
4. Руҳулқудс (туғилган йили 1695). Онаси — Олийабегим.
5. Исми номаълум (туғилган 1709). Онаси — Олийабегим.

қизлари

1. Исми номаълум (туғилган йили 1709). Онаси — Олийабегим.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.3.2. Фаррух Сийар.

хотинлари

1. Содотхон қизи.

ўғиллари

1. Жаҳонгиршоҳ (туғилган ва вафот йили 1713).
2. Жаҳонмуродшоҳ (1717—1718). Онаси — Содотхон қизи.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.4. Рафиушшон.

ўғиллари

1. Рафиуддаражот (1692—1719).
2. Рафиуддават (1696—1719).
3. Муҳаммад Иброҳим (1699—1721).

**II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.5. Муҳаммад Хўжаста Ахтар
(Жаҳоншоҳ).**

ўғиллари

1. Фарҳанда Ахтар.
2. Равшан Ахтар (1702—1748).

**II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.5.2. Равшан ахтар (Насриддин
Муҳаммадшоҳ).**

ўғиллари

1. Аҳмадшоҳ (1728—1774).

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.5.2.1. Аҳмадшоҳ.

ўғиллари

1. Бидор Бахт.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.3. Муҳаммад Аъзам.

хотинлари

1. Рожа саййид Яҳё қизи. Никоҳ йили 1681.
2. Жаҳонзейббонубегим (вафот йили 1705). Доро Шукуҳ ва Нодирабонубегим қизи. Никоҳ йили 1668.

ўғиллари

1. Муҳаммад Бидор Бахт (1670—1707). Онаси — Жаҳонзейббонубегим.
2. Искандаршон (1675—1677). Онаси — Жаҳонзейббонубегим.
3. Воложоҳ (1683—1707).
4. Зижоҳ (туғилган йили 1684).
5. Волошон (туғилган йили 1684).
6. Жавон Бахт.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.3.1. Муҳаммад Бидор Бахт.

хотинлари

1. Саъид Ахтар Мухторхон қизи. Никоҳ йили 1686.

ўғиллари

1. Феруз Бахт (туғилган йили 1695). Онаси — Саъид Мухторхон қизи.
2. Бидордил.

қизлари

1. Нажибулнисо. Шоҳ Олийжоҳга турмушга чиққан.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.4. Муҳаммад Акбар.

хотинлари

1. Салимабонубегим. Сулаймон Шукуҳ қизи. Никоҳ йили 1672.

уғиллари

1. Абдулваҳоб.
2. Хужаста Ахтар.
3. Нику Сийар (1679—1719).
4. Муҳаммад Аскар.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.3.5. Муҳаммад Комбахш.**хотинлари**

1. Жамиланисо. Амр Санга қизи. Никоҳ йили 1681.
2. Маҳзжаҳон хоним. Бархурдорбек қизи. Никоҳ йили 1681.

уғиллари

1. Умидбахш (туғилган ва вафот йили 1684).
2. Маҳиуссуннат (1689—1707).
3. Фирузманд.
4. Бораққулоҳ (вафоти 1709 йил).

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.4. Мурод Бахш.**хотинлари**

1. Каримулнисо.

уғиллари

1. Муҳаммадёр (туғилган йили 1646).
2. Ёазд Бахш (вафот этган йили 1706).

қизлари

1. Осойишбонубегим (вафоти 1678 йил). Хожа Муҳаммад Солиҳга турмушга чиққан.
2. Исми номаълум. 1678 йили хожа Ёқуб Нақшбандийга турмушга чиққан.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.3.4.2. Ёазд Бахш.**хотинлари**

1. Меҳрулнисобегим. Никоҳ йили 1672.

уғиллари

1. Додар Бахш.
2. Довар Бахш.

II.III.9.2.1.1.5.4. Султон Шоҳ Мурод.**уғиллари**

1. Султон Рустам.

II.III. 9.2.1.1.5.4. Султон Дониёл.**хотинлари**

1. Жононбегим. Хонихонон қизи.

уғиллари

1. Таҳмурас (вафоти 1627 йил).

2. Ҳушанг (вафоти 1627 йил).
3. Бойсунғур.

II.III.9.2.1.1.5.4.1. Таҳмурас.

хотинлари

1. Ҳушмандбонубегим. Султон Хисрав қизи. Никоҳ йили 1625.

II.III.9.2.1.1.5.4.2. Ҳушанг.

хотинлари

1. Баҳорбону. Султон Салим Жаҳонгир қизи. Никоҳ йили 1625.

II.III.9.2.24.1.2. Комрон.

хотинлари

1. Хонимбегим. Султон Али Мирза тағой қизи. Никоҳ йили 1529.
2. Ҳазорабегим.
3. Моҳбегим қипчоқ.
4. Моҳичучук аргун (вафоти 1558 йил). Никоҳ йили 1546.
5. Моҳафрузбегим.
6. Хоним Муқаррам. Шоҳ Муҳаммад Султон Кошгарий қизи.

уғиллари

1. Абулқосим (1528—1559).
2. Иброҳим (1530—1553).

қизлари

1. Ойша Султонбегим.
2. Гулруҳбегим (вафоти 1614 йилдан сунг юз берган).
3. Ҳабибабегим. Оқ Султонга турмушга чиққан.

II.III.9.2.24.1.3. Аскаррий.

хотинлари

1. Султонамбегим.

II.III.9.2.24.1.6. Ҳиндол.

1. Султонамбегим.

II.III.9.2.24.2. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Оқбегим. Султон Маҳмуд Мирзо қизи. Никоҳ йили 1504.
 1. Пир Муҳаммад.
- II.III.9.2.24.3. Носир.

хотинлари

1. Қорақузбегим. Султон Ҳусайн Бойқаро набираси.

II. III. 9. 2. 25. Улуғбек.

ўғиллари

1. Абдураззоқ (1480—1525).
2. Мироншоҳ (1484—1507).

қизлари

1. Бекабегим. Султон Ҳусайн Бойқаро ўғли Султон Маъсумга турмушга чиққан.

II. III. 10. Ижил.

хотинлари

1. Ўрун Султон Оғо. Тўғал Буғо қизи.
2. Шоҳ Мулк Оғо. Хожа Сайфиддин нукуз қизи.

ўғиллари

1. Мироншоҳ. Онаси — Ўрун Султон Оғо.
2. Музаффар. Онаси — Шоҳ Мулк Оғо.

қизлари

1. Пойанда Султон. Онаси — Ўрун Султон Оғо.
2. Саодат Султон. Онаси — Шоҳ мулк Оғо.

II. III. II. Суйурғатмиш.

ўғиллари

1. Қосим.
2. Муҳаммад Бади.
3. Баҳор.
4. Ижил.

II. III. II. 2. Муҳаммад Бади.

ўғиллари

1. Умар.
2. Усмон.
3. Муҳаммад Қосим.

II. III. II. 2. I. Умар.

ўғиллари

1. Шоҳ Ҳусайн.

II. III. II. 2. 2. Усмон.

ўғиллари

1. Рустам.
2. Санжар.
3. Муҳаммад Бади.
4. Темур.

қизлари

1. Дур Султон.
2. Оғобека.
3. Пойанда Султон.

II.III.II.2.3. Муҳаммад Қосим.

хотинлари

1. Робийа Султонбека. Отаси — Султон Абу Саъид.

ўғиллари

1. Бобур. Онаси — Робийа Султонбека.
2. Султон Мурод. Онаси — Робийа Султонбека.
3. Абулқосим. Онаси — Робийа Султонбека.

қизлари

1. Оқбека. Онаси — Робийа Султонбека.
2. Меҳрбону. Онаси — Робийа Султонбека.
3. Бекабека. Онаси — Робийа Султонбека.
4. Оғобека. Онаси — Робийа Султонбека.

II.III.II.3. Баҳор.

хотинлари

1. Гулбекабека.
2. Мунис Султон.

ўғиллари

1. Жаҳонгир. Онаси — Гулбекабека.
2. Суйурғатмиш. Онаси — Гулбекабека.
3. Султон Муҳаммад. Онаси — Мунис Султон.
4. Саъд Ваққос. Онаси — Гулбекабека.

қизлари

1. Меҳрбонубека.
2. Шаҳрбонубека.
3. Шаҳрбонубека.
4. Исми номаълум.

II.III.II.3.1. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Руқийа. Умаршайх набираси Султон Али авлоди.

II.III.II.3.4. Саъд Ваққос.

хотинлари

1. Бекабека.

ўғиллари

1. Муҳаммад Мироншоҳ.

II.III.II.4. Ижил.

1. Абдулла.
2. Абдулжаббор.

қизлари

1. Саодат Султон.
2. Бахт Султон.

II.IV. Шоҳрух.

хотинлари

1. Малика Оғо. Хизр Ўғлон Чағатой қизи.
2. Гавҳаршод Оғо (вафоти 1457 йил). Гиёсиддин тархон қизи. Никоҳ йили 1388.
3. Тути хотун.
4. Оқ Султон. Черкас қизи.
5. Меҳрнигор ўзбек.
6. Лаъл Тегин.

ўғиллари

1. Жаҳоншоҳ. Онаси — Малика оғо.
2. Суйурғатмиш (1399—1426). Онаси — Малика Оғо.
3. Улугбек (1394—1449). Онаси — Гавҳаршод Оғо.
4. Бекўғли. Онаси — Оқ Султон.
5. Жонўғлон (1403—1411). Онаси — Оқ Султон.
6. Муҳаммад Ёрдий (1404—1409). Онаси — Лаъл Тегин (мазкур шаҳзода номи Буруйи, Бозуйи, Ёрутий шаклларида ҳам берилган).
7. Иброҳим Султон (1394—1435).
8. Муҳаммад Жўкий (1402—1444).
9. Бойсунғур (1397—1434). Онаси — Гавҳаршод Оғо.

қизлари

1. Марйам Султон Оғо (вафоти 1441 йил). Онаси — Гавҳаршод Оғо. Муҳаммад Жаҳонгирга турмушга чиққан.
2. Саодат Султон Оғо. Онаси — Гавҳаршод Оғо.
3. Кутлуғ Туркон Оғо. Онаси — Гавҳаршод Оғо.
4. Пойанда Султон. Онаси — Оқ Султон.
5. Тағой Туркон Оғо. Онаси — Тути хотун.
6. Кутлуқ Султон Оғо. Онаси — Тути хотун.

Шоҳрух ўғилларидан таркаган авлод.

II.IV. 2. Суйурғатмиш.

хотинлари

1. Шодбахт Оғо. Отаси — Кишхожа ўзбек.
2. Ферузбахт. Отаси — Гиёс.
3. Бахт Султон. Отаси — Ҳасан муғул.
4. Саодат. Отаси — шайх Али тағой.
5. Ашура.
6. Фотима Султон.

ўғиллари

1. Султон Масъуд (1413—1443). Онаси — Шодбахт.
2. Султон Маҳмуд. Онаси — Ферузбахт.
3. Муҳаммад Султон. Онаси — Бахт Султон.
4. Қарочор (1414—1439). Онаси — Бахт Султон.

5. Муҳаммад Султон. Онаси — Саодат.

6. Султон Маҳмуд Онаси — Ашура.

қизлари

1. Руқийа Султонбека. Жаҳонгир авлодидан Муҳаммад Султонга турмушга чиққан.

2. Улуғ Оғо.

II.IV.2.I. Султон Масъуд.

хотинлари

1. Ойшабека. Бойсунғур қизи.

ўғиллари

1. Али Асғар (1428—1446). Онаси — Ойшабека.

қизлари

1. Ёдгорбегим. Онаси — Ойшабека. Умаршайх набираси Пир Муҳаммад ўғли Рустамга турмушга чиққан.

II.IV.3. Улуғбек.

хотинлари (ва хос канизақлари)

1. Ўгабека (1395—1419). Жаҳонгир ўғли Муҳаммад Султон қизи. Никоҳ йили 1404.

2. Султон Бадрулмулк. Халил Султон қизи.

3. Оқ Султон Хоника. Отаси — Султон Маҳмудхон.

4. Ҳусннигор Хоника. Отаси — Шамъи Жаҳонхон Чағатой.

5. Шукрбиби Хоника. Отаси — Дарвишхон Жучий.

6. Руқийа хотун арлот.

7. Меҳр Султон. Отаси — Таваккул жалойир.

8. Давлатбахт хотун. Отаси — Шайх Муҳаммад барлос.

9. Давлат Султон хотун. Отаси — Саъид сулдуз.

10. Бахтибиби хотун. Отаси — Оқ Сўфий қўнғирот.

11. Саодатбахт хотун. Отаси — Баён кўкалдош.

12. Султон Малик. Отаси — Насриддин.

13. Султонам.

14. Абулхайрхон ўзбак қизи.

15. Хутан хотун.

16. Оқила Султон қизи.

ўғиллари

1. Абдуллатиф (1428—1450). Онаси — Руқийа хотун.

2. Абдулсамад. Онаси — Султонам.

3. Абдулжаббор. Онаси — Султонам.

4. Темур. Онаси — Абулхайрон ўзбек қизи.

5. Ибодулло (1412—1417).

6. Абдулло (1420—1433).

7. Абдураҳмон (1421—1432).

8. Абдулазиз (1430—1449).

9. Абдумалик.

10. Абдураззоқ.
11. Исми номаълум. Онаси — Султон Малик.
12. Исми номаълум. Онаси — Султон Малик.
13. Исми номаълум. Онаси — Султон Малик.

қизлари

1. Ҳабиба Султон, Хонзодабегим (туғилган йили 1412). Онаси — Ўгабека.
2. Султонбахт. Онаси — Руқийа хотун.
3. Оқбош. Онаси — Руқийа хотун.
4. Қутлуқ Туркон Оғо. Онаси — Саодатбахт хотун.
5. Султон Бадиулмулк. Онаси — Хутан хотун.
6. Исми номаълум. Онаси — Оқила Султон қизи.
7. Тағой Туркон.
8. Хонзода Оғо.
9. Ўгабегим. Султон Абу Саъидга турмушга чиққан.
10. Робийа Султонбегим. Абулхайрхон ўзбекка турмушга чиққан.

II.IV. 3.1. Абдуллатиф.

хотинлари

1. Шоҳ Султон Оғо. Отаси — Муҳаммад Мушарраф.
2. Шоҳ Султон қурлаут қизи.

ўғиллари

1. Абдураззоқ. Онаси — Шоҳ Султон қизи.
2. Аҳмад (1447—1457). Онаси — Шоҳ Султон қизи.
3. Маҳмуд. Онаси — Шоҳ Султон қизи.
4. Муҳаммад Боқир (5 ёшида вафот қилган). Онаси — Шоҳ Султон қизи.
5. Муҳаммад Жуқий (1449—1463). Онаси — Шоҳ Султон қизи.

қизлари

1. Қутлуқ Султон. Онаси — Шоҳ Султон.

II.IV.3.1.5. Муҳаммад Жуқий.

хотинлари

1. Маъсума. Отаси — амир Аҳмад Малик.

ўғиллари

1. Шоҳрух. Онаси — Маъсума.

қизлари

1. Хонзодабегим. Онаси — Маъсума.
2. Фотима Султон. Онаси — Маъсума.

II.IV.7. Иброҳим Султон.

хотинлари

1. Меҳр Султон хотун. Отаси — Али Чухра Саригтош.
2. Фотима Султон хотун. Отаси — Амирак қавчин.
3. Жаҳонбека. Отаси — Абдулло Тоифий.
4. Бека Султон. Отаси — Боязид.

ўғиллари

1. Абдулло (1432—1451). Онаси — Меҳр Султон хотун.
2. Исҳоқ (1419—1427). Онаси — Фотима Султон.
3. Султон Муҳаммад. Онаси — Жаҳонбека.
4. Исмоил (1423—1432). Онаси — Бека Султон.

қизлари

1. Руқийабека. Онаси — Меҳр Султон хотун.
2. Зайнаб Султон. Онаси — Фотима Султон.

II.IV.7.1. Абдулло.

хотинлари

1. Амир Худойқули қизи.
2. Муҳаммад Тарағай Улуғбек қизи.

II.IV.8. Муҳаммад Жукий.

хотинлари

1. Меҳрниғорхоним. Отаси — Шамъи Жаҳонхон. Никоҳ йили 1419.
2. Бахтдавлат.
3. Бўлғон мўғул.
4. Хоним. Отаси — Идиқут манғит.
5. Тожилисломхон. Отаси — Қаро Усмон бойандор.

ўғиллари

1. Абобакр (1427—1447). Онаси — Бахтдавлат.
2. Муҳаммад Қосим (1422—1439). Онаси — Бахтдавлат.
3. Али (1423—1424). Онаси — Бўлғон мўғул.

қизлари

1. Суйурғатмиш (?). Онаси — Меҳрниғор хоним.
2. Тўғал хоним. Онаси — Меҳрниғор хоним.
3. Саодат Султон. Онаси — Бахтдавлат.
4. Қутлуғ Султон. Онаси — Бўлғон мўғул.
5. Зубайда Султон. Онаси — Бўлғон мўғул.

II.IV.9. Бойсунгур.

хотинлари

1. Жонмалик. Отаси — амир Чулпон қавчин.
2. Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Хандон Оғо.
4. Офоқ Оғо.
5. Шодбека Оғо.

ўғиллари

1. Аловидавла (1417—1460). Онаси — Жонмалик.
2. Абулқосим Бобур (1422—1457). Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Султон Муҳаммад (1418—1452). Онаси — Хандон Оғо.

қизлари

1. Бобобека. Онаси — Жонмалик
2. Фотима Султон. Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Зухрабека. Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
4. Саодатбека. Онаси — Хандон Оғо.
5. Пойанда Султон. Онаси — Хандон Оғо.
6. Ойшабека (вафоти 1441 йил). Онаси — Офоқ Оғо. Суйурғатмиш ўғли Султон Масъудга турмушга чиққан.
7. Бахтдавлат. Онаси — Офоқ Оғо.
8. Соҳиб Султон. Онаси — Офоқ Оғо. Суйурғатмиш набираси Муҳаммад Халилга турмушга чиққан.
9. Фотима Султон. Онаси — Офоқ Оғо.
10. Руқийабека. Онаси — Шодбека Оғо.

II.IV. 9. I. Аловидавла.

хотинлари

1. Зайнаб. Отаси — Ёдгоршоҳ арлот. Никоҳ йили 1434.
2. Мурод Султон Оғо. Отаси — Баротхожа бахши.

ўғиллари

1. Абдулҳорис Бойсунғур (1435—1456). Онаси — Зайнаб.
2. Иброҳим (1440—1459). Онаси — Мурод Султон.

қизлари

1. Руқийабека, Султонбегим. Султон Абу Саъидга турмушга чиққан.
2. Шаҳзода.

II.IV.9.I.2. Иброҳим.

хотинлари

1. Қутлуқбека Оғо. Амир Муҳаммад Худойдод қизи.

қизлари

1. Офоқ Оғоча кўкалдош. Султон Абу Саъидга турмушга чиққан.

II.IV.9.2. Абулқосим Бобур.

хотинлари

1. Давлат Султон. Абу Саъид доруға қизи.
2. Бибижон. Худойдод қизи.
3. Канизак биби.

уғиллари

1. Шоҳ Маҳмуд (1448—1459).

қизлари

1. Канизакбиби қизи.

II.IV.9.3. Султон Муҳаммад.**хотинлари**

1. Оғобека. Юсуф тархон қизи.
2. Тундибека.

уғиллари

1. Ёдгор (1452—1470). Онаси — Тундибека.
2. Саъд Ваққос (1437—1467).

қизлари

1. Улуғ Оғо. Онаси — Тундибека

Шайбонийлар (1500—1601)

Муҳаммад Шоҳбахт Шайбонийхон (1500—1510).

Кўчкунчихон (1510—1531).

Абу Саъидхон (1531—1533).

Убайдуллахон (1533—1539).

Абдуллахон I (1539—1540).

Абдулазизхон; Бухорода (1540—1550).

Абдуллатиф; Самарқандда (1540—1551).

Наврўз Аҳмадхон—Бароқхон (1551—1556).

Пир Муҳаммадхон (1556—1561).

Искандархон (1561—1683).

Абдуллахон II (1583—1598).

Абдулмўминхон (1598—1599).

Пир Муҳаммадхон II (1599—1601).

Аштархонийлар (1601—1747)

Боқимуҳаммадхон (1601—1605).

Валимуҳаммадхон (1605—1611).

Имомқулихон (1611—1642).

Назрмуҳаммадхон (1642—1645).

Абдулазизхон (1645—1681).

Субҳонқулихон (1681—1702).

Убайдуллахон (1702—1711).

Абулфайзхон (1711—1747).

Мангитлар (1747—1920)

Муҳаммад Раҳим (1747—1758).

Дониёл (1758—1785).

Шоҳ Мурод (1785—1800).
Ҳайдар (1800—1825).
Насрулла (1826—1860).
Музаффар (1860—1885).
Абдулаҳад (1885—1910).
Муҳаммад Олим (1910—1920).

Хива шайбонийлари (1511—1770)

Элбарсхон (1511 — тахминан 1516).
Султон Ҳожихон.
Ҳусайнкулихон.
Суфиёнхон (1516—1522).
Бужақохон (1522—1525/26).
Аванешхон (1525/26—1538).
Алихон (1538—1547).
Ақатойхон (1547—1556).
Юнусхон (1556—1557).
Дустхон (1557—1558).
Ҳожи Муҳаммадхон (1559—60—1602).
Арабмуҳаммадхон (1602—1621).
Хабаш Султон ва Элбарс Султон (1621—1623).
Исфандиёрхон (1623—1643).
Абулғозий (1644—1664).
Анушахон (1664—тахминан 1687).
Худойдодхон (1687—1688).
Ўзбекхон—Арнакхон (1688—1690).
Жўжи Султон (1694/95—1697).
Валихон (1697—1698/99).
Шоҳниёзхон (1698/99—1702).
Шоҳбахтхон (1702—1703).
Саййид Алихон (1703—1705).
Мусахон (1705—1706).
Ёдгорхон (1706—1713).
Шерғозихон (1714—1727/28).
Элбарсхон (1728—1739).
Тоҳирхон (1739—1740).
Нуралихон (1740—1742).
Абулғозийхон II (1742—1746).
Ғойибхон (1746—1756).
Қорабойхон (1756—1757).
Темурғозийхон (1757—1764).
Худойдодхон (1764—1765).

Шоҳғозийхон (1766—1767).
Абулғозийхон III (6 ой ҳукмронлик қилган).
Нуралихон (1768—?).
Жаҳонгирхон (ҳукмронлиги бир йил).
Булакайхон.

Хива кўнғиротлари (1770—1920)

Муҳаммад Амин (1770—1790).
Аваз (1790—1804).
Элтузархон (1804—1806).
Муҳаммад Раҳимхон (1806—1825).
Оллоқулихон (1825—1842).
Раҳимқулихон (1842—1845).
Муҳаммад Аминхон (1845—1855).
Абдуллахон (1855—1856).
Кутлуқмуродхон (1856).
Саййид Муҳаммадхон (1856—1864).
Муҳаммад Раҳимхон (1864—1910).
Исфандиёрхон (1910—1918).
Саййид Абдулла (1918—1920).

Минглар (1709—1875)

Шоҳрух (1709—1721).
Абдураҳим (1721—1733).
Абдулкарим (1733—1750).
Абдураҳмон (ҳукмронлиги 9 ой).
Ирдона (1751—1752).
Бобобек (1752—1753).
Ирдона (иккинчи марта: 1753—1762).
Сулаймон (1762—1763).
Норбўта (1763—1798).
Олимхон (1798—1810).
Умархон (1810—1822).
Муҳаммадалихон (1822—1842).
Шералихон (1842—1844).
Муродхон (қисқа муддат ҳукмронлик қилган).
Худоёрхон (1845—1858).
Маллахон (1858—1862).
Худоёрхон (иккинчи марта: 1862—1863).
Султон Саъидхон (1863—1865).
Худоёрхон (учинчи марта: 1865—1875).

SUMMARY

«The history of the Uzbek statehood» (from ancient times through the Russian conquest)

The research deals with the issue of the history of the statehood of the Uzbek people from ancient times through the Russian conquest and consists of introduction, five chapters and conclusion.

The introduction includes substantiation of the urgency of the topic under research, its scientific novelty, reveals the degree of the problem's elaboration, lists the sources used.

In the first chapter the author analyses and deals with the historical conditions of the origin of the Uzbek people's statehood in the sixth century BC and its development through the end of the first millennium BC. It has been established that the Uzbek statehood originated in the ancient oasis of Khorezm. The chapter also deals with the issues of state construction and government, social and economic status of the society, external ties.

The second chapter covers the period from the beginning of the new era through appearance of Islam. This period in the development of statehood was characterized by the unification of separate within the framework of certain oases and valleys into the common social and political area with further submission of adjoining territories. This period gave birth to a tradition of empire creation in the development of the Uzbek people's statehood. Empires were created under the Kushans (I—IV centuries), the Eftalits (V—VI centuries) and through the following centuries under the Samanids (X century), the Anushtegenids (XII—20s of XIII century), the Timurids (the last quarter of XIV—XV century).

The third chapter covers the most important period (X—20s of XIII century) in the history of the Uzbek statehood. In that period the state construction and government underwent qualitative changes which included functioning of a kind of legislative and executive powers represented by Dargakh and Divans correspondingly. The system of Dargakh included independent services and positions created to maintain activities of this very body. The system of Divans

consisted of several (5-10) ministries, namely ministries of finance, state control, military affairs, taxes and property, justice, law enforcement, etc.

The Renaissance which coincided with that period was possible and appeared thanks to the existence of this system which promoted development of various trends in science and culture.

Chapter four studies and reveals the role and place of Amir Temur and the Timurids. Amir Temur, the founder of a world empire with the capital in Samarkand, put an end to the one hundred and fifty years of Moguls domination and short a short period of time managed to restore the best traditions in the history of the development of the Uzbek statehood. The period of the Timurids' goverment is rightfully considered to be the time of political, economic growth, scienific and cultural revival.

The last chapter analyzes and explains the processes of gradual decline in the development of statehood in XVI-XIX centuries, the cfuses of deviation from classical traditional forms of government which resulted in increase of centrifugal processes and the recently powerful state*s division into several independentparts (Bukhara Emirate, Khiva and Kokand khanates)8 Soon those were conquered by Russia.

The conclusion includes the main points revealed during the study of the problem of the Uzbek statehood from ancient times through the XX centuru.

The dunastais wich ruled over the Uzbek state during 2700 years are listed in Appendix.

uoba

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи боб. Илк давлатчиликнинг асос топиши ва ўзбек давлатчилигининг милоддан аввалги тарихи	25
Хоразм	27
Бақтрия	34
Парфия	42
Фаргона	48
Тохаристон	57
Иккинчи боб. Ўзбек давлатчилиги милод бошидан исломгача бўлган даврда	64
Жушонлар	64
Эфталийлар	72
Ашиналийлар	80
Учинчи боб. Ўзбек давлатчилиги X—XIII асрларда	91
Сомонийлар	92
Қорахонийлар	103
Ғазнавийлар	113
Салжуқийлар	123
Ануштегинийлар	134
Тўртинчи боб. Ўзбек давлатчилиги Амир Темур ва теурийлар даврида	151
Давлат бошқаруви, қонунчилик ва ҳарбий сиёсат	171
Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, фан ва маданият	190
Ташқи сиёсат ва дипломатия	208
Бешинчи боб. Ўзбек давлатчилиги XVI—XIX асрларда	234
Шайбонийлар	234
Аштархонийлар	256
Мангитлар, қўнғиротлар, минглар	278
Хулоса	303
Ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тарихида фаолият курсатган расмий сулолалар	311

consisted of several (5-10) ministries, namely ministries of finance, state control, military affairs, taxes and property, justice, law enforcement, etc.

The Renaissance which coincided with that period was possible and appeared thanks to the existence of this system which promoted development of various trends in science and culture.

Chapter four studies and reveals the role and place of Amir Temur and the Timurids. Amir Temur, the founder of a world empire with the capital in Samarkand, put an end to the one hundred and fifty years of Moguls domination and short a short period of time managed to restore the best traditions in the history of the development of the Uzbek statehood. The period of the Timurids' government is rightfully considered to be the time of political, economic growth, scientific and cultural revival.

The last chapter analyzes and explains the processes of gradual decline in the development of statehood in XVI-XIX centuries, the causes of deviation from classical traditional forms of government which resulted in increase of centrifugal processes and the recently powerful state's division into several independent parts (Bukhara Emirate, Khiva and Kokand khanates)8 Soon those were conquered by Russia.

The conclusion includes the main points revealed during the study of the problem of the Uzbek statehood from ancient times through the XX century.

The dynasties which ruled over the Uzbek state during 2700 years are listed in Appendix.

↑
uska

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи боб. Илк давлатчиликнинг асос топиши ва ўзбек давлатчилигининг милоддан аввалги тарихи	25
Хоразм	27
Бақтрия	34
Парфия	42
Фаргона	48
Тохаристон	57
Иккинчи боб. Ўзбек давлатчилиги милод бошидан исломгача бўлган даврда	64
Жушонлар	64
Эфталийлар	72
Ашиналийлар	80
Учинчи боб. Ўзбек давлатчилиги X—XIII асрларда	91
Сомонийлар	92
Қорахонийлар	103
Ғазнавийлар	113
Салжуқийлар	123
Ануштегинийлар	134
Тўртинчи боб. Ўзбек давлатчилиги Амир Темури ва темурийлар даврида	151
Давлат бошқаруви, қонунчилик ва ҳарбий сиёсат	171
Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, фан ва маданият	190
Ташқи сиёсат ва дипломатия	208
Бешинчи боб. Ўзбек давлатчилиги XVI—XIX асрларда	234
Шайбонийлар	234
Аштархонийлар	256
Манғитлар, қунғиротлар, минглар	278
Хулоса	303
Ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тарихида фаолият кўрсатган расмий сулолалар	311

АЗАМАТ ЗИЁ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВРДАН РУССИЯ БОСҚИНИГА ҚАДАР

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 2000

Муҳаррир *И. Шоймардонов*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусахҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 15.04.99. Босишга рухсат этилди 24.11.99.
Бичими 84x108^{1/32}. Офсет босма. Таймс гарнитураси. Шартли бос-
ма табоғи 19,32. Нашриёт ҳисоб табоғи 20,6. Адади 10000 дона.
Буюртма № 3874.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси, 700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.